

СнТ / т. 87
4512 / 1994 г.
Ч. 1

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT CHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 87

СОФИЯ • 1999

СОФИЯ • 1999

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 87

СОФИЯ • 1999 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р *Георги Бакалов* (отговорен редактор), проф. д. и н. *Величко Георгиев*,
проф. д. и н. *Драгомир Драганов*, проф. д. и н. *Димитър Попов*, доц. д-р *Димитър
Вечев* (научен секретар)

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Димитър Попов – В андреона на Залмоксис	5
Диляна Ботева – Римските провинции Долна Мизия и Тракия през управлението на император Макрин (217–218)	33
Емил Михайлов – Киевска Русия като културен феномен	65
Жоржета Назърска – Гаврил Кръстевич – главен управител на Източна Румелия (1884–1885)	85
Юри Тодоров – Емпирично изследване на историческото съзнание на съвременните поколения в България, 1993 г.	139
Румен Донков – Историята като парадигмална действителност	181
Желязко Стоянов – За същността на историко-теоретичните знания	227

C O N T E N T S

Dimitar Popov – In the Andreon of Zalmoxis	5
Dilyana Boteva – The Roman Provinces of Lower Moesia and Thrace during the Reign of Emperor Macrinus (217–218 A.D.) :	33
Emil Mihailov – Kievgan Russia as a Cultural Phenomenon	65
Georgetta Nazarska – Gavril Krustevich – Governor General of Eastern Roumelia (1884–1885)	85
Juri Todorov – Empirical Research on the Historical Consciousness of Contemporary Generations in Bulgaria, 1993	139
Roumen Donkov – History as Paradigmatic Reality	181
Zheliasko Stoyanov – On the Nature of the History-theoretical Knowledge	227

В АНДРЕОНА НА ЗАЛМОКСИС

ДИМИТЪР ПОПОВ

Димитр Попов. В АНДРЕОНЕ ЗАЛМОКСИСА

В студии анализируются эллинская версия традиция Залмоксиса. В ней отражены два повествовательные обряда – сбор в андреоне (комната, зал, в котором доступ разрешен только для мужчин) и спуск в подземное жилище или в пещеру, но и их новое появление, чтобы доказать возможность достижения бессмертия. Проведена реконструкция дороги Залмоксиса в горизонтальном и вертикальном плане, как переход, который касается смерти в одном состоянии вплоть до нового рождения (возрождения) в другом, а также и как посвященная смерть. На этой основе интерпретируются еще взаимодействия Залмоксиса с богинями Гестия и Гера – персонификация и одновременно греческие переводы-означения Великой богини матери фракийцев, в ее светлейшей идентификации какой является земля и вместе с тем священный брак с ней.

Dimiter Popov. IN THE ANDREON OF ZALMOXIS

In the article is analyzed the Hellenic version of the tradition for Zalmoxis. In it are shown two degreed dedication rites – gathering in the andreon (the room, the hall; where only men are allowed to attend) and the withdrawal in the underground dwelling, or in the cave and the new appearance of it, in order to prove the possibilities for gaining immortality. A reconstruction of the way to Zalmoxis is made in horizontal and in vertical plan as a transition which touches to death in one condition and to the new birth (revival) in the other, as well as to the inanimated death. On this base we interpret also the relations among Zalmoxis and the goddesses Hestia and Hera – personifications and together with it the utmost Greek translations-indications of the Great Goddess-Mother of the Thracians, in her most holy identification as is the Earth and some more for the holy marriage to her.

С дълбока признателност посвещавам тази студия на моя учител проф. д-р Александър Фол по случай неговата шестдесетгодишнина.

В две преходни студии направих опит да анализирам ритуалите, които се отнасят до Залмоксис в местната – в тракийската версия на преданието за него, изложена най-рано от Херодот през V в. пр. н. е.¹ Там стана ясно, че човешките жертвоприношения, които се описват с подробности и стрелбата с лък – хвърлянето на стрели към небето, отразени като конспективна констатация, са в пряко взаимодействие и представят отделни елементи от сложната и от битуващата тогава обичайно-обредна система, свързана с това божество. Същевременно ако това бе действителната, показната страна на церемониалната практика, разкритите обреди се оказаха достатъчни, за да може чрез тях да се извърши сравнително пълна, но, разбира се, и хипотетична възстановка на фрагменти от основния мит, които те застъпват, т. е. да се реконструира донякъде следваният устен наратив. Възщност митът и ритуалът проблеснаха като две страни на една и съща монета и извиха неразривното си единство.

Работата е там, че в следващия пасаж от изложението на Херодот присъства още една версия за Залмоксис (който някои от гетите наричат също и Гебелейзис) и в нея са засвидетелствани други два ритуала. Ето какво пише бащата на историята:

„Както научавам от елините, които живеят по Хелеспонта и по Понта, този Залмоксис бил човек, робувал в Самос и бил роб на Питагор – син на Мнесарх. След като бил освободен, спечелил много богатство и със спечеленото се върнал у дома си. Но понеже траките водели тежък живот и били хора наивни, този Залмоксис, който познавал йонийския начин на живот и по-изтънчени нрави от тези на траките; поради това, че общувал с елините и с Питагор – един от първите елински мъдреци, построил си андреон“², т. е. стая, зала, в която достъпът е разрешен единствено на мъже.

Очевидно древният автор предава елинския и по-точно йонийския вариант на сказанието за Залмоксис³. Както сам съобщава, най-напред той научава за него от колонистите, обитаващи бреговете на Хелеспонта (т. е. на Дарданелите), а после и от тези, които населяват крайбрежните земи на Понта (т. е. Западното Черноморие). Датировката не е трудна и се отнася от края на VII и през VI в. пр. н. е., когато елините активно овладяват този район. Безспорно е обаче обстоятелството, че легендата за Залмоксис, която те предават, има корени в по-ранните времена, след като точно през тези векове тя е усвоена и несъмнено е преработена от тях в смисъл, че учението за безсмъртие и за обезсмъртяването е поставено в пряка зависимост от това на Питагор⁴.

В стремежа си да изяснят всичко онова, което узнават, по някакъв начин докосват или виждат (?!), чуват и научават за Залмоксис, елините съзнателно преобразуват същността му според собствените си познания и разбирания, уподобяват го с всичко, което те знаят, за да превърнат в крайна сметка местното, тракийското учение в духовен хоризонт на питагорейската философско-религиозна система⁵. Историзирането е пълно и няма нищо общо с действителното положение, защото е плод на вторична, чисто елинска трансформация.

Ако предложената интерпретация се приеме, а не виждам достатъчно силни аргументи тя да се отхвърли, трябва веднага да кажа, че по съвсем друг начин стои този въпрос със следващото изложение в същия пасаж от „Истории“⁶. Тук Херодот сбито и без каквито и да са подробности разкрива други два ритуала, свързани със

Залмоксис. Първият е събирането в андреона. Вторият е оттеглянето му в подземното жилище, където той прекарва три години, за да се появи отново на четвъртата и да убеди траките във възможностите за постигане на безсмъртие⁶. Разказът е естествен и лаконичен и по всяка вероятност предава сравнително точно това, което е научено от елините, за да се съмняваме в относителната му достоверност. Въпреки всичко и в тези случаи критичността не би била излишна.

Навярно не ще има противоречия, че и двата обряда изглеждат и най-вероятно са посветителни⁷. Възможно е също да се мисли, че те са в пряко взаимодействие и именно взаимовръзката им бележи отделни, различни степени на посвещение. Не е изключено по пътя на внушаване на учението да се предположи и инсценировка на някаква свещена драма в пряко отношение с неговата същност и с неговите подробности или със степените на усвояването му. Проблемите са много, отделните въпроси напират един през друг, но за момента всички те са предварителни, за да се изреждат последователно, и се нуждаят от детайлна интерпретация.

Първото, което впечатлява в йонийската версия на преданието за Залмоксис, е обстоятелството, че за разлика от тракийския му вариант (отново узнат и предаден от елините, но за съжаление, без да се съобщават източниците на информация) тук думата е за два вътрешни, скрити, недостъпни за всички ритуали. Следователно, техният таен, езотеричен характер не подлежи на съмнение. Той е пряко засвидетелстван и на него държи и наблюдава изложението на древния автор. Особено красноречив в това отношение е Хеланик, който буквално заявява, че „като се елинизирал, той (т. е. Залмоксис – б. м., Д. П.) научил гетите в Тракия на мистерии (Телетай)“⁸. Именно по време на тези мистерии той излага и учението си, за да е ясна и недвусмислена неговата тайна, езотерична квалификация.

Трудностите са много най-напред защото в тракийската версия на Херодот, а и на податките за нея в следващата го писмена антична литературна традиция, предадените два ритуала са външни, явни, открити и следователно най-лесно е да се мисли, че те имат екзотеричен характер и са достъпни за всички, а не само за определени, за посветени избраници. Анализът на човешките жертвоприношения и на стрелбата с лък в предишните ми две студии обаче разкри, че въпреки показността и достъпността на обредите, те съдържат различни смислови равнища съобразно целта на внушенията, които преследват, и възможностите им за осмисляне от аристократичния елит начело с царя и от населението, най-общо казано. Следователно, макар и да са явни, открити, достъпни, видими, те също имат своята езотерична същност или по-скоро едновременно са носители на езотеричност и на екзотеричност в зависимост от предназначението, от посланието, което преследват.

Настоящата студия е посветена на проблема какво става (какво се казва, какво се показва и какво се прави) в андреона на Залмоксис. Уважаемите читатели вече се досещат, че каквато и възстановка да се опитам да направя и да я защита с преки и с косвени аргументи от всякакво естество, неизбежно тя ще е и ще остане в сферата на хипотезите, след като обредът е таен – езотеричен, и логично разказът за него е така кратък. Сега е времето да уточня, че нямам никакви претенции за изчерпателно и за крайно решение на възникналите въпроси. Нека припомня и прекрасния коментар, който прави сър Дж. Фрейзър в предговора на една от книгите си:

„Аз не съм толкова безразсъден да смятам – пише той, – че заключенията ми по тези трудни въпроси са окончателни. Променил съм многократно възгледите си и смятам да правя това при всяка промяна на доказателствата; подобно на хамелеона честният изследовател би трябвало да променя окраската си при всяка промяна в цвета на твърдата почва, върху която стои.“⁹

Нашата почва обаче е твърде хлъзгава и никой не е защитен и застрахован от грешки. Самият Херодот не оставя много надежди с писаното за андреона. Ето и буквалния текст: „Там (в андреона – б. м., Д. П.) той (Залмоксис – б. м., Д. П.) приемал първите измежду съгражданите си, угощавал ги и ги учел, че нито той сам, нито сътрапезниците му, нито техните потомци ще умрат някога, но ще отидат на такова място, където ще живеят вечно и ще имат всички блага.“¹⁰

Това е всичко. Известното придобива все пак донякъде яснота в съчетание със съобщеното от Хеланик, че Залмоксис „научил гетите в Тракия на мистерии, като твърдял, че нито той сам щял да умре, нито тези, които са с него, а ще имат всички добрини.“¹¹

От съчетаните свидетелства е сигурно, че в стаята, в залата, достъпна само за мъже, по пътя на тайнства – мистерии, Залмоксис извършва някакво посвещение. Безспорно е и обстоятелството, че тази инициация не е разрешена за всички, след като той приема в андреона само „първите измежду съгражданите си“, т. е. представителите на аристократичния елит на обществото, които са неговите „гости“ сътрапезници¹². На свой ред тесният, затворен аристократичен кръг е обединен в едно цяло чрез организираното пиршество, по време на което Залмоксис проповядва учението си с неговата крайна цел – безсмъртието и достигането на всички блага и добрини (та панта агата). С други думи, сведенията на двамата автори разкриват последователно всички елементи на посветителния обред и на неговата реализация, а именно групата от висши аристократи съзаклятници, угощението и учението (доктрината), които извършват духовната им съпричастност, но и тяхното прераждане в по-висок статус от момента на инициацията в съкровените тайни на свещеното знание¹³.

Впрочем, идеята за андреона не е изолиран случай в тракийската действителност. Един разказ на Конон пресъздава почти идентична обстановка по отношение на Орфей и същевременно прибавя важни подробности към цялостната атмосфера. От известието на древния автор се разбира, че „в определени дни множество въоръжени траки и македони идвали в Либетра, където се събирали в една голяма и добре направена за мистерии постройка. Винаги, когато влизали там да празнуват оргиите, те оставяли оръжието си пред вратите.“¹⁴ Точно този момент издебват жените, за да грабнат оръжията и за да погубят посветените в тайните на Орфей, а и самия него.

Очевидно специалната постройка, в която отново се събират само мъже, за да се въведат от Орфей в мистериите на безсмъртието, е смислово тъждествена на андреона на Залмоксис. Нещо повече, свещеността на мястото не буди съмнение, след като то самото е абсолютно забранено за жени, а и всички задължително оставят оръжието си отпред, пред входа¹⁵. Всъщност през тези времена носенето на оръжие, както и в много други традиции, посочва принадлежността на притежателите му към аристократичния елит¹⁶. Следователно подобни сакрални помещения вероятно изправят пред наличието на своеобразни светилища¹⁷. В тях се извършва обредната мъжка инициация и там в качеството си на царе, на жреци и на богове едновременно, Залмоксис и Орфей приобщават присъстващите към свещеното си учение.

В тази обстановка още по-интересно е сведението за жилището на Марон, цар-жрец на траките кикони. Подобно на Орфей и на Залмоксис, той свещенодейства, но този път в собствения си „дворец“, разположен в богата с дървета дъбрава. Явно е, че своеобразното светилище на бога, където се внушава и се посвещава, и „дворецът“ на царя се намират в една и съща сграда¹⁸. Този факт, на който обърнах внимание в специализираната литература, е в отличен паралелизъм с данните от епохата на писаната история¹⁹.

Най-колоритно за анализа е известието на Теопомп за одриския владетел Котис I от първата половина на IV в. пр. н. е.: „От всички тракийски царе той се отдавал най-много на удоволствия и на разкош, обхождал страната си и където виждал места, сенчести с дървета и богати с води, построявал зали за пиршества (хестиатории – б. м., Д. П.). И като посещавал всяко едно от тези места, колкото пъти му се отдавало, принасял жертви на боговете и общувал със сановниците си и се чувствувал блажен и щастлив.“²⁰

Терминът хестиатории, който е употребен за обозначение на залите за пиршества, се използва често и нормално със съдържание – помещение за угощение, построено в религиозно средище. Както мисли Р. Томилсон, това не са формални банкетни стаи, в които се извършват обредни излияния преди пиене, но е повече от възможно те да съвпадат със светилища²¹. За изложението е от значение, че аналогите между андреона на Залмоксис, постройката за мистерии на Орфей, „дворецът“ на Марон (където има и специално помещение за свещенодействия) и хестиаториите на Котис I се налагат от само себе си. Несъмнено в тези своеобразни светилища, предназначени само за тесен, затворен кръг от мъже аристократи (след като и Котис I общува в залите за пиршества единствено със знатните си сановници), се извършва посвещението в идеите за безсмъртието, проповядват се скритите страни на сакралното знание, на учението.

В подобен дух трябва да се тълкуват и известията в античната литературна традиция за гетския цар Дромихет отново от IV в. пр. н. е. и за владетеля на кените Диегилис от II в. пр. н. е.²² Те също свещенодействат в специални зали в собствените си „дворци“ и най-вероятно в тях предават тайните на вечността и посвещават избраните аристократи в изконната идеологическа доктрина, която Ал. Фол нарича тракийски орфизъм²³. В случая е излишно привеждането на подробности от древните автори, защото по друг повод вече имах възможността подробно да ги анализирам²⁴. Особено любопитно е наблюдението на Ив. Маразов по отношение на одриския династ Севт II от края на V в. пр. н. е. Когато Ксенофонт и наемниците му го посещават в неговата резиденция, преди да влязат, гръцкият военачалник заповядва на хората си да оставят оръжието си отвън, пред вратите, точно каквото е положението и с почитателите на Орфей²⁵.

Макар и косвено, в резиденцията на Севт II с голяма доза увереност може да се предположи отново наличието на специално помещение за посвещение. При всички положения андреонът на Залмоксис, постройката на Орфей, хестиаториите на Котис I, специалните зали за свещенодействия и, изглежда, също така за мистерии на другите изредени по-горе тракийски владетели, отвеждат към един и същи прототип, който има корените си и е засвидетелстван още от края на II хилядолетие пр. н. е. поради свидетелствата за легендарните местни царе. Тези своеобразни светилища за мъжка инициация по всяка вероятност се намират в „дворците“, в резиденциите на династията и там в прерогативите си на жреци и на богове те извършват чудото на посвещението в съкровения блян за вечен живот. А сега, нека съберем смелост, нека оставим „оръжието“ си отвън и със затаен дъх и със спряло сърце да прекрочим прага на андреона.

Да се стъпи обаче в андреона, означава да се преодолее някаква граница. Между света на непосветените и между този на посветените съществува до такава степен несъвместимост, че преходът от единия в другия се осъществява задължително чрез посреднически акт²⁶. Всяка промяна в положението на човека, преминаването му от едно състояние към друго, съдържа в себе си действия и въздействия, които трябва да бъдат стриктно регламентирани. При този сложен и опасен процес на мъчителен преход, който в крайна степен опира до умирането в едно състояние и до новото раждане (възраждане) в друго, централно място в обрета

заемат учителя и обучението, което той провежда за подготовката към този акт²⁷. Та нали и самото посвещение е всъщност крачка за приближаване към божеството, един вид оприличаване с него²⁸. Още навремето А. ван Женеп нарече подобни обреди преходни, а в българската историография Ив. Маразов многократно и успешно ги интерпретира по отношение на тракийската среда²⁹.

Не ще и съмнение, че основната фигура в андреона е Залмоксис. Личността на този цар, жрец и бог съвпада с основната функция на учителя, призван да осъществи прехода чрез инициацията, и следователно най-добре отговаря на ролята му на посредник. Той е свързан и може да осъществи така мечтаната връзка между света на хората и света на боговете, между земната и божествената сфера. Всичките му действия са детайлно прецизирани и той се придържа строго към изпълнението на предварително определен сценарий, на който едновременно е и автор, но в който му е отредено и главното – единственото изпълнение. Това ще рече, че Залмоксис посредничи най-малко на още две равнища и по-точно в словесния разказ – в мита, в священосказанието, но и в хода на традицията за него, на която той самият е робба, но заедно с това е и оръдие³⁰.

Като типичен посредник именно Залмоксис не само най-добре познава границите на прехода, но и носи тайната за началото и за края, т. е. за достъпността и за истинността на самото пространство, за да го усвои и за да достигне до съкровените му ценности³¹. С други думи казано, той владее пътя към безсмъртието, към чудото на вечния живот. В качеството си на негов откривател Залмоксис фактически реактуализира – повтаря първоначалния космогеничен акт на творението, за да се преодолее хаосът до неговото начало, за да се организира и за да се подреди заобикалящата го среда³² и в нея да се затвърдят и да се възцарят хармония и благоденствие. В този смисъл А. Хокарт е принципно прав, че позицията на този, който открива пътя, по-късно естествено развива функцията на главен жрец и на велик пълководец – цар³³, защото и Залмоксис не само намира, но и разкрива във възможностите си на върховен прорицател, а и показва, и доказва в способностите на владетелските си достойнства.

В тази обстановка първото, което ще направи Залмоксис, е да развие чрез словото на мита тайните за овладяването на пътя към безсмъртието, да посочи на своите „гости“ сътрапезници посоките за неговото търсене и намиране, да възвести направлението за новото откровение, за истинното спасение. Вярно е, че в писмената литературна традиция не се съзират и нищожни преки елементи или мотиви за устройството на света, за произхода на боговете, за създаването на човечеството и т. н., но този факт не бива да тревожи, още повече, че едва ли по отношение на траките може да се очаква следването на модела за елинския културен герой. Тук нещата опират до тайните на мистериите и до свързаните с тях посветителни ритуали, за да се каже нещо по-определено. При всички положения обаче, не остава съмнение, че Залмоксис е идеалният експерт за свързването с божеството. Той обладава висшите сакрални ценности, познава трудностите, способностите и заплахите, които съпровождат достигането до него, начините за тяхното преодоляване и в този смисъл е най-удобният наставник за прехода, водач-специалист, върховен учител, прототип на мистагог³⁴.

Действително пътят към безсмъртието, към щастливото следсъществуване може да се извърви само с помощта на опитен водач, запознат с всичките му скрити препятствия, защото и самият преход, осъществен чрез посвещението, смислово означава ново раждане (препращане)³⁵ и е един вид временна смърт (каталепсия) в предишното състояние, за да се постигне вечно възраждане. Точно такъв водач в постижимия идеал за бъдното възвръщане в себе си, за липсата на смърт, е Залмоксис. Като основател на мистерии той създава, той твори и посве-

щава в момента на прехода, т. е. по друг начин предава идеята за културния герой³⁶, но и за върховния жрец и в тези си качества не само персонифицира степента на богочовека, на даймона-антроподаймона, но и се уподобява и се разтваря в обща амалгама с бога³⁷. Тази е мисията на посредника, който затваря и одухотворява разстоянието между свещените точки на началото и на края, поддържа баланса между отделните космически сфери и приобщава най-вероятно чрез различни степени на посвещение.

Древните автори са категорични, че самият Залмоксис пътешества. От йонийската версия на преданието за него се знае, че отначало е роб на о. Самос и служи при Питагор. Сетне благодарение на наученото успява да спечели богатство. В духа от времето на Херодот, Страбон дори му приписва отиване в Египет³⁸ (както ще направи и по отношение на Декеней³⁹) и по този начин неимоверно умножава неговите знания. Натрупването на мъдрост и на опит, които се увеличават в писмената литературна традиция, преследват прозрачната цел да обяснят на елините доктрината за безсмъртието, която проповядва Залмоксис, чрез египетската вяра в озирификацията и едновременно чрез учението на Питагор⁴⁰. Според собствените гръцки ценностни ориентири тракийското разбиране за задгробния живот, за отвъдното не може да бъде нещо друго освен модификация на смесеното им единство, ако се следва логиката, според която и те самите заимстват от египтяните модели в сферата на свещеното⁴¹. Именно по този път, при завръщането в родината си, всъщност Залмоксис ще се окаже проводник и глашатая на елинската цивилизация, на един от духовните върхове на гръцката култура, защото и Питагор е белязан със славата на първите ѝ мъдреци.

Независимо от тази чисто умозрителна конструкция, която няма допирни точки с тракийското учение за безсмъртието, със стойност за изложението е обстоятелството, как писмените извори държат на знанието и на мъдростта, които притежава Залмоксис. Именно те са неговото натрупано и увеличено богатство (= на учението, = на доктрината), което в качеството си на мистериално познание задължително трябва да остане скрито, тайно за населението. Наистина то е затворено в андреона и може да бъде достояние единствено на малцина аристократи избраници само чрез посредничеството на посвещението. Нещо повече, точно като носител на мъдростта и на откровението на мистериалните истини Залмоксис придобива нови или просто увеличава функционалните си възможности.

Според Страбон например той „тълкува поличбите“, „оповестява волята на боговете“, очевидно персонифицира способностите на върховния прорицател-тълмач и поради тези причини е на особена почит и дори е „наречен бог“⁴². По същия начин древният автор гради същностната характеристика на историческата личност Декеней от I в. пр. н. е., „който във време на скитанията си из Египет научил някакви поличби, чрез които възвестявал волята на боговете и скоро починал да се счита за бог като Залмоксис“⁴³. Силата на знанието е толкова голяма, че според Ямблих, когато Залмоксис „се завърнал при гетите, създал им законите... и призовал гражданите да бъдат храбри“ чрез убеждението, че „не трябва да се страхуват от смъртта. И тъй ги закалил срещу всякакви опасности. Така възпитал той гетите и им написал законите.“⁴⁴

Като определена система от правила и от норми на отношение към себе си и към другите, законодателството се приписва от Страбон и на гетския владетел Буребиста от I в. пр. н. е., също по матрицата на Залмоксис. Той има „върховната власт над племето ... с упражнения, въздържаност и послушание към законите“ и благодарение на тях се „въздигнал дотолкова, щото за малко години спечелил голямо царство и подчинил под властта на гетите голяма част от съседите им.“⁴⁵

Приведените данни навеждат на мисълта, че водачът мистагог, че мъдрецът законодател, който посвещава в андреона, метафорично проповядва и тайната на пътя към безсмъртието, и то като чисто етична, духовна линия на поведение⁴⁶, чието следване е търсене на правда и на справедливост и в крайна сметка е постигане на спасение чрез строга система на самопознаване и на самоусъвършенстване, призвана да потвърди вечния процес на обновление и на възраждане. В хода на инициацията този е пътът за най-истинното приобщаване към божеството. И след като в андреона се крие най-голямото богатство, след като в него се пазят тайните на доктрината, самият той се превръща във важен, основен сакрален център. От него тръгва, струи познанието, което Залмоксис сее чрез установените от него и реактуализирани обредни образци, за да освети окръжаващата го действителност.

Преди всичко цялото пътешествие трябва да остане тайна и неслучайно залата за посвещение е недостъпна за жените. Забраната за нея съществува и по отношение на обикновеното население, защото само първенците могат да прекратят прага ѝ и да черпят от спотаеното там богатство на священото знание. Като типологически равнозначни тук могат да се приведат примерите с Орфей и с действителните тракийски царе, като например Котис I, като Диегилис и т. н. При това от сведенията за тях се знаят и други любопитни подробности, които по аналогия се отнасят към Залмоксис и дообогатяват общата картина за него. В българската историография проблематиката е изследвана подробно и прецизно от Ив. Маразов по принципа на „скитанията“ на Орфей, съобщени от Павзаний⁴⁷, т. е. чрез „установяване на митичния маршрут, чрез който се подрежда света или държавната територия и чието обредно повторение е царската обиколка“⁴⁸.

Очевидно пътът се осъществява в хоризонтален план, а ежегодният владетелски обход е задължителен обред, защото по този начин се потвърждава законното притежание на царството, сакрализират се неговите граници, бележат се и особено свещените точки в него⁴⁹, каквито са хестиаториите на Котис I, постройката за мистерии на Орфей, залите за свещенодействия на другите споменати по-горе тракийски династии и следователно и андреонът на Залмоксис. Вярно е, че „скитанията“ на Залмоксис, а и на смислово равнозначния му Декеней, са отнесени в писмената литературна традиция не до собствената, познаваема и усвоена действителност, а до външната, чуждата и враждебна среда, но не по-малка достоверност се крие и в констатацията, че в прерогативите си на цар и на суверен той също повтаря ежегодния свещен маршрут, за да докаже властта и притежанието си над територията на държавата и същевременно да освети нейната цялост. Собственият свят е създаден и организиран и най-сетне той е сакрализиран отново, което ще рече, че е неприкосновен, но е и реален, и сигурен.

Друг любопитен факт в писмените извори е, че по време на свещената владетелска обиколка династът винаги се съпровожда от аристократичната си дружина от най-верни сановници. С тях той преминава през най-важните места в царството (нека да го кажа свободно), през андреоните и осветява тези основни и ключови точки чрез жертвоприношенията, които извършва по начина, по който постъпват Котис I или Диегилис или дори само по примера на организирани свещени пиршества за безсмъртието, когато посвещава⁵⁰.

В тази обстановка е ясно, че на практика андреонът е особено важна, изходна, критична точка за началото на пътя, за покоряването на така страшната, далечна и опасна периферия, пълна с неизвестности, със заплахи, със страх. Границите на преходите към нея и постоянно градиращите трудности могат да се опознаят и да се усвоят чрез преминаването на ценностни изпитания, чрез извършването на подвизи⁵¹. В този път на търсенето, на откриването и на преоткриването, за да се

затвори кривата на движението, за да се постигне целта на преодоляването, царят е неразривно свързан с adeptите си. Той е техният водач учител, който внушава и наставлява по време на обхода в споменатите вече основни и сакрални топографски обекти.

По този начин владетелят отново създава света, т. е. повтаря космогоничния акт на творението, но и го поддържа и доказва законните права за управлението си над него чрез линията, белязана от свещения маршрут, за да завърши тя пак в андреона, откъдето всъщност е тръгнала. Както се вижда, „всички блага“, „всички добрини“ се придобиват постепенно, в борба и с приближаването на този тъй важен, основен сакрален център, от който пътят води началото си, но и където той завършва. В този смисъл андреонът е не само начало – той е и край на познанието за най-висшето благо, за тайните на безсмъртието.

Всъщност свещената обиколка, която вие кривата си през андреоните, не бива да тревожи, защото е доказано, че тракийските държавни организации, вкл. и одriskото царство, не познават наличието на постоянен център – на столица⁵² и е естествено обходът да върви през временните резиденции на местните династи, където се намират и залите за свещенодействия и за мъжка инициация.

Пътят обаче се извървява от Залмоксис не само в хоризонтален, а и във вертикален план, а свещеносказанието за него в андреона безспорно включва неоходимите предписания за преминаването му. Първо по време е отново известието у Херодот, който пише, че „докато вършел и разказвал тези неща (в андреона – б. м., Д. П.) Залмоксис си строил подземно жилище и когато то било готово, изчезнал за траките и слязъл долу в подземното си жилище, където прекарал три години. А те тъгували за него и го оплаквали като умрял. Но на четвъртата година той се явил отново на траките и така те повярвали в това, което им говорел.“⁵³

Най-честата грешка в съвременната историография е смесването на това подземно жилище с андреона на Залмоксис – несъмнено две отделни и различни сакрални места. Споровете произтичат и се водят конкретно и поради замяната при Страбон на същото подземно жилище с пещера. За разлика от Херодот древният географ съобщава, че Залмоксис „се поселил в една пещера, недостъпна за други, и живеел там, без да се сношава често с външни хора, с изключение на царя...“⁵⁴ Веднага прави впечатление, че андреонът на Залмоксис типологически напомня много стаята, където Питагор проповядва в Кротона. И на двете места алюзията за помещения за инициация на тайни религиозни мъжки общества чрез практиката на ритуалните банкети за безсмъртието е пълна и в това няма съмнение⁵⁵.

Що се отнася обаче до подземното жилище на Залмоксис, при никакво положение то не може да се счита за интерполация на самия Херодот. Бащата на историята съвсем не си припомня една легенда във връзка с Питагор, който също се оттегля в подобна обител⁵⁶. Тук нещата не опират и не се дължат на въздействието на питагорейската традиция, а просто не са разбрани от модерните изследователи. Добър пример в това отношение са резервите и двоумението на автора, който направо заявява: „Аз пък относно подземното жилище не искам да не вярвам, но не мога и много да вярвам“ и така показва, както мисли и Ж. Коман, че гетското учение за безсмъртието няма нищо общо с питагорейската философско-религиозна система за метемпсихозата⁵⁷. В противен случай всичките му съмнения щяха да отпадат.

Пасажът у Херодот не може да бъде и късно интерполиран текст, понеже този път от анализа се пропуска съобщението на Хеланик. То на свой ред набляга върху съществуването на подземното жилище – „Докато учел това (в андреона – б. м., Д. П.), (Залмоксис – б. м., Д. П.) си граждал подземно жилище.“ „След това – продължава логografът – веднага изчезнал измежду траките и живеел в него. А гетите

жалели за него. На четвъртата година обаче той отново се появил и траките му повярвали във всичко.⁵⁸ При положение, че Хеланик е почти съвременник на Херодот и заимства от него, предположението за късно и за допълнително внесен текст в изложението на бащата на историята се оказва невъзможно.

Истина е, че има и се намират редица допирни моменти в религиозните доктрини на Залмоксис и на Питагор, но появата на подземното жилище в преданието за тракийското божество не може да се обяви за плод на питагорейството. От друга страна, замяната на подземното жилище с пещерата при Страбон също не бива да тревожи. М. Елиаде убедително показва, че и обредно, и символично оттеглянето в скривалището (в пещерата) или слизането в подземната стая (в жилището) е равнозначно, защото и едното, и другото в митологичен и в религиозен план означават едно и също нещо – другият свят, но и целият, макар и миниатюрен универс⁵⁹.

Отклонението съвсем не е излишно. Анализът е необходим, тъй като набляга на двойното оттегляне на Залмоксис. Първоначално той се изолира от обществото, от цялата окръжаваща го действителност, в андрео̀на в средата на малдината съзаклятници, негови „гости“ – сътрапезници – висши аристократи. Сетне дублира оттеглянето си чрез личното си уединение в подземното жилище, в пещерата, т. е. увеличава напрежението на посвещението чрез собственото си самовглъбяване. Двата момента се разграничават отчетливо и опират до различни, йерархично обозначени степени на инициацията.

Следователно едно е да се приеме новото раждане (прераждане), възраждане чрез прехода от непосветения към посветения и да се съпреживее временната смърт за преминаването през тези степенувани състояния с помощта на учителя мистагог, а съвсем друго е самият той да познае „посветителната смърт“, която се проповядва като възможност и за останалите, и то като опит да се основе един нов свят на следсъществуването. Поради тези причини Ив. Маразов набляга с основание в редица свои работи на амбивалентността на модела за обредната мъжка инициация и за царската консекрация, чийто смисъл е в зависимост от конкретния контекст⁶⁰. Все пак предпочитам да говоря за различни и за степенувани равнища на посвещение.

Изходната, началната, критичната точка за новото пътешествие пак е андрео̀нът. Именно от него Залмоксис се отправя към подземното жилище или към пещерата и цялото това слизание е аналогично смислово на катабазис (на десенсус ад инферос), за да се прекрачи следващото и по-висше стъпало на посвещението. Както посочва М. Елиаде, основните елементи този път са изчезването – окултност, и новата поява – епифания⁶¹. Те бележат началото и края на този така чест за Балканско-Егейско-Анатолийския (Средиземноморския) ареал сценарий, свързан с вечния цикъл живот, смърт, възраждане (= на безсмъртие).

Примерите са много, като се започне с критския владетел Минос, премине се през Дионис и през Орфей и се стигне до Питагор и до Залмоксис. Моделът, който се следва, изглежда включва и взаимодействията с една Велика богиня-майка⁶², защото и Дионис извежда майка си Семела от подземния свят, там отива Орфей за своята Евридика, а в Метапонт – град в Южна Италия, в който вероятно умира Питагор, къщата му се превръща в светилище на Деметра. Именно тези отношения улесняват възможността за преход и гарантират радостта от подобно трансцендентно благополучие. Смяната на живота със смъртта (равнозначно на отиването в подземния свят) и постоянното възраждане са налице и се засвидетелстват пряко в изворовите данни.

Очевидно думата е за един втори и по-висш посветителен ритуал, чрез който се познава „инициационната смърт“ – смърт, задължителна при процеса на прераж-

дащото умиране⁶³. Самото слизание в подземното жилище или в пещерата, това отделяне, оттегляне, изолиране се схваща като процес на разчленяване, на разкъсване, така добре атестиран чрез многобройни примери от М. Елиаде⁶⁴. Този е пътът, по който се изживява и се преживява посветителната смърт, за да се добие безсмъртие.

Сега е времето да се върнем към всички смислови равнища при интерпретацията на човешките жертвоприношения на Залмоксис⁶⁵, защото като пада върху копията, вестителят до него също слиза или още по-добре извършва култов полет, чиято крайна цел е преминаването в отвъдния свят⁶⁶. Намерен е и дори е поет пътът на превъплъщението към вечен живот, към пълното прераждане на собствената природа и към безсмъртието, но според двата метода за неговото постигане то има за траките различни измерения и не се изразява само до отиването в подземния свят, а е просто полет в другия свят, чието местонахождение не е само преизподнята⁶⁷.

Паралелизмът между обредните човешки жертвоприношения и инициационната смърт е налице и не може да се отхвърли. Вечният кръговрат между човека и природата в затворения цикъл между живота и смъртта, който и при двата ритуала е фиксиран на четири години, гарантира и осигурява новото раждане (възраждане). Ето защо ще си позволя да предположа, че свещеносказанието на Залмоксис в андреона задължително включва и реактуализира мотива за началния митичен прецедент на разкъсването (унищожаването) на самото божие тяло (божеската саможертва) или поне въвежда към неговата същност.

Това, което е безспорно в известията на древните автори, е катабазисът на Залмоксис⁶⁸. Той слиза в подземното си жилище, отива в пещерата и по този начин конструира опит за промяна и възможност за преход между различните зони във вертикалното членение на космоса. На първо равнище неговото слизание (падане) е явно отиване в подземния свят. Мистичното придвижване към постигането на сакралните ценности е свързано с усилия, с максимален риск, който може да се преодолее само от познавача експерт, от посредника, заел се с мисията да победи злото чрез редица подвизи, за да успее, достигнал края, отново да постигне изменение на състоянието си, т. е. да пие от извора на живата вода и така да изпълни предназначението, с което е натоварен.

Както и при пътуването в хоризонтален план, ценностните изпитания са и инициационни. Те доказват възможностите за преодоляване на границите, за пресичане на ключовите и на най-опасните места, които изискват съвършени умения и смелост. Да се пребивава обаче в долното царство, не означава задължително Залмоксис да е с чисто хтонични качества, свързани със земята и с плодородието. Вярно е, разбира се, че той изпква като божество на мъртвите и като Кронос (едно от неговите имена-прозвища) създава есхатологична доктрина, но също така е истина, че като бог на мистериите той е основател на инициационен култ, от който зависи режимът на щастливите бъднини в отвъдния свят, изпълнен с всички добрини и блага⁶⁹.

Новата поява, епифанията на Залмоксис след четири години, се свързва с възкачването на небето и със способностите му да извърви вертикалния път не само надолу, но и нагоре. Точно в този пункт се крие и най-голямата трудност при интерпретацията, защото ходенето отвъд има отношение не само към проникването в подземния свят на мъртвите (катабазис), а е и с небесна посока – нагоре, към света на боговете (анодос) – другото олицетворение на отвъдното царство⁷⁰. От една страна, инициационната смърт или спускането в преизподнята и, от друга страна, възнасянето в небесата, са фактически две противоположни една на друга

фази от цялостна система, които се допълват и при които първата е необходимата подготовка за втората.

Чрез изминаването на отделните и на степенуваните равнища на посвещението Залмоксис увеличава способностите си на посредник и се превръща в идеална трансмисия за самото общество и за неговите взаимодействия с божествените сили. Този експерт мистагог може да пресича трите космически зони и да обединява световите на богове, на хора и на умрели. В този смисъл слизането (катабазисът) в подземното жилище или в пещерата, спускането в долното царство, се съпреживява пряко с издигането, с възкачването (с анодоса) в отвъдния, в горния свят на урано-соларните селения – постановка, характерна въобще за интронизацията на владетел от типа космократ, най-висш профет или месия⁷¹.

В тази обстановка не може да не се върнем към обряда стрелба с лък, защото чрез изпращането на стрели към небето не само се помага, но и се подражава във всичко на върховния бог Змееборец, бог на бурята. Точно летящите нагоре стрели имат предназначението да осигурят или по-скоро да възстановят директната връзка с него – безусловен принцип за получаване на безсмъртие⁷². Реактуализиран е фрагмент от основния мит за Гръмовежеца, който се бори с чудовището (= на злото), а свещеносказанието на Залмоксис в андреона не може да пропусне този момент. Както вестителят, пратеникът при Залмоксис лети срещу копията, по същия начин полетът на стрелите олицетворява ходенето отвъд, а съчетаването на тези две проявления не изключва и отделното им практикуване. Пресътворена е цялостната светова ориентация.

Мисля, че слизането в подземния свят и изкачването на небето не бива в случая да се интерпретират във връзка с два различни типа култура – уседнала земеделска и ловно-номадска⁷³, нито пък съм склонен да говоря за шаманизъм (със и без кавички)⁷⁴ или за прояви на неговите форми⁷⁵. По отношение на Залмоксис, както и в предходните студии, ще се старая да избягвам умозрителните конструкции и ще се придържам стриктно към изворовите данни от всякакво естество. За изложението е важно, че този върховен учител успява да овладее пътя и по вертикала. В неговите прерогативи е организирането на цялостната Вселена.

Както и при пътуването в хоризонтален план, пътешествието и този път завършва в андреона, но не в този, който се намира в „двореца“ на владетеля, а в онзи мечтан, бленуван андреон, разположен някъде в небесните селения, където посветените ще се ползват от всички блага, ще се потопят в блаженството на всички добрини. Ж. Коман също е склонен да приеме (без обаче да дава аргументи), че символично андреонът се намира в ураничните, в соларните пространства⁷⁶. Именно мислената линия, която свързва подземното жилище или пещерата и посочените вече андреони, е най-свещеният център и оттук минава космическата ос (аксис мунди). Един път завинаги светът е овладян, организиран, опитомен. Сложен е ред в хаоса, за да възтържествува хармонията.

Може да се възрази от някои, че въпреки всичките ми уверения така вода изложението, та подвеждам съзнателно. Поради тази причина съм длъжен да анализирам отделните елементи от сказанието за Залмоксис, засвидетелствани в писмената антична традиция. Най-подробен е Страбон, който съобщава, че той се поселил в една пещера, недостъпна за други, и после добавя: „... и планината се счита свещена и така я наричат. Името ѝ е Когайон, каквото е и на реката, която тече покрай това място.“⁷⁷ Планината обаче, там където се намира пещерата (= на подземното жилище), е най-разпространеният вариант и трансформация на „световното дърво“ – образ на света, модел на Вселената⁷⁸. В нея са отразени всички основни параметри и елементи на космическото устройство. Именно тя се намира в центъра на окръжаващата действителност.

По друг повод имах възможност да разгледам свещените планини на Залмоксис⁷⁹. В основата на образуването на оронимите безспорно влиза коренът „ган“ и освен Когайон (някъде в посока на двуречието Прут – Серет) тук влизат още планините Ганос и Пангей (Пангайон) в Югоизточна и Югозападна Тракия. Това, което е поразително, е, че от писмените извори знаем, че в Свещената планина (където явно е и една от техните твърдини – владетелска резиденция) одрисите пазят хазната си⁸⁰. Неведнъж Ив. Маразов обръща внимание на това обстоятелство в работите си⁸¹. Не може да има и съмнение, че посоченото място траките считат за най-сакралния център. Тук е ядрото, откъдето преминава космическата ос, тук се съхраняват реалното и идейното богатство, персонифицирано от хазната на одрисите.

Най-вероятно Свещената планина (Хиерон орос) на одрисите отговаря на планината Ганос и преди да слезе в пещерата, а и когато излиза от нея, Залмоксис се възкачва на върха ѝ. Та нима това не е най-идеалното място за епифанията на бога след годините окултност. Слизането и изкачването са налице – положение, засвидетелствано и от Есхил по отношение на Орфей, който се прекланя всяка сутрин пред слънцето на върха Панагей⁸². Посоките за овладяването на пътя по вертикалното му протежение са недвусмислено фиксирани, още повече че пещерата от само себе си е също модел на Вселената⁸³. В нея комплексът живот – смърт – ново раждане (= на възраждане) е очевиден. Тази своего рода антипланина, където се намира и входът към долното царство, към подземния свят, е едновременно и лоното на земята – детеродно място, но и гроб.

По логиката на предходните ми студии за всичко, което става в пещерата (= на подземното жилище), разбира се, ще има друго подробно изложение. Не мога да пропусна обаче известното на неоплатоника Макробий, който в своите „Сатурналии“ създава представата за равнозначната същност на Аполон и на Дионис като две имена на слънцето. Той описва подробно техния кръгъл храм с отвор към покрива, който се намира на хълма Зилмисус (= на Залмоксис), за да може светлината на лъчите да го осветява непрестанно, и заявява, че тази религия се изповядва в „светилище, което е разположено в планинските недра“⁸⁴.

Отъждествяването на хълма Зилмисус (някъде в Югозападна Тракия) със Залмоксис е сторено в българската историография от Ал. Фол, въпреки очакваните възможни, а и неизбежни възражения на лингвистите⁸⁵. То е правомерно от културно-историческа гледна точка, защото съединява соларното и хтоничното чрез образа на слънчевия храм и връзката му с планинските недра, т. е. с идеята за подземното жилище, за пещерата, точно каквото е положението и при Залмоксис.

На трето място идва реката. Тя също е свещена, както и планината Когайон, и е елемент от сакралната топография. Реката извира от върха на планината, спуска се надолу, прекосява пещерата, но после и опасва като лента цялата тази среда. В качеството си на световен път тя пронизва горната, средната и долната сфера на Вселената, но и я окръжава в хоризонтален план. Всъщност реката по друг начин олицетворява пътя от началото до края, до състоянието на смислова напълненост⁸⁶.

Много са нещата, за които говори Залмоксис в андреона. Разказът за собственото му пътешествие вие кривата си през реката, чието преминаване е равнозначено на подвиг, после идва трудното изкачване по гърба на планината (друго ценностно – инициационно изпитание) чак до нейния връх, за да се спусне после, да полети оттам към дъното на пещерата, откъдето ще се възроди отново в андреона на урано-соларните селения и така просто ще смени местоживелището си, както мисли и император Юлиан по отношение на гетите⁸⁷.

Планината, пещерата, реката – всички тези сакрални обекти са равнозначни смислово на пътя на Залмоксис към отвъдното. Този малко странен бог, който минава през смъртта, за да постигне безсмъртие в урано-соларния андреон, поместен въображаемо в небесните простори и изпълнен с всички добрини, владее перфектно техниките на посвещението. Само и единствено той може да направи достояние тайните за щастливото следсъществуване на своите адепти чрез разказа, чрез мита, чрез хиерос логоса за своето мистериално пътешествие.

Ето това казва Залмоксис в андреона на „гостите“ си сътрапезници. Там той им показва свещените копия, към които лети вестителят до него, за да го открие в подземното му жилище (в пещерата), в която познава смъртта и освен това изважда на показ сакралните стрели, с които надвива чудовището (= на злото). Това са инструментите за овладяването на пътя към безсмъртието. Очевидно то има различни измерения за населението и за посветените аристократични първенци, чието следсъществуване е предопределено от учението на мистагога за всички блага на урано-соларния въображаем андреон⁸⁸. Явно е, че въпросът опира до коренно различни и до противоположни есхатологични географии.

Двете равнища в изповядването на доктрината отговарят точно на двата метода за постигане на безсмъртие, на урано-соларната, но и на хтоничната същностна характеристика на Залмоксис, на неговите персонификации като божество на мъртвите и като божество на мистериите, на последователно степенуваните инициационни практики, но и на действената, на функционалната страна при осъществяването на обредните церемонии. Самото учение е и вътрешно, и външно. То има своята езотерична и екзотерична страна и познава йерархическата разлика в скалата на внушенията в зависимост от посланията, които преследва. Блажената страна на славата, която очаква посветените, не бива да се смесва с подземния свят на мъртвите.

Слизането обаче в подземното жилище или в пещерата е равнозначно метафорично на оттеглянето, на уединението в „пустинята“. А. Стойнев обръща внимание в историографията на тази проблематика⁸⁹. На практика във всички традиции индивидът, който иска да намери духовното си равновесие, няма друга възможност освен манастира и отвъд него – пещерата, пустинята⁹⁰. Това е свещеният топос за укрепването на новата истина, за поемането на пътя на спасението като самопознаване и като самоусъвършенстване. Тук се подготвя тайнството за умирането и за прераждането, за новия вечен живот, а логиката отстъпва пред осезанието, пред инстинкта, пред интуицията.

В тази атмосфера не остава съмнение, че възприемането на заобикалящата среда става по два начина⁹¹. Първият е динамичен и дава представа за света чрез извървяването на пътя. Подобен преход в хоризонтален и във вертикален план извършва и Залмоксис и се надявам, че в това отношение двоумения не бива да има. Вторият начин е статичен и пресъздава същата представа чрез обединяването на противоположните повърхности на небето, на земята и на подземния свят, които се сливат в мислената линия на хоризонта. Именно от подземното си жилище, от пещерата Залмоксис пресътворява Вселената чрез концентричните кръгове около тях, които затихват до границите с непознатото.

Според А. Лероа – Гуран тук нещата се назовават от човека, т. е. те съществуват символично⁹². Този аспект от мистичното придвижване на Залмоксис не бива да се пропуска от анализа. Като извървява пътя, той организира и овладява пространството, но той и излъчва същото това пространство умствено от момента на слизането в подземното си жилище или в пещерата. Явлението отново не се определя от ловно-номадската или от уседналата земеделска култура, защото за

VI в. пр. н. е., когато се отнасят най-ранните сведения за Залмоксис, амалгамата между тях е пълна.

Както посочва Херодот, а и следващите го древни автори, степенуваното посвещение в андреона в мистериите на сакралното знание за безсмъртието става по примера на ритуалните банкети за него. Те са достатъчно добре проучени в историографията, за да се излагат всички смислови равнища, които съдържат⁹³. Безспорно е, че Залмоксис организира угощението за „гостите“ си сътрапезници и на него внушава и посвещава. Поради липсата и на най-нищожна податка, съвсем хипотетично, на пиршеството има шанс да се предположи и присъствието на някакви тонизиращи или по-скоро на опиатни напитки от типа на кикеона при Елевзинските мистерии⁹⁴. Макар че по отношение на траките данните за подобни доброволни интоксикации съществуват и съвсем не са малко в писмената литературна традиция, за момента предлагам да не се твърди нещо по-определено или по-сигурно.

С по-голяма доза увереност ще се опитам да възстановя по какъв начин Залмоксис прави достойни свещеносказанието за безсмъртието на своите съмишленици. Приятно ми е да се позова на Платон, който в диалога „Хармид“ говори за тракийските лекари (по всяка вероятност жреци) на Залмоксис и им приписва лекуването на хората, на цялото, понеже не разделя душата от тялото чрез „някакви припоявания и баяния“⁹⁵. Баенето и припояването и въобще пеенето, музиката или най-общо мелодекламативността (както убедително посочва Ив. Маразов по отношение на траките и в българската историография) са своеобразен език на мистериалната инициация⁹⁶. Същевременно самата ритмика е отличен инструмент за контакт с отвъдното. Известно е например известието на Хезихий, който определя Залмоксис още като танц и като песен (химн)⁹⁷. Въздействията върху публиката на тези своеобразни заклинания не могат да не впечатляват и да не вълнуват, още повече, че те точно посредничат между различните светове и улесняват прехода към новото раждане, към вечното възраждане. Въпреки обосновано аргументираните анализи на редица български изследователи не мога да си позволя да видя в Залмоксис примитивния маг, магьосник, заклинател, в крайна сметка шаман, независимо дали ще му сложим или ще му махнем кавичките⁹⁸. За едно културно-историческо изложение подобни волности не са позволени!

Време е да се запитаме става ли още нещо в андреона, защото не е изключено новото раждане да се представя в него под формата на някаква свещена драма. Та нали именно поради познаването на „инициационната смърт“ новопосветеният се ражда в хода на ритуала отново и истински – дори може да се превърне в бог. Следователно има основания да се мисли, че в руслото на мистериите се разиграва сцената с изчезването и с новата поява на Залмоксис⁹⁹. Той се оттегля в подземното си жилище, в пещерата, но на четвъртата година се показва отново, за да убеди траките в истинността на своето учение. Постоянно умиращият и възраждащ се бог, бог на бурята, но и бог Гръмовец, който се въздига на върха на планината в урано-соларните простори, е достатъчна гаранция за възможностите на безсмъртието. Впрочем тези са нещата, които се казват, които се показват и които се правят в андреона. Въпреки всички изредени вече подробности, дотук присъствувахме само на едно от действията на церемониалната посветителна практика.

Трудностите при анализа тепърва предстоят, защото не може да не прави впечатление, че до този момент се търсеха аргументи и обосновки, върху които той да стъпи по-стабилно. Вече се посочи, че пътят на Залмоксис трябва да се схваща и като линия на поведение – нравствено, духовно, но и социално, т. е. като цял набор от правила, от норми, от задължения или, с други думи казано, от зако-

ни. Неслучайно например дори Буда нарича учението си средата на пътя. Как по друг начин да се стигне до мъдростта, до справедливостта, до високите ценности на всяко съществуване освен чрез самоусъвършенстването на индивида, което да достигне самопознанието, оличноствяването и спасението на безсмъртието след задължителното спазване на цялостна система от предписания, чиито корени са в дълбините на обичайната практика.

Наистина в данните на древните автори Залмоксис изпъква като мъдрец, който разпространява законите и ги прави достояние на сънародниците си. Той обаче съвсем не е техният създател-творец. Единственото и с изключителна стойност съобщение се открива у Диодор – писател от средата на I в. пр. н. е., който предава буквално следната история: „Казват, че Заратустра у арианите поискал от Добрия демон (Агатон даймон – б. м., Д. П.) да му даде закони, а пък у гетите, които обезсмъртяват (безсмъртстват – б. м., Д. П.), Залмоксис – от общата (койне – б. м., Д. П.) Хестия, а пък у евреите Моисей – от Йехова.“¹⁰⁰

За първи път Залмоксис е поставен в отношения, във взаимодействия с определено божество и той никак не изпъква като „самотен“, като „единствен“ бог, както се опитват да внушат някои модерни изследователи¹⁰¹. Това е богинята Хестия, която го дарява със законите и която в една предходна работа най-общо се опитам да определя като елински превод-означение на Великата богиня-майка¹⁰². Всичко обаче продължава да витае в сферите на несигурните хипотези при липсата на аргументирана интерпретация.

На първо равнище идва представата за това малко странно божество, което напуска хората, умира като тях, но и отново се възражда. Обикновено идеята за него се свързва с една майка (също така със сестра или със съпруга), която го оплаква и очаква¹⁰³ по същия начин както и тези, от които то се скрива, слиза, пропада в подземното си жилище или в пещерата, точно какъвто е и случаят със Залмоксис. Не е инцидентно наблюдението на В. Бъркерт, който мисли по повод на Питагор и на подземното му жилище за хтонична Велика богиня-майка¹⁰⁴.

Нещата в гръцката религия обаче никога не бива да се съпоставят пряко с Тракия. Тяхната асинхронност е убедително защитена от Ал. Фол¹⁰⁵. Що се отнася до траките, една подобна богиня се възприема като скална, като пещерна, по аналогия на малозийските и по-късно на фригийските си персонификации¹⁰⁶. Следователно като пада в лоното, в утробата на майката-съпруга (сестра), като извършва култовия си полет към нея, Залмоксис не само моделира отношенията си с отвъдната женска сила, но чрез нея конструира и възможността за преход от човешкия към другия свят.

Сега идва ред на Хестия. Най-добрите проучвания, които познавам за нея, са на Л. Жерне и на Ж.-П. Вернан, а в българската историография са налице приносите на Ив. Венедиков и на Ив. Маразов¹⁰⁷. Както сочи и името ѝ, тази аниконична богиня, която най-малко се поддава на антропоморфизация, е всъщност богинята на домашното огнище. Според известието на Диодор обаче почитането на Хестия от траките се отнася към самата нея, а не до огнището. По-прецизно казано, богинята съвсем не е неопределена, а е доста конкретизирана¹⁰⁸, макар и да не се знае тракийското съответствие на гръцкото божеско име. Сигурното в цялата история е, че в местната действителност тази Хестия няма и не може да има роднинските отношения с божествата, които притежава в гръцкия пантеон. Според сполучливата терминология, предложена от Ал. Фол, тя е просто превод-означение¹⁰⁹.

Макар и рядко да се споменава в самата Елада, а и още по-малко да се знае за почитането ѝ от траките, Хестия изпъква като едно всевластно божество при тях, още повече че в нейните прерогативи са разпорежданията със законите. Легендата за нея, която се предава в андреона, е разработена с подробности, въпреки

че знанието ни е повече от нищожно. Безспорно е, че като богиня на огнището тя олицетворява единството на семейството, а оттук и на рода, и на държавата¹¹⁰. Най-красноречив е терминът „общата Хестия“, който използва Диодор. Той показва, че думата е за една богиня, която почитат всички общо, т. е. цялото общество. Тя е едновременно и една, и много богини, защото, както огнището присъства във всеки дом, така и владетелското огнище се превръща в символ на държавата, а пък самата богиня изпъква като покровителка на царството. При това положение, както мисли Ив. Венедиков, общата Хестия предполага съществуването на Хестия за всеки човек¹¹¹. Амбивалентността на характеристиките набляга на многофункционалността на богинята.

Терминът „общата Хестия“ обаче очевидно държи на „държавната“ богиня, а не на Хестия, която всеки почита в къщата си чрез домашното огнище. На свой ред самото огнище бележи идеята за център. Както показва Ив. Маразов, чрез него се осъществява връзката между вътрешния и външния свят, преходът между живите и мъртвите, между надземното и отвъдното съществуване¹¹². Оттук минава световната ос и мислената линия на взаимодействията на хората със земята. Ето как владетелското огнище, разположено в „дворците“, във временните резиденции на тракийските династии и най-вече това в андреоните, се превръща в най-свещената точка на територията на държавата. Това е нейният път и около него се организира пространството и се вие връвта, която го обгръща и в хоризонтален, и във вертикален план. Оттук започва и тук завършва сложният и опасен път на Залмоксис.

Впрочем през последните години археологическите открития са доказателствено убедителни за присъствието на подобни култови огнища в Тракия и по аналогия за почитането на Хестия. Най-известни са есхарите в Севтополис¹¹³, които според публикацията на М. Чичикова са открити в „двореца“, но има и много други примери, грижливо събрани от Ив. Маразов¹¹⁴. Всъщност като предава законите на Залмоксис, Хестия освещава неговите права да владее територията, чието въплъщение е самата тя. С този акт се узаконяват и прерогативите на суверена за властта над народ и над държава, потвърждава се и едновременно с това се реактуализира изконното му господство¹¹⁵.

В тази обстановка е уместно да предположи, че в андреона на Залмоксис, там до огнището, става известен мотивът за свещения брак с Хестия¹¹⁶ и той допълнително освещава изредените вече привилегии. Мисля още, че по време на посветителния обред най-вероятно символичната сватба се разиграва и се представя, макар и с жестовите на миманса, поради самата херметична мистериалност на помещението, достъпно само за мъже. Не е изключено да се имитират някакви сексуални действия и звуци около или до самото култово огнище (= на Хестия).

Нещо повече, заедно с Атина и Артемида Хестия е една от трите девствени богини в гръцкия пантеон. Нейната виргинална характеристика не буди съмнение, по същия начин както и връзките ѝ със земята. В този смисъл М. Дараки има основания да твърди, че „Хестия е едно от тези конкретни места, които имат стойността на „полов орган на земята“ в своята двойна функция – полово и порождаща“¹¹⁷. Именно като девствена богиня тя ще роди „първите хора“ и по този начин допълнително ще узакони качествата на владетеля като родоначалник, притежател на земята и корените му с предишните поколения и с предците¹¹⁸.

Раждането на девствената земя задължително изисква и възвръщането към нея, за да се затвори цикълът. Както сочат редица примери и от скитската действителност, самото зачатие най-често се извършва в пещера¹¹⁹. Точно в подземното жилище или в пещерата е и нашата обща Хестия. Отиването на Залмоксис там означава просто падане в скута на подземната царица, връщане към лоното, към

утробата на Великата богиня-майка, която се идентифицира със земята. Това вътрешно пространство, сакрализирано от присъствието и на самото божество, е идеалното място за мистерии, за инициации, за символичното осъществяване на свещения брак. Неслучайно пещерата (подземното жилище) е типична не само за Залмоксис, но и за светилищата в Делфи, на островите Крит и Самотраки.

Връщането към утробата на Великата богиня-майка отговаря пряко на отиването в подземния свят, за да може да се гарантира и да се осигури новото раждане (възраждане). По този начин е възможно да се обяснят периодичните появи и изчезвания, при които майката-земя (= на Хестия) освещава вечния кръговрат между човека и природата в затворения цикъл между живота и смъртта. Вече с по-голяма сигурност ще си позволя да предположа в Хестия действително да се види превод-означение на Великата богиня-майка, и то предимно в нейната хтонична характеристика.

Известието на Диодор за това, как Залмоксис получава законите от общата (от държавната) Хестия, е интересно и в друго отношение. Преди всичко неговото учение е поставено и е съпоставено с две различни религии (на Заратустра и на Моисей), които не са политеистични. Самите закони като начин на живот и като норми на поведение, като правила за отношение към себе си и към другите, като определен свод от забрани – табута за храни, за напитки, за думи (имена), за действия и т. н., но и като учение за безсмъртието, се сравняват тук с делата на други земни владетели, за да се наблегне допълнително на царското достойнство на един обикновен човек, подобен на другите хора. Множеството на отделните лица се увеличава, защото Залмоксис не е само бог, той е и родоначалник, демиург, културен герой, върховен жрец, всевластен суверен. Няма обаче изчерпване на персонафикациите му и по пътя на множеството той става още по-неуловим, колкото по пътя на единството, защото в хода на традицията за него и те взаимно се преплитат, за да проблесне смътно и в определени моменти някой от образите му или поне те да се доловят интуитивно.

Самите закони не са единствено религиозни норми, учение, доктрина (и това е принципът през древността), понеже се смесват и със светските закони, т. е. определят общественото поведение, чиито корени са в изначалните истини на обичайното право¹²⁰. По този начин, като дава законите на Залмоксис, Хестия не само връчва и узаконява правото му на царската власт. Тя определя границите на строгото им спазване, регулира отношенията и взаимодействията в самото общество и е пълното олицетворение на законността¹²¹.

Излишно е да се спирам с подробности на обществата на ктисти, на плейсти, на капнобати и т. н., които по друг повод имах възможността да анализирам изчерпателно¹²². Въздържанието от жени (мизогинството), от определени храни (предимно от месо), от напитки, въобще аскетизмът и абстинентността, но и дишането на опиати и др., са обичайна практика за тракийските земи. Работата е там, че в андреона всички тези норми на поведение, изглежда, също трябва да станат достояние на тесния затворен кръг от аристократи, по начина, по който те се обучават и в доктрината на безсмъртието. Подобна пуританска етика, която превръща гетите в античната писмена традиция в най-храбри и в най-справедливи¹²³, в хора без страх от смъртта, увеличава напрежението на вътрешната сложност на индивида. Тя води до тяхното оличностяване¹²⁴ по пътя на самоусвършенстването, по който пълзи нишката на надеждата да се постигне сливането с божеството, за да се добие разковничето на безсмъртието.

Въпросът, на който не мога да отговоря, е хвърлят ли се някакви опиятни треви или семена в огнището на андреона, за да може халюциногенното опиянение от вдъшваните изпарения „законите“, излъчени от Хестия, да проникнат и в най-дълбоките дебри на съзнанието и на подсъзнанието и да го бележат с клеймото на вечността.

Анализът обаче не може да спре средата, тъй като в лексикона Суда на елински вариант на Залмоксис е посочена Хера – без съмнение друг превод-означение на Великата богиня-майка, на който обърнах внимание в историографията, но не приведох аргументи за него¹²⁵. През късната античност богинята се схваща като персонификация на атмосферата, а Ж. Коман не закъсня да види в това ѝ изпълнение доказателство за урано-соларната концепция за Залмоксис¹²⁶. Проблемът е какво е положението преди това и трябва ли задължително да се извърши умозрителното разграничение на Хестия и на Хера, съответно на чисто хтонично и на преимушествено уранично божество?

Подобна абсолютизирана концепция, макар и да е най-лесна за възприемане, не може да издържи на критика по много причини. Най-напред, въпреки че самата Хестия се откроява предимно с виргиналната и с хтоничната си характеристика, тя притежава и своя урано-соларен аспект чрез пламъците, които се издигат над огнището. В нея е заложена като възможност освен способността да осъществява прехода към подземния свят, да установява и връзката с божествените селения. От своя страна Хера, която е най-властна между божествата на Олимп е и тяхна царица, първоначално се почита от елините предимно като богиня на вегетацията и на свързания с нея живот в природата. В това отношение тя демонстрира редица допирни черти с богинята Деметра, а Д. Дечев дори е склонен да мисли, че първоначално Хера е епитет на Деметра¹²⁷. В този смисъл, независимо че Хера изпъква главно със своята матронална и с небесната си качествена определеност, отношенията ѝ със земята и с подземния свят са недвусмислено заявени. Всъщност Хестия и Хера са двете страни на единна същност, чиято квинтесенция е концепцията за Великата богиня-майка на траките.

Всеки превод-означение обаче съвсем не изчерпва богатството на вложеното в него съдържание, което излъчва различни равнища на внушения и на напрежение, т. е. то е многозначно, поливалентно. С важна стойност за изложението е едно известие за Хера у Полиен – автор, който живее във времето на Марк Аврелий и на Луций Вер през II в. на н. е. Ето какво съобщава той: „Тракийски племена били кебрени и скаите. Вождове им били според обичая им жреците на Хера. Жрец и вожд им бил веднъж Косинг. Траките не му се подчинявали. Тогава Косинг събрал много дървени стълби, и при това големи, и ги съединил една с друга. Той се готвел да се възкачи към небето, за да заяви на Хера, че траките не му се подчинявали. А те, както са траките глупави и безразсъдни, уплашили се, че вождът им щял да се възкачи на небето и почнали му се молят и кълнат, че щели по-нататък да се подчиняват на всичките му заповеди.“¹²⁸

От съобщението е видно, че двете племена са съседни и влизат в обща държавна организация начело с владетеля Косинг. Понеже Страбон съобщава, че кебрени живеят близо до р. Арисба, която се влива в р. Хеброс (дн. р. Марица), е очевидно, че техните местоживелища се разполагат по средното и горното ѝ течение¹²⁹. Същевременно скаите (за които ръкописите на Полиен предлагат две различни форми на изписване на името на племето, а именно сюкайбои и скайбои) заемат непосредствено прилежащата територия, след като заедно с кебрени образуват една непрекъсната област. Те също се разполагат в близост до р. Хеброс, но и покриват зоната недалеч от Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров)¹³⁰.

За да избегна излишните повторения, ще препратя към студията си за човешките жертвоприношения, откъдето става ясно, че посочените кебрени и скаи попадат в географския обхват на апсинтиите = на меландитите = на корпилите и на областта Корпилика и дори е възможно да са наричани още с тези чисто гръцки номинации¹³¹. Посоченият район съпада с локализациите и с разпространението на Залмоксис и с неговата популярност в югоизточните тракийски предели¹³².

Въпреки че е интересно, не мога да си позволя да приема обяснението на името на тракийското племе скаи по принципа на миторитуалната теория и практика, предложено неколkokратно от Ив. Маразов¹³³. По същия начин както апсинтиите, както меландитите, както мелинофагите и т. н., скаите – в буквален превод „левите“ (но и „леваците“ с всичките нюанси, които тази дума има в различните езици в смисъл на груби, на недодялани хора), не обозначават точно определено племе, а определено население, което просто живее наляво от кебрени и от течението на р. Хеброс в посока на Тракийския Херсонес. Използването на метафоричния превод за изграждането на стройна теория за момента не се подкрепя с други подобни данни и изисква по-голяма предпазливост.

И още нещо. Името на племето кебрени несъмнено се свързва с корена на р. Кеброс, Киаброс – дн. р. Цибрица от североизточните тракийски земи, а не с р. Хеброс, защото в такъв случай, ако произхождение от земите по течението на Марица, племето щеше да се нарича не кебрени, а хебрени¹³⁴. Тези наблюдения на Ив. Венедиков са особено важни, защото и името на скаите посочва отношения с топонимията на Североизточна Тракия. От интерариите например е известна станцията Скаидава между Ятрос (дн. с. Кривина на устието на р. Янтра) и Тримамииум (западно от дн. гр. Русе), при дн. с. Албаново¹³⁵. Както се разбира, етнонимичната и топонимичната действителност показват и наблягат на принадлежността на Североизточна и Югоизточна Тракия към единна етнокултурна и политико-религиозна общност – географски ареал, в който шества Залмоксис.

Наблюденията не са отклонение от темата, защото от свидетелството на Полиен личи, че за разлика от Хестия, която винаги заема позицията „вътре“ и „долу“, посочената Хера се намира някъде в небесните селения и следователно обозначава пространствено това, което е „вън“ и „горе“. Тази местна богиня изпква категорично като върховна господарка на тракийските племена кебрени и скаи. Матроналната, всевластна характеристика на епихоричното божество не буди възражения. В нейните разпореждания са съдбините на народ и на държавна организация. Тя е тази, която регулира отношенията в обществото и естествено определя границите на преходите в него и преминаването между различните светове.

Като превод-означение на Великата богиня-майка Хера е още по-интересна, понеже измежду всички богини в гръцкия пантеон, тя най-пълноценно персонифицира единството на матроналния и на виргиналният аспект чрез падението, че всеки път, когато се потопа във водите на р. Канатос, възстановява девствеността си. При посвещението Хера покровителства прехода от девицата към съпругата и въплъщава едновременно и двете позиции¹³⁶. Поради тази причина на доктриналното равнище Косинг – вождът на кебрени и на скаите, като пълно олицетворение на Залмоксис, ще се опита да предприеме възкачването към нея, за да черпи от изключителните ѝ възможности.

Противоречията в изложението са само привидни, понеже като Кронос (едно от имената – прозвища на върховното божество) Залмоксис се изявява като божество на мъртвите. Той се намира в подземния свят, в лоното на подземната царица, в утробата на Великата богиня-майка (= на Хестия). Но Залмоксис притежава и своя небесно-соларен аспект и като Уран (макар че това не е упоменато никъде) се разполага и в ураничните простори, където, както и в долното царство, в качеството си на върховен бог може да осъществи свещен брак с Великата богиня-майка (= на Хера). Този Кронос-Уран или Уран-Кронос, който удивително прилича на критския Зевс¹³⁷ (божество, което също преминава през смъртта), е пълната персонификация на властния бог Гръмовец. Другите му имена прозвучат като Гебелейсис, като Збелсурд, като Сурегетес, като Астрей, като Перконис и т. н. са достатъчни, за да докажат тази му същност¹³⁸.

В последната си книга Ив. Венедиков стига на много места до тази идея, на крачка е да я изкаже, учудва се дори, че не може да го направи, а всъщност всичко, което му пречи, е използването на погрешния превод на Херодот¹³⁹, че гетите хвърлят стрели към небето, като заплашват бога (т. е. Залмоксис), вместо правилното „заплашват небето“. Проникновеният изследовател обаче е прав в друго отношение, а именно, че някъде след VI в. пр. н. е. жреците на Залмоксис са тези, които му дават името-прозвище Кронос (и тук ще добавя, и останалите имена-прозвища), за да подчертая факта, че в случая думата е за едно божество, което предшества олимпийския Зевс от „Теогония“ на Хезиод¹⁴⁰. То много напомня на критския Зевс и едновременно е представено от два бога – от Кронос и от Уран, но поради посочената вече подробност е естествено моята интерпретация да се различава съществено от тази на Ив. Венедиков.

На доктринално равнище пътешествието на Косинг напълно олицетворява анодоса на Залмоксис. Възкачването към Великата богиня-майка отново е опасно и трудно и това личи от разказа на древния автор. Този път царят събира и съединява много дървени стълби, за да стигне небето. На свой ред стълбата, която пресича, пронизва просто трите космически зони, свързва света на хората с царствата на боговете и на умрелите¹⁴¹. Сама по себе си тя е неустойчива, а наслаждането на много такива стълби създава допълнително напрежение. Преминаването на отделните стъпала по скалата на вертикалата носи несигурност, граничи с риск. Това са ценностните, инициационните изпитания, равнозначни на пътя на самоусъвършенстването, чрез което ще се постигне безсмъртието. Изкачването е свързано с доближаването до „всички блага“, с постигането на онзи мечтан рай, изпълнен с добрини, но и със смяната на местоживелището за следсъществуването, очевидно равнозначно смислово на въображаемия небесно-соларен андреон. Там се намират Великата богиня-майка (= на Хера) и върховният бог Гръмовец. Там в небесните селения става свещената нос сватба, която владетелът по пътя на посвещението се стреми да осъществи на доктринално равнище – едно чисто аристократично разбиране, резултат от инициационната практика в земния андреон на Залмоксис.

Човек обаче не само се изкачва по стълбата, той и слиза по нея, за да падне, за да полети към подземното жилище (към пещерата), където пак се намира Великата богиня-майка (= на Хестия), а и върховният бог и където в своята вездесъщност те имат възможност също да осъществят свещения си брак, за да могат всички след познаването на смъртта да разкъсат веригите на мрачното царство на тъмнината и да се появят отново във видимия свят, окъпан от лъчите на слънцето, и да преживеят новото си раждане (възраждане).

Ритуалът, който визира периодичното завръщане на мъртвите, няма нищо общо с доктринално-идеологическото, с мистериалното равнище на учението¹⁴². Обучението в тайните на сакралното знание сред тесния, затворен кръг на аристократичния елит начело с владетеля, осъществено в андреона, не показва допирни черти с него. Та нали именно чрез достъпа до утробата на Великата богиня-майка те ще се озоват чрез познаването на „инициационната смърт“ в урано-соларния въображаем андреон, който се разполага в небесата. Там те ще познаят съвършенството и дори ще могат да се обожествят.

В този ред на мисли не мога да се въздържа да не приведа едно малко неочаквано съобщение за Хера на Никандър – поет и граматик от град Колофон в Мала Азия, роден към края на III в. на н. е., в съчинението му „Териака“, т. е. „За опасните животни“. Древният автор предава историята на Рескинтийската Хера¹⁴³. На нея са посветени планината и реката, която я опасва. Там според античния тълкувател на поета се намира и храм на Хера, който по всичко изглежда няма да

е по-различен от описанието на Макробий за „светилището, разположено в планинските недра“. И всичко локализирано наблизко до устието на р. Хеброс, навярно в северозападна посока от нея.

Независимо дали това е планината Ганос, една от свещените планини на Залмоксис, за която първо може да се помисли, свидетелството е с първостепенно значение. Във вече приблизително очертания географски ареал то отново поставя на преден план почитането на Хера. При това тя не е която и да е богиня, а както сочи епитетът ѝ, е Рескинтиската, т. е. Царската Хера, поради корена „рес, рег, рекс“, който се съдържа в пръкора и откъдето произхожда и името на знаменития тракийски владетел Резос¹⁴⁴. В тази обстановка обаче този път е излишно съмнението, че наименованието е точен превод-означение на Великата богиня-майка.

От друга страна, ако си припомним етимологията на Залмоксис¹⁴⁵, която се крие в тракийската глоса „залмос“, т. е. мечо руно (както най-правилно превежда Ал. Фол¹⁴⁶), веднага се разбира, че значението, с което той е натоварен, включва смисъла на „покровител, господар“, най-общо „цар“ в качеството му на върховен властелин и както се вижда, на Уран и на Кронос едновременно. При това положение Царската (Рескинтиската) Хера е пълната персонификация на Великата богиня-майка, която пак се намира на върха на планината и още по-нагоре в небесните простори, където е и урано-соларният бог Гръмовержец. Той е в очакване да се съчетае с нея, в нетърпението да се обнови и да се завърти вечният кръговрат в природата, смяната на сезоните, да се осигури плодородието, да се възобнови и да се потвърди властта и нейното притежание и в крайна сметка да се установи вечната смяна на смъртта с живота – възраждането (= на безсмъртието). Какво по идеално място от урано-соларния въображаем андреон за тяхната хиерогамия, още повече че това е най-високият топос в идеологическата постройка на тракийската религия. И след като той носи упованието за безсмъртието, е редно тази Хера (= на Великата богиня-майка) да се нарича Царска и там на върха на нейната планина да се намира и светилището ѝ. Всички елементи – планината, пещерата, реката са налице и е излишно повторно да се спирам на тях.

Известието на Никандър търпи интерпретация и от още една гледна точка. То предупреждава за „дългнесто чудовище кенхринес, което са наричали шарен лъв, пропъстрен от люспи лъв“, т. е. огромна змия, кръвожадна и силна като лъв, чиито люспи напомнят зърната на просото (на старогръцки език кенхрос) и чиято „дебелина и дължина се менят“. „Когато през най-голямата горецина слънцето застане на небето, чудовището настървено поема към островърхите планини и алчно за кръв, дебне кротките овце, щом пастирите занемарили своята работа, са се отдали на почивка ...“ По твърдението на античния автор подобно е положението с него и на планините на тракийските острови Самотраки и Лемнос. Отново сме изправени пред засвидетелстването на фрагмента от основния мит за върховния бог Гръмовержец. Той се бори със Змея, надвива ужасния Дракон, побеждава чудовището в тази люта схватка и установява равновесие и хармония. Злото бяга от лицето на змеята, за да може да ражда тя, оплодена от изливащия се дъжд и от лъчите на слънцето.

Надявам се не ще има възражения, че не е случайно обстоятелството, как според изследванията на Я. Младенова паметниците на Хера от римската епоха изобилстват най-много по р. Хеброс, и то в областта на горното ѝ течение¹⁴⁷. В никакъв случай тази богиня не може и не трябва да се отъждествява с гръцката Хера. Наслоението на чуждото име и иконография не може да прикрие спомена за Великата богиня-майка, която почита местното население. Освен това свързването на Зевс и на Хера в съпругеска двойка едва ли се осъществява само под влияние на елинската религия и изглежда следва собствени изначални представи.

Добро доказателство в това отношение са светилищата на Зевс и на Хера при с. Копиловци, недалеч от Пауталия (дн. гр. Кюстендил), при с. Гаганица, Берковско, и при с. Дулево, Панагюрско, където те се наслагват върху местни традиции, а под чуждата иконография и имена траките изповядват култа към собствените си божества¹⁴⁸.

Най-важни за изложението и за отношенията между Великата богиня-майка и върховния бог Гръмовец са четири оброчни релефа от края на II и началото на III в. на н. е., а именно от с. Сухаче, Белослатинско, от с. Могилево, Чирпанско, от с. Арчар – античната Рациария, Видинско, и от с. Криводолска махала, Врачанско¹⁴⁹. Иконографската сцена е почти идентична и представя Зевс Керауниос с мълния в ръка да отвежда Хера на летищата си колесница, теглена от коне, за да се съчетае в брак с нея.

В една от предходните си студии се опитах да покажа, че макар и да не е изрично обозначен, този зевс Керауниос отговаря точно на тракийския Збелсурд – едно от имената прозвища на Залмоксис (= на върховното божество)¹⁵⁰. Именно той отвежда на колесница, впрегната в буйни коне, бъдещата си съпруга там горе в небесните палати. В такъв случай колесницата изпква като брачен символ, тя е свещената сватбена каляска, но тя е и колесница на победата¹⁵¹, защото хиерогамията с Великата богиня-майка може да се осъществи едва след преминаването на ценностно изпитание. Това е борбата със Змея, с Дракона и победата над него, която вече е спечелил Гръмовец.

При това положение самата Хера изпква по-скоро в своя виргинален аспект, въпреки че иконографията подчертава матроналната ѝ характеристика. Но и това е естествено в момента на прехода от състоянието на девица, която ще бъде оплодена, към майката, която ще ражда. Следователно богинята, представена на колесницата до върховния бог, е Великата богиня-майка в своята най-свята идентификация, каквато е земята. Тя притежава както урано-соларна, така и силно изразена хтонична характеристика и в това отношение може да се отъждестви с гръцката богиня Деметра, както прави Д. Дечев, който привежда много други и убедителни аргументи¹⁵², но едновременно и с дъщеря ѝ Персефона. Не мога да се съглася обаче с Ж. Сор, че до Зевс Керауниос по-скоро е представена нимфа, критика на която позиция изложи още навремето Дж. Кук¹⁵³.

Връзката със земята, с плодородието, с вечното ново раждане, с възраждане то и отгук с безсмъртието се подчертава в посочените оброчни релефи и от змията, която пълзи под колесницата или се увива около олтара пред нея. Обикновено тя се свързва с долната зона на космоса и с подземния свят, има хтонична характеристика, но и осъществява преминаването в земния живот, в средната зона¹⁵⁴. По същия начин, както всяка пролет змията сменя кожата си, така и тогава всичко се ражда наново. Нещо повече, в оброчния релеф от с. Криводолска махала (и това е уникално!) змията е изобразена с крила, най-вероятно, за да подчертае връзката между земята и небето, и между трите космически сфери. Както сочи и Ив. Венедиков, представата за върховното божество обладател на мълнията и на дъжда и на Великата богиня-майка, отнасяни в брачната им колесница от галопиращи коне, съпроводени със змия, е чисто тракийска и не се среща другаде¹⁵⁵.

Редно е тук да приведа и примера с Есквилинския релеф от Рим от II–III в. на н. е. с изображения на Збелсурд, прав с мълния в дясната и с орел в лявата си ръка, и на Ямбадула на кон¹⁵⁶. Противоречивите мнения в историографията са събрани и са коментирани от Д. Дечев. Независимо дали се приема неговата етимология на Ямбадула в смисловото значение на „тази, която твори, която прави, която създава храна, богатство“ или предложеното от Вл. Георгиев „дъждовна буря“, и двете дешифровки отвеждат към същността на една Велика богиня-майка

в единение с върховния бог Гръмовержец¹⁵⁷. При това положение съм длъжен да добавя към интерпретацията в предходната си студия, че в названието на твърдината на медите Ямфорина трябва да се вижда като съставка не само името на сина на Великата майка – Фортуна, откъдето и Перун, но и самото име на богинята, както сочи и съвременното селище Ямборано.

В тази обстановка за мен няма противоречия в обстоятелството, че в писмената антична традиция Залмоксис намира еквивалент в лицата на богините Хестия и Хера. Анализът разкри как те са просто елински преводи-означения на всеобемната характеристика на Великата богиня-майка, която е навсякъде и която съчетава едновременно матроналния и виргиналният аспект. Неслучайно например по време на празника на тракийската богиня Бендида процесиите на траките тръгват към храма ѝ в Пирея от Пританеума, т. е. от Държавния съвет в Атина, където е държавната Хестия и там гори нейното огнище¹⁵⁸. Взаимодействията между Бендида и Хестия се подчертават и от нощната надпревара на коне из улиците на полиса към Пирея, защото ездачите си подават един на друг факли, запалени точно от огнището в Пританеума, т. е. те носят със себе си Хестия. Инициационното изпитание на прехода от възрастта на ефеба (на младежа) към зрялата възраст се покровителства от сборния образ на Великата богиня-майка още повече, ако се има предвид, че коренът на името на Бендида означава „свързвам, съчетавам“¹⁵⁹.

И за да не остане съмнение в предложените интерпретации, по друг повод в лексикона Суда се твърди, че има и богиня тъкмо с това, със същото име Залмоксис, но формата на изписването е красноречива и звучи Замолксис, за да е разбираемо отъждествяването със земята¹⁶⁰. Този е пътят, по който Залмоксис всъщност взема името на майка си и по този начин подчертава, че носителят му е неин син, по аналогия на примера с Перке-Пейрой и др., на които вече е обърнато внимание в историографията¹⁶¹.

Очевидно в центъра на религията на Залмоксис стои фигурата на Великата богиня-майка в своята най-свята идентификация, каквато е земята. В това отношение елинските ѝ преводи-означения – Хестия и Хера, са отлични доказателства. Загадката на тайнството на мистериите и на инициацията в андреона е свещеният брак на богинята и на съучастието на посветения в този сублимен акт на сливането. По принципа на тракийската религия Великата богиня-майка самозачева и ражда своя син (= на слънцето)¹⁶². На първо равнище това е ураничен бог на гърма, бог на бурята, точно какъвто е Гебелейзис – друго име-прозвище на Залмоксис. На второ и по-извисено равнище идеята за сина, но и за любовника на Великата богиня-майка се развива въобще в главното космическо божество, върховен бог – баща, именно какъвто е Залмоксис – Уран и Кронос едновременно, за да се олицетвори мистериалното сношение с богинята-майка.

Персонифицираното зачатие, въведено чрез принципа на свещения брак, оформя доктрината на Залмоксис като соларно-хтонично учение и процес на сливане на двете начала в баланс между основните стихии. На този фон, на доктринално равнище се ражда и изразва фигурата на царя-жрец и бог, който е най-истинното чедо на този брак и който е идеалната персонификация на соларно-хтоничната дуалност¹⁶³. При това кръгът божествено дете, син-любовник, божествен съпруг, бог-баща се възплъщава в неговата личност¹⁶⁴. Той е неговият единствен изразител и само той е в състояние да го осъществи, защото е доктриналното чедо на Великата богиня-майка и на нейния син на първо и на второ равнище.

При това положение отношението Залмоксис–Гебелейзис – Великата богиня-майка (= на Хестия и на Хера) и владетелят-жрец удивително напомня на известието на Херодот за боговете на траките – Арес, Дионис, Артемида и Хермес

и на тетрадата от о. Самотраки – Аксиерос, Аксиокерсос, Аксиокерса и Касми-лос¹⁶⁵, подробно анализирани и съпоставени от Ал. Фол¹⁶⁶. Действително това е тракийската тетрада и тя е убедително защитена и от комплекса от изворови данни за Залмоксис.

Доведено до тази точка, изложението сякаш изброди плетеницата на лабиринта. В лабиринта обаче човек не се загубва, там той се намира и вместо да се срещне с Минотавъра, се сблъсква със самия себе си, което може би е още по-неприятно. Веднъж достигнали центъра на лабиринта чрез пътя на Залмоксис, трябваше да се върнем обратно чрез пътя на Великата богиня-майка – връщане, което не бива да се схваща единствено като скъсване с досегашното съществуване. То символизира и новото начало, представата за смърт и за прераждане, т. е. за новото раждане след смъртта, за вечното възраждане и следователно за безсмъртието, тъй като входът, през който влязохме, се оказа и изход.

Остава да отидем и в пещерата.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Попов, Д. Човешките жертвоприношения на Залмоксис. – Год. СУ. Истор. фак., 1992, 84–85; Залмоксис–Гебелейсис и обредът стрелба с лък. – Год. СУ. Истор. фак., 86, 1993, 27–58.

² H d t. 4, 95, 1–2 (ed. Stein-Hude).

³ Фол, А. Политическа история на траките. С., 1972, 50–52; Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, 41–43; Йорданов, К. Добруджа през I хил. пр. н.е. Гети. – В: История на Добруджа. Т. I. С., 1984, с. 86 сл.

⁴ Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, 173–204 с лит.

⁵ Elia de, M. De Zalmoxis à Gengis-Khan. Etudes comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale. Paris, 1970, p. 33; Coman, J. L'immortalité chez les thraco-géto-daces. – In: Actes du IIe congrès international de thracologie. Vol. 3. București, 1980, p. 247. Питагорейската политика на Залмоксис се застъпва от Minar, E. L. Early Pythagorean Politics in Practice and Theory. Baltimore, 1942, p. 6 sq., но хипотезата не се поддържа.

⁶ H d t. 4, 95, 4–5.

⁷ Elia de, M. Цит. същ., с. 36; Попов, Д. Залмоксис (нови наблюдения). – История и обществознание, 1989, № 1, 3–16; № 2, 3–17.

⁸ Hellan, fr. 73 (ed. Jacoby); Фол, А. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. V. Генеалогисти и митографи от V–IV в. пр.н.е. – Год. СУ. Истор. фак., 70, 1976, 15–17.

⁹ Frazer, J. Totemism and Exogamy. Vol. 1. London, 1910.

¹⁰ H d t. 4, 95, 3.

¹¹ Hellan, fr. 73.

¹² Маразов, И. Трако-хетски паралели в ритуала. – Във: Видимият мит. Изкуство и митология. С., 1992, 112–113.

¹³ Gennep, A. van. Les rites de passage. Paris, 1909.

¹⁴ Conon, fr. 45 (ed. Jacoby); Фол, А. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. VII. Конон: „Разкази“. – Год. СУ. Истор. фак., 74, 1980, с. 14.

¹⁵ Маразов, И. „Синтез на изкуствата“ през древността в миторитуален контекст. – Във: Видимият мит. С., 1992, 66–67.

¹⁶ Подосинов, А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья (тексты, перевод, комментарий). М., 1985, 236–237 и бел. № 823 с лит.

¹⁷ Маразов, И. Трако-хетски..., с. 109.

¹⁸ Hom., Od. IX, 196–211 (ed. Ameis-Hentze).

¹⁹ Попов, Д. Тракия на царете-жреци, царете-богове. – В: Тракийски легенди. С., 1981, с. 77 сл.

²⁰ Athen. 12, 531e–532a (ed. Kaibel); Theophr., fr. 31 (ed. Jacoby); Фол, А. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. IV. Теопомп: „Гръцка история“ и „История на Филип (II Македонски)“. – Год. СУ. Истор. фак., 69, 1975, 13–14.

²¹ Tomilson, R. Thracian and Macedonian Tombs Compared. – Thracia, 3, 1974, p. 249.

²² Dioid. 21, 12; 33, fr. 14 (ed. Vogel).

²³ Фол, А. Тракийският орфизъм. С., 1986.

²⁴ Попов, Д. Тракия..., 88–91.

- ²⁵ М а р а з о в, И. Трако-хетски..., с. 118; „Синтез на изкуствата“..., с. 67; Х е п, Anab. 7, 2–3 (Ed. Vollbrecht).
- ²⁶ Г е н п е р, А. van. Цит. съч., 1–18.
- ²⁷ М а р а з о в, И. Котелът от Гуидеструп – опит за структурно описание. – Проблеми на изкуството, 1991, № 4, 7–8.
- ²⁸ Б о г д а н о в, Б. Орфей и древната митология на Балканите. С., 1991, с. 65.
- ²⁹ М а р а з о в, И. „Царският път“ у траките. – Митология. Изкуство. Фолклор, 3, 1988, 194–214; „Шаманизмът“ в древна Тракия. – Български фолклор, 1989, № 2, 3–14.
- ³⁰ Принципно Б о г д а н о в, Б. Цит. съч., с. 82; с. 91.
- ³¹ Т о п о р о в, В. Н. Пространство. – МНМ, 2, 1982, 340–342; М а р а з о в, И. Човек, мит, култура (Културни модели на древността). С., 1993, 105–107.
- ³² Т о п о р о в, В. Н. Путь. – МНМ, 2, 1982, 352–363.
- ³³ Н о с а r t, А. М. Kings and Counsiliors. Chicago, 1970.
- ³⁴ М а р а з о в, И. За изобразителния език на мита. – Във: Видимият мит. С., 1992, 17–18.
- ³⁵ М а р а з о в, И. „Царският път“..., 209–211.
- ³⁶ Б о г д а н о в, Б. Цит. съч., 75–76.
- ³⁷ Принципно П о л о в, Д. Проучвания върху тракийската религия. IV. Царят и царската власт. – Год. СУ. Истор.фак., 78, 1985, 36–91 с лит.
- ³⁸ S t r a b o. 7, 3, 5 (ed. Meineke).
- ³⁹ S t r a b o. 7, 3, 11.
- ⁴⁰ П о л о в, Д. Залмоксис..., с. 173 с лит.
- ⁴¹ H d t. 2, 42–50; 2, 79–82; 2, 123; 2, 144–146; C a r d i n i, M. Pitagorici. Testimonianze a frammenti. Vol. I. Firenze, 1969, 20–22.
- ⁴² S t r a b o. 7, 3, 5.
- ⁴³ S t r a b o. 7, 3, 11.
- ⁴⁴ I a m b l i c h., Vita Pyth. 173 (ed. Deubner).
- ⁴⁵ S t r a b o. 7, 3, 11.
- ⁴⁶ Т о п о р о в, В. Н. Путь..., 352–353.
- ⁴⁷ P a u s a n. 9, 30, 4–12 (ed. Spiro).
- ⁴⁸ М а р а з о в, И. „Царският път“..., с. 208.
- ⁴⁹ П а к т а м, 194–214.
- ⁵⁰ П о л о в, Д. Залмоксис..., 152–168 с лит.
- ⁵¹ Т о п о р о в, В. Н. Пространство..., 340–342; Путь..., 352–353.
- ⁵² Ф о л, А. Политическа..., 117–118 с лит.
- ⁵³ H d t. 4, 95, 4–5.
- ⁵⁴ S t r a b o. 7, 3, 5.
- ⁵⁵ E l i a d e, М. Цит. съч., 34–35.
- ⁵⁶ B u r k e r t, W. Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaus und Platon. Nüremberg, 1962, p. 139 sq.
- ⁵⁷ H d t. 4, 96; С о т а н, J. Цит. съч., с. 247.
- ⁵⁸ H e l l a n., fr. 73. Мнението, че по подобие на Питагор Херодот разказва за подземното жилище на Залмоксис, се поддържа от R o n d e, E. Die Quellen des Imblichus in seiner Biographie des Pythagoras. – Rheinisches Museum, 26, 1871, p. 557; D e l a t t e, A. La vie de Pythagore de Diogène Laerce. Bruxelles, 1922, p. 245; L é v u, I. La légende de Pythagore de Grèce en Palestine. Paris, 1927, p. 133.
- ⁵⁹ E l i a d e, М. Цит. съч., 34–39.
- ⁶⁰ М а р а з о в, И. Трако-хетски..., с. 111.
- ⁶¹ E l i a d e, М. Цит. съч., с. 49.
- ⁶² Б о г д а н о в, Б. Цит. съч., 67–69.
- ⁶³ E l i a d e, М. Цит. съч., с. 36.
- ⁶⁴ Последно М а р а з о в, И. „Шаманизмът“..., с. 6 и цялата лит.
- ⁶⁵ П о л о в, Д. Човешките жертвоприношения..., с лит.
- ⁶⁶ Н и б а и х, J. Le plongeon rituel. – Muse Belge. Bruxelles, 1933, 1–81; К е р е н у, K. Labyrinth – Studien. Amsterdam – Leipzig, 1941, p. 53; А н д р е е в, Ю. В. Миноийский Дедал. – ВДИ, 1989, № 3, 41–42.
- ⁶⁷ П о л о в, Д. Залмоксис № 1 и № 2.
- ⁶⁸ Б о г д а н о в, Б. Цит. съч., 66–73; Маразов, И. „Шаманизмът“..., с. 10.
- ⁶⁹ П о л о в, Д. Залмоксис № 1 и № 2.
- ⁷⁰ E l i a d e, М. Цит. съч., 37–38; B é r a r d, C. Essai sur l’imagerie des passages chthonienne. Lausanne, 1974.
- ⁷¹ E l i a d e, М. Цит. съч., с. 38.
- ⁷² П о л о в, Д. Залмоксис-Гебелейзис...
- ⁷³ Б о г д а н о в, Б. Цит. съч., с. 80.
- ⁷⁴ М а р а з о в, И. „Шаманизмът“..., 3–14 с цялата лит.
- ⁷⁵ Б о г д а н о в, Б. Цит. съч., 54–91.
- ⁷⁶ С о т а н, J. Цит. съч., с. 249.

- ⁷⁷ Strabo. 7, 3, 5.
- ⁷⁸ Попов, В. Н. Гора. – МНМ, 1, 1980, 311–315.
- ⁷⁹ Попов, Д. Опит за локализация на Залмоксис. – ТАВ, 4, 1990, 7–12.
- ⁸⁰ Strabo. 7, fr. 55; Василева, М. Хиерон орос. – В: Кратка енциклопедия. Тракийска древност. С., 1993, с. 307 с извори.
- ⁸¹ Маразов, И. Предмет и функция в архаичната култура (мистериалните сервиси на тракийските царе). – Във: Видимият мит. С., 1992, с. 53.
- ⁸² Aeschyl., fr. 83 (ed. Mette).
- ⁸³ Попов, В. Н. Пещера. – МНМ, 2, 1982, 311–312; Маразов, И. „Синтез на изкуствата“..., 61–68.
- ⁸⁴ Masgob., Sat. 1, 18 (ed. Nisard).
- ⁸⁵ Фол, А. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, 186–189.
- ⁸⁶ Попов, В. Н. Река. – МНМ, 2, 1982, 374–376.
- ⁸⁷ Iul., De Caesar. 327d (ed. Lacombrade).
- ⁸⁸ Попов, Д. Залмоксис № 1 и № 2.
- ⁸⁹ Стойнев, А. Пътят и пустинята. – Философия, 1992, № 4, 16–20.
- ⁹⁰ Leroi-Gourhan, A. Le geste et la parole, Paris, 1955, 138–168.
- ⁹¹ Пак там.
- ⁹² Пак там.
- ⁹³ Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. II. Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците. – Год. СУ. Истор.фак., 76, 1983, 15–50 с лит.; Залмоксис..., 152–168; Dumézil, G. Le festin d'immortalité. Etudes de mythologie comparée indo-européenne. Paris, 1924.
- ⁹⁴ Delatte, A. Le cycéon breuvage rituel des mystères d'Eleusis. Paris, 1955 (= Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques, 40, 1954, 690–751).
- ⁹⁵ Plaut., Charm. 155–158 (ed. Croiset).
- ⁹⁶ Маразов, И. Мит, ритуал и изкуство (Царска идеология и изкуство в древна Тракия V–III в. пр.н.е.). С., 1986, 53–56 (авторреферат на докторска дисертация).
- ⁹⁷ Hesych. s.v. Zalmoxis (ed. Alberti).
- ⁹⁸ Маразов, И. „Шаманизмът“..., 3–14 с лит.; Богданов, Б. Цит. съч., 54–91.
- ⁹⁹ Маразов, И. Аспекти на царската Хестия. 2. Хестия, богатството, огънят и слънцето. – Проблеми на изкуството, 1990, № 3, с. 46.
- ¹⁰⁰ Dioid. 1, 94, 2.
- ¹⁰¹ Венедиков, И. Раждането на боговете. С., 1992, с. 256; с. 265.
- ¹⁰² Попов, Д. Залмоксис № 1 и № 2.
- ¹⁰³ Венедиков, И. Цит. съч., 203–204.
- ¹⁰⁴ Burckert, W. Цит. съч., с. 139 сл.
- ¹⁰⁵ Фол, А. Тракийското религиозно мислене. – В: Тракийски легенди. С., 1981, 9–13.
- ¹⁰⁶ Фол, А. Тракийската тетрада. – Изкуство, 1989, № 8, с. 16.
- ¹⁰⁷ Gernet, L. Sur le symbolisme politique. Le foyer commun. – In: Anthropologie de la Grèce antique. Paris, 1968, 382–403; Vernant, J.-P. Hestia-Hermes: sur l'expression religieuse de l'espace et du mouvement chez les grecs. – In: Mythe et pensée chez les grecs. Paris, 1966, 97–145; Венедиков, И. Цит. съч., 265–295; Медното гумно на прабългарите. С., 1983, 150–155; Маразов, И. Аспекти..., 42–51; Аспекти на царската Хестия. 1. Хестия и идеята за автохтонност. – Проблеми на изкуството, 1990, № 1, 11–26.
- ¹⁰⁸ Венедиков, И. Раждането..., 265–266.
- ¹⁰⁹ Фол, А. Политика...
- ¹¹⁰ Маразов, И. Аспекти. 1 и 2.
- ¹¹¹ Венедиков, И. Раждането..., 270–276.
- ¹¹² Маразов, И. За семантиката на женския образ в скитското изкуство. – Във: Видимият мит. С., 1992, 157–178; Маразов, И. Царят и изкуството в древна Тракия. – Във: Видимият мит. С., 1992, 150–151.
- ¹¹³ Чичикова, М. Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии. – Studia thracica, 1, 1975 (= Фрако-скифские культурные связи).
- ¹¹⁴ Маразов, И. Аспекти. 1..., с. 11.
- ¹¹⁵ Пак там, 11–26; Аспекти. 2..., 42–51.
- ¹¹⁶ Маразов, И. Царят..., с. 151.
- ¹¹⁷ Дагаки, М. Dionysos. Paris, 1985, p. 222.
- ¹¹⁸ Маразов, И. Аспекти. 1.
- ¹¹⁹ Маразов, И. За семантиката..., 165–171.
- ¹²⁰ Венедиков, И. Раждането..., 269–270.
- ¹²¹ Маразов, И. Аспекти. 1.
- ¹²² Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. III. Тайните общества. – Год. СУ. Истор.фак., 77, 1984, 5–49; Залмоксис..., 87–130 с лит.
- ¹²³ Hdt. 4, 93.
- ¹²⁴ Принципно Богданов, Б. Цит. съч., с. 63.

- ¹²⁵ По п о в, Д. Залмоксис № 1 и № 2.
- ¹²⁶ С о т а н, J. Zalmoxis un grand problème gète. – Zalmoxis. Revue des études religieuses. Vol. 2. București, 1939, p. 95.
- ¹²⁷ Д е ч е в, Д. Една семейна триада в религията на траките. – ИАИ, 18, 1952, 23–28.
- ¹²⁸ Р о л а у с н, 7, 22 (ed. Woelfflin).
- ¹²⁹ С т а б о, 13, 1, 21.
- ¹³⁰ В е н е д и к о в, И. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – В: Мегалитите в Тракия. Ч. 2. Тракия Понтика. – Тракийски паметници. Т. 3. С., 1982, с. 61, 82–85.
- ¹³¹ По п о в, Д. Човешките жертвоприношения..., с лит.
- ¹³² По п о в, Д. Опит..., 7–12.
- ¹³³ М а р а з о в, И. За изобразителния език..., с. 9; Трако-хетски..., 115–116.
- ¹³⁴ В е н е д и к о в, И. Тракийската топонимия..., 82–83; С п и р и д о н о в, Т. География на тракийските племена до IV в. пр.н.е. – Във: Ф о л, А., Т. С п и р и д о н о в. Историческа география на тракийските племена до III в. пр.н.е. С., 1983, с. 83; с. 101.
- ¹³⁵ В е н е д и к о в, И. Тракийската топонимия..., 84–85.
- ¹³⁶ М а р а з о в, И. Предмет и функция..., с. 47.
- ¹³⁷ Принципно В е н е д и к о в, И. Раждането..., 331–332.
- ¹³⁸ По п о в, Д. Залмоксис-Гебелейзис...
- ¹³⁹ В е н е д и к о в, И. Раждането..., 245–276.
- ¹⁴⁰ П а к т а м, с. 264; с. 332.
- ¹⁴¹ Т о п о р о в, В. Н. Лестница. – МНМ, 2, 1982, 50–51.
- ¹⁴² По п о в, Д. Залмоксис № 1 и № 2.
- ¹⁴³ N i s a n d g e s., Ther. 458–482 (ed. Schneider).
- ¹⁴⁴ И в а н о в, В. В. Древнебългарските названия свещения царя и символика царского ритуала. – В: Палеобалканистика и античност. М., 1989, 6–13.
- ¹⁴⁵ D e t s c h e w, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, 173–175; Г е о р г и е в, В. Траките и техният език. С., 1977, 14–15.
- ¹⁴⁶ Ф о л, А. Слово и дела. С., 1994.
- ¹⁴⁷ М л а д е н о в а, Я. Към култа на Зевс и Хера в нашите земи. – Археология, 1966, № 3, 34–38.
- ¹⁴⁸ П а к т а м; М и х а й л о в, Г. Траките. С., 1972, 236–237.
- ¹⁴⁹ Д е ч е в, Д. Цит. съч., 23–27; В е н е д и к о в, И. Два новооткрити паметника за религията на траките през римската епоха. – ИАИ, 19, 1955, 195–205.
- ¹⁵⁰ По п о в, Д. Залмоксис-Гебелейзис...
- ¹⁵¹ По п о в, Д. Конят и колесницата в тракийската царска идеология. – ИБИД, 38, 1986, 113–114 с лит.
- ¹⁵² Д е ч е в, Д. Цит. съч., 23–27.
- ¹⁵³ S e i g e, G. Les images thraces de Zeus Kéraunos. – REG, 26, 1913, p. 223; С о о к, А. В. Zeus. A Study in Ancient Religion. Vol. 2. Cambridge, 1928, p. 823; p. 851.
- ¹⁵⁴ И в а н о в, В. В. Змей. – МНМ, 1, 1980, 468–471.
- ¹⁵⁵ В е н е д и к о в, И. Два новооткрити..., с. 204.
- ¹⁵⁶ Д е ч е в, Д. Цит. съч., с. 7 сл.
- ¹⁵⁷ П а к т а м, 14–21; Г е о р г и е в, В. Цит. съч., с. 60.
- ¹⁵⁸ По п о в, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981, с. 39 сл.
- ¹⁵⁹ П а к т а м, с. 32.
- ¹⁶⁰ S w i d a s, s.v. Zalmoxis (ed. Bernhardy).
- ¹⁶¹ По п о в, Д. Залмоксис-Гебелейзис..., с лит.
- ¹⁶² Ф о л, А. Тракийската тетрада..., с. 16.
- ¹⁶³ Ф о л, А. Слово...
- ¹⁶⁴ По п о в, Д. Копенхагенският релеф. – Археология, 1977, № 1, с. 7.
- ¹⁶⁵ H d t. 5, 7; S c h o l. a d A p o l l. R h o d. I, 917 (ed. Merkel).
- ¹⁶⁶ Ф о л, А. Тракийската тетрада..., 16–19.

Постъпила 7 юни 1994 г.

РИМСКИТЕ ПРОВИНЦИИ ДОЛНА МЕЗИЯ И ТРАКИЯ ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА ИМПЕРАТОР МАКРИН (217–218)

ДИЛЯНА БОТЕВА

Дияна Ботева . РИМСКИЕ ПРОВИНЦИИ НИЖНЯЯ МЕЗИЯ И ФРАКИЯ ПРИ ПРАВЛЕНИИ ИМПЕРАТОРА МАКРИНА (217–218 гг.)

Автор предлагает комплексный анализ источников об историческом развитии римских провинций Нижняя Мезия и Фракия в период правления императора Макрина (217–218 гг.). Сформулированные на этой основе выводы и гипотезы уточняют хронологию управителей Нижней Мезии Лонгина, Понтиана и Агриппы; обосновывают наличие военного конфликта в восточных районах Нижней Мезии в начале правления Макрина, а также и вероятность того, что провозглашенный цезарем сын Макрина Диадумениан посетил Нижнедунайский лимес именно из-за военного напряжения в районе дельты Дуная.

Dilyana Boteva. THE ROMAN PROVINCES OF LOWER MOESIA AND THRACE DURING THE REIGN OF EMPEROR MACRINUS (217–218 A.D.)

The author offers a detailed analysis of the ancient historical sources, the coins and the epigraphic material concerning the development of Lower Moesia and Thrace during the reign of emperor Macrinus (217–218 A.D.). On this basis the author argues an exact chronology of Lower-Moesian provincial governors Longinus, Pontianus and Agrippa; the existence of some military troubles for the Roman army in the Eastern part of Lower Moesia at the very beginning of Macrinus' reign; the presence of *caesar* Diadumenianus in the region of Lower Danube caused by a possible barbarian invasion southwards.

В хода на поредната римско-партска война император Каракала станал жертва на организиран заговор и на 8 април 217 г. бил убит недалече от гр. Едеса. Три дни по-късно, на 11 април, войниците обявили за император преторианския префект Опелий Макрин, който успял да запази в тайна съпричастността си към този заговор. А според античните автори той бил не просто участник, а инициатор и главен организатор на убийството на Каракала. По този начин императорската

власт била поверена в ръцете на човек, който не принадлежал към сенатските среди.

Управлението на Макрин е забележително и заради факта, че за четиринадесетте си императорски месеца той нито веднъж не се върнал в столицата, а през цялото време останал в Сирия, откъдето заедно с императорската канцелария ръководел имперските дела. Едва в края на своето управление, след като вече бил загубил подкрепата на легионите, Макрин тръгнал към Рим с надеждата там да укрепи позициите си на престола. При това свое пътуване той за първи път, от както поел императорската власт, преминал и през други подвластни му провинции – Киликия, Кападокия, Галатия и Витиния – без обаче да може, пък и без да иска, да се легитимира. Принуден от обстоятелствата, той скрил своята самоличност зад обръснатата си брада, а пурпурната му мантия не получила полагащите ѝ се по традиция почести, тъй като била старателно скрита под непретенциозна тъмна дреха (Cass. Dio 78, 39, 2–3).

Няколко са събитията от времето на неговото управление, които вече са твърдо установени в литературата и очертават времевите му координати. Приема се например, че ок. началото – средата на май 217 г. в гр. Зеутма сирийските войски провъзгласяват Макриновия син Диадумениан за цезар (Cass. Dio 78, 19, 1; 78, 40, 1)¹. Само около месец – месец и половина по-късно, ще рече ок. началото – средата на юни, в Рим е обявено, че Диадумениан е приел името Антонин. Приблизително по това време (или съвсем малко по-късно) в Рим пристига и новината за поражението на Макрин във войната срещу партите. На 10 декември 217 г. започва втората трибунска година на Макрин. В началото на януари 218 г. в Рим става известно, че императорът е сключил мирен договор с партите. На 16 май 218 г. в гр. Едеса Елагабал оглавява бунт на част от войската срещу Макрин, който от своя страна обявява сина си Диадумениан за август. След по-малко от месец обаче, на 8 юни 218 г., при Антиохия подкрепящите Елагабал войски спечелват решителната победа².

В литературата отдавна вече е отхвърлено³ предположението на Х. Басет за осъществено от Макрин пътуване до Дунавския регион⁴, а напоследък авторите дори не го споменават⁵. Доколкото ми е известно, хипотезата на Х. Басет е единственият опит да бъде обяснено съществуването на т. нар. двойни монети с имената и портретите едновременно на император Макрин и на неговия син – цезар Диадумениан. Критиката срещу така формулираната хипотеза е справедлива, но пък не е предложена алтернатива за обясняване на събитията в Балкано-Дунавския регион по време на разглеждания 14-месечен период. А че в тези земи е съществувало напрежение е явно както от сведенията на античните автори – макар непълни и невинаги ясни, – така и от данните на епиграфските паметници и монетите.

Така например за това кратко време монетарниците на Никополис ад Иструм и на Марцианополис отсичат наистина огромно количество големи номинали с имената и портретите на Макрин и/или цезар Диадумениан, докато в същото време повечето от долномизийските и тракийските монетарници или изобщо не функционират, или пускат в обращение единични малки емисии.

Без особено внимание е останало и обстоятелството, че за твърде краткото управление на император Макрин в Долна Мизия са засвидетелствани трима провинциални управители. Вярно е, че Дион Касий съобщава за многобройни назначения, осъществени от Макрин в грубо нарушение на традициите и нормите на империята. Приведените примери подсказват пълен хаос в имперската система⁶, засягащ вкл. съседните или близки на Долна Мизия провинции Дакия и Долна Панония (Cass. Dio 78, 12, 2–3), а така също и Азия (Cass. Dio 78, 22, 3–4). Става ясно, че при Макрин Долна Панония е имала със сигурност двама новоназначени

провинциални управители и че такава била съдбата и на Азия. На този фон тримата провинциални управители на Долна Мизия вече не изглеждат нещо невероятно, но броят им все пак налага търсенето на адекватно обяснение.

АНТИЧНИТЕ АВТОРИ И ТЕХНИТЕ СВИДЕТЕЛСТВА

1. Дион Касий

За разглеждания период изследователите разполагат с оригиналния текст на произведението на Дион Касий, достигнал до нас благодарение на най-стария известен негов преглед – Codex Vaticanus Graecus 1288, датиращ от 5–6 в.⁷ За съжаление на много места ръкописът е повреден и нечетлив, но някои от лакуните, отбелязани в изданието на U. Boissevain са интерпретирани в английския превод на Е. Кари⁸.

Обстоятелството, че за посочения хронологически отрязък разполагаме и с епитоме на Ксифилин, дава добра възможност за съпоставка с оригиналния автор текст на „Римска история“. Полезен пример за такъв анализ вече е направен на базата на книга 54 на Дион Касий, като сравнението е въз основа на съответните пасаж на Ксифилин и на Зонара⁹. Дадената тук като приложение съпоставка на интересуващите ни пасаж от книга 78 на „Римска история“ в оригинален текст и в Ксифилиновия вариант е показателна за начина, по който средновековният монах е съставил своето резюме (вж. Приложението): в повечето случаи той е преценил като незаслужаващи внимание сведения, които съдържат важна информация за развитието не само на отделни римски провинции, но и на цялата империя.

Едва ли е възможно да бъде оставено без коментар твърдението, че „точните взаимоотношения на Дион Касий с император Макрин не са ясни“¹⁰. Предполаганото вече лично познание между тях двамата¹¹ изглежда логично, и то не само заради обстоятелството, че едновременно са били членове на императорския consilium при Каракала и са придружавали този император по време на неговата източна кампания.

Важен е още един факт, който, доколкото ми е известно, досега не е привеждан като аргумент. Става дума за отрицателното на моменти дори враждебно отношение на Дион Касий към Каракала, прозиращо в „Римска история“ – отношение, което едва ли е било тайна за Макрин при организирането на заговора за убийството на Каракала. Склонна съм дори да допусна известна съпричастност на историка-сенатор към подготвяната промяна. Основание да мисля така ми дават най-малко два аргумента. Единият е свързан с назначаването на Дион Касий за куратор на малоазиатските градове Пергам и Смирна именно от Макрин (Cass. Dio 79, 7, 4), което едва ли може да бъде резултат от случаен избор, ако се имат предвид особените грижи на този император за управлението на провинция Азия (Cass. Dio 78, 22, 2–5). Вторият аргумент се съдържа в цялостната оценка, направена от Дион Касий в „Римска история“ за личността на Макрин и неговата позиция в събитията около убийството на император Каракала и краткотрайното му управление.

Преди всичко прави впечатление не толкова липсата на упрек за организиран заговор, колкото категоричното одобрение на действията на тези, които премахват Каракала от политическата сцена. Всъщност на критика е подложено развитието на събитията след успеха на заговорниците, и то заради обстоятелството, че Макрин е приел да поеме властта, а не се е отказал в полза на представител на

сенатското съсловие, както изглежда са се надявали определени кръгове в имперската столица. Създава се впечатление, че Дион Касий е останал разочарован от факта, че след елиминирането на Каракала Макрин не е „играл по правилата“ и е пренебрегнал римските традиции по отношение личността на императора. Изглежда, някои сенатори, в това число и Дион Касий, са имали своя представа за уреждането на имперските дела и по тази причина са искали да се възползват от действията на Макрин. Вероятно е следователно сред тези, които са намерили начин да го подкрепят и подпомогнат при организирането на заговора срещу Каракала, да е бил и самият Дион Касий.

Важно е да се отбележи, че новината за провъзгласяването на Макрин за император заварва Дион Касий в Рим (Cass. Dio 78, 37, 5; 38, 2), което му дава възможност да проследи развитието на настроенията в столицата. Информацията за събитията в Сирия, с която той разполага, изглежда, не се основава единствено на официалните писма до Сената, изпращани от Макрин. Предположението, че историкът е имал и „собствени източници на информация“¹², звучи убедително. Според тексткритичните анализи сведенията на Дион Касий за управлението на този император са достоверни и като цяло не влизат в противоречие с другите изворови данни¹³.

В същото време ред детайли в тези сведения създават проблеми и подсказват, че прекалената доверчивост към сведенията дори на този съвременник на събитията крие опасности от недоразумения. Така например съобщеното от Дион Касий име на новоназначения управител на Долна Панония е ΔΕΚΚΙΟΣ ΤΡΙΚΚΙΑΝΟΣ (78, 13, 3), докато във всички многобройни епиграфски паметници, поставени по негово време в Долна Панония той е документиран като AELIUS TRICCIANUS¹⁴. Формулираните три възможни обяснения на така оформилия се проблем са въведени в литературата още в началото на нашия век¹⁵. Резюмирани, те са следните: 1) Трикиан е имал две гентилни имена – Елий Деций; 2) налице е неточност, допусната от Дион Касий; 3) несъответствието е резултат от грешка на късните преписвачи. Според Й. Фиц последното обяснение е най-приемливо¹⁶, но всякаква категоричност тук е изключена.

Друг проблем очертава споменатото от историка слънчево затъмнение (Cass. Dio 78, 30, 1) като поличба за скорошната гибел на Макрин. Според Х. Басет то е идентично със затъмнението на 12 април 218 г.¹⁷, но според специалистите астрономи това затъмнение е било видимо единствено от Латинска Америка и от двата океана, ограждащи този континент¹⁸.

Това обстоятелство дава основание на Х. ф. Петриковиц да предположи, че Дион Касий е допуснал грешка, тъй като единствено слънчевото затъмнение на 7 октомври 218 г. е било видимо в интересувания ни географски ареал през годината на заговора срещу Макрин. Доколкото ми е известно, досега в специализираната литература не е взето отношение по въпроса, а хипотезата на Х. ф. Петриковиц не е била обект на дискусия.

Въпреки посочените моменти на колебание като цяло достоверността на сведенията на Дион Касий за събитията от 217 и 218 г. не подлежи на съмнение. Това, за което може само да се съжалява, е, че античният автор не дава достатъчно информация за обстановката в различните провинции и особено за тези от Балкано-Дунавския регион. Все пак отделни негови сведения се оказват ключови за решаването на някои важни проблеми, засвидетелствани в посочените земи.

Cass. Dio 78, 13, 1–4 (Loeb ed., vol. IX, 366–368):

1. Οὐ μὴν ἄλλ' ἐπὶ τούτοις ὑπὸ τινων οὐ μάτην ἐπαινούμενος ἰσοστάσιόν πως αὐτοῖς αἰτίαμα παρὰ τῶν ἐμφρόνων ἔσχεν, ὅτι ἔς τε τοὺς ὑπατευκότας τινὰς ἐνέγραψε καὶ εὐθὺς ἀρχαῖς ἐθνῶν προσέταξεν, καίτοι μὴ ἐνελήσας δευτέρον δὴ τῷ ἐπὶ ὧν ἔτει ὑπατεύειν δόξα ὅτι τὰς τῶν ὑπατευκότων τιμὰς ἐσχῆκοι, ὅπερ ἐπὶ τοῦ Σεουήρου ἀρξάμενον καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐπεποιήκει. 2. τοῦτο γὰρ δὴ νομιμώτατα καὶ περὶ ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἀδουέντου πράξας, ἀλογώτατα Μάρκιόν τε Ἀγρίππαν πρότερον μὲν ἐς Παννονίαν εἴτ' ἐς Δακίαν ἡγεμονεύσονται ἐπεμψεν· τοὺς γὰρ ἄρχοντας αὐτῶν, τὸν τε Σαβῖνον καὶ τὸν Καστῖνον, λόγῳ μὲν ὥς καὶ τῆς συνουσίας σφῶν δεόμενος, ἔργῳ δὲ τό τε πᾶν φρόνημα καὶ τὴν φιλίαν αὐτῶν τὴν πρὸς τὸν Καρακάλλον φοβηθεῖς, εὐνὴς μετεπέμψατο. 3. τὸν τε οὖν Ἀγρίππαν ἐς τὴν Δακίαν καὶ Δέκκιον Τρικκιανὸν ἐς τὴν Παννονίαν ἔστειλεν, ἐκείνον μὲν δοῦλόν τε κομματοῦ γυναικὸς τινος γεγονότα, καὶ διὰ τε τοῦτο κριθέντα ὑπὸ τοῦ Σεουήρου, καίτοι καὶ τῷ βασιλικῷ συνδεδικηκότα, 4. καὶ ἐπὶ προδοσίᾳ πράγματός τινος ἐς νῆσον ἐκπεσόντα, καὶ μετὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ταυράτου σὺν τοῖς ἄλλοις καταχθέντα, τὰς τε διαγνώσεις αὐτοῦ καὶ τὰς ἐπιστολάς διοικήσαντα, καὶ τὸ τελευταῖον ἐς τοὺς βουλευτὰς τοὺς ἐστρατηγηκότας ἀποσπέντα ὅτι μειράκια ἔξωρα ἐς τὴν στρατιὰν ἐπήκτο, τὸν δὲ δὴ Τρικκιανὸν ἔν τε τῷ πλήθει τῷ Παννονικῷ ἐστρατευμένον καὶ θυρωρὸν ποτε τοῦ ἄρχοντος αὐτῆς γεγονότα καὶ τότε τοῦ Ἀλβανίου στρατοπέδου ἄρχοντα.

Няколко са моментите, които правят впечатление в този текст и съдържат ползна за анализа информация.

На първо място, това е изричното указание на античния автор, че след поемането на властта Макрин назначава за провинциални управители личности, обявени от самия него за консулари. Един от тези новоназначени императорски легати е и Марций Агрипа, който, въпреки че произхождал от низшите социални слоеве, бил изпратен от новия император първо да управлява Панония, а след това Дакия.

Вторият важен акцент се отнася до съдбата на Сабин и на Кастин, назначени за провинциални управители, съотв. на Панония и на Дакия още преди сирийския заговор, от които според Дион Касий Макрин се страхувал заради гордия им дух и приятелското им отношение към убития Каракала. Нямайки доверие в тяхната лоялност, скоро след като поема властта, новият император назначава на тяхно място като управители на Дакия и на Панония съотв. Марций Агрипа и Трикиан.

В литературата се приема, че въпросният Марций Агрипа е идентичен с провинциалния управител на Долна Мизия, чието име е засвидетелствано при многобройни монети, отсечени в Никополис ад Иструм¹⁹ и в Марцианополис²⁰ по времето на Макрин. Прави впечатление, че цитираните монети дават като правило само когномен Агрипа, но понякога се появяват и свързани с него две независимо едно от друго гентилни имена. По-често срещаната именна форма е Клавдий Агрипа²¹, но е засвидетелствана и формата Марций Агрипа²².

Предполага се, че става дума за един и същи легат с две гентилни имена, който, подобно на М. Claudius Fronto по време на Маркоманските войни при Марк Аврелий, е управлявал едновременно и двете провинции²³. Остава все пак място за известно съмнение²⁴.

Cass. Dio 78, 27, 5 (Loeb ed., vol. IX, p. 404): οἱ τε Δάκοι λυμηνάμενοι τινὰ τῆς Δακίας καὶ πολεμῆσιόντες ἐπὶ πλεῖον ἀνέσχον, τοὺς ὁμήρους, οὓς ὁ Καράκαλλος ἐν συμμαχίας λόγῳ παρ' αὐτῶν εἰλήφει, κομισάμενοι.

Сведението на Дион Касий, че даките опустошили Дакия, е с изключителна стойност и може само да се съжاليا за проявената от историка лаконичност.

Два са основните подхода при интерпретирането на този текст. Предлага се например етнонимът „даки“ да бъде свързан с жителите на провинция Дакия. На тази основа сведението на Дион Касий се разглежда като доказателство за изразено недоволство от страна на местното население по отношение на централната власт²⁵.

Със значително по-дълга история е идеята за свързване на споменатите от Дион Касий „даки“ с население, останало независимо от властта на империята, което в този момент е започнало да оказва натиск върху римските граници. Още през 1939 г. Х. ф. Петриковиц, търсейки причините за факта, че многобройните милиарни надписи в Долна Панония са издигнати през 217 г., а тези в Норик – през 218 г., предлага обяснение, съгласно което по-голямата застрашеност на Панония в сравнение с Норик е довела до възстановяването първо на нейните пътища. Своето твърдение за липсата на спокойствие и сигурност по Дунавската граница той подкрепя именно с разглежданото сведение на Дион Касий²⁶. Х. ф. Петриковиц, следван по-късно и от Б. Геров, приема, че употребеният от античния автор етноним визира незавладяното от Рим дакийско население²⁷.

Очевидно от значение е да се изясни какво съдържание влага по принцип самият Дион Касий в този етноним. Съвременните изследователи разполагат с изрично уточнение по този въпрос, съхранено в 51 книга на „Римска история“. Там античният историк твърди, че тези от даките, които живеят на север от р. Истрос са или клон на гетите, или траки от дакийско племе, което някога е живяло в Родопите²⁸.

Очертаната от Дион Касий пространствена характеристика на дакийската активност е твърде обща и не дава възможност за точното локализиране на напрежението. Полезно обаче би могло да се окаже изричното указание на текста, че въпросният конфликт има своите корени още по времето на Каракала.

Приема се, че при този император сблъсъкът между империята и съседните ѝ независими племена в Балкано-Дунавския регион се локализира на няколко места: панонския участък на Лимеса, северната и източната граница на провинция Дакия, както и при делтата на Истрос на една обширна територия от Тирас на север докъм Дуросторум на юг. Приема се също така, че именно проблемите на провинция Дакия със съседните независими, най-вероятно дакийски (или гетски) племена, са принудили Каракала да създаде още една защитна система – т. нар. *Limes Transalutanus*²⁹.

Следователно, за да може да се твърди приемственост в съобщения от Дион Касий римо-дакийски конфликт, трябва да се допусне, че събитието от времето на Макрин е засегнало някои от така очертаните райони, без да се изключва, разбира се, и възможността за действия не само в една посока.

Датирането на тази дакийска активност също създава множество проблеми и остава несигурно, тъй като Дион Касий не предлага експлицитни времеви координати. Доста подвеждащо би могло да бъде обстоятелството, че античният историк споменава факта малко преди да започне разказа си за организирания заговор срещу Макрин. Едва ли е възможно това да бъде сигурен аргумент в полза на

едно евентуално датиране на напрежението в последните месеци от управлението на този император.

Мястото, което Дион Касий отрежда на това сведение в цялостната структура на своето изложение, създава по-скоро впечатлението, че за историка то не е било полезно при изграждането на собствената му теза, но пък е било твърде значимо, та просто да бъде пренебрегнато напълно. В подкрепа на казаното говори фактът, че то е предшествано от разказа за сключения римско-партски мирен договор и за решението на Сената да даде на Макрин агномен *Parthicus*, което императорът отклонил. „Хапливият“ коментар по този повод е последван от една кратка бележка за външнополитическите успехи на Макрин при уреждането на отношенията с Армения и с даките. Необяснимо е пренебрежителното отношение на сенатор-историк към тези два външнополитически успеха на Макрин, демонстрирано чрез твърде лаконичното им споменаване. Сигурно е обаче, че опитите за евентуалното точно датиране на дакийския конфликт единствено на базата на този античен текст няма да дадат положителен резултат.

2. Херодиан

Херодиан е другият съвременник на интересуващите ни събития, но неговият разказ е още по-лаконичен по отношение на развитието на различните провинции. Нещо повече, за разглеждания период той визира единствено Сирия. Само в отделни случаи, и то съвсем бегло, Херодиан съобщава за събития и настроения в столицата Рим, докато проблемите на провинциите остават изцяло извън обсега на неговия интерес. В значителна степен стойностни са все пак сведенията му за имперските дела и дотолкова, доколкото общоимперското развитие намира конкретно отражение в отделните провинции, те подпомагат проучванията и на отделните региони.

Невъзможно е да се приеме безрезервно предположението, че Херодиан е заимствал своя разказ от написаната по негово време „Римска история“ на Дион Касий³⁰. Към нееднократно привежданите аргументи за неговата несъстоятелност, обобщени и допълнени съвсем наскоро³¹, бих добавила още един.

Става дума за твърде ироничната забележка на Херодиан (5, 2, 3–4) по повод на старателните грижи на Макрин за своята брада. Този текст у Херодиан се родее в известна степен с Лукиановия сарказъм, породен от съвременната на Марк Аврелий мода да се носят бради. Това е поводът за Лукиановите думи, че ако брадата е белег за мъдрост, то всеки козел би бил един добър Платон (Лус., *Erigt.* 45).

Сведението на Херодиан за опитите на Макрин да постигне физическа прилика с Марк Аврелий чрез подобна на неговата брада, няма потвърждение у Дион Касий, но пък намира блестящо доказателство в достигналите до нас монетни и скулптурни изображения на Макрин³².

Различията в портретите на императора върху монетите дълго време са обяснявани чрез популярната теза на Х. Матингли за два центъра на имперско монетосечене при Макрин – Рим и Антиохия³³. Най-новите проучвания върху монетосеченето на Макрин обаче доказаха, че всички известни досега емисии за този император и за неговия син са дело единствено на централната римска монетарница³⁴.

Досещането за хронологическата, а не регионалната обусловеност на различните портретни характеристики на Макрин е родено отдавна³⁵, но едва напоследък е доказано с труднооспорими аргументи. Хронологическата граница за преминаване от портретни изображения с къса брада към такива със среднодълга или с дълга брада се отнася приблизително в края на 217 и началото на 218 г. Това развитие е ясно доловимо при някои от датиранияте монети, отсечени в градовете на източните провинции. Така например върху монети на Кесаря в Кападокия и

на Александрия в Египет от „ΕΤΟVC Α“/„L Α“ (= година I) Макрин е представен с къса брада, а върху тези от „ΕΤ Β“/„L Β“ (= година II) – с дълга³⁶.

По този начин сведението на Херодиан, че Макрин е полагал големи грижи, за да може брадата му да порасне и с това да постигне физическа прилика с Марк Аврелий (Herod. V, 2, 3–4) се потвърждава от нумизматичния материал. Следователно съществуващото в историографията твърдение, че „Херодиан (...) представя такъв портрет на този император, който може да се счита за литературна преработка на почти романизирано равнище“³⁷, със сигурност не е справедливо.

3. *Historia Augusta* (HA)

Що се отнася до биографиите на император Макрин и на сина му Диадумениан, включени в HA, то изследователите са единодушни в отношението си към тях. Приема се, че именно между биографията на Каракала и тази на Макрин минава хронологическата граница, разделяща HA на първостепенни и второстепенни биографии. Аргументите за тази позиция са не само в големите формални различия между *Vita Caracallae* и *Vita Macrini*, но също така и забележаните отчетливи разлики в стила и подхода при жизнеописанията на претендентите за императорската власт и на императорите от времето след убийството на Каракала спрямо деветте биографии, посветени на римските августи от Хадриан до Каракала включително³⁸.

Проблемът е там, че анонимният автор (Р. Сайм го нарича *Ignotus*), чието неизвестно за нас историческо произведение е в основата на ранните биографии в HA, изглежда, е завършил разказа си с управлението на Каракала: поради това и късноантичният автор не е разполагал с добър извор за събитията след април 217 г.

В същото време в биографията на Макрин не се открива и следа от историческия разказ на *Marius Maximus*, който бил назначен за префект на Рим именно от този император – обстоятелство, което едва ли е останало без отражение в неговото произведение. Този факт е труден за обяснение, като се има предвид, че късноантичният компилатор е познавал съчинението на *Marius Maximus* и го е използвал не само в някои от ранните биографии, но и при разказа си за Елагабал. Ако се добавят и доказаните немалко късноантични инвенции в интересувашата ни биография³⁹, става ясно защо съвременните изследователи причисляват биографиите на Макрин и Диадумениан към „най-неизползваемите“ в HA⁴⁰.

Още една подробност заслужава да бъде спомената. В търсенето на необходимата информация късноантичният латиноезичен автор се е обърнал за първи път към гръцки извори именно при биографията на Макрин. Едва ли може да има съмнение, че текст 8, 3–10, 3 от *Vita Macrini* е всъщност съкращение на част от разказа на Херодиан (V, 3, 3–4, 12), макар че неговото име никъде не е споменато⁴¹.

* * *

HA, v. Diad. VIII, 4:

nam cum quidam defectionis suspicionem incurrissent, et eos Macrinus saevissime punisset filio forte absente, atque hic audisset auctores quidem defectionis occisos, conscios tamen, quorum dux Armeniae, erat et item legatus Asiae atque Arabiae, ob antiquam familiaritatem dimissos his litteris convenisse patrem dicitur, paribus missis etiam ad matrem, quarum exemplum historiae causa inserendum putavi:...

Много са детайлите в този откъс, които подхранват съществуващото недоверие към включената в HA биография на Диадумениан. Текстът обаче е приведен съзнателно, тъй като единствен в цялата достигнала до нас антична традиция подсказва, че през 14-месечното управление на Макрин, изглежда, е имало период, когато неговият син Диадумениан не е бил заедно с баща си в Сирия. Очевидно е

необходимо специално изследване за механизма на появата на подобно сведение в късноантичната творба, а неговата достоверност ще остане спорна, докато не се открият допълнителни данни в полза на един по-сигурен и категоричен отговор.

ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ: ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ

Прави впечатление, че само четири са градовете в провинциите Долна Мизия и Тракия, чиито монетарници секат интензивно монети за император Опелий Макрин и за неговия син – цезар Антонин Диадумениан. В Долна Мизия това са единствено градовете Никополис ад Иструм и Марцианополис, където отсечените емисии са в огромни количества. В Тракия монетосеченето е концентрирано в Деултум и Бизантион, но още четири или пет монетарници от тази провинция са пуснали в обращение единични монетни емисии или за Макрин, или за Диадумениан. При това не може да бъде случаен фактът, че долномизийските и тракийските градове, секли монети за Макрин и за Диадумениан, са разположени единствено в източните им райони.

Като се има предвид, че в тези провинции градските монетарници с богато монетосечене от времето на Каракала са сравнително многобройни, а и повечето от тях продължават своята дейност и при Елагабал – като напр. Томи, Истрос, Филипополис, Перинт, – става ясно, че при Макрин провинциите Долна Мизия и Тракия са били изправени пред неизвестни за нас проблеми. Усещането за някакво особено напрежение в този район се подсилва от факта, че между монетарниците, които не са функционирали при управлението на Макрин, са и провинциалните столици Томи и Перинт.

Все пак необходимо е да се има предвид и съществуващата възможност в отделни случаи монетите за Каракала на тракийските и долномизийските градове да са били отсечени още в началните години на самостоятелното му управление, което ще означава, че причината за въпросното спиране на монетосеченето няма да се дължи на събития едва от времето на Макрин.

Необходимо е да се отбележи, че прекъсване на монетосеченето при Макрин се наблюдава при много от малоазийските градове, сред които е и Пергам⁴². Голямо е изкушението този факт да бъде свързан със сведението на Дион Касий (78, 20, 4), че като наказание за проявеното недоволство от ограничаването на някои привилегии, получени при Каракала, Макрин лишава жителите на Пергам от всякакви права. Не може да има сериозно основание за недоверие към тази информация, която историкът е получил най-вероятно от първа ръка по времето на своето кураторство в града⁴³. При това текстът на Дион Касий носи внушението (78, 22, 3), че случаят с Пергам не е бил изключение в Мала Азия⁴⁴. Все пак едва ли е коректно механичното отнасяне на тези обстоятелства и към териториите на запад от Проливите.

Нещо повече – необходим е конкретен анализ за всяка отделна провинция, тъй като за Македония нумизматичният материал не оставя впечатление за сериозно сътресение в нейното развитие при управлението на Макрин. Известни са монети с името и портрета както на този император, така и на неговия син, отсечени от името на македонския койнон, но и в почти всички по-големи македонски градове, между които провинциалната столица Тесалоника, Амфиполис, Дион, Едеса, Пела, Касандрия⁴⁵.

Единствените два епиграфски паметника, засвидетелствани в провинция Долна Мизия, които със сигурност се свързват с управлението на Макрин, произхождат от Истрия. Надписите са издигнати от името на града в чест на императора⁴⁶ и на неговия син и цезар Диадумениан⁴⁷, но впоследствие имената и на бащата, и на сина са изчукани в резултат на сенатското решение за *damnatio memoriae*.

ISM I, 92 (Histria): Ἀγαθῇ Τύχῃ
 Αὐτοκράτορα Καίσαρα
 Μ(άρκον) Ὁ[[πέλλιον]] Σεουήρου
 5 [[Μακρεῖνον]], Εὐτυχῇ, Εὐ-
 σεβῇ, θειότατον καὶ ἀ-
 νείκητον Σεβ(αστόν), δημαρχ[ι]-
 κῆς ἐξουσίας, πατέρα π[α]-
 τρίδος, ἀρχιερέα μέγ-
 στον, ἀνθύπατον,
 10 βουλὴ δῆμος τῆς λαμ-
 προτάτης Ἰστρινῶν
 πόλεως

Изричното уточнение, че надписът е издигнат по време на първата трибунска власт на Макрин, дава възможност той да бъде датиран през първата половина от управлението на този император, ще рече – преди 10 декември 217 г.

Употребеният в надписа епитет „непобедим“ е от особено значение заради факта, че той се среща само при още три надписа в границите на цялата империя. Една милиарна колона от Испания Тараконенсис⁴⁸ с имената на двамата съвладетели определя Макрин като „*invictus et magnus*“. Другите два надписа са също милиарни; те произхождат от Палестина и назовават императора „*invictus*“⁴⁹.

Съществува неяснота по отношение на причините, довели до появата на този епитет при цитираните надписи от Испания и от Палестина. В случая с Истрия обаче съм склонна да допусна връзка с локалните събития, доловими, както ще стане ясно по-долу, на базата на долномизийското монетосечение.

ISM I, 91 (Histria): Ἀγαθῇ Τύχῃ
 Μ(άρκον) Ὁ[[πέλλιον]] Ἀντω-
 νεῖνον Δ[[ιαδουμενι]]-
 [[ανόν] Σεβ(αστόν) Καίσαρα,
 5 Αὐτοκράτορος Καίσα-
 ρος Μ(άρκου) Ὁπέ[[λλιον]] Σε-
 ουήρου [[Μακρεῖνου]]
 Εὐτυχοῦς Εὐσεβοῦς
 Σεβαστοῦ, υἱόν,
 10 βουλὴ δῆμος τῆς
 λαμπροτάτης Ἰστριν-
 ῶν πόλεως

Обстоятелството, че при изчукването на надписа в резултат на сенатското решение за *damnatio memoriae* някои части от името и титулатурата на Диадумениан не са пострадали, сега дава опорните точки за една, макар и най-обща, дати-

ровка. Така например съхранената титла „цезар“ (р. 4), както и името „Антонин“ (р. 2–3) свидетелстват, че надписът е поставен със сигурност след средата на юни 217 г., когато титулатурата на Диадумениан, вече цезар, била допълнена и с въпросното име. В същото време обаче горната хронологическа граница със сигурност не е по-късна от средата на май 218 г., когато той бил обявен за август⁵⁰.

Като цяло налагащото се впечатление за общ стил и почерк при изработването на този и на предишния епиграфски паметник дава основание да се допусне тяхната синхронност. Следователно надписът в чест на цезар Диадумениан също ще се свърже с времето преди 10 декември 217 г. Така се очертава възможният период за датирането и на двата паметника – след средата на м. юни, но преди 10 декември 217 г.

И при двата надписа няма указание за провинциалния управител, при когото те са били поставени. По този повод може наистина да се съжاليا, тъй като проблемът с провинциалните управители на Долна Мизия по време на 14-месечното управление на Макрин е с много неизвестни.

През този твърде кратък период от време са засвидетелствани трима долно-мизийски управители: M. Statius Longinus, P. Fulvius Pontianus и Marc(ius) Claudius Agrippa⁵¹. И трите имена дължим на монетите, отсечени в долно-мизийските градове Никополис ад Иструм и Марцианополис единствено с името и портрета на император Макрин и на цезар Диадумениан. Следователно очевидно е, че и тримата са заемали поста в продължение само на няколко месеца, което само по себе си свидетелства за наличието на извънредни обстоятелства, пред които е била изправена провинцията. Трудността в случая идва от факта, че известните от монетите имена на тримата провинциални управители не са потвърдени от епиграфски паметници, нито пък от античните автори. Разгледаното по-горе сведение на Дион Касий за Марций Агрипа (78, 13, 2–3) като легат на Макрин първо в Панония, а по-късно в Дакия на свой ред допълнително усложнява проблема.

От изключително значение за изследването на Макриновото управление в долно-мизийските земи е наблюдението на Б. Пик, че в Никополис ад Иструм са отсечени монети с общ лицев печат, но от името на Понтиан и от името на Агрипа. Това означава, че те двамата са били провинциални управители непосредствено един след друг, без обаче да може да се каже в каква последователност⁵². За изясняването на този въпрос допринася доказаната датировъчна стойност на различните портрети на Макрин в зависимост от дължината на неговата брада, като хронологическата граница между портретните изображения с къса и тези със среднодълга или дълга брада е краят на 217 – началото на 218 г.⁵³

Известният към момента нумизматичен материал обаче свидетелства, че и при тримата управители на Долна Мизия лицевите печати на монетите представят Макрин с къса брада. Изключение правят единствено четири случая, при които монети, отсечени от името на Агрипа в Никополис ад Иструм, са с един общ лицев печат⁵⁴. Според Б. Пик при тях брадата на Макрин е представена по-плътна и по-дълга в сравнение с останалите монети, а това означава, че именно те са най-късните издания на Никополската монетарница. Следователно може да се твърди със сигурност, че от тримата именно Агрипа последен е поел поста на провинциален управител на Долна Мизия. Този факт потвърждава предложената по логически път последователност, намерила място в изследванията на А. Щайн⁵⁵ и възприета впоследствие от други автори⁵⁶ – Лонгин, Понтиан, Агрипа.

Взаимовръзките между различните монети в зависимост от общи лицеви и реверсни печати показват синхронната употреба на лицеви печати, представляващи Макрин както с къса, така и със среднодълга брада. Тази вариативност, забелязана и при централната римска монетарница, е характерна особеност на втората мо-

нетна емисия, отсечена за този император през периода септември 217/март 218⁵⁷. В Рим отсичането на трета емисия, където Макрин навсякъде и задължително е с дълга брада, започва в началото на м. март 218 г. Към това време или малко по-късно трябва да отнесем последните монети, отсечени в монетарницата на Никополис ад Иструм от името на Агрипа, докато за Марцианополис тази хронологическа граница вероятно е поне с 3–4 месеца по-ранна.

Следователно е очевидно, че очертаната картина за управлението на Макрин в Долна Мизия е значително по-динамична в сравнение с предварителната представа за нея.

Оказва се например, че монетосеченето от името на Лонгин и на Понтиан в никакъв случай не е по-късно от октомври – ноември 217 г., и следователно смяната на Лонгин с Понтиан и след това на Понтиан с Агрипа се вписва в рамките не на 14-месечното управление на Макрин, а само на първите седем=осем месеца на този период. Това означава, че и интензивността на монетосеченето на двата долномизийски града е твърде голяма.

Прави впечатление, че в резултат на активната дейност на тези две монетарници са отсечени монети в огромно количество⁵⁸. За да се очертае реалната картина за мащабите на това монетосечене, е необходимо да се подчертае, че количеството монети, отсечено от двете монетарници за краткия 14-месечен период, е приблизително равно на монетите, пуснати от тях в обращение в продължение на цялото 18-годишно управление на Септимий Север. Казаното обуславя необходимостта от детайлен анализ на монетната продукция на тези две монетарници.

1. Никополис ад Иструм

Цитираните номера на монетите са по корпуса на Б. Пик (вж. P i c k, B. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Bd.I. Dacien und Moesien. Erster Halbb. Berlin, 1898).

Монетарницата на Никополис ад Иструм е единствената, която сече монети от името и на тримата провинциални управители, засвидетелствани като легати на Макрин в Долна Мизия.

Провинциален управител: M. Statius Longinus

(Време на отсичане на монетите: ок. юни–август 217 г.)

Името на Лонгин не е засвидетелствано засега при монети на Марцианополската монетарница, но в Никополис ад Иструм по негово време са отсечени емисии и за Макрин (№ № 1720–1785) и за Диадумениан (№ № 1827–1872). Монетите за Макриновия син вече го определят и като цезар, и като Антонин, поради което тяхната датировка не би могла да бъде по-ранна от средата на юни 217 г.⁵⁹

Няколко от монетните типове заслужават специално внимание и трябва да бъдат отчетени при анализа: императорът прав пред олтар, във военно облекло с патера в дясната ръка, а лявата е подпряна на копие или жезъл⁶⁰; императорът прав, във военно облекло с кълбо в дясната ръка, а лявата е подпряна на копие⁶¹; императорът на кон в галоп с копие в дясната ръка, а под коня е коленичил пленник – засвидетелстван засега единствено при монети за Диадумениан (№ 1780).

Провинциален управител: P. Fu... Pontianus

(Време на отсичане на монетите: преди декември 217 г.)

Известните досега данни свидетелстват, че от името на този провинциален управител в Никополис ад Иструм са отсечени монети единствено за Макрин, и то в твърде ограничено количество (№ № 1679–1682). Представените при тях реверсни типове са традиционни за репертоара на Никополската монетарница.

В случая заслужава да бъде споменат фактът, че за разлика от многобройните монети, отсечени по негово време в Марцианополис, при който реверсния надпис го представя единствено с името PONTIANOC, малката емисия, пусната в об-

ращение от негово име в монетарницата на Никополис ад Иструм, го именува Π ΦΟV PONTIANOC.

Провинциален управител: Marcius Clau(dius) Agrippa

(Време на отсичане на монетите: преди края на март 218 г.)

От името на Агрипа монетарницата на Никополис ад Иструм отсича монети за Макрин (№ № 1683–1719) и за цезар Диадумениан (№ № 1792–1826), като те се характеризират не само със своята многобройност, но и с голямото разнообразие на монетни типове. При част от тях реверсните изображения са с подчертано конкретно-исторически сюжети: императорът прав с военно облекло и Нике, която пише върху щит, а помежду им – трофей с двама пленници⁶²; императорът с вдигната за поздрав ръка в квадрига, водена от войник с вексилум, а на заден план е представен трофей между двама пленници – този реверсен тип е засвидетелстван единствено при монети за Макрин, като при някои случаи в квадригата до императора е седнала Нике (№ № 1712–1713).

Според Б. Пик тези изображения не могат да служат като аргумент за евентуално триумфално шествие най-вече поради липсата на съответен римски образец. Това му дава основание да твърди, че цитираните реверсни типове са породени от неизвестен за изследователите конкретен повод⁶³. Направената връзка между това изображение и победата на Макрин над партите в един от каталозите на монетните аукциони⁶⁴ е не само недоказуема, но неприемлива предвид посочените от Б. Пик съображения.

Известни са също така монети на Никополис ад Иструм от името на Агрипа, представящи градската порта с три кули⁶⁵. Според Б. Пик е невъзможно да се определи наличието на някакъв специален повод за изобразяването на градски порти върху монети на Диадумениан, на Елагабал и на Гордиан⁶⁶. Двадесетина години по-късно Л. Ружичка обърна внимание на обстоятелството, че именно при Макрин и Диадумениан за първи път върху монетите на Никополис ад Иструм е представена градска порта с три кули, наподобяваща твърде много известното изображение върху монетите на Августа Траяна, докато при по-късните монетни емисии на Никополската монетарница са засвидетелствани засега изображения на градска порта единствено с две кули⁶⁷.

Правилно впечатление, че всички монети, които биха могли да бъдат отнесени към последната фаза от монетосеченето на Никополис ад Иструм, а и на цялата провинция, при управлението на Макрин и неговия провинциален наместник Агрипа, отразяват едно спокойно развитие на града и постепенно връщане към традиционните монетни типове на неговата монетарница. Това се отнася както за монетите, върху чийто аверс Макрин е представен със среднодълга брада (№ № 1695, 1696, 1705, 1717), така и за тези с къса брада, които са свързани с първите чрез общи реверсни печати.

По-горе бе посочено, че при монетите на Никополис ад Иструм са засвидетелствани две независими една от друга именни форми на императорския легат, представян най-често единствено с неговия когномен: Клавдий Агрипа и Марций Агрипа. Голяма е вероятността двете имена да определят един и същи легат, който при това е идентичен със съобщения от Дион Касий провинциален управител на Дакия (Cass. Dio 78, 13, 2–3)⁶⁸, но засега не е възможно да се даде сигурно обяснение за така очерталата се ситуация.

2. Марцианополис

Цитираните номера на монетите са по корпуса на Б. Пик (вж. P i c k, В. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Bd.I. Dacien und Moesien. Erster Halbb. Berlin, 1898).

Провинциален управител: P. Fu...Pontianus

(Време на отсичане на монетите: преди декември 217 г.)

За разлика от монетарницата на Никополис ад Иструм в Марцианополис не са били отсечени емисии от името на провинциалния управител Лонгин.

И отново за разлика от Никополис, където броят на отсечените монети при римския легат Понтиан е сравнително малък, за Марцианополската монетарница по това време е засвидетелствана висока степен на активност. Продължавайки традицията, оформила се още в края на управлението на Септимий Север и особено при Каракала, пуснатите в обращение марцианополски монети носят върху реверсите нумерална буква, а върху аверсите – едновременно портретите на Макрин и на Диадумениан, обърнати с лице един към друг (№ № 715–784). Сравнително ограничен е броят на тези, отсечени единствено за Макрин (№ № 708–714), докато такива само за Диадумениан засега не са засвидетелствани.

Прави впечатление, че при марцианополските реверсни изображения от времето на Понтиан се наблюдават много сходства спрямо никополското монетосечене от името на Лонгин. Това налага и необходимостта от по-голяма релефност при очертаването на преките паралели и на забелязваните, макар и несъществени на пръв поглед, различия.

Измежду засвидетелстваните реверсни типове следва да бъдат посочени следните: императорът прав пред олтар във военно облекло; в някои случаи държи малка Нике в дясната си ръка (№ № 778–779); императорът на кон с коленичил на земята пленник⁶⁹; триумфална арка с четири статуи⁷⁰.

В литературата е обърнато специално внимание на монетите с триумфална арка върху реверса заради безспорната ѝ победна символика. Л. Ружичка, който пръв съобщава за съществуването на тези монети, приема, че двете средни статуи върху арката представят всъщност Макрин и Диадумениан, а лявата – Нике⁷¹. За такъв тип марцианополски монети съобщава и Н. Мушмов⁷², макар че посочената като илюстрация монета⁷³ е от времето на Каракала и триумфалната арка се различава съществено от тази, представена върху публикуваните от Л. Ружичка монети. От известните досега в литературата марцианополски емисии изображения на триумфална арка се срещат единствено при Каракала (№ № 694–695), при Макрин и доста години по-късно при Гордиан (№ 1166). По повод на Гордиановите монети Б. Пик предполага възможността тя да е построена във връзка с победа над „варварски племена“⁷⁴, а обяснението за Каракаловите монети ги свързва със „събития от сигурно локално значение“⁷⁵.

Внушението за постигната победа по времето на Понтиан се подсилва и от появата на малката Нике при изображенията на императора – елемент, който липсва при иначе много сходните реверсни типове, отсечени в Никополската монетарница от името на Лонгин.

Провинциален управител: Marc(ius) Clau(dius) Agrippa

(Време на отсичане на монетите: края на 217 – началото на 218 г.)

Досега е засвидетелствана една-единствена двойка печати, използвана от Марцианополската монетарница по време на провинциалния управител Агрипа (№ 785). Реверсното им изображение се вписва в традиционния за Марцианополис иконографски репертоар, а върху аверса са представени портретите на Макрин и на Диадумениан един срещу друг, като б а щ а т а и м п е р а т о р е характеризирани с къса брада.

Направеният анализ на дейността на двете долномизийски монетарници, които единствени при управлението на Макрин сечат монети с името и портрета на императора и на неговия син, както и на отсечените от тях монетни типове, дава възможност да бъдат формулирани няколко важни извода.

1. Монетосеченето на тези два долномизийски града за Макрин е започнало скоро след убийството на Каракала, но със сигурност след провъзгласяването на Диадумениан за цезар и включването на името „Антонин“ в неговата официална титулатура, т. е. след средата на юни 217 г., когато провинциален управител на Долна Мизия е М. Стаций Лонгин. От друга страна – последната от разглежданите емисии, тази на Никополската монетарница, представлява императора със сравнително по-дълга брада, е отсечена не по-късно от края на март 218 г., но най-вероятно още в края на 217 г. или в самото начало на 218 г.

2. Така получените хронологически ориентири свидетелстват, че интересувашите ни смени в провинциалното управление на Долна Мизия са извършени още преди края на 217 г. Поради тази причина е възможно да се предположи, че Стаций Лонгин е получил своето назначение на този пост още от Каракала, на което пък вероятно се дължи неговата скорошна смяна след успеха на дворцовия преврат и убийството на последния. Първият назначен лично от Макрин управител на Долна Мизия е Понтиан и това е станало най-късно през август–септември 217 г. По неизвестни засега причини Понтиан не остава дълго време в поверената му провинция и изглежда още преди края на 217 г. той е наследен от Агрипа.

3. Прави впечатление сходството на императорските изображения от времето на провинциалните управители Лонгин и Понтиан при монети, отсечени съответно в Никополис ад Иструм и в Марцианополис. В същото време те се различават коренно от тези, пуснати в обращение от Никополската монетарница от името на Агрипа. В първия случай реверсните типове отразяват събития, свързани с военни действия на римската армия, докато при монетите от времето на Агрипа подобни изображения изцяло липсват за сметка на подчертаното присъствие на победната тематика. Всъщност преходът от военните към триумфалните сцени се свързва с името на Понтиан, при когото се появяват реверсни типове, представляващи императора с Нике в дясната ръка или триумфална арка.

4. Забелязаните още за времето на император Септимий Север съгласуваност и последователност в дейността на Никополската и Марцианополската монетарница се наблюдават и при управлението на Макрин. Изглежда, точно на това обстоятелство се дължи подчертаното свързване на монетосеченето от името на всеки един от тримата провинциални управители единствено или преобладаващо с една от двете разглеждани монетарници. Ако предположението е вярно, то липсата на Марцианополско монетосечене от името на Лонгин вероятно ще да е свързано с факта, че тази е монетарницата, която е ангажирана с монетно производство по време на самостоятелното управление на Каракала и неговия долномизийски легат Квинтилиан. Същото ще е валидно и за ограниченото монетосечене на Никополис при Понтиан и на Марцианополис при Агрипа.

Направеният анализ на комплексните изворови данни за Долна Мизия дава възможност да бъде предложена хипотетична реконструкция за развитието на тази провинция през четиринадесетмесечното управление на император Макрин и на неговия син и цезар Диадумениан.

Допустимо е да се предположи, че в момента на убийството на Каракала провинциален управител в Долна Мизия е М. Statius Longinus, който е назначен на този пост още преди Макрин да поеме управлението на империята в свои ръце. Това предположение не противоречи на съществуващите сведения, тъй като за самостоятелното управление на Каракала монетите дават името на един-единствен провинциален управител – Квинтилиан. Трудно е да се повярва, че той е ръководел провинциалните дела през всичките тези пет години, тъй като в такъв случай ще е налице един необичайно дълъг мандат.

Обстоятелството, че Лонгин е получил своето назначение от Каракала, вероятно е причината за неговата скорошна смяна след успешния дворцов преврат. Изглежда обаче, че непосредствено преди да бъде сменен, в последните месеци от престоя му в Долна Мизия, монетарницата на Никополис ад Иструм отсича от негово име емисии за новия император и за неговия син Диадумениан, обявен вече и за цезар, и за Антонин. Върху реверсите на тези монети са намерили отражение събитията, в които, изглежда, е била въввлечена разглежданата провинция още по времето, когато начело на империята е бил Каракала. Сцената с победения враг дава основание да се мисли, че става дума за военни действия в интересувания ни район.

Назначаването на Р. Fulvius Pontianus за долномизийски управител вероятно е във връзка с предприетите от Макрин персонални промени, целящи да поставят на ключовите места лоялни нему хора. Както стана ясно по-горе, такива мерки на новия император са описани с много подробности от Дион Касий (79, 13, 2–3; 79, 22, 1–5), но за съжаление Долна Мизия е останала извън обсега на неговия интерес.

По времето на Понтиан монетарницата на Марцианополис започва интензивно и богато монетосечене, чиито реверсни печати подсказват, че новият провинциален управител е продължил военните действия на своя предшественик. Новото в случая е, че точно при монетите, отсечени от негово име, се появяват за първи път индикации за постигнати победи на римското оръжие: малката Нике в ръката на императора. Безспорен знак за значимостта на успеха са монетите, върху чийто реверс е представена триумфална арка.

Почти всичко, което днес се знае за Понтиан, се изчерпва с оскъдната информация, предоставяна от отсечените в Марцианополис многобройни монети от негово име и от значително по-ограничената в количествено отношение емисия на Никополската монетарница⁷⁶. Направените в литературата опити за намиране на неговото място в римската просопография от началото на III в. засега дават като единствен резултат твърдението за възможна роднинска връзка на този долномизийски провинциален управител с М. Pontius Varanus Sabinus и неговата съпруга Fulvia Ti...⁷⁷

Според мен съществува и друга възможна посока за търсене на решение на проблема и тя води към Долна Панония. Известно е, че в тази провинция са открити многобройни милиарни колони, поставени от името на императорския легат Елий Трикиан през управлението на Макрин⁷⁸. От друга страна обаче, два епиграфски паметника свидетелстват, че в самото начало от управлението на Елагабал провинциален управител на Долна Панония вече е Pontius Pontianus⁷⁹. Единият от тези надписи е намерен при Интерциза и дава сигурна датировка, тъй като е поставен по време на първата трибунска власт на Елагабал, т. е. преди 10 декември 218 г.⁸⁰

Тези данни поставят извън всякакво съмнение обстоятелството, че именно Понтий Понтиан е прекият приемник на Елий Трикиан в управлението на Долна Панония⁸¹. Проблематично остава решаването на въпроса за точния момент, когато Трикиан бил сменен от Понтиан на този пост.

Й. Фиц, позовавайки се на Дион Касий, в едно свое ранно изследване обявява за безспорно твърдението, че Трикиан е бил освободен от управлението на Долна

Панония още при Макрин – в началото или най-късно през пролетта на 218 г. Поради тази причина той допуска възможността назначаването на Понтиан да е дело също на Макрин⁸². Очевидно тази постановка е заимствана от статията на Е. Гроаг⁸³ според признанието и на самия Й. Фиц, направено в една по-късна публикация, в която това ранно датиране на смяната на провинциалните управители в Долна Панония е отхвърлено категорично⁸⁴. Новообоснованото становище е, че Трикиан остава на този пост до свалянето на Макрин от императорския престол и споделя неговата съдба: *damnatio memoriae* е наказанието и за двамата, поради което имената им са заличени от всички милиарни надписи⁸⁵.

Обективността обаче изисква изрично да се подчертае липсата на безспорно потвърждение както за евентуално прекъсване на мандата на Трикиан в Долна Панония още по времето на Макрин, така и за евентуалното му оставане до момента, когато императорската власт е преминала в ръцете на Елагабал. Колкото до Понтиан – не е известна нито неговата по-ранна, нито неговата по-късна кариера.

Трудно ми е да преценя причините, поради които в досегашната литература не е предположена възможността за идентичност между Р. Фу... Pontianus долномизийския провинциален управител при Макрин, и въпросния Pontius Pontianus. Предположението за такава идентичност има няколко важни последствия. Така например става възможно не само евентуалното „реабилитиране“ на предложената още от Е. Гроаг⁸⁶ и първоначално поддържана от Й. Фиц⁸⁷ хипотеза, че смяната на Трикиан като провинциален управител на Долна Панония и назначаването на негово място на Понтиан, са станали още при Макрин, но и евентуално прецизиране на времето, когато смяната е била осъществена. Тук, естествено, е необходима предпазливост заради теоретическата възможност между Долна Мизия и Долна Панония да е имало междинно назначение, за което не се знае нищо. Твърде ограничените хронологически рамки, в които са се развивали тези събития, позволяват да се мисли единствено за провинция от този район – евентуално Горна Мизия или Норик, за чиито провинциални управители при Макрин нищо не е известно.

Все пак според мен по-вероятно е непосредствено след Долна Мизия Понтиан да е поел управлението на Долна Панония. Ако това наистина е така, то победоносният за Долна Мизия Понтиан изглежда още през ноември (?) 217 г. е получил новото назначение в Долна Панония. Обяснението на един такъв факт може да се търси единствено в евентуалното създаване на твърде критична ситуация в района на Панонския лимес в момент, в който Понтиан вече бил показал блестящи качества на военачалник в Долна Мизия, където, благодарение на него, опасността била отстранена.

Сегашното състояние на изворите данни за разглеждания период не позволява да се намери обяснение на необходимостта от смяна на Елий Трикиан като управител на Долна Панония^{87а}. Сигурно е обаче, че всичките известни епиграфски паметници с неговото име са поставени при първата трибунска власт на Макрин и следователно не преминават отвъд хронологическата граница на 10 декември 217 г. Друг е въпросът, дали в действителност неговата дейност в района изобщо е продължила до посочената крайна възможна дата. За съжаление тази подробност е неуловима по наличните данни.

Интензивността на процесите и събитията през 217 г. ми дава основание да мисля, че още към ноември 217 г. Понтиан е поел управлението на делата в района на Долнопанонския лимес. Очевидно само една истински критична ситуация е могла да причини такава преместване на Понтиан от Долна Мизия, преди още да е била отпразнувана победата, за която той, изглежда, има най-голяма заслуга.

Защото факт е, че трофеят и императорската квадрига се появяват върху долно-мизийските монети едва при наследилia го управител Агрипа.

При монетосеченето от името на Марций Клавдий Агрипа липсват реверсни изображения, които евентуално биха могли да са знак за водени военни действия. Напротив, победната тематика е тази, която подчертано присъства при отсечените по негово време монети. Може следователно да се допусне, че в източните райони на Долна Мизия Агрипа е поел вече овладяна ситуация. Ако това е така, то възможно е да се допусне, че бидейки провинциален управител на Дакия, от един определен момент насетне Агрипа е трябвало да поеме и управлението на Долна Мизия. Изглежда, недостигът на сигурни и верни нему хора са принудили Макрин да повери повече власт в ръцете на малкото си приятели и съмишленици, какъвто въпрочем е били Агрипа. Към това време се отнасят никополските монети с изображение на градска порта с три кули – вероятно знак за укрепителни строежи в Никополис ад Иструм след преживяното тежко изпитание като гаранция за бъдеща сигурност.

Така очертаната картина следва да се допълни с още няколко момента.

На първо място – отсечените огромни количества монети от голям номинал в рамките на един съвсем кратък неколкомесечен период, изглежда, са свързани с нуждите на военната обстановка. Засега е невъзможно да се определи от какъв точно характер е била тази връзка, но пък необходимостта от достатъчно парични знаци може да бъде твърдена със сигурност. Именно тази необходимост би могла да обясни и установения съвсем наскоро факт, че точно по времето на император Макрин монетите на Никополис ад Иструм или поне част от тях не са били сечени, а отливани⁸⁸. Намерената в околностите на с. Вардим (Свищовско) отлята монета със запазен наливък се определя със сигурност като производствен брак и следователно възможността тя да попадне на мястото, където е открита след пренасяне от Никополис ад Иструм, е нищожна. Тази констатация дава основание на Д. Драганов да предположи, че става дума за „продукт на официално регламентирана дейност на временно ателие, разположено извън чертите на града, но в неговата територия“, и то във време, когато „градът е изпаднал в известни финансови затруднения“⁸⁹.

От особена важност се очертава и проблемът за липсата на монетосечене в градовете, разположени в североизточната част на Долна Мизия, в това число и провинциалната столица Томи. Засега не е възможно да бъде дадено категорично и добре аргументирано обяснение поради оскъдния характер на изворовата база, с която разполагаме. Изглежда обаче, именно военновременната ситуация е повлияла по някакъв начин на дейността на северните долномизийски монетарници, които са се оказали в невъзможност да пуснат в обращение собствени монетни емисии. В случая едно от допустимите предположения е това, което би разглеждало изключително богатата монетна продукция на Никополис ад Иструм и на Марцианополис за Макрин и за Диадумениан като един регулиран опит от страна на провинциалното управление за компенсиране на липсата на монетосечене в северните долномизийски градове.

Така очертаната картина на военно напрежение в района южно от Дунавската делта през началните месеци от управлението на Макрин дава възможност за нов поглед върху открития през 1967 г. в района на Дионисополис гръцки надпис⁹⁰:

Ἀγαθῇ τύχῃ
 Διὶ Δολιχαίῳ
 Μ(ᾱρκος) Πομπ[έ]ιος Λού-
 κιος βενε[φ]ικιά-
 5 ριος ὑπατικοῦ
 λεγ(ιῶνος) αἰ Ἰταλικῆς
 Ἀντωνεινιανῆς,
 βουλευτῆς Διονυ-
 σοπολειτῶν, Καλ-
 10 λατιανῶν, Μαρκι-
 ανοπολειτῶν
 εὐχαριστήριον.

Горе, между двата акротера, написано от друга ръка:

Ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ κυ-
 ρίου αὐ νας τοκρά-
 τορος

Паметникът е издигнат от проконсулски бенефициарий на I италиански легион, който едновременно е и булеут на Калатис, Дионисополис и Марцианополис – обстоятелство, интерпретирано в литературата като резултат от личния принос на посветителя в сраженията срещу карпите през 214 г. в района на Малка Скития⁹¹.

Свързването на надписа конкретно с времето на Каракала се основава единствено на факта, че легионът е назван Antoniniana⁹². При липсата обаче на други датирани белези е редно да бъде направено уточнението, че с това име са били отличавани легионите не само при Каракала, но и до управлението на Елагабал включително⁹³. Оттук следва изводът за сигурното датирание на паметника след 212 г., но възможностите за поставянето на горната хронологическа граница се изтеглят напред във времето докъм убийството на Елагабал през 222 г.

Резултатите от направения анализ на марцианополските и на никополските монети, както и изричното споменаване на Марцианополис в разглеждания епиграфски паметник, дават основание за евентуално предатиране на събитията, които според съвременната интерпретация са отразени в надписа.

Предположението, че посветителят – проконсулски бенефициарий на I италиански легион, е и булеут на градовете Калатис, Дионисополис и Марцианополис заради личния му принос в преодоляването на някаква военна опасност в този район⁹⁴, не буди възражения. Проблематично обаче е категоричното свързване на тази опасност единствено с нашествието на карпите през 214 г., тъй като и събитията, намерили отражение точно върху марцианополските монети от времето на император Макрин, не трябва да бъдат подминавани като възможност. Във всеки случай едва ли може да има съмнение, че именно I италиански легион е взел активно участие за преодоляването на критичната ситуация в района и за постигането на успешен за римското оръжие край.

Друг е въпросът, кога точно е издигнат самият паметник – непосредствено след победните за империята битки в тези земи или по-късно. Ако обстоятелствата, довели до избирането на посветителя М. Помпей Лукий за булеут на трите споменати градове бъдат отнесени с по-голяма или по-малка сигурност към управлението на Каракала или на Макрин, то възможно е също така самото поставяне на надписа да е станало вече при Елагабал. В този смисъл твърде многозначително е внушението на първите три реда от надписа, дело на друга ръка и.

написани допълнително между двата акротера – място, което първоначално не е било пригодно за такава цел: „За спасението на господаря император ...“⁹⁵. За кой император всъщност става дума? За какво спасение? Дали все пак това допълнение (?) не е било провокирано от започналата борба на Елагабал за свалянето на Макрин и за узурпирането на императорския престол?

ТРАКИЯ

Относно провинция Тракия не разполагаме с никаква сигурна информация, свързана с времето на Макриновото управление: античните автори не я споменават по никакъв повод, а епиграфски паметници поне засега не са известни. Свързваният дълго време именно с Макрин надпис от Сапарева баня⁹⁶ убедително е реинтерпретиран и предатиран към управлението на Елагабал⁹⁷.

Единствените данни за разглежданото време са емисиите на няколко тракийски монетарници. Сигурно е засвидетелствано, че в Траянополис и в Аполония Понтика са отсечени по една емисия единствено за Диадумениан⁹⁸. В по-старата литература е съобщено съществуването на монети за Макрин, отсечени в Марония⁹⁹, но напоследък това твърдение се оспорва¹⁰⁰.

Липсва сигурност и по отношение на Филипополис, тъй като първоначално Н. Мушмов цитира монетна емисия, отсечена в този град за Диадумениан¹⁰¹, но в посветената специално на филипополското монетосечене студия, публикувана десетина години по-късно, съществуването на такава емисия не е потвърдено¹⁰². Не ми е известно да е взето отношение по този въпрос в нумизматичната литература, което да доведе до изясняване на действителното състояние.

Отново в корпуса на Н. Мушмов е включена информация за съществуването на емисия за Макрин, отсечена от монетарницата на муниципия Цела (Coela), разположена на източното крайбрежие на Тракийския Херсонес¹⁰³. Липсата на възможност за верифициране на тези сведения налага предпазливост при тяхното използване.

Всъщност от градовете на територията на провинция Тракия единствено Деултум и Бизантион са осъществили по-разнообразно и сравнително богато монетосечене през управлението на Макрин, което изиска и по-детайлен анализ.

1. Деултум

Цитираните номера на монетите са по Й. Юркова (вж. J u r k o v a, J. Münzprägung von Deultum. Berlin, 1973).

Отсечените в Деултум емисии за Макрин (№№ 22–62) и за цезар Диадумениан (№№ 63–89) са значително по-малобройни от емисиите на двата разгледани по-горе долномизийски градове. В същото време обаче съотношението между собствената дейност на тази монетарница при Каракала, при Макрин и при Север Александър показва сравнително голяма активност по време на четиринадесетмесечното управление на Макрин и дава основание за извода, че през въпросния период тя е функционирала при извънредни обстоятелства¹⁰⁴. Вече съществуващите в литературата наблюдения за необичайността на ситуацията в Деултум могат да бъдат допълнени и с изричното подчертаване на факта, че при Елагабал, дошъл на власт след убийството на Макрин, разглежданата монетарница изобщо не е функционирала и е възстановила сеченето на монети едва след обявяването на Север Александър за император.

Датирането на деултските емисии за Макрин и за Диадумениан е възможно в най-общи рамки заради факта, че при тях императорският син е определен като „цезар“, а и името „Антонин“ вече е включено в официалната му титулатура. Следователно тяхното отсичане е станало след средата на юни 217 г. От друга

страна – въз основа на включените от Й. Юркова в илюстративните таблици аверси на монети с портрет на Макрин¹⁰⁵ може да се твърди, че императорът е представен навсякъде с къса брада и следователно цялото монетосечене на Деултум през неговото управление е било реализирано не по-късно от края на 217 г. – самото начало на 218 г.

Сред реверсните изображения интерес предизвикват случаите, представлящи императора прав пред олтар с патера в дясната ръка (№№ 32, 69). Тази сцена е обяснена като „честване на някаква победа на Макрин, след която императорът сам е извършил жертвоприношението“¹⁰⁶. Интерпретацията има сериозни основания заради факта, че разглежданият монетен тип е засвидетелстван в Деултум единствено в този случай. Аргумент в нейна полза е и друг „императорски“ тип: императорът прав във военно облекло, а до него – Виктория, слагаща венец на главата му (№№ 50, 77). И това изображение е засвидетелствано досега единствено при Макрин и Диадумениан, поради което е допустимо да се търси логическа връзка с другия цитиран реверсен тип.

Монетният разказ се допълва от още един „императорски“ тип, който също се появява в Деултум единствено в разглежданите хронологически граници: императорът на кон с вдигната за поздрав дясна ръка (№ 53 – Макрин). За разлика от това изображение монетите, представлящи императора на кон според традиционната иконографска схема, се срещат в Деултум за първи път още при Каракала и запазват своето присъствие както при Макрин (№ 52) и Диадумениан (№ 85), така и при по-късните императори.

В литературата е обърнато внимание на този комплекс реверсни изображения и обяснението за тяхната поява в монетосеченето на Деултум е формулирано с допускането на две възможности: посещение на Макрин в Деултум или евентуално даряване на някакви извънредни привилегии за града, направено от този император¹⁰⁷.

Идеята за победа е подсказана и чрез едно неконвенционално изображение на Виктория, което е засвидетелствано засега единствено при монети за Диадумениан (№№ 65, 82). И този монетен тип е използван от монетарницата на Деултум за първи и за последен път през разглеждания период. При това, трябва да се има предвид, че подобно изображение е изключително рядко срещано при монетите, отсечени в източните римски провинции¹⁰⁸.

* * *

Отново единствено с името на Диадумениан се свързва още един паметник, който вече неколkokратно е разглеждан в специализираната литература. Става дума за съхранявания в Пловдивския музей медальон от монетарницата на Деултум, върху чиято лицева страна е представен младият цезар¹⁰⁹. Известно е, че този медальон е определян единодушно като фалшификат, за което са привеждани основно два вида аргументи – техническо-стилови и общоисторически. Изтъква се липсата на събитие, по повод на което монетарницата на Деултум би могла да отсече и пусне в обращение подобен медальон. Тезата е логична, като се има предвид, че възпоменателните медальони са били отсичани изключително по повод посещение на римски император в тракийските градове¹¹⁰. Неприемливо звучи обаче аргументът, че едно евентуално посещение на Диадумениан би трябвало непременно да намери отражение в монетосеченето и на съседния на Деултум град Анхиало. Достатъчно е само да се припомним, че съседният на Филипополис град Августа Траяна не е отсякъл медальони за Каракала.

Следователно липсата на медальони за Диадумениан, отсечени в други тракийски монетарници, не би могла да докаже неавтентичността на разглеждания. Друг е въпросът обаче, дали Деултум изобщо е бил удостояван с вниманието на Макрин и дали „при него (при Макрин – б. м., Д. Б.) е бил неотлъчно и малолетният му син М. Опелий Диадумениан“¹¹¹.

2. Бизантион

Цитираните номера на монетите са по Е. Шьонерт - Гайс (вж. Schönerdt-Geiss, E. Die Münzprägung von Byzantion. Teil II: Kaiserzeit. Berlin – Amsterdam, 1972).

Монетарницата на Бизантион също поднася изненади за изследователя. В сравнение със синхронното монетосечене на трите вече разгледани градове, отсечените в Бизантион монети за Макрин и за Диадумениан не са многобройни. Количественото съотношение при тях определено е в полза на Диадумениан, но неговите монети са от по-малки номинали – пети, четвърти и втори (№№ 1639–1650), докато тези за Макрин са единствено от седми номинал (№№ 1634–1638). Всички те са отсечени по време на седмия мандат на Никес, датиран в периода април 217 – април 218 г.¹¹²

Липсва специално уточнение за брадата на Макрин при трите известни лицеви печати, но приложените снимки свидетелстват, че тя навсякъде е къса¹¹³. На тази база, както и заради титулатурата на Диадумениан, монетите на Бизантион за Макрин и за неговия син могат да бъдат датирани единствено в периода след средата на юни докъм края на 217 г.

Реверсните изображения на разглежданите монети като цяло се вписват в традиционния за Бизантион иконографски репертоар. Представената при няколко монети за Макрин (№№ 1636–1637) и за Диадумениан (№№ 1644–1646) фигура на Нике също е в рамките на конвенционалната схема, но нейното присъствие прави впечатление заради честта ѝ поява върху реверсите.

Изключение от тази констатация за иконографската традиционност са единствено два типа, които не се срещат при емисиите за нито един друг император. Единият от тях се свързва с монетите за Макрин (№№ 1634–1635) и изобразява кон между две факли; другият – кораб с разпънати платна – се среща единствено при монетите за Диадумениан (№№ 1641–1643).

Трудно е да бъде обяснена както причината за тяхната поява точно в този момент, така и смисловата им натовареност. Това особено се отнася до изображението върху монетите за Макрин. Колкото до реверсния печат, представящ кораб с разпънати платна и използван единствено при една от емисиите за Диадумениан, то неговото интерпретиране във връзка с някакво важно за града морско пътуване е една от вероятно няколко възможности.

* * *

Това е всъщност цялата информация, която би могла да бъде извлечена от наличните до момента изворови данни за отражението на Макриновото управление в пределите на провинция Тракия.

Сравнението със съседна Македония открива малко общи характеристики. По-горе бе показано, че в македонското провинциално монетосечене не се наблюдава каквото и да било прекъсване след убийството на Каракала и поемането на имперската власт от Макрин. Докато в Тракия Перинт и повечето от останалите провинциални монетарници запазват необяснимо „мълчание“.

Един поглед напред във времето, като че ли все пак повдига малко плътната завеса на неизвестността, с която е покрита разглежданата провинция през управ-

лението на Макрин. Така например прави впечатление, че при Елагабал – дошъл на власт след успеха на организирания от неговата баба Юлия Меса заговор срещу Макрин – двата най-важни града в провинция Тракия са почетени с високо отличие: те получават титлата ΝΕΩΚΟΡΟΣ, която за Перинт е втората поред¹¹⁴, а за Филипополис – първата и единствена¹¹⁵. Този „жест“ на Елагабал дава основание да се предположи, че тракийските градове, а и провинцията като цяло, не са признали легитимността на Макрин, поради което и не отсичат монети за него – позиция, оценена впоследствие по достойнство от Елагабал.

Картината в Тракия като че ли е близка до тази в Долна Мизия, но това е само привидно:

1. В Тракия липсва това много активно монетосечене, което определя като цяло облика на разглеждания период в Долна Мизия. Освен разглежданите вече монетарници на Деултум и на Бизантион, изглежда, още само три-четири града отсичат единични, ограничени като количество, емисии или само за Макрин, или само за Диадумениан. Засага обаче с изключение единствено на Траянополис и Аполония Понтика с техните монети за Диадумениан, тези емисии невинаги могат да бъдат твърдени със сигурност. Монетосеченето на Бизантион през разглеждания период не се отличава в количествено отношение. Сравнително по-богата е единствено монетната продукция на Деултската монетарница, но и тя е несравнима с количеството на отсечените монети в Никополис ад Иструм и в Марцианополис.

2. В Тракия липсват също така сигурните индикации за водени военни действия, които присъстват в репертоара на Никополската и на Марцианополската монетарница. Доколкото военната тематика изобщо присъства в тракийското монетосечене за Макрин и за Диадумениан, то това е единствено чрез идеята за победа, която е представена в Деултум най-вече във връзка с монетите за императорския син.

3. Прави впечатление, че там, където фактите подсказват излизане от традиционната схема, то най-често се свързва именно с Диадумениан. Така е в Траянополис и Аполония, където са отсечени емисии единствено за него, но не и за самия Макрин; така е до голяма степен и в Деултум.

Така постепенно се оформя идеята за евентуално присъствие на Диадумениан в земите южно от Истър. Едва ли може да има съмнение, че по отношение на самия Макрин такава евентуална възможност е почти напълно изключена, както впрочем често е подчертавано в литературата.

Предположението, че императорът е бил принуден да изпрати в района на Дунавския лимес своя син, скоро след като последният е бил провъзгласен за цезар, не противоречи на изворовите данни, известни до момента. Допустимо е да се мисли, че поради военните действия срещу партите, „получени в наследство от Каракала“, с които Макрин е бил ангажиран още при поемането на императорската власт, той не е бил в състояние да се включи лично при решаването на имперските проблеми по Дунавския лимес, изглежда, допълнително усложнени от развитието на събитията в провинция Тракия. Много е вероятно при тази ситуация новите владетели – баща и син – да са разпределили помежду си задачите и всеки един от двамата да е поел по „своя път“: бащата август – към римско-партската граница, а синът цезар – към Долнодунавските земи.

Впрочем, едно такова предположение би обяснило монетните типове в монетосеченето на Деултум в Тракия и на Никополис ад Иструм и на Марцианополис в Долна Мизия, които подсказват личното императорско присъствие в тези градове. Изглежда именно поради това присъствие честването на победата на римското оръжие по време на военните действия в Долна Мизия е придобило онази

тържественост, доловима по монетите на Никополис ад Иструм с изображение на императора в квадрига. Ако това е така, то очевидно деултските монети за Диадумениан, върху чийто реверс е представена Виктория с трофей в двете ръце, ще да са знак за победоносното му завръщане от района на Долнодунавския лимес.

Предположението за пътуване на императорския син до Балкано-Дунавските земи, като че ли се подкрепя и от някои данни, засвидетелствани в Мала Азия. Става дума за т. нар. двойни монети, привлекли вниманието на Х. Басет. Търсейки обяснение за тяхната поява в монетосеченето на отделни малоазийски градове, той формулира споменатата вече хипотеза за пътуване на Макрин до Дунавския регион. В този си вид предложеното от него решение на проблема очевидно е силно уязвимо, но пък и аргументите, с които Д. Мейджи го атакува, са осветлени едностранно. Трудно е наистина „всички тези градове (чиито монетарници са отсекли т. нар. двойни монети – б. м., Д. Б.) да бъдат подредени в един маршрут“¹¹⁶. Прави впечатление обаче, че измежду тях само два са пристанищните градове: Никомедия във Витиния и *Aegeae* в Киликия¹¹⁷.

Нанасянето на тези данни върху картата очертава два маршрута на морска връзка между Тракия и Мала Азия: късия и директен морски път през Пропонтида между Бизантион и Никомедия, както и дългия път, свързващ *Aegeae* на югоизточното крайбрежие на Мала Азия и тракийското егейско крайбрежие при устието на Хеброс с Траянополис.

Отново оскъдните нумизматични данни са единственият възможен ориентир за евентуалното изясняване на посоката на движение в двата случая. Така например отсечената в Траянополис емисия е забележителна единствено с факта, че градът не е пуснал в обращение и монети за самия император Макрин. По отношение на иконографията обаче тя се вписва в традиционния за монетарницата репертоар. Това в никакъв случай не може да се каже за монетосеченето на Бизантион: появата тук на два нови типа при монетите за Макрин и за Диадумениан, както и изричното присъствие на Нике при монетосеченето за тези двама владетели дават основание да се мисли, че Бизантион е посрещнал Диадумениан при победното му завръщане след края на военните действия по Долнодунавския лимес на път обратно към Сирия.

Следователно може да се допусне, че след решението на Макрин да изпрати своя син и цезар в Балкано-Дунавския регион Диадумениан е предприел едно дълго морско пътуване, тръгвайки от *Aegeae*, за да стъпи за първи път на територията на провинция Тракия при устието на Хеброс. Аргумент в полза на това локализиране на неговото заминаване от Мала Азия би могло да бъде обстоятелството, че именно *Aegeae* е най-близкото пристанище до Зеугма – града, където Диадумениан е бил провъзгласен от войниците за цезар (Cass. Dio 78, 19, 1; 78, 40, 1).

Засага е невъзможно да бъде определен пътът, по който императорският син се е придвижил през Тракия на север докъм Никополис ад Иструм и Марцианополис в Долна Мизия. Дали тези два града са били най-северните точки от неговото пътуване, също не е ясно, пък и изглежда малко вероятно. Много по-логично е той да е достигнал Дунавския лимес, посещавайки някои от военните лагери, както впрочем и град Истрия.

Сравнително по-сигурно се очертава маршрутът на Диадумениан през Тракия при неговото връщане към Сирия, когато той вече като победоносец е минал през Деултум, Аполония и Бизантион, а оттам през Пропонтида е достигнал Мала Азия при Никомедия.

Така изглежда картината, очертана най-вече от известния до момента нумизматичен материал. Направената събитийна възстановка е в голяма степен хипотетична и очаква присъдата на бъдещите археологически, епиграфски и нумизматични открития и постижения. В този си вид обаче тя поставя изследователя пред необходимостта отново да вземе отношение по проблема за автентичността на отсечения в Деултум медальон за Диадумениан. Естествено, думата ще имат нумизматите и ако евентуално в светлината на новоочерталата се възможност за историческа реконструкция бъде доказана неговата автентичност, то той би могъл да бъде още един добър аргумент за присъствието на Диадумениан в Тракия, влизаш в унисон и с другите известни изворови данни. Склонна съм да приема тази възможност, тъй като едва ли може да бъде случаен фактът, че медальонът е отсечен точно в Деултум – града, чиято монетарница в границите на провинция Тракия е функционирала най-активно през разглеждания период.

Трябва да се подчертае също така, че евентуалното потвърждение на тезата за неавтентичността на въпросния медальон не означава и автоматично оборване на обоснованата тук хипотеза. Възможно е предполагащото от мен посещение на Диадумениан в Балкано-Дунавския регион просто да не е било отбелязано с възпоменателни медальони от нито една монетарница на територията на провинция Тракия.

Две са обстоятелствата, които евентуално биха могли да породят недоверие към така очертаната картина на събитията в Долна Мизия и Тракия при император Макрин.

Остава неясно например защо победата на римското оръжие, намерила отражение върху монетите на Марцианополис, Никополис ад Иструм и Деултум, които подсказват и личното императорско присъствие в този район, не е довела до включване на съответния компонент в титулатурата на Макрин или пък на Диадумениан. Казано с други думи – защо нито един от тези двама владетели не е бил титулуван *Dacicus* или евентуално *Sarmaticus*, или пък с друга подобна титла, отразяваща победата над племената, преминали южно от делтата на р. Истър, и тяхната етническа принадлежност¹¹⁸? Въз основа на досега известните данни е невъзможно да бъде даден еднозначен и категоричен отговор на този въпрос. Решаването му очевидно е една от задачите на по-нататъшните изследвания.

Другият въпрос е свързан с намирането на обяснение за факта, че нито един от античните автори не съобщава нищо за подсказаните от нумизматичния материал драматични събития, разиграли се в източната част на Долна Мизия при управлението на Макрин и за предположеното посещение на Диадумениан в тези райони. Впрочем единственото свидетелство, че за известно време б а щ а т а а в г у с т и с и н ъ т ц е з а р не са били през цялото четиринадесетмесечно управление на Макрин заедно, е разгледаният по-горе текст от включената в НА биография на Диадумениан (НА, v. Diad. VIII, 4).

* * *

Историческа реконструкция. През първата половина от управлението на Макрин в района на източната част на Долна Мизия е съществувало твърде голямо напрежение, създадено най-вероятно от съседни на империята племена. Тяхното присъствие в района на Марцианополис, Дионисополис и Калатис се подсказва от надписа, намерен в Дионисополис. По всичко изглежда, че и Томи, и Истрия също

са били сред засегнатите, поради което по това време техните монетарници не функционират.

Първият сред провинциалните управители, чиито имена се срещат върху монетите на долномизийските градове, е Стаций Лонгин, който по всяка вероятност е поел този пост още при Каракала.

Негов наследник в Долна Мизия е Понтиан – провинциалният управител, с чието име, изглежда, трябва да се свържат най-важните победи на римската армия в интересувания ни район. Съвсем скоро след успеха на водените от него военни действия в района южно от Дунавската делта той, изглежда, е трябвало да поеме управлението на Долна Панония.

Функциите на провинциален управител на Долна Мизия са поети от Марций Агрипа, който вероятно е продължил да заема този пост и в съседната провинция Дакия. Именно при него са проведени тържествата в чест на римската победа, отразени върху монетите на Никополис ад Иструм, които, изглежда, са били удостоени с личното присъствие на Диадумениан.

Вероятно скоро след провъзгласяването му от сирийските легиони за цезар синът на Макрин е предприел едно дълго пътуване към Балкано-Дунавския регион, тръгвайки от киликийския град *Aegeae* и пристигайки при устието на р. Хеброс в района на Траянополис.

Допускам, че сред причините за това пътуване, освен проблемите по Дунавския лимес, е бил и отказът на провинция Тракия да признае легитимността на новопровъзгласения след убийството на Каракала император. Така може да се обясни пълното „мълчание“ на тракийските монетарници и най-вече неотсичането на монети за Макрин от двата най-важни провинциални града – Перинт и Филипополис. Изглежда, именно за тази им позиция по-късно Елагабал ще даде на Перинт втора, а на Филипополис – първа неокорска титла.

Присъствието на Диадумениан в районите на напрежение и участието му в триумфалните тържества в Долна Мизия вероятно са довели до известна промяна в позицията на онези тракийски градове, през които той е преминал на връщане към Мала Азия. Съществува и друга възможност: Диадумениан е преминал през тези тракийски градове, за които със сигурност е знаел, че са признали легитимността на неговата и на баща му власт. Но и в двата възможни случая е допустимо да се мисли, че той е посетил Деултум, Аполония и Бизантион, откъдето се е прехвърлил в Мала Азия при Никомедия.

Така резюмираните събития се свързват само с първата половина от управлението на Макрин – най-късно докъм декември 217/януари 218 г. За периода след началото на 218 г. до момента на организирания от Юлия Меса заговор и убийството на Макрин и на Диадумениан, данните за Долна Мизия и за Тракия са повече от оскъдни.

Отсечените в Никополис ад Иструм монети с името на провинциалния управител Агрипа, върху чиито аверси Макрин е представен със среднодълга брада, и тези, свързани с тях чрез общи реверсни печати, при които б а щ а т а и м п е р а т о р е все още с къса брада, могат да бъдат датирани в края на 217 или в началото на 218 г. и следователно са най-късните изворови данни за управлението на Макрин в Долна Мизия и Тракия. Освен с тях, изследователят не разполага с никаква друга информация, която да подпомогне очертаването на картината в историческото развитие на тези две римски провинции в периода на преход към управлението на късните Севери.

Синописис на сведения от кн. 78 на „Римска история“ на Дион Касий и тяхното предаване в епитоме от Ксифилин:

Cass. Dio 78, 13, 1–3:

οὐ μὴν ἀλλ' ἐπὶ τοῦτοις ὑπὸ τινων οὐ μάτην ἐπαινούμενος ἰσοστάσιον πως αὐτοῖς αἰτίαμα παρὰ τῶν ἐμφορόνων ἔσχεν, ὅτι ἕξ τε τοὺς ὑπατευκότας τινὰς ἐνέγραψε καὶ εὐθύς ἀρχαῖς ἐθνῶν προσέταξεν, καίτοι μὴ ἐθέλησας δεύτερον δὴ τῷ ἐπόντι ἔτει ὑπατεῦειν δόξαι ὅτι <τάς> τῶν ὑπατευκότων τιμὰς ἐσχήκοι, ὅπερ ἐπὶ τοῦ Σεουήρου ἀρξάμενον καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐπεποιήκει. τοῦτο γὰρ δὴ νομιμώτατα καὶ περὶ ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἀδουέντου πράξας, ἀλογώτατα Μάρκιόν τε Ἀγρίππαν πρότερον μὲν ἐς Παννονίαν εἴτ' ἐς Δακίαν ἡγεμονεύσοντα ἔπεμψεν. τοὺς γὰρ ἄρχοντας αὐτῶν, τὸν τε Σαβῖνον καὶ τὸν Καστῖνον, λόγῳ μὲν ὡς καὶ τῆς συνουσίας σφῶν δεόμενος, ἔργῳ δὲ τὸ τε πάνυ φρόνημα καὶ τὴν φιλίαν αὐτῶν τὴν πρὸς τὸν Καράκαλλον φοβηθεῖς, εὐτὺς μετεπέμψατο. τὸν τε οὖν Ἀγρίππαν ἐς τὴν Δακίαν καὶ Δέκκιον Τρικκιανὸν ἐς τὴν Παννονίαν ἔστειλεν, ἐκεῖνον μὲν δοῦλόν τε κομμωτὴν γυναικὸς τινοῦ γεγονότα, καὶ διὰ τε τοῦτο κριθέντα ὑπὸ τοῦ Σεουήρου καίτοι καὶ τῷ βασιλικῷ συνδεδικηκότα, ...

Xiphilinus 342:...

περὶ γε μὴν τὰς τῶν ἀρχόντων ἐκλογάς τε καὶ καταστάσεις οὐ μικρῶς ἠδόξησεν, ὡς ἀναξίοις τισὶ τὰς ἀρχὰς ἐγχειρίζων, ὅπερ μέγιστόν ἐστι μέρος τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως καὶ τῶν ὅλων προνοίας ...

Cass. Dio 78, 21, 1-5:

Xiphilinus 343:

... τότε δὲ γράμματα μὲν οὐδὲν ὁ Μάκ-
 ρινος τῶν μὴνυτικῶν οὐτε ἐστῆρε-
 μῆεν ἐς τὴν γέγονοσθαι, ὥστε θῆξι-
 ον, οὐτ' ἄλλως ἐξέφηνε, φησας, εἰτ'
 οὐν ἀληθῶς εἰτε καὶ ψευδῶς, ἵνα μὴ
 πολὴν τὰς ἀλλήλων, ὅτι μὴ οὐδὲν ἐν
 τῷ βασιλικῷ τοιοῦτον ἐβύδῃ (...),
 τῆς δὲ δὴ τὸν βουλεύσαντων, οὐς
 μάστιγα καὶ αὐτοὺς ἐξ ὧν ἐστεφωδῶκε
 ἄξιωμασθεῖς ἐνθάδε εἶναι, ἐκόηλους
 ἐποίησε, τὸν τε Μελίων καὶ τὸν
 Ἰούλιον καὶ πρῶτον Ζούριτικον
 Ἀδρηανῶν, ὃς ἄλλους τε τινὰς καὶ
 τὸν Βάσσον τὸν τοῦ Πομπηίου πα-
 ῖα, φ' τῆς Μυσίας ἄδξαντι ὑπερ-
 ῖγατην ἦκει, ἐσεσυκοφαντῆκε. καὶ
 οὗτοι τε ἐς νῆσους ὑπερῶσιονσαν
 (...) καὶ Ἀνίκιος Πιριαιαῖος ὡς
 αὐτῆς τῆς βουλῆς ἀποβλήθει, οὐτῶ
 περὶ βόητος ἐπὶ ταῖς ἐξηγείαις
 ἀνέβηκεν ὥστε θῆξι καὶ ἐπὶ ταῖς
 γυναικῶν σφαγαῖς ὡς ἐπὶ τοῦ
 Κασσίου ἀλλήλων ἑταιρήσῃ, ὡς
 αὐτοῦ δὲ ἐς νῆσον τινα κατακλεί-
 σαι, οὐτος ἄδικτῶ ποτε καὶ παρὰ δα-
 λῆν, οὐτῶς ἄδικτῶ ποτὶ γυναικῶν σφ-
 ἀνέκτεται πολὺ γυναικῶν καὶ τῶν
 βου-
 δας καὶ τῶν ἑταῶν καὶ τῶν βου-
 λῶν ἐκ τῶν διαβολῶν ἐξῆλθεσαν

Cass. Dio 78, 27, 5:

οἱ τε Ἀσκαὶ λυμνημένοι τινα τῆς
 Δακίας καὶ πολεμήσαντες ἐπὶ
 παλαιοῖς ἀνέσχον, τοὺς ὁμηροῦς, οὐς ὁ
 Κασσαλάος ἐν συμμαχίας ἀδύψ
 παρ' αὐτῶν εἰλήφει, κομισάμενοι.

καὶ ἐς νῆσον κατακλείσθην.

ἐμνησθῇ, καὶ ἐπὶ κλητὸς τε ἐγένητο
 ὡς δὲ τῆς γέγονοσθαι ἰσχυρῶς
 Ἀχαιῶν καὶ παρὰ τὸ κατ' ἑκαστὸν
 ἐστρατηγικῶν ἐστρατηγῶν καὶ τῆς
 λουστῆρας ἐπὶ τῇ καὶ ἐς τοὺς
 ἀμφοτέρους ὡς ἐπὶ τοῦ Κασσίου
 ἐκ τῶν διαβολῶν ἐξῆλθεσαν. φ'
 καὶ τῶν ἑταῶν καὶ τῶν βουλεύσαντων,
 νηχέσθην. καὶ πολὺ παλαιοὺς ἀνδράς,
 ἄλλων τε καὶ ἄλλων ἀμφοτέρων
 καὶ ποτε καὶ ἄδικτῶ καὶ παρὰ δα-
 σίαν τῶν δὴ λυμνημένων ἀνέσχον,
 αὐτοὺς ἐμνησθῆναι, ὥστε καὶ
 ἔν τῇ γὰρ τῷ Τουσκουλῶ πολεμῶν
 καὶ ἐπὶ ταῖς τῶν διηγήσεων σφαγαῖς
 περὶ βόητος ἐπὶ ταῖς ἐξηγείαις ὡς
 αὐτῆς τῆς βουλῆς ἀποβλήθει, οὐτῶ
 (...) καὶ Ἀνίκιος Πιριαιαῖος ὡς
 οὗτοι τε ἐς νῆσους ὑπερῶσιονσαν
 ῖγατην ἦκει, ἐσεσυκοφαντῆκε. καὶ
 οὗτοι τε ἐς νῆσους ὑπερῶσιονσαν

Синописът е направен въз основа на изданието на Boissevain, U. P. Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt. Vol. 3. Berlin, 1955, p. 721 sq, cf. p. 416 sq, p. 425 sq, p. 435.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Halfmann, H. Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich. Stuttgart, 1986, p. 230.
- ² Clay, C. L. The Roman Coinage of Macrinus and Diadumenianus. – Num. Zeitschrift 93, 1979, p. 34.
- ³ Magie, D. Roman Rule in Asia Minor. Vol. 2. Princeton 1976, p. 1557, n. 3.
- ⁴ Basset, H. J. Macrinus and Diadumenianus. Ann Arbor, Michigan Diss., 1920, p. 38 sq.
- ⁵ Halfmann, H. Цит. съч., с. 230.
- ⁶ Millar, F. A Study of Cassius Dio. Oxford, 1964, 161–163.
- ⁷ Boissevain, U. P. Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt. Ed. by U. P. B. Photographic reprint by Weidmann, Vol. 3, 1955, p. III.
- ⁸ Dio's Roman History (with an English translation by Earnest Cary). Loeb Classical Library, Vol. 9. Cambridge (Mass.) – London, 1955, 342–456.
- ⁹ Millar, F. Цит. съч., 195–203.
- ¹⁰ Harrington, J. Cassius Dio: A Reexamination. Lexington, Kentucky, 1970, p. 147.
- ¹¹ Millar, F. Цит. съч., с. 161.
- ¹² Пак там, с. 165.
- ¹³ Пак там, 160–168; Kolb, F. Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodianus und der Historia Augusta. Bonn, 1972, 118–138.
- ¹⁴ Fitz, J. Die Laufbahn des Aelius Triccius. – AAntHung, XXVI, 1978, p. 22.
- ¹⁵ Groag, E. Aelius Decius Triccius. – RE IV (1901), col. 2286.
- ¹⁶ Fitz, J. Цит. съч., с. 22.
- ¹⁷ Basset, H. Цит. съч., с. 66.
- ¹⁸ Petrikovitz, H. v. Die Chronologie der Regierung Macrinus. – Klio, 31, 1938, p. 105 sq, n. 1.
- ¹⁹ Pick, B. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Bd. I: Dakien und Moesien. Erster Halbband. Berlin 1898, №№ 1683–1719, 1792–1826.
- ²⁰ Пак там, № 785.
- ²¹ Пак там, №№ 1695–1696, 1709, 1803–1804, 1819.
- ²² Пак там, №№ 1688, 1691.
- ²³ Fliiss, Marcius Claudius Agrippa. – RE XIV-2 (1930), col. 1547–1549, № 34; col. 1555, № 49; Stein, A. Die Legaten von Moesien. Budapest 1940, p. 91sq; Thomason, B. Laterculi Praesidum. Vol. 1: Lists of Governors. Göteborg 1984, col. 141, № 115; Šašel Kos, M. A Historical Outline of the Region Between Aquileia, the Adriatic and Sirmium in Cassius Dio and Herodianus. Ljubljana, 1986, 266–268.
- ²⁴ Stein, A. Цит. съч., с. 92, бел. 11.
- ²⁵ Suenskes Thompson, J. Aufstände und Protestaktionen im Imperium Romanum. Die Severischen Kaiser im Spannungsfeld innenpolitischer Konflikte. Bonn 1990, p. 178.
- ²⁶ Petrikovitz, H. v. M. Opellius Macrinus. – RE XVIII (1939), col. 540–558.
- ²⁷ Геров, В. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I: Das 2. und 3. Jh. (101–284). – ANRW II, 6, 1977, p. 125.
- ²⁸ Cass. Dio 51, 22, 7.
- ²⁹ Barkóczi, L. Die Grundzüge der Geschichte von Intersica. – In: Intersica. II. (= Archaeologia Hungarica, 36), 1957, 515–521.
- ³⁰ Kolb, F. Цит. съч., с. 134.
- ³¹ Šašel Kos, M. Цит. съч., 294–300.
- ³² Salzmann, D. Die Bildnisse des Macrinus. – JDAI 98, 1983, p. 380.
- ³³ Mattingly, H., E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. Vol. 4. Part 2: Macrinus to Pupienus. London, 1962, p. 3sq.
- ³⁴ Clay, C. L. Цит. съч., 21–40.
- ³⁵ Pink, K. Рецензия за книгата на Mattingly, H., E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. Vol. 4. Part 2: Macrinus to Pupienus. London 1938. – JRS 29, 1939, p. 258.
- ³⁶ Salzmann, D. Цит. съч., с. 356, сл., бел. 39–40.
- ³⁷ Mouchová, B. Zum literarischen Porträt des Opellius Macrinus in der Historia Augusta. – Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3, 1983. Graecolatina Pragensia, X, Praga 1986, p. 30.
- ³⁸ Syme, R. Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta. Oxford, 1971, 30–77.
- ³⁹ Пак там, 54–59.

- ⁴⁰ S a l a m a, P. L'Empereur Macrin Parthicus Maximus. – *Revue des Études Anciennes* (Bordeaux), LXVI, 1964, p. 338.
- ⁴¹ S y m e, R. Цит. съч., с. 58; K o l b, F. Herodian in der *Historia Augusta*. – *HA-Colloquium*. Bonn 1972/74 (= *Antiquitas*, 4. Bd. 12), 143–152.
- ⁴² F r a n k e, P. R., W. L e s c h h o r n, A. S t y l o w. Sammlung v. Aulock. Index. Berlin 1981, Tab. 2.
- ⁴³ M i l l a r, F. Цит. съч., с. 164.
- ⁴⁴ P e t r i k o v i t z, H. v. Цит. съч., col. 553.
- ⁴⁵ T o u r a t s o g l o u, I. Die Münzstätte von Thessaloniki in der Römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.). Berlin – New York, 1988, 55–57; G a e b l e r, H. Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, Erste Abteilung. Berlin, 1906, №№ 297–299.
- ⁴⁶ I S M I, 92.
- ⁴⁷ I S M I, 91.
- ⁴⁸ C I L II 4789.
- ⁴⁹ C I L III 14155¹⁵; АЕ 1969/1970, № 630.
- ⁵⁰ C l a y, C. L. Цит. съч., с. 34.
- ⁵¹ S t e i n, A. Цит. съч., 90–92; F i t z, J. Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior. Weimar, 1966, p. 50; T h o m a s s o n, B. Цит. съч., col. 140sq, №№ 113–115.
- ⁵² P i c k, B. Цит. съч., с. 432 и №№ 1682–1683.
- ⁵³ C l a y, C. Цит. съч.; S a l z m a n n, D. Цит. съч.
- ⁵⁴ P i c k, B. Цит. съч., №№ 1695, 1696, 1705, 1717; вж. и с. 436.
- ⁵⁵ S t e i n, A. Цит. съч., с. 92.
- ⁵⁶ T h o m a s s o n, B. Цит. съч., col. 140–141, №№ 113–115.
- ⁵⁷ C l a y, C. Цит. съч., 23–24, 34.
- ⁵⁸ P i c k, B. Цит. съч., №№ 708–809, 1679–1892.
- ⁵⁹ C l a y, C. Цит. съч., с. 34.
- ⁶⁰ P i c k, B. Цит. съч., № 1782.
- ⁶¹ Пак там, №№ 1783–1784; R u z i c k a, L. Inedita aus Moesia inferior. – *Num. Zeitschrift* 50, 1917, № 1870-a.
- ⁶² P i c k, B. Цит. съч., №№ 1711, 1822.
- ⁶³ Пак там, с. 345.
- ⁶⁴ Münz-Zentrum Auktion. Köln, 71, p. 29, № 169.
- ⁶⁵ P i c k, B. Цит. съч., № 1826; R u z i c k a, L. Цит. съч., № 1719-a.
- ⁶⁶ P i c k, B. Цит. съч., с. 344.
- ⁶⁷ R u z i c k a, L. Цит. съч., с. 135, 143.
- ⁶⁸ P I R² M 224; S t e i n, A. Цит. съч., 91–92; T h o m a s s o n, B. Цит. съч., col. 141, № 115.
- ⁶⁹ R u z i c k a, L. Цит. съч., № 779-a.
- ⁷⁰ Пак там, №№ 789 b-d.
- ⁷¹ Пак там, с. 124.
- ⁷² М у ш м о в, Н. Античните монети на Балканския полуостров. С., 1912, № 569.
- ⁷³ Пак там, срв. Табл. X, № 27.
- ⁷⁴ P i c k, B. Цит. съч., с. 195.
- ⁷⁵ Пак там, с. 193.
- ⁷⁶ P I R² F 496; W e i s s, Fu... (P.Fu... Pontianus). – *RE*, VII, 1912, col. 188–189; S t e i n, A. Цит. съч., с. 91; T h o m a s s o n, B. Цит. съч., col. 141, № 114.
- ⁷⁷ G r o a g, E. F(ur)ia Ti...(Titia, Titiana, Tiberiana oder ähnlich), Va(r)a(ni (sc. uxor). – *RE* VII, 1912, col. 375, № 99; S t e i n, A. Цит. съч., с. 91.
- ⁷⁸ P e t r i k o v i t z, H. v. Цит. съч., col. 552; S a l a m a, P. Цит. съч., №№ 30–42.
- ⁷⁹ F i t z, J. Legati Augusti pro praetore Pannoniae inferioris. – *Ant. Hung.* 11, 1963, p. 291.
- ⁸⁰ F ü l e p, F. Epigraphie. – In: *Intersica I. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Budapest 1954 (= *Archaeologia Hungarica*, 33), p. 314, № 321.
- ⁸¹ F i t z, J. Цит. съч., 290–291.
- ⁸² Пак там, с. 291.
- ⁸³ G r o a g, E. Aelius Decius Triccius. – *RE* IV, 1901, col. 2286–2287, № 21.
- ⁸⁴ F i t z, J. Die Laufbahn des Aelius Triccius. – *AAntHung*, 26, 1978, p. 27.
- ⁸⁵ Пак там, с. 27.
- ⁸⁶ G r o a g, E. Цит. съч.
- ⁸⁷ F i t z, J. Legati Augusti..., p. 291; F i t z, J. Pontius Pontianus. – *RE*, Suppl. IX, 1962, col. 865, № 44.
- ^{87a} Дион Касий съобщава, че Трикиан станал жертва на недоволството на войниците от Албанския легион (80,4,3).
- ⁸⁸ Д р а г а н о в, Д. Към техника на монетното дело в Никополис ад Иструм. – *Интердисциплинарни изследвания* 17, 1990, 59–62.
- ⁸⁹ Пак там, с. 61.
- ⁹⁰ IGBulg I², 24 bis; М и р ч е в, М. Епиграфски паметници от Черноморието. – *ИНМВн IV (XIX)*, 1968, 171–173.

- ⁹¹ IGBulg I², 24 bis; Гер ов, В. Цит. съч., с. 125.
- ⁹² Mihailov, G. In: IGBulg. I², 24 bis; Мирчев, М. Цит. съч., с. 173.
- ⁹³ Ritterling, E. Legio. – RE XII (Halbband 23), 1924, col. 1325.
- ⁹⁴ Гер ов, В. Цит. съч., с. 125.
- ⁹⁵ Мирчев, М. Цит. съч., 171–173.
- ⁹⁶ CIL III 12339.
- ⁹⁷ Иванов, Т. Към въпроса за лагеруването на cohorts II Lucen sium в град Германия. – Археология, VI, 1964, № 1, с. 21.
- ⁹⁸ Schöner t-Geiss, E. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. – Berlin, 1991, № 148 (Траянополис); Мушмов, Н. Цит. съч., № 3192 и SNG. Tübingen 2, 1982, № 858 (Аполония Понтика).
- ⁹⁹ Мушмов, Н. Цит. съч., № 3970.
- ¹⁰⁰ Schöner t-Geiss, E. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Maroneia. Berlin, 1987, p. 87, n. 5.
- ¹⁰¹ Мушмов, Н. Цит. съч., № 5389.
- ¹⁰² Мушмов, Н. Античните монети на Пловдив. – ГНБПд, 1924, 194–196, 269–271.
- ¹⁰³ Мушмов, Н. Античните монети на Балканския полуостров, № 5575.
- ¹⁰⁴ Jurukova, J. Die Münzprägung von Deultum. Berlin, 1973, p. 23.
- ¹⁰⁵ Пак там, Taff. 3–4.
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 23, 34.
- ¹⁰⁷ Пак там.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 46.
- ¹⁰⁹ Пак там, № 89; Герасимов, Т. Един фалшив медальон с името на град Деултум. – ИАИ, 26, 1963, 275–277.
- ¹¹⁰ Герасимов, Т. Цит. съч., с. 276; Jurukova, J. Цит. съч., с. 53.
- ¹¹¹ Герасимов, Т. Цит. съч., с. 277.
- ¹¹² Schöner t-Geiss, E. Die Münzprägung von Byzantion, Teil II: Kaiserzeit. Berlin – Amsterdam, 1972, p. 15.
- ¹¹³ Пак там, Taf. 91, V 147 – V 149.
- ¹¹⁴ Schöner t, E. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Perinthos. Berlin 1965, p. 21.
- ¹¹⁵ Мушмов, Н. Цит. съч., с. 304.
- ¹¹⁶ Magie, D. Цит. съч. Т. 2, с. 1557, бел. № 3.
- ¹¹⁷ Franke, P. R., W. Leschhorn, A. Styr low. Цит. съч., Tab. 2, Tab. 11.
- ¹¹⁸ Kneissl, P. Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen den ersten u. zweiten Jahrhunderts. Göttingen, 1969, 165–167.

Постъпила 7 юни 1994 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87, 1994

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 87, 1994

КИЕВСКА РУСИЯ КАТО КУЛТУРЕН ФЕНОМЕН

ЕМИЛ МИХАЙЛОВ

Емил Михайлов. КИЕВСКАЯ РУСЬ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Данная статья посвящена культурному развитию Киевской Руси, первому государственному образованию восточных славян в раннее средневековие (IX–XII вв.). Особое внимание обращено на корни культуры восточных славян, относящихся к глубокой древности, к эпохе индоевропейской общности, как и на специфические особенности духовной жизни восточных славян. Формирование элементов культуры восточных славян относится еще к языческому периоду и находится в тесном взаимодействии с принципами и закономерностями первобытной славянской общины.

Особое внимание уделяется христианству как явлению культуры и тем изменениям, которые оно внесло в культуру восточных славян. Подчеркнуты положительные изменения как в области славянского быта и мировоззрения, а также и его значения для формирования письменности и культуры восточных славян, осуществленные в обстановке значительного политического и культурного подъема.

Emil Mihailov. KIEVGAN RUSSIA AS A CULTURAL PHENOMENON

The study concerns the cultural development of the Kievgan Russia – the first governmental formation of the east Slavs during the early Middle Ages (9–12 centuries). A special attention is given to the grounds of the east slavic culture, which are coming from the indoeuropean times and to the specific features of the east slavic cultural life. The formation of the elements of the east slavic culture begins during the pagan period and are in inter relations with the specifics of prehistorical slavic community.

The christianity as a cultural phenomenon and the changes, which it causes in the cultural model of the east Slavs is searched in the second part of the study, especially the changes in the slavonic everyday life and the meaning of the christianity for the formation of the east slavonic literature in a situation of political and cultural prosperity.

В историята на средновековната европейска култура Киевска Русия заема специфично място, което се определя от нейната принадлежност към славянската етническа общност, нейното местоположение сред народите на Източна Европа

и особеностите на руската душевност, проявили се с пълнота и яркост през този период от историята на източните области.

Корените на руската народностна самобитност и народна култура от чисто психологическа гледна точка са трудно доловими и трудно обясними, още повече че съвременната историография не е привикнала да се занимава и разсъждава за подобен род проблеми и естествено е да няма някакво определено мнение за тях. Това ще рече, че историкът не винаги съумява да се добере до първопричината на нещата, до тяхната най-дълбока същност. В конкретно-исторически план това означава, че историкът няма да може да даде напълно конкретно обяснение или ще се задоволи само с повърхностен поглед върху редица конкретни прояви на материалната и духовната култура. Но липсата на солидна основа незабележимо доведжда до редица противоречиви и спорни съждения и хипотези, които тепърва ще чакат своето реално потвърждение или отричане.

Много по-добре стоят нещата със следващия разред от фактори и конкретно-исторически прояви, които съвременната историография счита за свой обект на изследване и предполага, че се е домогнала до определени резултати. Това са обикновено т. нар. предпоставки и причини от най-различен характер, на които съвременната историография отдава първостепенно значение, но в действителност те имат вторичен характер, т. е. те са следствие на други основни и по-трудни за изследване причинни връзки.

Достигайки до тези вторични явления или фактори, вторични причини и предпоставки, ние изхождаме от факта за славянската принадлежност на руския народ, като тази праславянска етническа общност, според историците и лингвистите, се оформила към III или II хилядолетие пр. н. е.¹ Това, разбира се, е само предположение, но древността на славянския етнос може да се счита за безспорен факт. Кога, къде и при какви обстоятелства се обособили славяните от своите индоевропейски родственици – дали в своята средноазиатска прародина или някъде в Източна Европа – е все още дискуссионен проблем. По-вероятно е първото. Теорията за автохтонния характер на славяните в Европа е неприемлива и търпи сериозна критика². По всяка вероятност движението на индоевропейските народи от изток на запад към Европа се е извършвало последователно на вълни – келти, германци, славяни, т. е. в този порядък и местоположение, в който ги намираме днес в Европа. Не е изключено славяните да са се оформили като отделна етническа група още в Средна Азия, откъдето са донесли своите най-древни религиозни представи, твърде сходни със синхронните им индоевропейски. Пребиваването им в Средна Европа, изглежда, е било твърде продължително и тук окончателно се оформили техните психически, интелектуални, езикови и други особености, които по-късно се проявяват по различен начин в многовековната им история. Вероятно в Средноевропейската равнина е възникнал и достигнал значителна степен на развитие техният патриархално-родов бит и наред с древните небесни и земни божества се появил и култът към Рода, а наред с него и особената почит и уважение към най-старшия в рода, без да се стига до пълно обожествяване. Уважението и почитта към рода, към фамилията и към по-старшия в същия род остават като трайна следа в съзнанието и бити́а на славянина, по-специално у източните славяни, и са съдействали твърде много за установяването на здрави, трайни и действени връзки между членовете на патриархалния колектив и особено по-късно, когато се намесват чужди и противоборстващи фактори³.

Здравите и укрепнали патриархално-родови отношения, изглежда, още през този ранен период били свързани с уседналото земеделско стопанство и здравата връзка със земята. Придвижванията и преселванията, които имали място понякога поради трудните условия на живот, вражеските набези или търсенето на нови по-

селения ни най-малко не говорят за скитнически, номадски начин на съществуване и препитание. Битът на славяните бил напълно противоположен на този на номадските скотовъдни племена и за него била характерна преди всичко здравата връзка със земята като производителка, даваща подслон и защита, и със земеделския бит, т. е. с всичко това, което за тях било жизнена потреба и оформило в значителна степен облика им.

Изглежда, че такива били в най-общи черти материалните и икономическите условия в ежедневието на древните славяни около II–III в. от н. е., когато архаичната славянска общност на венедите се разпаднала на три отделни клона – западен, южен и източен. По всяка вероятност това деление е вървяло по племенен път и отначало ние си го представяме като формиране (още в славянската прародина) на обширни, повече или по-малко трайни племенни съюзи, дали впоследствие началото на венедите (в тесния смисъл на думата), на словените (или склавините) и на антите; а може би е имало и други. Най-сигурната гаранция за това са отделните племенни, а впоследствие и етнополитически названия, които намираме в историческите извори, отнасящи се за този период⁴.

По-специално източнославянската древност обхваща продължителен период от време, т. е. от II–III в. от н. е. до формирането на Киевска Русия (862–882). Този период е особено важен в историческия развой на източното славянство, защото по негово време се доразвиват и укрепват тези достижения в областта на бита и културата, които се начеват в предходната архаична епоха. Историческите извори ни дават една по-близка и нагледна представа за източните славяни; можем да си изясним особеностите на техния обществен и политически бит, неговите положителни и негативни страни, които в значителна степен обясняват особеностите при формирането на първата източнославянска държава.

За този период можем вече да говорим по-определено за пълното господство на патриархално-родовата организация. Руският летописец отбелязва, че славяните „живееха обособено и владееха своите родове, ... живееха всеки със своя род и по своите места“⁵. Това е едно от най-древните свидетелства в цялата славянска литература, която сочи недвусмислено за наличието на древния славянски род.

Патриархално-родовата, а по-късно и селската община определят и изчерпват облика на това примитивно славянско общество. Това е светът на древния славянин, в който той се движи, и извън него има твърде смътна представа за окръжаващата го реалност. Заради своето самосъхранение и оцеляване древният славянин е създал общината, но тя от своя страна предявява към него своите строги изисквания, които го ограничават или спъват в по-нататъшното му развитие. Патриархалният род със своята строга регламентация на поведението е господствал напълно върху съзнанието, чувствата и мислите на примитивния славянин. Той е определял поведението на отделния индивид, както и отношението му към самия себе си, към родствениците, членовете на рода и племето, към чуждоземците и друговерците. Той оформял и изчерпвал неговото мировъзрение. През този период патриархалният род играл двояка роля: от една страна е осигурявал съществуването на отделния човек – при ниската производителност на труда, при пълната безпомощност на индивида, колективният живот и труд са били най-надеждното средство за оцеляване, прехрана, борба срещу природните стихии и многобройните неприятели. В колектива той е пълноценна личност, той е материално обезпечен; извън колектива той е само биологично същество, сух лист, отбрулен от дървото. Действително към края на периода малкото семейство се обособява икономически. Но колективният принцип продължава да господства още дълго време. Малкото семейство никога не скъсва напълно с рода и общината. Появяват се по-сложни и междинни (смесени) форми на общинна организация.

Общинният и колективният бит са една от характерните особености на социалния статус, на културата и поведението на източния славянин⁶.

Що се отнася до отделната личност и до възможностите за нейната социална реализация и за духовното и културното развитие, то ролята на родовата и патриархална организация е дълбоко противоречива. От една страна, общината гарантира нейната сигурност, безопасност, възможност за оцеляване, доколкото това е основната цел на всеки един социален колектив; оформя личностните производствени навици, възгледите за материалните и духовните ценности, за значимостта на отделния човек, неговите религиозни представи, осветени от традицията. От друга страна, рамките на родовата организация и на задължителния колективизъм с нейните строги изисквания, правила и разпоредби, са твърде тесни и ограничителни за отделния индивид от съвременна гледна точка. Родовообщинните традиции и принципи са характерни и разбираеми за едно твърде примитивно състояние на отделната личност и на колективното съзнание, когато индивидуалният живот е твърде слабо проявен или почти отсъства. Индивидуалният живот на човека и неговото индивидуално съзнание са напълно разтворени в родовия колектив и представи или пречупени през призмата на неговите изисквания. Следователно така както родовата организация и нейното продължително съществуване са обусловени от ниската степен в развитието на производителните сили, в не по-малка степен те са обусловени от ниския уroveň в развитието на духовната култура на отделния човек и на неговото индивидуално съзнание⁷.

Следователно изходът от създалото се положение може да се търси в две направления: или в разрушаването на родовата патриархална организация и в създаването на по-висши форми на връзки между хората, противоположни на родо-вообщинните, които да дават простор за развитието на отделния индивид, или в създаването на по-висши форми на колективен живот, характерен за по-напредналите и цивилизовани общества, каквито през този период родовата организация не може да предложи.

Когато разглеждаме в абстрактно-теоретичен план дълбоката диалектическа противоречивост на патриархалната община и на патриархално-общинния бит, като имаме предвид тяхната безспорна консервативност и ретроградност и липса на вътрешни стимули за развитие, все пак за историка е също така необходимо да установи каква е конкретната значимост и функционалност на общината и на родо-вообщинния бит в даден период от време и в по-далечна историческа перспектива. Що се отнася конкретно до източните славяни, с общината и общинния бит са свързани и обусловени по най-пряк начин всички прояви на материалния живот и на общественото съзнание, които ние обикновено наричаме материална и духовна култура на руския народ. Руската народна култура в действителност е продукт на родо-вообщинния строй и именно през този период се създават всички нейни основни форми и проявления, които намираме неизменно в почти всички периоди на руската история и особено през ранното средновековие. Тези форми на народната материална и духовна култура служат като солидна основа и неизчерпаем източник за непрекъснатото културно развитие през следващите обществено-икономически формации, когато културното творчество се индивидуализира, разнообразява и обогатява, дори и тогава, когато то в своето развитие като че ли се откъсва и противопоставя на примитивния народен бит и светоглед. Но дори и по време на своите най-крайни проявления, когато се създават най-изтънчените шедьоври на руската аристократична култура, които се онагледяват като пълна противоположност на руския простонароден бит, внимателният наблюдател може да открие невидимите нишки, свързващи и обединяващи тези два противоположни полюса, които постепенно водят до тяхното взаимно обогатяване и взаимодействие.

Известно пречупване на руския народен мироглед и поява на нови насоки в развитието на руската култура се забелязват с образуването на Древноруската държава, или Киевска Русия (наричана от своите съвременници просто Русь) през втората половина на IX в. Естествено това не става изведнъж, доколкото формирането на държавния организъм се извършва постепенно в един по-продължителен период. Но още наскоро след появата на самата държавна власт в Новгород през (или около) 862 г. се наблюдава остра колизия между двата етнически елемента, участващи в държавнообразователния процес, между новгородските славяни и варягите, породена от двата противоположни възгледа за политическата власт и от различията в самата обществена организация⁸.

Характерно за славянската социална уредба било пълното господство на патриархално-демократичните принципи, които на практика изключвали каквато и да било централна или еднолична власт⁹. Така у източните славяни през IX в. не се забелязват никакви признаци на централизирани форми на управление или пък на някакви, макар и слаби тенденции към формирането на подобна власт¹⁰. Напълно се запазвала социалната и политическа ситуация, отразена в съчиненията на византийските автори от VI в., че славините и антите „живеят в народоправство“¹¹ и „не признават [никакъв] ред и власт над себе си“¹². Княжеската власт, доколкото е съществувала у някои славянски племена, била съставна част и висш израз на родово-племенната демокрация, тя била само оръдие в ръцете на родово-племенната организация и не е имала самостоятелна власт над обществото¹³.

Положението при варягите било коренно различно: при тях се открояват два основни характерни белега – силна военна организация и силна централна власт, съсредоточена в ръцете на норманския конунг¹⁴. Всичко това било абсолютно необходимо за формирането и утвърждаването на новата държавна власт у източните славяни¹⁵. И когато представителите на новгородското население и другите околни племена се обърнали към своите бъдещи варяжки князе с думите „Нашата земя е велика и обилна, но порядък в нея няма. Елате да князувате и да ни управлявате“¹⁶, с това те само потвърдили безспорността на описаната ситуация. Но наскоро след тези събития се оказало, че силната и твърда власт на варяжките князе била в разрез с разбиранията на новгородските славяни, поради което избухнало и въстанието на новгородци срещу варягите. Но по-нататък, както изглежда, ходът на нещата взел друго направление и между новгородци и варяжката власт бил достигнат някакъв взаимноприемлив компромис¹⁷.

Интересна е и еволюцията на киевските князе. Първоначално (до Святослав включително) те запазват почти напълно своя характерен облик на варяжки конунги. Но от времето на Владимир (980–1015) ходът на нещата взема друго направление – при неговото управление и след това постепенно се формира новият тип на руския княз, който е резултат от сложното взаимодействие между споменатия по-горе статут на варяжкия конунг и славянските патриархално-демократични принципи за характера на върховната власт: властта на княза вече е ограничена от народното събрание и между двете управленски институции съществува известно взаимодействие и взаимна съгласуваност на решенията, което е характерно за древната славянска практика; но, от друга страна, княжеската власт не е напълно подчинена на народното събрание, има своя собствена физиономия и реален дял в управлението на страната и служи като своеобразна санкция на суверенитета на народно-политическия организъм. Личността на княза заема централно място в руската историопис по това време, а „добрият княз“ е любим герой на руския народен епос. Той често е сравняван със Слънцето, което с лъчите

си огрява „Руската земя“. Той е проводник и изразител на Божията воля и главен посредник между Бога и човека¹⁸.

С появата на държавата славянската патриархална организация не изчезва и още дълго време запазва своите позиции. Но с изграждането на държавната организация и с постепенното издигане и развитие на личностния принцип както в управлението, така и в различните сфери на обществения и културния живот, се разкриват възможности за по-широка изява на отделния индивид, а оттук разнообразяване и развитие на културното и художественото творчество, особено след въвеждането на християнството като официална религия, които по такъв начин придобиват свой самостоятелен живот.

* * *

Всичко това представлява бавен и продължителен процес под въздействието на вътрешните творчески импулси и на значителни и безусловно необходими външни влияния. Но славянската материална култура – такава, каквато я познаваме от VI в. насетне и чак до приемането на християнството към края на X в., заема сравнително скромно място сред останалите европейски народи. За развита художествена култура, в строгия смисъл на думата, трудно може да се говори. По-скоро тук имаме работа с обикновени археологически паметници и комплекси, слабо отличаващи се един от друг, на едно примитивно патриархално общество. Първобитните славяни са живеели в малки села или неголеми поселения покрай реките, в прости колиби или полуземлянки. Едно село вероятно е било обитавано от един род или няколко родствени семейства. По-късно се появили и племенните центрове, които се отличавали от обикновените поселения по своята големина и най-вече с обстоятелството, че те са били оградени с дървена крепостна стена. Явно е, че те са служели освен като обществени и ритуални центрове на племето, но и като убежища по време на война. Някои от тях били и средоточия на занаятчийско производство¹⁹.

През средата на VI в. възникнал един от най-ранните източнославянски племенни центрове на Средни Днепър – гр. Киев, който по-късно имал да играе видна роля в историята на Киевска Русия. Основен поминък на населението било примитивното подсечно земеделие, което по-късно (около VII–VIII в.) било отчасти изместено от орното земеделие. Въобще аграрният бит явно доминирал и още през този период определял особеностите както на материалната, така и на духовната култура на примитивното източнославянско общество. Той определял и формирал както календарно-обредната система на източния славянин, така и в немалка степен религиозно-митологичните представи от по-висш разред и отношенията му към природата и окръжаващата го действителност.

Аграрният бит определял и местоположението на източните славяни в Източна Европа и отношенията им към околните народи. Като земеделски народ и като народ с относително по-слабо развитие на военното дело източните славяни още в дълбока древност в своето постепенно разселване на изток заели лесо-степната и гористата зона на Източна Европа, които предоставяли по-добри условия, особено първата (лесо-степната зона) за тяхната икономическа дейност.

Отдавна установен факт е голямото различие между мирния, уседнал бит на славянина, свързан трайно със земеделския труд, в сравнение с войнлюбивите и добре въоръжени номадски племена, които още от времето на кимерите, скитите и сарматите и се стигне до татаро-монголските племена владеят неизменно обширните южноруски степи по Северното Причерноморие и басейна на Дон и Волга и още по на изток към Урал и Каспийско море. Източноевропейският ландшафт е строго разпределен в зависимост от икономическия фактор: аграрният славянски

масив срещу добре въоръжените войнствени номадски племена в югоизточните степи. Обикновено военният успех е на страната на номадите; земеделците често търпят поражение. Но крайният резултат е в полза на последните: славяните земеделци постепенно създават своя силна държава, която постепенно разширява пределите си. Твърде рано усвояват и военното дело. Войнствените номади едни след други изчезват от историческата сцена, като оставят не особено благоприятен спомен. Но всяко нещо има две страни: източните номади са не само рушители и завоеватели. Те са носители и на специфична източна култура, която влиза като траен елемент в културата на зараждащата се източнославянска цивилизация. Това е например значителният принос на скитите, сарматите, хазарите, а в редица случаи и на татаро-монголите²⁰.

Спирайки се по-конкретно на материалната култура на източните славяни, както и на всички славянски народи въобще, трябва да се има предвид, че веществените белези на тази цивилизация стават достояние на археологическата наука много късно, след като славянските народи са изминали продължителен период от своето историческо развитие. Какви са причините за това странно на пръв поглед явление, е трудно да се определят, но най-древните безспорни археологически паметници се отнасят към средата на VI в., т. е. времето, когато славяните са вече достатъчно добре документирани в историческите извори²¹. Всички опити да се открият по-древни безспорни славянски археологически комплекси и култури са завършвали с неуспех²². Това ни подсказва, че до този период древната славянска материална култура не е била достатъчно добре изяснена. Все още са се формирали нейните основни специфични белези, които стават носители на самостоятелна и идентичност и обособеност, разграничаваща я от останалия цивилизован свят, което също така подсказва, че VI в. представлява особен повратен момент в историята на източното славянство, както и на всички славянски народи въобще. Това е време, когато се извършват дълбоки социално-икономически, политически, културни и други процеси, резултатът на които е разселването на славянските племена в три различни посоки, изграждането на значителни по своя размер племенни и политически съюзи, някои от които полагат основите на бъдещите славянски държави. Това е най-сетне времето, когато се извършват значителни етнически процеси, племенни размествания и прегрупирвания, които впоследствие довеждат до формирането на бъдещите славянски народности.

Спирайки се на ранната източнославянска духовна култура, ние се натъкваме на редица неясни положения, обусловени от липсата или оскъдността на исторически извори. За съжаление разполагаме само с отделни фрагменти, съхранени на различни места в съчиненията на античните автори, които за нас имат първостепенно значение поради тяхната автентичност, или в произведенията на източните писатели и представляват изключителен интерес със своята оригиналност и неоридинарност в решенията в чисто източниковедски план; но тези, последните, представят и значителна трудност за историка поради архаичността, чудноватостта на образите и постоянното преплитане на митологията и на необузданата източна фантазия с реалната историческа действителност. Полето за работа е необозримо; резултатите от тази дейност са все незадоволителни²³. Малко по-добро в това отношение е положението с домашните руски извори от по-ранния период на самостоятелната руска писмена традиция. Положителното е достоверността на историческите факти и доверието, което те вдъхват у изследователите. Слабостта е все същата тази оскъдност, с която учените трябва да се борят, както и негативното или скептичното отношение на средновековния руски писател към културните феномени на езическата древност²⁴.

Спирайки се по-конкретно на най-древната славянска духовна култура, въпреки оскъдните данни може би ще трябва да констатираме известно несъответствие, характерно, както изглежда, за почти всички народи, намиращи се на тази степен на развитие – на фона на една оскъдна материална култура се натъкваме на високоразвита религиозна представа за Вселената, за човека, за духовната йерархия, за световния развой, но всичко това представено със средствата на древната и трудноразбираема иносказателна митология и още по-сложната и объркана магическа символика. Но и тук трябва да се имат предвид някои специфични положения – необходимо е да се разграничава кое е резултат на катадневната религиозна практика на древния славянин, на неговото спонтанно и съзнателно творческо отношение към висшия славянски пантеон и кое е само полуосъзната или въобще несъзнателна магическа практика на една религиозна система, осветена от вековете и от традицията. Религиозната практика е двойствено противоречива и крие известни трудности и опасности за мисловния свят на човека, тъй като ограниченият човешки мозък борави с представи от най-висш разред и за да може да ги доведе до нивото на своето съзнание, той ги опосредства, принизява и накрая опощява и те стават противни за един средно културен човек според съвременните критерии. Такава е съдбата на всички древни религии, спуснали се до уровен на една проста система от нагледни представи и до една неразбираема магическа символика, която с нищо не обогатява и не възвисява духовния мир на човека. Постепенно висшата религиозна идея и мисъл стават жертва и биват повалени в праха от стремежа към онагледяване и представяне в реални и осезаеми чувствени форми на религиозните феномени, които сами по себе си нямат нито образ, нито реални сетивни измерения.

Изглежда, че нещо подобно се е случило и с древната славянска религия. Както се вижда от откъслечните фрагменти на славянската митология, става ясно, че тя е отломка от една много древна религиозна система, която ние сме привикнали да наричаме индоевропейска. Живите следи на тази древна религиозна система виждаме запазени в най-старите писмени паметници и епически сказания на индийската литература. От тези древни текстове се вижда, че най-старата индоевропейска религиозна система е резултат от творческата дейност на един високоиздигнат мисловен и цивилизационен център, отличаващ се със забележителна култура и познания в областта на религиозната и философската сфера. Но от всичко това, както изглежда, към края на езическия период у славяните са останали откъслечни фрагменти от отделни представи и възгледи, за които те са имали само външна, видимонагледна представа. Изглежда, само малцина по-издигнати личности са долавяли вътрешния смисъл на митологичните образи и със своя авторитет са поддържали вярата в езическата религия и престижа на жреческото съсловие. Известна увереност за това ни дава забележителното произведение на средновековната руска литература от края на XII в. „Слово о полку Игореве“ („Слово за похода на Игор“), в което славянската езическа древност е представена, макар и фрагментарно, от вещ познавач на древната славянска религия, който, както по всичко изглежда, се е домогнал до едно по-вътрешно виждане на нейния дълбок смисъл²⁵.

Що се отнася до „низшата сфера“ на славянската езическа религия, то тя е представена по-плътнo и заема много по-съществено място в съзнанието на древния славянин. Подобно на всички народи в древността, той е обожествявал видимата природа и отделните ѝ обекти. Свещени са небесните тела, свещени са горите, реките, изворите, камъните – и всичко това той е населил с природни духове и полубожества, предмет на всекидневно поклонение. Зад всеки един природен обект се крие някаква невидима магическа сила, която може да бъде полезна или

вредна за човека и на която той се опитва да въздейства и използва за свои цели. По такъв начин човек сам се поставил в зависимост от рожбите на своите религиозни представи.

Все пак тази сложна религиозна система не е лишена от известна цялостност и органична връзка между отделните си съставки. Както обожествените природни обекти, така и цялата природа, са тясно свързани с небесната йерархия и във всички тях присъства в по-голяма или по-малка степен частица от върховната божествена същност, и всички те имат свои индивидуализирани представители в лицето на различни природни духове, които в същото време притежават и свое самостоятелно битие. Тази сложна йерархия от върховни божества и полубожества се намира в някакво отношение към човека и се опитва да му въздейства по един или друг начин. Така задачата на езичника славянин е била твърде сложна. Самият той е бил принуден да се съобразява с тяхната сила и мощ и се е опитвал да разбере какво те искат от него и, евентуално, как би могъл да ги използва в своя полза. Но в условията на славянската езическа древност връзката между човека и божеството била чисто външна, основана на страха пред по-силния и на личния интерес. Той се обръщал към него с цел да привлече благосклонността и помощта или да отклони някое бедствие. Тази връзка не е била въодушевена от вътрешен духовен порив и от съзнание или импулс за духовно общение. Следователно тази връзка с нищо не е съдействала за духовното и интелектуалното развитие на човека, с нищо не го е обогатявала и облагородявала, не му е давала импулс, най-общо казано, към индивидуално творчество.

Ето защо сравнително ниското и примитивно състояние на славянската езическа религия към края на езическия период, в същото това време, когато вече на Изток се издигали и процъфтявали високоразвити монотеистически религии, даващи ново и по-рационално обяснение за развитието на световния процес и за човека и отговарящи на новите потребности на времето, предопределило залезът и падането на старата славянска религиозна система²⁶.

Съществен елемент на древната славянска духовна култура по това време, както по всичко изглежда, е значително развитият народен епос у източните славяни, и по-специално историческите предания и сказания, които заедно с религията и фолклора са тясно свързани помежду си. Проблем на изследователя е да ги разграничи, разпреди и детайлизира и да ги постави в тяхната конкретна среда и взаимнозависима връзка. Религията е сковавала мисълта на човека и е поставяла прегоди пред неговата разсъдъчна свободна рационална и критична мисловна дейност. Религиозните постулати трябва да се приемат наготово и механично да се изпълняват техните повеления. В хода на ежедневната многовековна практика човек установява тяхната валидност или непригодност. Тогава той се домогва до нещо ново; но това е вече преврат в областта на религиозното мислене, предполагащ известен прилив на рационализъм, което не е така често срещано явление в историята на човечеството.

Следователно в областта на религията човек е ограничен, докато в областта на фолклора и народния епос той е свободен и се стреми да твори неограничено, ръководен единствено от своите вътрешни подбуди, представи и морални канони. Връзката с религията е жива и непосредствена, но тя не е задължителна и народният певец дава преднина на своите лични виждания и преживявания²⁷.

Например у германските или скандинавските народи преходът от митологията към реалната историческа действителност е постепенен и незабележим, което създава допълнителни проблеми на изследователите. У източните славяни положението е значително по-добро, доколкото у тях съществува забележителна и надеждна летописна традиция, даваща ни доста подробни и достоверни сведения

за по-видните исторически личности, станали впоследствие любими образи на народното песенно творчество. Летописният Владимир (от края на Х в.) ни е много добре известен благодарение на усърдието на руските историописци. Но наред с него ние разполагаме и с народния поетичен образ на Владимир (наречен от народа „Красное Солнышко“), в който народният певец е възплътил своята представа за идеалния руски княз. Нещо подобно виждаме и с историческата личност Добриня, възпята в народния епос под името Добриня Никитич. Наличието на конкретно-исторически и фолклорни паралели са идеалните условия за всестранното научно изследване на определени исторически сюжети.

За разлика от редица други страни, древният руски летопис е съхранил немалко исторически предания и легенди, съдържащи конкретна и достоверна историческа информация. От летописните записки се вижда, че историческата памет на народа е достигнала далеч назад във времето, почти до епохата на разселването на славяните през VI в. Връзката с предходния период е неизбежно механическа, доколкото летописците са се стремели да извършат някакъв изкуствен преход от най-древната библейска история към конкретната историческа действителност на източнославянските племена.

Най-древното запазено историко-летописно предание е сказанието за първите киевски князе от средата на VI в.²⁸ Сказанието поразява със своята правдоподобност и простота на изложението. Няма и следа от стремеж към фантастичност и баснословие, към хипертрофирана идеализация, която превръща обикновените исторически личности в богове или полубогове, или герои, надарени със свръхестествена сила или възможности. Следователно не е прав А. Шльоцер, когато счита, че тази легенда е резултат от „народната гордост“ или „народното тщеславие“²⁹. Естествено, известен елемент на идеализация има, когато се изтъкват достойнствата на първите киевски князе или се подчертава „голямата чест“, с която били удостоени от византийския император. Но всичко това е в реда на естествената и приемлива мярка, с нищо ненарушаваща историческата достоверност.

Следователно ние сме изправени пред един любопитен факт. Най-древните исторически предания на руския народ се отличават със своята правдивост и достоверност, което се отнася, на първо място, до сказанието за първите киевски князе, както и до преданието за поканването на варягите в Новгород през 862 г.³⁰ За последното е писано твърде много, но не всичко е качествено и добронамерено. Твърде често се натъкваме на най-груби извращения и тълкувания, резултат от тенденциозен подход или нежелание да се приеме една напълно достоверна историческа реалност. Според нас на прав път са тези историци и изследователи, които въз основа на строг и обективен, и критичен анализ доказват пълната достоверност на фактите, намерили място в това историческо предание³¹.

Но невинаги така стоят нещата с някои по-късни исторически повествования. Такива са например разказите за похода на княз Олег срещу Цариград, отмъщението на княгиня Олга по отношение на разбунтувалите се древляни, походите на Святослав в България, където на фона на достоверни исторически събития се натъкваме на елементи на фантастика, на явни измислици, често пъти резултат от патриотични подбуди.

Следователно епическият дял на древния руски летопис завършва някъде към края на Х в., когато Киевска Русия приема официално християнството и на мястото на народните предания, легенди и сказания идва времето на летописното творчество. За този най-древен период на руския историопис могат да се дадат най-различни оценки, но въпреки скепсиса, който намира място в руската историческа наука през първата половина на XIX в., днес на този период може да се даде най-положителна характеристика.

Такава е била в най-общи линии картината на източнославянската култура към края на езическия период. Образоването на Киевска Русия към 862–882 г. малко променя нещата. Но все пак формирането на първата източнославянска държава внася някои нови елементи, които постепенно подготвят почвата за предстоящия културен преврат. По-конкретно активната дейност на първите киевски князе за изграждането на новопоявилата се държавна организация, на великокняжеската дружина, разрастването на вътрешните борби, активната външна политика, привеждат се в движение значителни маси от населението, които постепенно започват да се формират и групират в отделни социални групи и съсловия. Вътрешната затвореност и патриархално-демократичната пасивност и инертност на населението започват да се нарушават. При новите условия постепенно се издига ролята на отделната, творческата личност, която получава по-голям простор за дейност, за лична изява и за личен просперитет. Патриархалните родови и общинни колективи са принудени все повече да се съобразяват с волята и желанията на новите властници, които от ръководители и управители постепенно се превръщат в господари.

Новата социално-икономическа обстановка не само в Русия, но и в цяла Европа, новата политическа ситуация, свързана с възникването на новите държави, предполага коренен прелом в областта на мисленето, на идеологията и в крайна сметка – на религиозните представи на европейските народи. Древната езическа религия имала различна съдба в различните племена и етнически групи на европейския континент, въпреки нейния общ древен произход. В южноевропейските страни, в средиземно-черноморския басейн тя достигнала до висок разцвет и легнала в основата на античната цивилизация. Положението в Средна и Северна Европа било коренно различно. За по-издигнатите представители на античната култура религията и бита на техните по северни съседи били синоним на ретроградност, изостаналост, варварство, въпреки че някои съвременни изследователи на езическата древност намират в нея редица преинтересни, любопитни и загадъчни неща.

Въпреки по-големите или по-малки достойнства на езическата древност и въпреки големите различия между южноевропейския и средноевропейския вариант на тази система съдбата на езическото мировъзрение била предопределена. Общият произход като че ли предопределял и общия упадък на тази религия. И в действителност само в разстояние на няколко века, които бележат жалоните на ранното средновековие, старата езическа религия трябвало да отстъпи мястото си на християнството. От Босфора до Ирландия и от Испания до Горна Волга къде по-рано, къде по-късно християнството се наложило. Насилието при защитата на старата езическа система и при налагането на новата религия като че ли не било определящо. Преходът бил предопределен от естествения ход на нещата. Навсякъде християнството, преди да стане официална религия, завоювало здрави позиции и съпротивата срещу него се оказала безнадеждно закъсняла и безсмислена³².

Както се знае, нещо подобно се е случило и в Киевска Русия, макар и с известно закъснение, което в дадения случай може много лесно да се обясни, но то не е от съществено значение. Много по-голяма значимост имат резултатите от дадено обществено и културно събитие, отколкото времето на неговото протичане.

Проникването и разпространението на християнството в Киевска Русия до неговото официално утвърждаване има своята продължителна и любопитна история, но която за нас е разкрита само отчасти. В развитието на този процес се долавят някои характерни моменти и закономерности, които са съпоставими и ги намираме у всички европейски народи, но които са особено близки и характерни за славянските народи в Източна Европа, и по-специално за България и Русия.

Християнизацията на дадена страна, и по-конкретно на Русия, е резултат от взаимодействието на два фактора, действащи от различна посока, но движещи се към една цел – вътрешната обусловеност и външното влияние. Кога тези два фактора ще се реализират в едно конкретно действие – в случая официалната християнизация на страната – и ще получат свое реално историческо битие, зависи преди всичко от вътрешната обусловеност, постепенно превръщаща се в необходимост, резултат от промените, които настъпват в обществото при определена ситуация и конкретно в дадения случай след появата на държавата. Руската държава възниква на езическа основа като противовес и в противоборство с някои съседни и по-издигнати в културно отношение страни на юг от нея. Но този конфликт има две измерения – от една страна, борба за политическо надмощие, за власт, за присъединяване на нови територии, стремеж към материални облаги. От друга – военният конфликт и противопоставянето водят до взаимно опознаване и обмен на културни ценности. Явно е, че този, който разполага с повече материални и духовни ценности, ще бъде активната страна във взаимния обмен.

Първите киевски князе, Олег, Игор, Святослав, водят активна военна политика по отношение на Византия. Първите походи са явно грабителски. Но те имат за цел и изгодни за Русия икономически, и по-конкретно търговски взаимоотношения. От изворите научаваме, че в Цариград е имало значителна руска (и по-конкретно варяго-руска) търговска колония, чиито задачи са били чисто икономически. Т. е., от военната конфронтация до мирните икономически връзки има само една крачка. Следващата стъпка са културните взаимоотношения, и по-конкретно взаимодействия в областта на идеологията³³.

Не ни е известно доколко в първите руски колонии в Цариград е имало източни славяни. От руските и византийските извори съвсем недвусмислено се вижда, че управлението на страната (става дума за Киевска Русия), поне до средата на Х в., се е намирало изцяло в ръцете на варягите. Едва към средата на века в управленската върхушка на страната се забелязват славянски имена³⁴. По аналогия трябва да приемем, че и славянизирването на руската колония във византийската столица се отнася към този период. Следователно с всичко това можем да си обясним, защо според Началния руски летопис варягите са поставени на първо място като носители и вносители на християнска идеология в Киевска Русия³⁵. Варягите са представени като основни посредници между Византия и източните славяни не само в областта на икономическата дейност, но и в културния обмен.

На второ място, Началният руски летопис поставя хазарите. Последните са били твърде многобройни в Киев и са населявали специален квартал³⁶. По това време хазарите са били носители на висока материална и духовна култура, както и разпространители на културни ценности между Изтока и Запада през епохата на Ранното средновековие. Въобще древна Русия дължи твърде много в културно отношение на хазарите, но тази тяхна роля все още не е достатъчно добре разбрана и оценена в историческата литература³⁷.

Такава била в най-общи линии картината в Киевска Русия, когато към средата на Х в. (и по-конкретно към 945 г.) се отнасят първите сведения за наличието на значително християнско население в Киев и в околностите на града, както и за функционирането на християнска съборна църква, по всяка вероятност източноправославна³⁸. За широкото разпространение на християнството в Южна Русия говори и обстоятелството, че значителна част от управляващата върхушка, от най-приближените хора на княз Игор били вече християни. От всички тези факти може да се направи извод, че системното проникване на християнството в Русия, а не като случайно, епизодично явление, е започнало много по-рано и неговото начало трябва да се търси някъде към края на управлението на княз Олег по времето на

и след неговия поход срещу Византия (907 г.) и сключването на първия руско-византийски договор от 912 г. Именно тогава между Русия и Византия се установяват много по-близки контакти, които продължават да се развиват с все по-голяма интензивност по време на управлението на княз Игор (912–945), когато тези отношения били дружелюбни³⁹.

Много по-значително разпространение придобива християнството в Русия по времето на княгиня Олга (945–964). Един от най-характерните моменти за този период било обстоятелството, че самата руска княгиня, наскоро след гибелта на Игор (ок. 954 г.), сама приела християнството и станала негова убедена и активна поддръжница⁴⁰.

За този период имаме вече и преки свидетелства, от които се вижда, че разпространението на християнството в Русия било съпътствано и с началното проникване на славянобългарската писменост, а по всяка вероятност и на църковнославянско богослужение и богослужебна литература. От средата на Х в. се отнася и най-старият достигнал до нас надпис на кирилица, намерен в Русия, произхождащ от славяно-варяжкия некропол при с. Гньоздово (край гр. Смоленск). Надписът е издълбан върху глинен съд и по своите палеографски особености е напълно сходен с подобните кирилски надписи, открити в България от това време. Самият съд, върху който е издълбан надписът, за разлика от останалия керамичен материал от местното производство, има южен, причерноморски произход и е попаднал в Русия по пътя на търговския обмен. Единодушно е мнението на специалистите, че както съдът, така и надписът имат южен, балкански произход⁴¹.

Друг важен факт от историята на началното проникване на християнството в Киевска Русия е обстоятелството, че в двора на княгиня Олга е имало свещеник, презвитер Григорий, споменат както в руския летопис⁴², така и в съчиненията на Константин Багренородни. Изказани са вероятни предположения, че този Григорий е от български произход, доколкото византийските управляващи кръгове гледали на него неприязнено и не са зачитали християнското му достойнство⁴³.

Следователно по всичко изглежда, че християнското богослужение в Киев в средата на Х в., доколкото е практикувано, се е осъществявало на славянобългарски език с помощта на богослужебни книги, проникнали от Дунавска България⁴⁴.

Въпреки значителното разпространение на християнството в Южна Русия княгиня Олга не е могла да го наложи като официална религия поради все още силните позиции на езичеството и поведението на сина си Святослав.

Святослав е първият от киевските князе, който носи славянско име, но както по рождение, така и по своя характер бил чистокръвен варяг. У него държавникът и дипломатът значително отстъпвали пред варяга завоевател⁴⁵. Впрочем за държавнополитическа дейност и за дипломация у него е много трудно да се говори. Въпреки това походите му на Балканския полуостров имат важно значение за по-нататъшното културно развитие на Киевска Русия. При все че тези походи са с подчертано завоевателен характер, продължителното пребиваване на руските войски в България осъществява първия по-значителен пряк контакт с местното славянобългарско население и това е време на активен културен обмен, когато русите се запознават по-отблизо с достиженията на славянобългарската материална и духовна култура. Преки данни за този културен обмен липсват, но следващите събития в Русия ни дават значителни основания в това отношение⁴⁶.

С началото на управлението на княз Владимир започва нов етап в културното развитие на страната. С него завършва един столетен период на непрекъснати борби и стълкновения, които се изразяват най-общо с изграждането на новата държава в териториално отношение и полагане основите на новата държавна организация. През този ранен период особено се откроява управлението на княгиня

Олга, която със своята държавнополитическа и културна дейност прави пръв значителен опит да установи по-близък контакт с Византия и да се възползва от нейните културни достижения. Въпреки че след нейната смърт настъпва нещо подобно на езическа реакция, новите тенденции все по-ясно се чувстват и този вътрешен процес, който се извършва постепенно и незабелязано, се проявява с всичката си сила и по времето на Владимир се налага като господстващ и необратим.

По време на управлението на княз Владимир (980–1015) се забелязват нови моменти в развитието на Киевска Русия и в дейността на киевските князе. На мястото на разпокъсаните племенни групи, съпротивляващи се на централната власт и съвсем условно или номинално подчинени на нея, на мястото на непрекъснатите далечни завоевателни походи започнал постепенно процес на органическо сливане на отделните територии, изживяване на племенния бит, начало на изграждане на държавен апарат, начало на феодализацията – с една дума, от чисто механическо нарастване започва процес на вътрешно органическо развитие и изграждане⁴⁷. Един от най-характерните моменти на този нов процес е бурното развитие на културата като резултат от официалното приемане на християнството през 988–989 г. Като формален държавнополитически акт християнството било възприето от Византия, което намерило своя реален израз в налагането на цариградската църковна юрисдикция. Но вътрешната страна на този акт, като един продължителен културен процес, се изразява в активното участие на България и по-специално на българското духовенство в разпространението на християнството и на славянобългарската писменост и книжнина в Русия, както и на славянобългарския литературен език. Както видяхме началото на този процес се отнася към първите десетилетия на X в., но неговото по-бурно протичане именно след официалното приемане на християнството – към края на X и особено през XI в.

Резултатите от този динамичен културен подем били забележителни и с неограничено значение за Русия. Преди всичко в страната проникнала почти цялата славянобългарска преводна и оригинална, богослужебна или с по-общ характер книжовна продукция. Славянобългарският литературен език, езикът на Кирил и Методий, легнал в основата на бъдещия литературен език на Киевска Русия⁴⁸. За значимостта и мащабността на този процес говорят и прочутото „Сказание о преложении книгъ...“, както и паметта на равноапостолите Кирил и Методий, намерили място в стария руски летопис⁴⁹.

Приемането на християнството за официална религия пробудило творческите сили на руския народ и дало силен тласък за развитието на руската култура. Началото на този процес се ознаменува със създаването на първите книжовни школи още в края на X в., но тяхното по-значително развитие се отнася към времето на Ярослав Мъдрий през първата половина на XI в. Тогава културното развитие в страната придобива забележителен размах и този период може в много отношения да се сравни със „Златния век“ на българската култура по времето на цар Симеон⁵⁰.

Последиците от разпространението на християнството в Русия са твърде разнообразни и многозначителни, но те могат да се сведат до няколко основни положения:

На първо място – подобряване на физическия облик на хората. Това се установява по много линии. Преди всичко налагането на различни видове забрани в областта на религиозно-обредната практика и храната, които имали изключително благоприятни последици, разбира се, дотолкова, доколкото те се съблюдавали. Например забраната на кървавите жертвоприношения и особено принасянето на човешки жертви. Тази практика особено се засилила към края на езическия период по времето на т. нар. езическа реакция в началото на управлението на княз Вла-

димир⁵¹. Кървавите жертвоприношения били заменени с мирни, хлебни жертви и приноси. Преследвани били и различни култови и обредни действия и танци, които според християнския морал и съвременните етични представи се считали за безнравствени или вредни за човека.

Голямо значение имали забраната на многоженството, както и забраната на брачни връзки между близки родственици. Било забранено и кръвното отмъщение и заменено с паричен откуп. Били въведени различни здравни правила по отношение на храната, личната хигиена и труда. По такъв начин постепенно бил въведен строг морален кодекс, който и днес лежи в основата на съвременната европейска етика и юридическа практика⁵².

На второ място, християнството съдействало за широко развитие на човешката личност в мирогледно отношение въз основа на християнските религиозно-философски и религиозно-етични представи. Християнската мирогледна система е твърде широкомащабна и всеобхватна и във вертикално отношение стига до най-висшите сфери на човешкото съзнание. Всичко това не е могло да бъде незабавно възприето и още по-малко асимилирано от европейските народи, които току-що били излезли от своето варварско състояние и езическо светоусещане. Ето защо в приложение към отделните европейски народи то се опосредствало, опростило, диференцирало и проявило по различен начин, съобразно различните особености и възможности на възприемане от отделните страни и народи. Това довело, на първо място, до разделението на европейския християнски свят на две половини – източна и западна, което намерило своя реален израз в църковния разкол през средата на Х в., в основата на който било различното светоусещане и философско-етичните представи. Докато в западноевропейската религиозна система наред с крайните прояви на мистицизъм още твърде рано се появили развити философски концепции, които достигнали своята връхна точка във философията на Тома Аквински (XII в.), в Русия християнството имало предимно подчертан етичен характер, със свойствените за русина съзерцателност, дълготърпение, благочестие, жертвоготовност и отсъствие или слаби проявления на фанатизъм, изуверство, жестокост в религиозната практика, така характерни за западноевропейското средновековие⁵³.

Ето защо в Русия, и по-специално в Киевска Русия, богословските съчинения имат предимно характер на етически трактати и нравоучения⁵⁴. Това се забелязва предимно в съчиненията на Лука Жидята и Владимир Мономах и отчасти у митрополит Иларион. Връхна точка в развитието на тази религиозна нравственост се изразява в етическата система на Владимир Мономах (края на XI – началото на XII в.). Неговото „Поучение“ е не само образец на литературно майсторство, но и синтез на християнската религиозна етика, обхваната във всичките ѝ основни проявления⁵⁵.

Но Владимир Мономах, една от най-ярките фигури в историята на Киевска Русия, е не само пасивен религиозен мислител и съзерцател. Той е и активен политически деятел и войн, успял с оръжие в ръка отново да обедини руските земи и да отблъсне далеч от пределите им техните врагове. За тогавашния човек Владимир Мономах се представя като образец на съвършенство, хармонично съчетал у себе си всички човешки качества и добродетели и допринесъл твърде много за политическото и културното издигане на Русия. Ето защо руският летописец с пълно право може да отбележи: „Владимир Мономах просвети Руската земя, както Слънцето със своите лъчи. Вестта за него достигна до всички земи. Той беше страшен за поганците, а братолобец и нищеллобец и добър страдалец за Руската земя.“⁵⁶

По такъв начин един от най-важните резултати на новата историческа епоха са възникването и първият значителен разцвет на руското оригинално литератур-

но творчество. Външните влияния, предимно на Византия и на балканските страни, изиграват, естествено, своята важна роля. На тях то дължи редица свои особености и принадлежността си към източноевропейския или византийско-славянския художествен кръг. Наред с това още от самото си начало оригиналното руско литературно художествено творчество отбелязва изключителна активност и разнообразие на литературните жанрове, което много скоро нарежда руската литература между първите места в Европа и славянския свят⁵⁷.

Една от най-характерните особености на руската духовна култура и литературно творчество се явява руското летописание, появило се в самата зора на новия културен подъем. Зародило се някъде в началото на XI в. руското летописание в лицето на своя първи летопис „Повесть временных лет“ („Повест за изминалите години“) бележи внезапно най-висок разцвет и полага солидни основи на продължителна блестяща по своя размах и характер летописна традиция, която изпълва цялото руско средновековие чак до XVII в. и заема едно от първите места в средновековната европейска историография. Още в началото на XIX в. строгият и критичен в своите оценки Август Шльоцер, един от бележитите представители на европейската и руската историческа наука, дава изключително висока оценка на първия руски летопис като образец на първостепенен исторически извор и литературен паметник⁵⁸.

Както видяхме, средновековният руски историопис води своето начало от историческата памет на народа, която достига до дълбока древност. Опирайки се на народните предания, летописецът или летописците ги използват твърде широко и умело за пресъздаване на най-ранната история на славянството въобще и по-специално историята на източните славяни. Въпреки отсъствието на хронологическата канава, те съумяват да изградят правдива историческа картина, спазвайки съвсем точно хронологическата последователност, и да свържат най-ранната руска история с историята на по-близки или далечни народи⁵⁹.

Преминаването от древното историческо предание към конкретния летописен историопис се извършва постепенно и плавно, което не позволява на изследователите да определят точната дата на първите оригинални летописни записи. Въпреки изказаните различни мнения по този въпрос най-сигурната датировка е началото или първите десетилетия на XI в., когато описаните събития се отличават със своята конкретност и правдоподобност⁶⁰.

Възникването на руския летопис по най-пряк начин свързва руската литература с богатата културна и литературна дейност, разгърнала се по време в страните на Балканския полуостров, и по-специално във Византия и България. Византия дава образеца на летописния труд. Формата и характерната подредба на историческия материал според строгия хронологически принцип са заимствани оттам, както и краткия библейски разказ във византийска обработка за най-древната световна история от потопа до „Вавилонското стълпотворение“ и разселването на народите в различните части на света. На това последно събитие, на което руският летописец отдава първостепенно значение, той гледа и като начало на славянската история. Следователно историята на славяните започва в Санаа или Месопотамия, доколкото е възможно да се направи подобна връзка. В дадения случай руският летописец разсъждава в чисто теоретически план и неговите изводи съвсем не са произволни или лишени от известна логика, като се имат предвид последните изследвания по този въпрос⁶¹.

В по-друг план стои въпросът за влиянието на българската летописна традиция в началното руско летописание. Подобни предположения са изказани от редица руски учени още в началото на XIX в. и след това. Изучаването на проблема се затруднява от липсата на подобни български летописи или хроники, които биха

могли да служат като прототипи на ранното руско летописание. Но така или иначе интересът на Началния руски летопис към ранната българска история е извънредно голям и особено към събитията, свързани с историята на княз Борис I и цар Симеон⁶².

Ако подемът на руската духовна култура бележи за пръв път през XI и XII в. своя най-висок разцвет, то нещо подобно може да се отбележи и в областта на руското строително дело. Започнало почти от нищо, под влиянието на византийската архитектура през XI в. в Киевска Русия (в Киев, Новгород, Чернигов и др.) се издигат най-импозантните и прекрасни паметници на ранното руско строителство. Естествено тогава те все още имат и подражателен характер. През XII в. този разцвет продължава, като се забелязват и някои местни особености. Размерът на храмовете се намалява, архитектурният тип се разнообразява и придобива типично руски характерни белези. Това е началото на формирането на своеобразния руски архитектурен стил, комуто предстои дългият път на развитие и промени.

През XII в. възникват и най-забележителните шедьоври на средновековната руска архитектура, между които безспорно първо място заема църквата „Покров на Св. Богородица“ на р. Нерл (в Североизточна Русия)⁶³.

Разцветът на ранната руска култура от XI и началото на XII в. продължил и след разпокъсването на Киевска Русия през 1132 г. Разпокъсването на страната, естествено, имало своите неблагоприятни последици. Отсъствала единна централна власт, руските князе започнали да спорят и да се борят за надмощие, за владеенето на една или друга територия, за един или друг град, общата отбранителна способност на страната отслабнала.

И въпреки това, въпреки този размирен период, възходът на руската духовна култура стремително вървял във възходяща линия чак до татаро-монголското нашествие през 1237 г. Най-характерният момент е диференцирането на руската култура в географско и териториално отношение. Докато през киевския период има само два политически и културни центъра (Киев и Новгород), то през XII и началото на XIII в. картината извънредно се разнообразява и обогатява. Всеки нов политически център на новопоявилите се около дванадесет княжества (техният брой често се променя) става и център на свой своеобразен духовен живот. Според редица историци този период е време на свободно развитие на руския дух както в областта на икономиката и политическото строителство, така и в областта на културното творчество. Гаранция за това са дълбокият демократизъм в областта на обществените и политическите отношения, слабостта на феодалните порядки и ограничения, сравнителното единство между различните класи и съсловия.

Духовният живот и културното строителство се развиват свободно, без ограничения, без значителни борби и експедиции, без особен натиск отгоре или отдолу или отнякъде другаде отстрани. Киев вече не е нито политически, нито единствен културен център. Той е само един спомен за славното минало на страната по времето на нейното политическо и културно изграждане.

Чуждите нашественици от юг постепенно заставят населението частично да се изтегли на север. Южните райони не дават необходимата сигурност и добри условия за културна дейност. Новият център на страната постепенно се измества на североизток, между реките Волга и Ока, където бавно се извършва преходът от стария киевски период към новия московски въз основа на древното киевско културно наследство⁶⁴.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Вж. Т р е т ь я к о в, П. Н., В. И. К о з л о в. Славяне, Большая советская энциклопедия. Т. 23, 3. изд. М., 1976, с. 543; Г е о р г и е в, В. И. Три периода развития праславянского языка. – В: Славянская филология. Т. 12. С., 1973, 5–6.
- ² Срв. К л ю ч е в с к и й, В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987, 120–121; Г а м к р е л и д з е, Т. В., В. В. И в а н о в. Миграции племен – носителей индоевропейских диалектов. – Вестник древней истории (ВДИ). М., 1981, 2 (156), 25–33.
- ³ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Сочинения. Кн. 1. М., 1988, 90–93; Н и д е р л е, Л. Славянские древности. М., 1956, 298–300.
- ⁴ Срв. М и х а й л о в, Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г. С., 1990, 29–57.
- ⁵ Повесть временных лет. Ч. 1. М. – Л., 1950, с. 12.
- ⁶ Вж. Ф р о я н о в, И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Л., 1974, 13–19.
- ⁷ Срв. Г е н ч е в, Н. Очерци. Социално-психологически типове в българската история. С., 1987, 59–63.
- ⁸ Вж. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 9–10. М., 1965, с. 9.
- ⁹ Вж. Н и д е р л е, Л. Цит. съч., 306–307; срв. С т а н и л о в, С. Славяните в Първото царство. Варна, 1986, с. 64.
- ¹⁰ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 18; С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч., 120–122.
- ¹¹ Извори за българската история. Т. 3. С., 1958, с. 126.
- ¹² Пак там, с. 278.
- ¹³ Вж. Ф р о я н о в, И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980, 10–18; М и х а й л о в, Е. Някои особености на формирането на класите у източните славяни. – В: Изследвания в чест на проф. д-р Христо Гандев. С., 1983, с. 76.
- ¹⁴ Вж. Л е б е д е в, Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985, 65–99.
- ¹⁵ Вж. М а в р о д и н, В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, 207–214, 221–228, 383–386, 388; М и х а й л о в, Э. Образование Киевской Руси. – Etudes historiques, 11, 1983, 69–86.
- ¹⁶ Повесть временных лет. Ч. 1, с. 18.
- ¹⁷ Срв. Б е л я е в, И. Д. Лекции по истории русского законодательства. М., 1879, 29–35.
- ¹⁸ Срв. История культуры Древней Руси. Т. 2. М. – Л., 1951, с. 149, 156.
- ¹⁹ Вж. Л я п у ш к и н, И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Л., 1968, 125–133.
- ²⁰ Вж. Г у м и л е в, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1989.
- ²¹ Вж. Р у с а н о в а, И. П. Славянские древности IV–VI вв. М., 1976, 5–11.
- ²² Вж. Р ы б а к о в, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982, 11–46.
- ²³ Вж. Г а р к а в и, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870.
- ²⁴ Вж. История культуры древней Руси. Т. 2. 139–143.
- ²⁵ Вж. Н е д е р л е, Л. Цит. съч., 268–297; Р ы б а к о в, Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.
- ²⁶ Срв. История культуры Древней Руси. Т. 2, 61–81.
- ²⁷ Вж. Л и п е ц, Р. С. Эпос и Древняя Русь. М., 1969, 5–18.
- ²⁸ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, 12–13.
- ²⁹ Вж. Ш л е ц е р, А. Л. Нестор. Руския летописи на древнеславянском языке. Ч. 1. СПб., 1809, 181–182.
- ³⁰ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч. Кн. 1, 128–131.
- ³¹ Вж. К л ю ч е в с к и й, В. О. Цит. съч. Т. 1, 151–153.
- ³² Вж. К а р т а ш е в, А. В. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. М., 1991, 52–105.
- ³³ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, 24–25, 28.
- ³⁴ Вж. пак там, с. 35.
- ³⁵ Пак там, с. 39, 58–59.
- ³⁶ Пак там, с. 39.
- ³⁷ Вж. Г у м и л е в, Л. Н. Открытие Хазарии. М., 1966, 9–17.
- ³⁸ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 35, 38.
- ³⁹ Вж. пак там, 31–42.
- ⁴⁰ Пак там, 44–46.
- ⁴¹ Вж. А в д у с и н, Д. А., М. Н. Т и х о м и р о в. Древнейшая русская надпись. – Вестник Академии наук СССР, 1950, 4, 71–79; срв. М и х а й л о в, Е. Руси и българи..., 140–141.
- ⁴² Повесть временных лет. Ч. 1, с. 49.
- ⁴³ Срв. М и х а й л о в, Е. Цит. съч., с. 149.
- ⁴⁴ Вж. А н г е л о в, Б. С. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, 26–38.
- ⁴⁵ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч. Кн. 1, 152–161; М а в р о д и н, В. В. Цит. съч., 259–288.
- ⁴⁶ Срв. Щ е п к и н а, М. В. К вопросу о просвещении Руси. – В: Плиска – Преслав. 1. С., 1979, 200–205.
- ⁴⁷ Вж. С о л о в ь е в, С. М. Цит. съч. Кн. 1, 165–196; М а в р о д и н, В. В. Цит. съч., 289–346.
- ⁴⁸ Срв. Д ы л е в с к и й, Н. М. Очерк исторической грамматики русского языка. С., 1965, 120–125.
- ⁴⁹ Повесть временных лет. Ч. 1, 21–23.

- ⁵⁰ Вж. М а в р о д и н, В. В. Цит. съч., с. 368.
- ⁵¹ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 56, 58–59.
- ⁵² Вж. С о л о в ъ е в, С. М. Избранные труды. Записки. М., 1983, 25–27.
- ⁵³ Срв. Архиепископ С е р а ф и м (Соболев). Русская идеология. СПб, 1993, 3–34.
- ⁵⁴ Вж. З а м а л е е в, А. Ф., В. А. З о ц. Мыслители Киевской Руси. Киев, 1981, 32–69; История культуры Древней Руси. Т. 2, 181–187.
- ⁵⁵ Повесть временных лет. Ч. 1, 153–167; Памятники литературы Древней Руси, XI – начало XII века. М., 1978, 392–413; вж. Л и х а ч о в, Д. Етическата система на Владимир Мономах. – Език и литература, XXI, 1966, № 4, 1–16.
- ⁵⁶ ПСРЛ. Т. 2. М., 1962, с. 289.
- ⁵⁷ Вж. История культуры Древней Руси. Т. 2, 163–215.
- ⁵⁸ Вж. Ш л е ц е р, А. Л. Цит. съч. Ч. 1, с. йй–мз.
- ⁵⁹ Вж. Повесть временных лет. Ч. 1, 12–42; срв. Р ы б а к о в, Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи (М.), 1963, 159–173.
- ⁶⁰ Вж. Л и х а ч е в, Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М. – Л., 1947, 35–44.
- ⁶¹ Повесть временных лет. Ч. 1, 9–11; срв. Г а м к р е л и д з е, Т. В., В. В. И в а н о в. Цит. съч.
- ⁶² Вж. М у т а ф ч и е в, П. Към въпроса за българските извори в руските летописни известия. – Сп. БАН, 3, 1912, 135–148; К а й м а к а м о в а, М. Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX в. до началото на XI в. – Год. СУ. Истор. фак, 72, 1978, 74–91.
- ⁶³ Вж. История культуры Древней Руси. Т. 2, 245–340.
- ⁶⁴ Вж. С о л о в ъ е в, С. М. Сочинения. Кн. 1, 642–648; К л ю ч е в с к и й, В. О. Цит. съч. Т. 1, 199–213; 275–294.

Постъпила 7 юни 1994 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87, 1994

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 87, 1994

ГАВРИЛ КРЪСТЕВИЧ – ГЛАВЕН УПРАВИТЕЛ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ (1884–1885)

ЖОРЖЕТА НАЗЪРСКА

Жоржета Назърска. ГАВРИЛ КРЪСТЕВИЧ – ГЛАВНЫЙ УПРАВИТЕЛЬ ВОСТОЧНОЙ РУМЕЛИИ (1884–1885 гг.)

На базе неиспользованным архивным и опубликованным документам, которые дополняются мемуаристикой и прессой, исследование рассматривает – правление второго генерал-губернатора Восточной Румелии – Гаврила Кръстеви́ча. Акцент поставлен на его фигуре как государственную голову и как человека. Проблема о его выборе на должности главным управителем ставится в контексте Восточного вопроса и влияний внутренним и внешним фактором (Великие державы, Османская империя, Болгария, Болгарская экзархия). Автор ищет – ответы важным вопросам – в какой степени отдельные румелийские государственные институты оказывают содействие провинциальной стабильности; каким образом взаимодействуют „центр“ и „периферия“ администрации; является ли немощной власть данным периодом. Такими целями подчиняется анализ состава и активности правительства, а так же отношений губернатора, Постоянного комитета и Областного собрания.

Georgetta Nazarska. GAVRIL KRUSTEVICH – GOVERNOR GENERAL OF EASTERN ROUMELIA (1884–1885)

This research deals with the activity of Gavril Krustevich, the second governor general of Eastern Roumelia, by means of published documents and unused archives, supplemented with memoirs and experts from the press. It emphasizes Krustevich's personal and statesmanlike qualities. His election as a governor general is seen in the light of the Eastern Question and internal and external factors like the Great Powers, Bulgaria, Bulgarian Exarchate and the Ottoman Empire. The research tries to answer how the different Roumelian institutions contribute to the stability of the Province and to find out what the interaction is between the administrative „centre“ and the „periphery“. It also tries to make it clear of the central power is weak in that particular period. In order to answer these questions the research analyses the government's structure and activity and the relations between the governor, the Permanent Committee and the Provincial Assembly.

Едногодишното управление в Източна Румелия на личност като Гаврил Кръстевич предизвиква интерес в няколко посоки – за конкретните проблеми на Областта и начина на решаването им, за баланса между факторите на управление, за чуждите влияния, за функционирането на уникалния за региона френски модел на администрация, за стабилността на държавния механизъм, за отражението на момента, среда, вътрешно развитие върху държавника, за неговата мотивация и „почерк“ при ръководене, за съчетаването на различни статуси (човек и политик, българин и турски чиновник, християнин и юрист).

Подчинено на подобни цели, проучването се концентрира главно върху промените в централната власт след май 1884 г., върху взаимоотношенията между губернатор, правителство, Областно събрание и Постоянен комитет. Съзнателно не се засягат значими теми като ролята на външните фактори – Османска империя, България и великите сили – и националния въпрос.

Проблемът за избора на Кръстевич като губернатор обикновено само се споменава в историографията, от което са създадени трайни „митове“ – за принадлежността на главния управител към Народната партия, за неговото русофилство. Редица български съчинения засягат въпроса само в контекста на общата политика на великите сили или на съединисткото движение, но без опит да се отчетат реалният баланс в европейските отношения, Източният въпрос, ролята на Екзархията и на Княжеството¹. Периферно внимание, без използване на местни документи, без отгласване от различните видове „центризми“ отделя от темата чуждестранната историопис². Проблемът за действието на управленския механизъм също е разглеждан или от силно пристрастни, изкривяващи картината позиции, или обзорно, илюстративно³.

За изследването е привлечен неизползван архивен материал от ЦДИА, БИА-НБКМ и НА БАН. Празните в него са допълнени от публикуваните документални сборници, посветени на отделни проблеми и личности⁴. Не е отминат румелийският периодичен печат, изданията в Княжество България и цариградската преса⁵. Сведенията от строгия актов материал се коригират от спомена на съвременници, от уловилите пулса на събитията немногочислени дневници⁶.

По име Кръстевич е познат повече, отколкото с житейния си път. Роден е през 20-те години на XIX в. в Котел под името Гандю Баев. Учи в местното елино-българско училище, по-късно е възпитаник на виден за времето си педагог – Райно Попович. С покровителство и разноски на Стефан Богориди се образова във Висшата гръцка школа Куручешме (Цариград, 1837–1838) и в Правния факултет на Парижкия университет (1838–1844). Родолюбец и просветител по убеждения, младежът се изявява като спомоществовател на книги, преводач на различни съчинения, занимава се с новобългарския език. В Цариград Кръстевич става секретар на Богориди, работи в Търговския съд, прави кариера на висш магистрат – член на Върховния касационен съд и негов председател, участник в комисия по създаване на търговски закони, преподавател в Юридическото училище. Същевременно се включва в езикови спорове, сътрудничи в списването на първите ни списания („Любословие“, „Български книжици“, „Читалище“, „Китка“) и вестници. Кръстевич е автор на лингвистични, исторически, църковно-полемични съчинения, увлича се от преводачество и литературна критика, общува с мнозинството български книжовници, следи европейската научна хуманитаристика. В продължение на 30 години той участва в църковната борба – като координатор между българите и заинтересованите фактори, теоретик на исканията, дипломат в помителните комисии, автор на текста на Фермана от 28 февруари 1870, като съставител на проекта за Екзархийски устав. След 1879 г. Кръстевич става директор на вътрешните дела на Румелия, като през петгодишния период се занимава с проблематиката на огромния си по обем ресор – над 14 вида разнопосочни по характер дейности, както и с външните отношения на Областта⁷.

Според Органическия устав на Източна Румелия нейният губернатор се назначава от султана за 5-годишен мандат при следните условия: той да е християнин и да има одобрението на всички велики сили, подписали Берлинския договор. Затова първият вариант, който се обсъжда от тях, е за преизбиране на Ал. Богориди. Само Османската империя е против, смятайки, че губернаторът е обвързан със съединистките кръгове и побългарява Румелия, след като се противопоставя на някои турски заповеди. Абдул Хамид II все пак е доволен от управлението на Богориди, който поне плаща редовно областния данък. Затова султанът е склонен да му прости нарушенията на човешките права на румелийските мюсюлмани. Империята е принудена да се съобразява обаче с исканията на силите, защото, първо, е в губещна позиция – непрекъснато се откъсват нейни територии (Тунис – 1881 г., Египет – 1882 г.) и тя не желае съединение, което би ѝ отнело Румелия, второ, има вътрешни проблеми – финансови, конституционно движение, национални конфликти, напрежение с Гърция и Черна гора⁸.

След Берлинския конгрес в Европа също настъпват размествания в баланса на силите – създадени са Съюз на тримата императори, Двойно и Тройно съглашение, престижът на Русия се засилва. Договорът на тримата императори (18 юни 1881 г.) предвижда Русия, Германия и Австро-Унгария да спазват взаимно балканските си задължения по Берлинския договор, да се запази статуквото в Европейска Турция. „Тайният протокол“ допуска съединение на България и Румелия само ако въпросът се постави „по силата на нещата“. Решено е още, че евентуалната окупация на Областта от турски войски е опасна и затова трите сили трябва да предпазват Румелия и Княжеството от провокации срещу Портата⁹. Сключен срещу Франция и нейния съюз с Италия, договорът укрепва монархическия принцип в Европа, носи дивиденди и на трите страни, има всички изгледи да бъде траен, защото се основава на Двойното съглашение (1879 г.) между Германия и Австро-Унгария за неутрализиране на Русия на Балканите и на династически и лични връзки. Неуспял да привлече към себе си Великобритания, Съюзът на императорите представлява част от групировката, създадена за престахровка от Бисмарк¹⁰.

От какви изходни позиции и с какви намерения пристъпват силите към въпроса за избор на румелийски губернатор през 1884 г.? Великобритания е заета с присъединяването на Кипър (1879 г.) и с гръцки проблеми, но главно с Египетската криза (1881–1882). Завършила с английска окупация, тя предизвиква многопосочни отражения: охлаждат османо-британските отношения; разпада се френско-английският Либерален съюз; Великобритания е поставена в зависимост от Тройния съюз (Германия, Австро-Унгария, Италия); по Източния въпрос тя се сближава с Австро-Унгария срещу блока на Русия и Франция. Прегрупирането се отразява като изостряне на отношенията между Батенберг и руските генерали в България, като отмяна на „Режима на пълномощията“. В Румелия отзвукът отеква в скандала на Богориди и руския консул Кребел. През 1884 г. Великобритания има по-малък интерес към Балканите, но следи задълбочено промяната на баланса там, желаейки спокойствие в Египет. Тя смята да си го осигури чрез отстъпки на Германия и на Франция, както и посредством отстраняване на Богориди, неприятен ѝ със съединистките си амбиции според докладите на консули и мисионери¹¹.

Изгубила след 1871 г. престиж, колеблива, заплашвана постоянно от Германия, през 80-те години Франция е заета с Тунис, където установява протекторат (1881 г.). Той е повод за създаване на Тройния съюз и за установяване на германско-френско единодействие, особено по колониалните спорове. През 1884 г. Франция е твърде отдалечена от проблемите на Източния въпрос, търси спокойствие за средиземноморските си планове, склонна е да подкрепи онази велика сила, която ѝ предложи кандидат за румелийски губернатор, гарантиращ целостта на Турция¹².

Италия няма преки интереси в Румелия. Обвързаността ѝ в Тройния съюз обуславя подкрепа на Русия или на всяка сила, целяща да компроментира Франция и Австро-Унгария. След Берлинския конгрес Германия е в основата на мрежа съюзи, позволяващи ѝ да запази свобода на действие и роля на арбитър. По Източния въпрос тя подкрепя Русия в ушърб на съседната Дуалистична монархия. Според Бисмарк „Германия няма никакви интереси в България. Нашият интерес е мир с Русия. По тази причина от голямо значение е тя да бъде убедена, че ние не преследваме никакви цели на Изток.“ През 1884 г. Германия е заета с по-важни дела – своите колонии. Там тя предизвиква британо-френски спорове, като предлага на Франция (12/24 април 1884 г.) неутрален съюз срещу Обединеното кралство и образува Германска Югозападна Африка. Силно притеснена от близостта на владението до Капската си колония, през юни 1884 г. Великобритания прави отстъпки на Германия срещу обещание за подкрепа на Конференцията за египетските финанси. Към Румелия Бисмарк прилага принципа „разделяй и владей“, т. е. склонен е да подкрепи от двете германски съюзнички повече желаетата спокойствие и мир на Балканите Русия, отколкото неизоставилата анексионната си програма Австро-Унгария¹³.

Основната концепция на Дуалистичната монархия по Източния въпрос се състои от три постулата – против руското влияние, зад княз Батенберг, за съединение под негова егида. Съюзът на императорите само прикрива с дипломатически фрази противоречията ѝ с Русия, отразени в „Тайния протокол“. В свой „Меморандум“ Външното министерство напомня: „Ние имаме само Изтока и не можем да позволим затваряне на руския обръч от Силезия до Далмация. Славянска държава на Балканите под руско материално и морално покровителство ще пререже жизнените ни артерии.“¹⁴ Затова австро-унгарското присъствие в Румелия е отразено чрез две полюсни тези в историографията – западната настоява за неутрална позиция, обяснявайки как консулт Пиомбацци отказва да се меси във вътрешните дела на Областта. Противоположно е руското становище – дипломатът активно подтиква губернатора да се „скара“ с Русия¹⁵. Въпреки отбелязаното съгласие при подновяване Съюза на императорите (15/27 март 1884 г.) Австро-Унгария застава против евентуално съединение през 1884 г., защото не желае да допусне развитие на нещата извън свой контрол. В момента тя няма подкрепа, тъй като Германия е ангажирана с колонии си; няма шанс за съединение под егида на княз Александър, защото в България предстоят избори; загубила е позиции на Балканите след въстанието в Босна и Херцеговина (1881–1882) и Тимошката буна (1883 г.); спорът ѝ за влияние в Княжеството и Румелия още не е решен. Затова тя се ориентира към подкрепа на Богориди, евентуално на княз Александър, а при провал – към издигане на своя кандидатура, противоположна на руската¹⁶.

В основата на руската политика по Източния въпрос през периода лежи идеята за Проливите. Тя я конфронтира с Великобритания, а средствата за осъществяването ѝ – силна славянска държава на полуострова под руска протекция – водят и до руско-австрийски спор. След гибелта на Санстефанска България Русия губи международен престиж до възстановяването на Съюза на императорите. В „Тайния“ му протокол тя печели по въпроса за съединението и разрешава проблема си на теоретично ниво. Затова до 1882 г. на Балканите цари спокойствие, предизвикано от очертаните сфери на влияние: Сърбия към Австро-Унгария, България към Русия. Противоречията се изострят със спада на руското влияние в България след разклащане „Режима на пълномощията“. През 1884 г. Русия не е подготвена за война, търси контакти с Франция и Германия. Нейните искания са за съединение, но без княз Александър, когото счита за англо-австрийско протеже, и не в този момент, защото няма нужно влияние в Княжеството. Затова тя би желала гу-

бернатор, т. е. съхраняване на статуквото, но такъв по неин вкус: непокровителстван от противниците ѝ, несвързан със съединисткото движение¹⁷.

Подозренията на Русия срещу Богориди идват от пряката му конфронтация с дипломатите ѝ в Румелия. Още Церетелев видимо показва опека, но я осъществява като школуван дипломат. Затова в първите години обективно действията му са в интерес на Областта. Конфликтът през последвалите години е предизвикан от различни фактори. Влияят способностите, дипломатическият усет, народността, вярата на дипломатите, провежданата от тях политика на панславизъм. Влияе и личността на Алеко паша – честолобив, суетен, с желание да стане княз на обединените България и Румелия или Македония и Областта, лесно податлив на влияния, мнителен, раздразнителен. Влияят и външните фактори – дошлите от Княжеството либерали, подхвърлили на губернатора идеята за съединение, носещи омраза срещу княз Александър и руските офицери; западните консули, поблиски до Богориди по манталитет и възпитание, доверяващи му се като на османски поданик и европейски възпитаник, настройващи го срещу Русия; руските консули и офицери, показващи с поведението си поза на стопани, а не на гости¹⁸. Споровете на Русия и Богориди избухват по различни поводи – проектът на П. Каравелов да стане директор на финансите или кмет на Пловдив, антируските глumi в печата, Шипченският храм, обвързването на руския консул в предизборната борба, „офицерският въпрос“. Но същността на скандалите е в застрашеното от Австро-Унгария военно и политическо влияние на Русия близо до Проливите. Затова неуважителното поведение на губернатора към консула Кребел и скъсването на официалните връзки с него имат за резултат окончателно зачеркване на Богориди от списъка на „руските“ кандидати в надпреварата за главен управител¹⁹. Разправата с него е само отложена от декември 1882 г. за 1884 г. А тогава Русия още повече се нуждае от спокойствие – за да отстрани княз Александър и да подготви нужното ѝ съединение.

Следователно проблемът за избора на румелийски губернатор придобива за великите сили няколко измерения – да се преизбере ли старият или да се търси нов, а ако се предпочете вторият вариант, каква да бъде националността му?

Още през януари 1883 г. плъзват слухове, че е предложен племенникът на Богориди – Емануил, а седем месеца по-късно Русия сондира Портата относно сръбския престолонаследник Петър Карагеоргиевич²⁰. В края на 1883 г. Великият везир предлага на силите списък с евентуалните кандидати за поста: Рустем паша (френско протеже, бивш ливански губернатор, турски офицер, провалил се веднъж през 1879 г.), Ал. Каратеодориди (висш турски сановник от гръцко-български произход, министър на външните работи), Христофориди (член на Касационния съд, грък), ген. Щрекер (германска кандидатура), Фотиадис паша (грък, зет на Богориди, посланик в Италия и Германия, бивш критски губернатор), Абро ефенди (бивш участник в Европейската комисия) и Гаврил Кръстевич. Последната кандидатура е публикувана само в протестантския вестник „Зорница“, покровителстван от британското посолство в Цариград, отличаващ се с прецизна информация, липса на цензура, връзки с Екзархията и Румелия²¹. В следващите месеци се появяват съобщения за кандидатури на Нихад паша (бивш османски представител в София) и на Александър Батенберг, в полза на когото действат българското правителство, Политическият му кабинет и външният министър Вълкович. Крайна цел на пропагандата е съединение след избора, както мирната уния на Влашко и Молдова, а опора на замисъла е информацията за тайно съгласие на силите при подновяване Съюза на императорите в Берлин (март 1884 г.)²².

При избора на румелийски главен управител в последните дни се намесват различни фактори – мнението на силите и Портата, състоянието на Областта, отношението на България, Екзархията.

Началото на 1884 г. за Румелия е белязано от съединистко движение. Една от искрите му дават думите на новопристигналия руски консул Сорокин в смисъл, че правителството му не познава Източна Румелия, а знае Целокупна България. Предадено в пресата автентично, изявлението има различен смисъл в дипломатическите документи: „Българите и сега не ни уважават, а още по-малко ще искат да го правят след съединението.“²³ Оттук произтича спорният в изследванията въпрос – дали действията на Сорокин са искрени, или са съзнателна провокация, насочена срещу Богориди. Към втората хипотеза ориентира официалното руско становище: „Русия подготви българското съединение в Санстефанския договор, но съвсем друг въпрос са неговото съдържание, форма и време на извършването му ... Митингите трябва да се тълкуват като конспирация, диктувана от София. Статуквото трябва да се потвърди веднага, а съединението ще е желано само ако Русия освободи България от хаоса.“ Подкрепят предположението дейността на Сорокин в Цариград, отчетите му до Петербург за митингите с уверения, че не са негово дело, запазеният му консулски пост и след свалянето на Богориди²⁴.

Митингите са организирани от партиите в Областта. Целите на Народната партия са обяснявани или от желание да не се избира въобще губернатор, т. е. съединение с България, или с поставяне на българския въпрос пред силите, но без да се смушават редът и спокойствието, без да се правят авантюри. Възможен ракурс е разглеждане на митингите като борба за власт, подкрепена от недоволната от губернатора Русия и прикрита с общонародния идеал за съединение („ние не бихме се увлекли толкоз страстно в нашата агитация, ако да узнаехме, че Алеко паша няма да получи нов мандат“)²⁵. Либералната партия пък оправдава организирането на митингите с желание да подкрепи преназначението, за да не се изпрати вредително лице за румелийските и българските интереси, но също „без гюрултий“. Средства за това тя открива в изпращане на „Адреси“ до Портата в подкрепа на Богоридиевата кандидатура²⁶.

Обезпокоена от митингите, Високата порта телеграфира те да бъдат спрени със заплаха, че иначе ще изпрати гарнизони. Румелийският директор на вътрешните дела Г. Кръстевич си позволява да откаже изпълнение на заповедта, опирайки се на постулата в Органическият устав за свобода на събранията, но не може да устои на нареждането да уволни чиновниците, участвали в митингите – съдии, градски съветници, полицейски командири, околийски началници. Народната партия недоволства: „Нашето управление от ден на ден взима формата на чисто турска администрация.“ Следваща стъпка на Кръстевич е назидателно-заплашително писмо до печата (22 март 1884 г.). Предизвикан от натиска, оказван от всички страни върху правителството, от усложняването на избора, от чувство на възмущение от липса на мярка и оскърбена нравственост, в писмото той дава съвети за разум, благопристойност, хладнокръвие, за обективно тълкуване на събитията. Когато и това не помага, на 4 април митингите са забранени с мотив, че компрометират реда и спокойствието и не обсъждат въпроси от законен характер. Кръстевич нарежда на чиновниците да не поддържат съединисткото движение, да донасят за всяка стъпка против властта²⁷.

Мерките на правителството не носят очаквания резултат. Пресата ги характеризира като „стремеж да се убие гордостта, историческото съзнание на народа“, като „шпионаж и подло предателство“. Говори се за пропаст между народ и управляващи, за насилие над човешките права, за липса на патриотизъм у правителството. Митингите продължават, а Либералната партия действа и на дипломати-

ческо ниво – изпраща телеграма до руския император от Постоянния комитет за преназначението на Богориди, посетени са консулите²⁸.

От своя страна губернаторът прави донесение до Портата, че Сорокин насърчава съединистите, придружава ги в предизборните им обиколки. По този повод Русия настоява в Цариград за незабавно отзоваване на губернатора, което скоро е сторено, но претекстът е изтичане на мандата²⁹.

През пролетта на 1884 г. проблемът не е „за“ или „против“ Кръстевич, а относно преизбирането или не на Алеко паша и за руската позиция към него. Някой от партиите не споменава директора на вътрешните дела като кандидат, още по-малко той насърчава движението. Напротив, Кръстевич ръководи действията против митингите. В негово лице в „Марица“ вижда непатриот, тиранин, протурски настроен чиновник. Това говори категорично против тезата на Либералната партия: „Кръстевич беше против нас и явно поддържаше противната партия.“ „Съблазнен от перспективата да замести своя благодетел, Кръстевич се беше благовременно прилепил към Гешовци, което пък му отвори вратите на руското консулство.“³⁰ Твърденията, освен че са писани твърде късно и са от видни партизани на свалената от власт партия, освен че са от приближени на Алеко паша, заимстват идеи от тогавашния печат, цитират огорчения в честолюбието си Богориди, изненадан от измяната на най-близкия си сътрудник, когото е смятал за неконкурентоспособен – без протекции и аристократичен произход.

Кръстевич наистина има връзка с Гешовци, но не партийна, а приятелска и семейна, от времето на църковната борба и книжовната си дейност в Цариград, основана на близост в мисленето. Но едва ли Гешови му отварят вратите на руското консулство – там той отдавна е приет официално: като директор на вътрешните дела и наместник на губернатора, като познат с Церетелев и посланика Новиков още преди 1879 г.³¹

Още по-недоказуема е тезата, че „Народната партия се ползва със симпатиите на Главния секретар“, изградена от съображенията за идването на Кръстевич на власт като руски кандидат (а най-тясна връзка с руските дипломати има Народната партия), от разпускането на Областното събрание, от превеса в новия му състав на съединисти³². Такова заключение не се потвърждава от документите, в които съвременниците пишат: „Той можеше само да е роб на длъжността си, но никак не и партизиан. Той и д-р Стамболски се отвращаваха дори от партизанството ... Директорите не бяха признати партизани, не вземаха участие в събранията на Народната партия“, „Директорите не се числяха към никоя политическа партия или пък политическо течение.“³³ Като свидетелство за това говори писмо между видни дейци на Народната партия, разкриващо, че тя е от най-дейните критици на губернатора след избора: „Положението на нашата партия е съвсем фалшиво, на нас хвърлят отговорностите, а ние нямаме ни най-малка власт ... Кръстевич не може или не ще да разбере, че нашата партия не съществува, та да му бъде прост слуга ... Кръстевич се страхува от нас да не би, когато имаме сичката власт, да повдигнем въпроса за съединението ... Кръстевич не бъде ли с нас, ще бъдем принудени да го оставим на собствената му съдба.“³⁴ Още един аргумент е предприетият т. нар. втори опит за съединение от Народната партия, лишен от съдържание, ако тя е лансирала Кръстевич.

Управляващата в Княжеството Либерална партия – Др. Цанков още през ноември 1883 г. смята въпроса за назначение на губернатор за капитален, защото от лицето, на което се повери управлението, зависи развитието на Румелия. Междувременно и опозиционната Либерална партия – каравелисти се изказва за преизбор на Богориди, против съединисткото движение в Областта³⁵.

В края на март – началото на април 1884 г. атмосферата в Цариград е нажежена от непрекъснатоменящите се сведения, давани от ангажирани вестници. Яс-

но е само едно – Русия не ще позволи преизбиране на Богориди. За момента тя е с по-силни позиции от Австро-Унгария: подкрепяна от Германия, в добри отношения с Портата. Франция е заета с друг континент, Великобритания е склонна към отстъпление. Лансират се и нови кандидати – Ив. Ев. Гешов, К. Стоилов. Високата порта е уведомена от българите, че подкрепеният от нея Рустем паша не е желан и при евентуалния му избор би се стигнало до революция (съединение). Знаен е още твърдият отказ на Русия да подкрепи Богориди. Затова султанското правителство е в колебания – не иска руски кандидат, но не желае и нарушаване на статуквото чрез откъсване на територии³⁶.

Русия използва Богоридиевия донос срещу Сорокин като претекст за обида. На 24 март 1884 г. тя заявява пред Портата окончателното си нежелание за преизназначение, а след една седмица (31 март) от руска страна вече е издигната кандидатурата на Г. Кръстевич³⁷. Подкрепялата Рустем паша и Богориди Великобритания няма сериозен интерес и решаващ глас по случая. Франция стои зад ген. Виталис, а Италия – зад Рустем паша, но и двете са слаби в международните си позиции, за да имат успех³⁸. Австро-Унгария първоначално подкрепя като свой кандидат Ал. Батенберг, представяйки си влашко-молдовския сценарий в български вариант. Разбрала утопичността на подобна идея, тя възприема като задача запазването на статуквото, но с удобен ѝ губернатор – Богориди. В негова полза е трескавата ѝ енергична дейност и затова впоследствие е изключително недоволна от егоистичното поведение на Русия, несъобразила се с австро-унгарското предложение за преизбор³⁹.

След демонстрираната твърда руска позиция, Портата се съгласява, че трябва да бъде избран толерираният от нея кандидат, но едновременно иска мнение от запознато с българските проблеми лице – екзарх Йосиф I. Неговата листа, явно съгласувана с Русия, включва: Каратеодориди, Й. Груев, Ил. Цанов, Н. Начов, но акцентът е поставен върху Г. Кръстевич. Екзархът уверява Великия везир, че последният кандидат е честен и почтен царски сановник, който няма да измени на доверието, нито ще благоприятства евентуално съединение, стремежи се да разсее турските опасения за известна мекушавост и страхливост на Кръстевич. Подтикнат от серия мотиви – лични (единомислие, възхищение), национални (българин), политически (Русия и Княжеството го подкрепят) – екзархът предприема поредица дипломатически разговори в подкрепа на Кръстевич и срещу Богориди: на 16 април с турския външен министър, на 24 април с Великия везир, на 25 април със султана. Паралелно с него в Цариград действа и Сорокин, натоварен със същата мисия⁴⁰.

Състоянието на проблема се заплита още повече от споровете за времето, когато трябва да се назначи новият губернатор – денят на съобщението за избор (14 април) или на излизане на фермана (5 май). Време е нужно и на Русия, за да убеди останалите сили и Портата в своето предложение. Назначението постепенно се превръща в най-важното събитие на полуострова, обвързва се тясно с Египетския въпрос, заради който Австро-Унгария и Германия искат свикване на конференция в Лондон. Тъй като Османската империя не желае подобно усложнение, тя отстъпва на руския натиск срещу обещание за поддръжка на бъдещата конференция (което става на дело – 16 юни 1884 г.)⁴¹.

Изборът се извършва на посланическо съвещание, започнало на 13 април, където всички сили, без Франция, се обединяват зад руската кандидатура. Те са мотивирани от настояването на Петербург, от обещанието на Кръстевич, че ще управлява лоялно, в интерес на мира и тишината, от вярата, че новият губернатор ще бъде като османец в политиката си⁴². Аргументите на Русия – Кръстевич е в отлични отношения с нейните представители, има писмена връзка дори с външния министър Гирс. Привличат я и личните му качества: рядка самостоятелност, неподатливост на чуждо влияние, скромност, сериозност, трудолюбие, педантич-

ност, добросъвестност, почтеност, скептицизъм. Политическите му схващания не притесняват Русия – поклонник на френската юриспруденция, на Гизо и на Юлската монархия от английски тип; привърженик на схващането, че диригент на „европейския концерт“ трябва да е Франция; със своя теория за връзката между прогрес и политическо влияние (колкото са по на запад държавите, са по-развити). Въпреки че не прави изключение за Русия в оценките си, за нея са важни резултатите от дейността на Кръстевич като директор на вътрешните дела – с практичност и енергия прави дирекцията си най-благоустроена, преписката с Империята минава под личния му надзор, проявява такт към чуждите дипломати. Руският вестник „Санкт Петербургские ведомости“ окачествява избора като възможно най-добър, а в. „Свят“ допълва: „... опитен държавен мъж, български патриот, известен равноправник между трите народности.“⁴³

Мотивите на Русия са съвсем прагматични, нямат нищо общо с твърденията, че Кръстевич е избран, защото е „русифил“. Най-важният коз на подобно схващане биха могли да бъдат връзките в миналото между Кръстевич и граф Н. П. Игнатиев. Но реално те се изразяват в обмен на мисли, съвети и препоръки при дипломатическите стъпки около църковния спор. За Игнатиев събеседникът му е реалист, умерен, лоялен, но не и русофил – срещу такива чувства застават образованието, политическата концепция, патриотизмът на Кръстевич⁴⁴. Твърдението за „русифилство“ идва вероятно от изявленията след Съединението на Временно-правителство пред английски дипломати (че акцията е извършена срещу русофила Кръстевич), откъдето трайно навлиза в историографията⁴⁵. Тъй като „русифил“ не означава „руски кандидат“, нито „привърженик на Народната партия“ (каквото също не е), то трудно е да се приеме като определение за човек, бил през целия си живот единствено българофил.

Западните държави се съобразяват и с друг аргумент – кандидатът е стар и слаб, лишен от престиж, може лесно да се контролира, пламенните му национални симпатии са все още непознати, известен е от отношенията с консулите като способен чиновник⁴⁶. В печатния си орган в. „Тан“ Ке д'Орсе изразява недоволство от поведението на Русия, издигнала Кръстевичевата кандидатура без уговорка със силите. Впоследствие Франция се убеждава в качествата му (мъдрост, рационализъм), в способностите му (труди се безшумно), в симпатиите му към нея. Заключение се трансформира като „сериозен приятел на Франция, на когото може да се разчита“. Цариградският вестник „Ла Тюрки“ отбелязва, че Кръстевич е деятелен човек, който работи от сърце и душа за уреждане на администрацията. Екзархът също е доволен – смята назначението „добро за всички народности“ в Румелия, надява се „хитър и почтен човек“ като губернатора „да успокои всички партии и духове“⁴⁷.

От представените му 3 кандидатури – Кръстевич, Рустем паша, Каратеодориди – султанът предпочита първата. Неговите съображения освен политическите, също включват личността на главния управител: лоялен и честен турски чиновник, намиращ се високо в съдебната йерархия, показал като директор на вътрешните дела изключително балансиран подход към Империята, некомпрометиран с груби провали и връзки с чужди сили⁴⁸.

Официално съобщение за назначението се появява на 24 април 1884 г. в цариградската преса, а агенция „Хавас“ го разпространява веднага. Следващите дни слухът е потвърден с по-голяма сигурност, дават се биографични данни, отзиви, поздравите от Австро-Унгария до Кръстевич⁴⁹. В шетната около избора румелийският печат също реагира, но лаконично: „Колкото до общественото мнение в Областта, ний ще кажем истината. Кандидатурата е благоприятна за всички елементи: българи, турци и гърци“, „Кръстевич е човек, който е дал слава на народа

си, изпитан патриот, вечно лоялен и предан на държавата, на него се дължи добре уредената администрация.“ Новият губернатор още тук е обвинен от Народната партия (в. „Марица“), че е „излишно предпазлив и нерешителен“ – характеристика, съвпадаща дословно със становището на руския посланик Нелидов, публикувано в „Новое время“⁵⁰.

Повече отзиви се появяват в Княжеството. Опозиционната Либерална партия – каравелисти с видимо неудоволствие и раздразнение пише: „Кръстевич е типичен турски чиновник, който е захвърлил чибука само защото не е в състояние да го задържи. С него Румелия отива към потурчване. С нищо друго не се е отличил досега, освен с чорбаджилък и бюрократизъм“; „Кръстевич ще управлява до пладне по български, а до полунощ по гръцки. Работите ще тръгнат по-къпаво, управлението ще бъде по-турско и по-тираническо“; „Кръстевич е един от най-долните чиновници, без авторитет и независимост, който ще превърне автономната област в турски вилает. Още от сега започна да си показва рогата такива, каквито всички, които го познават, знаят, че ги има“⁵¹. Подобни статии Кръстевич не пропуска, четейки всички пристигащи вестници, но едва ли приема равнодушно явното отсъствие на морал у стари съратници като редакторът П. Р. Славейков. На другия полюс са цанковистите. В хвалебствена биография са отделени няколко акцента: издигане вследствие на лични дарби, качествата му – трудолюбие, рядък такт при подбора на екип и ръководството му като директор на вътрешните дела, ролята му на главен лост на управлението в първите години. Заклучението е високопарно, но точно – „син на България, син на делата си, на способностите си“. Отзив дава и консерваторският в. „Отечество“ – българин, един от малцината, изнесли на плещите си църковната борба. Умът, науката, опитността, доброто познаване на живота на българите са посочени като залози за успех на Кръстевич⁵².

На 6 май и в Пловдив е получено официално известие за назначението. За самия Кръстевич то не е изненада, което кара съгражданите му да си мислят, че е постигнал целта на живота си. Ако го познават повече – по темперамент, възпитание, жизнен път – трудно биха дали утвърдителен отговор на догадките си. Защото имат пред себе си човек, необичащ сцената, а по-скоро мястото зад кулисите, предпочитащ не почестите и фойерверките, а ежедневната работа. Трудно би си пожелавал подобен пост, знаейки произхода и положението си сред компанията знатни и протежирани кандидати. Би се изсмял на легендата за коварно осъществения си план – да отстрани конкуренти като Вълкович, Виталис, Кесяков и Гешов – защото знае, че нещата се решават от силите. Не е виновен за ходовете на Богориди, който сам се компрометира, но не приема и теорията му за „удар с нож в гърба“. Истината му звучи невероятно, но е факт. Оттук нататък – предстои му да опита „тежестта на царската корона“.

Честитките от консули, директори, Постоянния комитет и чиновници са съпроводени от шумно оживление по улиците, където съединистите се поздравяват с „Честито ти царство!“, а гърци и турци са „бесни от радост“. Вечерта е устроено градинско веселие, тъпна пловдивчани акламира новия губернатор пред дома му. Кръстевич схваща изкуствеността на овациите („нещо като веселба“), радостта под сурдинка на някои, интересно му е да наблюдава метаморфози. Но той не е невъзпитан, не му е чужда човешката суета, за да не благодари на почелите го в 24 часа – с обещание да служи занаят все така и с неизбежната доза популизъм, характерна за всяко ново начало: отричане на предшественика⁵³.

Но не фанфарите са основното, което вълнува Кръстевич – ежедневната работа чака извършителите си. Той продължава да е наместник и директор на вътрешните дела, което означава подписване на цялата документация на Областта. Губернаторът не пропуска юридическите формалности: да уведоми Постоянния комитет за новата си длъжност, да даде обяснения за пребиваването на началника

на милицията и жандармерията без негово знание в Цариград, да посрещне митническият инспектор Кямил бей, да приеме оставките на пловдивския кмет и градските съветници⁵⁴. Безсънни нощи му струват и отговорите на честитки от стари приятели относно назначението: Т. Бурмов и К. Стоилов в София, Р. и Г. Миркович в Сливен, А. Т. Илиев в Ст. Загора⁵⁵.

Кръстевич знае, че назначаването му трябва да се предшества от посещение в Цариград, където лично да получи ирадето от султана. Но още тук се явява трудност от правно естество – в Органическият устав не е предвидена възможността наместник да стане губернатор, а пък и директор на вътрешните дела да не може да го замести, тъй като е същото лице. Казусът е решен с назначаване на временен главен секретар – Й. Груев. Чак тогава, успокоен, Кръстевич заминава на 22 май 1884 г., като поддържа писмена връзка с Груев по областните проблеми⁵⁶.

Кръстевич не е от хората, опияняващи се от блясавото посрещане в Цариград, нито от султанската аудиенция, нито от връчения му орден „Меджидие“ – I клас. Намирайки се в траур, той спазва приличието – празникът му е почетен само от тесен кръг близки. В имперската столица новият губернатор посвещава времето си на практически занимания: визити на министри, установяване връзка с посланиците, посещение при екзарх Йосиф I. Постоянно го тревожат мисли за оставената държава – писмено дава наставления за мерки срещу разбойниците, препраща прошения на мюсюлмани. От кореспонденцията му с Пловдив вече личи глобалното мислене на държавен глава, за когото са важни „опазването на тишината и порядъка в Областта“, образът на Румелия като страна на веротърпимост и толерантност към малцинствата. Само така поверената му провинция може „да ся препоръчи на благоволенieto и симпатията на Европа“. Въпреки несъмнено ласкавото посрещане от султана, християнинът, знаещ, че „всичко е суета“, размишлява: „Да даде Бог ум и разум на синца ни, както и на сичкото население, за да не ся засраим пред цяла Европа, а напротив да ся похвалим и обикнем от нея“. Тънкият усет на дипломат го кара да отминава с мълчание злостните критики в печата, че за султанския рожден ден в Пловдив са станали илюминации без аналог. Губернаторът схваща скрития им ход: да се задоволи турското население и да се привлечат османски симпатии⁵⁷.

Кръстевич не се притеснява и от пусканите обилно интриги в Румелия – за полумесеца над конашката порта, за подвизаването си в столицата с фес, за намерението си да вземе турчин и грък за директори. Връща се, когато му е разрешено от Портата, а не, както го клеветят, след дълга почивка – на 20 юни 1884 г. Непосредствено след това губернаторът предстои по-страшна битка – да обедини обществото и да го поведе след себе си, да придобие авторитет на държавен глава, стоящ над всякакви пристрастия. А в обществото вече съществуват два полюса. „Марица“ сипе суперлативи за „Човека на Румелия“: безкористен, честен, справедлив, любознателен. Вестник „Народний глас“ подчертава неподлежащите му на съмнение български чувства, вярва в достолепната посока на бъдещото управление. Народната партия тръби, че назначението е посрещнато от всички страни с възторг, че губернаторът е непартизански, но русофил⁵⁸. Опозиционната преса се отвращава от паралел между Богориди и благодетелствания от него Кръстевич. Новината за назначението е описана като „гръм из града“, защото е за човек, сложил вериги върху свободата на печата. „Колкото за миналите му заслуги, всички помнят, че когато доблестните борци за черковната ни независимост воюваха юнашки с Портата, то Кръстевич получаваше причащение при Патриарха“, „Като Директор на вътрешните дела всичките му законопроекти са били постоянно отхвърляни от Областното събрание“. Според Либералната партия цял Пловдив останал учуден и разочарован от назначението, в

действие са пуснати анекдоти за властолюбието, користта и безчестието на губернатора⁵⁹.

Кръстевич изпитва необичайно, почти неловко чувство при слизване на пловдивската гара – официално облечени посрещачи, дипломатическият корпус в пълен състав, военна рота, Градският съвет. Мислено се връща преди пет години: липсват тревогите за феса, уж всички са радостни. Главният управител е преживял не една драма, за да се поддаде на емоция, събира сили и изрича програмата си за действие: „Дано Бог ми помогне да направя всичко, което би удовлетворило населението и въобще Отечеството ми. Обещавам да се трудя, както винаги.“⁶⁰

Официалната част е насрочена за неделния ден, 24 юни. Дворът на конака се изпълва от чиновници, учители, консули, духовни началници, правителството, Постоянния комитет – всички готови да чут прочита на султанския ферман на трите официални езика (български, турски, гръцки). Текстът вероятно удивлява мнозина присъстващи с ласкателствата към губернатора, но за самия него, като юрист, е ясно, че слуша стандартен документ с единствено нови мотиви: личните му способности.

Нищо ново, само началото на труден път – с празна хазна, икономическа криза, опозиция от директората и Областното събрание, разбунено население. Пред Кръстевич стои дилемата: запазване на статуквото, което му се струва немислимо, или радикални реформи, неминуемо съпроводени от напрежение, препятствия и изискващи енергия и твърда ръка⁶¹. В печата продължават личните нападки срещу губернатора: „Расъл сред цариградските кятиби, единственото нещо, което е виждал, са турските миндери, върху които цял живот е стоял на колене, а ла турка“; „Душата му е напоена с турско-фенерска нравственост. Малодушна, застойчива натура, дребнава в административните си способности. Български ренегат, възпитан в мрачните вертепи на Фенер, напоен с ядовит срещу народността си дух, той рано е забравил Отечеството, народ и дълг ... Тъй като се кръщавал втори път, заклел се е да не казва българска дума ... Турско ефенди, отказало се по църковния въпрос от България ... Изродена твар! Гаврил паша – българин?! Какво поругание, какво унижение за тебе, българино! ... Вместо да улекчи трудната задача на благодетеля си Богориди, той се окръжи с добре платен и предан персонал, угодническо на турските цариградски паши, горещо покровителстваше турците, най-неспособните чиновници, въведе разврат и бюрокрация.“⁶²

Кръстевич не е този, който би се уплашил от подобни низки страсти, нито би влязъл в байганьовски „механджийски спорове“. Писател и журналист, той предпочита да остави хулителите сами да си сътворят автопортрет. Като християнин вярва искрено в премъдростта на библейските слова „По делата им ще ги познаете“ и се задоволява с лаконичното „Отче! Прости им, понеже не знаят, що правят“ (Лук. 23:34). Кръстевич предпочита други цитати от вестниците: „Богориди не е полубог, както новият губернатор не е личност, напълно лишена от човешки и български чувства... Времето ще покаже доколко той ще се отличи на тежката, мъчна, но високо почетна служба – главен управител.“⁶³

* * *

В парламентарните държави е естествено всеки нов държавен глава да смени управляващия екип, да подбере хора, нужни му в работата. Кръстевич обаче е ограничен в действията си – от статута на автономна област (необходимо е съгласие от султана), от положението си на руски кандидат (някой назначения му се налагат), от силната политизация на обществото. Чак след това трябва да се съобрази със собствените си разбирания за управление и предпочитания. Изправен

е пред несъчетаемост и разбира, че само компромисът би могъл да я направи реалност.

Първата стъпка на губернатора е да предложи за избор на султана листа от кандидати за поста директор на вътрешните дела, като според Органическиия устав лицата трябва да са задължително християни. От Кръстевич зависи кого ще предложи, но не и кого ще назначат. Ограничен в избора си, но отлично познаващ тежестите на длъжността, главният управител издирва не толкова образован, колкото работоспособен човек, с когото ще може да се разбира, но без амбиции. Човек неополитизиран и така предпазен от слугуване на партийни прищевки и вредене на държавните интереси. Кръстевич търси способен директор, но чрез когото би могъл пак да ръководи цялата администрация.

Проблемът за избор е поставен след официалното съобщение за назначение на Кръстевич и веднага предизвиква големи затруднения. Върху губернатора се оказва натиск от няколко посоки. „Марица“ лее дитирамби по повод личността му с неприкрита цел да бъде предпочетен един от редакторите ѝ – Ст. Бобчев. Гешовата фамилия представя друг претендент: д-р Г. Хаканов, зет на Ив. Ст. Гешов⁶⁴.

Кръстевич е в двоумение, кого да предпочете. Дали Йоаким Груев, приятеля си на зряла възраст, съратник от църковната борба, книжовник и активен сътрудник на „Български книжици“, единомишленик, цели пет години безукорен като директор на народното просвещение. Или пък Стефан Бобчев – 31-годишен, възпитаник на цариградското медицинско училище (откъдето познава губернатора), следвал медицина и право в Русия, известен със статиите си в „Право“, „Македония“, от преводите на „Съкратена османска история“ и биографията на Б. Франклин. От Румелия Кръстевич познава Бобчев като способен юрист, шеф на причисленото към неговия ресор Върховно съдилище за административни разпри, като член на Книжовното дружество и депутат в Областното събрание. Оценявайки плюсовете, губернаторът не е доволен от Бобчевата слава на карьерист, на активен партизанин, от липсата на административен опит. Третият кандидат, Г. Хаканов, е завършил лицей, получил е медицинско образование във Влашко, знае чужди езици. В Областта е известен като депутат, а на Кръстевич и като негов подчинен – окръжен, а след това градски лекар. И при него недостатъците обхващат тясна специализация, неопитност в управлението, обвързаност с Народната партия. Тръгвайки за Цариград, Кръстевич избира само един от тримата – Груев, защото трудно би работил с останалите. На него той оставя и наместничеството, едновременно с длъжността директор на вътрешните дела. Листата, представена на султана, е допълнена още с д-р Хр. Стамболски (верен приятел на губернатора, участник в църковната борба, сливенски префект в Румелия, по-късно директор на земеделието, търговията и обществените сгради) и с Ив. Ев. Гешов (способен държавник, когото Кръстевич познава от дете, сътрудничил му като румелийски директор на финансите, преминал на служба в България по негова препоръка). Списъкът е логичен за губернатора, но, първо, не включва руските кандидати Бобчев и Хаканов и, второ, съдържа неприемливи за Портата хора. Самата тя иска турчин за директор на вътрешните дела, срещу което Кръстевич поставя свой ултиматум – или неговите предложения, или оставката му. Предвидил реакцията на външните фактори, но желаещ да покаже волята си, главният управител е подложен на силни внушения от страна на руската дипломация, съпротивляваща се на Груев и Гешов, настояваща да се вземе външно лице⁶⁵. В този спор на взаимноизключващи се интереси решаваща остава волята на силите, създали Румелия и нуждаещи се от запазването ѝ като част от статуквото по Източния въпрос. Виждайки опасността от максимално дестабилизиране на обстановката, чуждестранните посланици в Цариград се намесват с аргумент, че „по-сгоден случай и

по-добра причина за съединение и нарочно не може да се създаде“, като препоръчват да се търси взаимноприемлива фигура. Руският консул Сорокин веднага предлага Начо Начов – млад човек от Стара Загора, учителствал в Сливен, познат на Кръстевич като книжовник в цариградския печат, съставил „Кратка българска граматика“. Губернаторът си го спомня от инструктажите като ихтимански (1879–1880) и новозагорски (1880–1881) околийски началник, от съвместната работа след назначението му за сливенски префект (1881–1884). Споменът му е за „скромен, тих, никого не представляващ, освен себе си, чиновник“, положил усилия за уреждане на департамент с разбойници, бежанци и болести. В мисления баланс на губернатора аргументите „за“ натежават: административен опит в собствената му дирекция, интелигентност, не е засенчваща фигура, не е партиен деец, с безупречна репутация, чиновнически тип, самоиздигнал се като него. Неверие предизвиква младостта му, недостатъчната надареност и образованост. Но пък Портата няма нищо против, Русия също⁶⁶.

Назначението на Начов е извършено в края на цариградското посещение, но става известно при завръщането в Пловдив. Щабът на Народната партия приема новината, „от никого неочаквана“, като „поразен с гръм“. „Бобчев и Хаканов още в тоя момент се закахиха да му отмъстят, силно почнаха да порицават Кръстевича, що се отнесьл спрямо тях доста нелоялно. Те считаха, какво без неговата силна поддръжка Начов не би можал да заеме тоя пост.“ Й. Груев също е изненадан, други говорят за „фатална грешка“, защото е предпочетен никому непознат в Румелия човек, без шумна общественно-политическа дейтелност⁶⁷. В квалификациите личи огорчение от заблудата, че щом е избран руски кандидат, а Народната партия е проруски ориентирана, то тя е на власт и по право трябва да заеме управителните постове.

Либералната партия ликува, директорите замислят да подадат оставки в знак на протест. Борбата за власт и административни постове вече бушува, а с нея Пловдив става пак „една малка Византия“, люшкана от несигурност, интриги и клюки. Народната партия посреща назначението „дружелюбно“, което в превод означава, от една страна, свиване на съединистките знамена за по-удобни времена и резолюция за участие в правителството при покана, а от друга – недоволство под сурдинка⁶⁸. За него свидетелстват размислите на нейни дейци: „Неговите домашни са по-влиятелни, отколкото цялата ни партия... Да защитаваме погрешките му лошо, а да се обърнем против него, още по-лошо. Кръстевич се страхува от нас да не би, когато имаме всичката власт, да повдигнем въпроса за Съединението. За да избегне това, той би предпочел да бъде с мерзавците или нас да ни допуска до власт дотолкова, доколкото да не можем да направим нищо в това отношение. Трябва да употребим висшите си усилия да го вкараме в правий път, но работите не предвещават бляскаво нещо.“⁶⁹

Притиснат от недоволствата на партиите, чиновниците, руското консулство, великите сили, Портата, губернаторът търси изход. Народната партия още преди пътуването му е поставила недвусмислено въпроса за уволнение на директорите от противниковата Либерална партия. Тогава той ѝ отказва с предлог, че би се нарушил редът в администрацията. Но сега намеците са очевидни: лично и в печата го подканят да се раздели със зле настроения Частен съвет, заразен от партизанство, защото народът очаквал спасителна дейност⁷⁰. Размишлявайки около необходимите смени в директората, губернаторът е улеснен от събитията.

Поводът е т. нар. случай Тончев – Власаков, започнал с преместването на младия юрист Д. Тончев (завършил като правителствен стипендиант в Русия) от Пловдивския в Татарпазарджишкия окръжен съд. На негово място идва прокурорът Т. Власаков, преместен предишната година от същия пост и роднина на шефа

на губернаторската канцелария. Воден от желание да възстанови статуквото, позовавайки се на правителствено решение (опозицията твърди, че протоколът е фалшифициран) и без знание на директора на правосъдието, Кръстевич издава нужния приказ през юли 1884 г. Действието предизвиква буря в печата. Народната партия го окачествява като маневра на Либералната „да прави от частен случай слон и заключения за цялото управление“. Обвинението във фалшификация се представя като „безсъвестна лъжа и кално средство“, а препоръката е Частният съвет да подаде оставка, щом не е съгласен. Либералите тръбят, че „упояването с власт е възмутителен факт, груб произвол“, при който не са зачетени образователният ценз и формалностите. Кръстевич е наречен „най-върлгонител на руските възпитаници, извършител на неправда, която води до анархия“⁷¹. Въпросът е отнесен и до държавните органи. На 7 юли Постоянният комитет официално пита губернатора за причините по случая. В забавения си отговор Кръстевич се аргументира с: оплакванията на Власаков, с правото си по Органическия устав да назначава съдии и бди над законите, със задължението на директора на правосъдието да изготвя списък на окръжните съдии, който да се представи на Постоянния комитет и утвърди от губернатора. Същият ден скандалът се разраства вследствие писмо от Кръстевич до Ив. Салабашев. В него се разяснява случаят от гледна точка на подателя – Тончев няма служебен ценз; разместването е било неправилно; назначаването на Тончев лично от директора на правосъдието нарушава Органическия устав, а е прието без протест от дипломиран юрист; Салабашев не е отговарял на жалбите на ощетения, а Тончев е имал безсрамието да подаде оставка, пълна с „неуместни и безсъвестни грубости“, укори и клевети срещу прекия си началник – губернатора; директорът на правосъдието е нарушил дисциплината и защото вместо да накаже служителя си, е одобрил оскърбленията и ги е препратил без свой коментар. Финалните фрази на посланието, писано с гняв и възмущение от стар човек и вещ юрист, защитава винаги справедливостта, са явна подкана за оставка – главният управител иска писмено обяснение за случая от своя директор⁷².

Кръстевич правилно пресмята хода си. И двата отговора на писмата му са в рамките на очакванията. Постоянният комитет преценява постъпката му като закононарушение и неправда, а директорът на правосъдието изпраща подробни разяснения. Той смята разместването като мярка против анархията в Пловдивския съд при Власаков, а не в резултат на лични антипатии. Стъпките на губернатора, според Салабашев, са незаконни, тъй като са извършени без негово знание, нито на неговия заместник. Кръстевич е обвинен в извънмерно пристрастие към Власаков и в опит за изнудване на директора на правосъдието⁷³. След подобна размяна на удари и за двамата е ясно, че не могат да продължат съвместната работа. При това Салабашев е виден деец на Либералната партия и не изпитва лични симпатии към губернатора („аз и първен не можех да го уважавам, а сега той беше вече за мене нетърпим“). Като се прибавят и слухове за търговските му занимания с розово масло във Виена, за които Кръстевич също трябва да дава обяснения на Постоянния комитет, оставката е неминуема и е приета веднага (28 август 1884 г.). С това случаят е приключен, а за директор на правосъдието е назначен Ст. Бобчев. При избора си главният управител се ръководи не само от съдебния опит, способности и ерудиция, но го счита главно като компенсация за поста директор на върхешните дела с цел да бъдат удовлетворени амбициите на Народната партия, да се снижи напрежението в обществото и се парира руският натиск⁷⁴.

За останалата част от Частния съвет Кръстевич също се тревожи. Още преди VI редовна сесия (р.с.) на Областното събрание някои директори искат да подадат оставките си. Приета е обаче само тази на директора на земеделието, търговията,

и обществените сгради П. Дагоров, но без да му намерят заместник – Хаканов отказва, и.д. става пловдивският префект П. Димитров. Видели, че смените вървят пълзящо, а не радикално, депутатите в Областното събрание се заемат да предизвикат напускането на другите двама директори. Към директора на финансите Ив. Хаджипетров е отправено питане от 14 точки, визиращо недоборите и големия дълг към Отоманската банка. В резултат на дългите прения директорът обявява намерението си да подаде оставка. По същото време се оттегля и Й. Груев, директор на народното просвещение, на чието място Кръстевич желае да постави близкия си сътрудник Ив. Найденов⁷⁵. Външният натиск обаче се оказва по-силен и води до неочакван ход на губернатора – той приканва Областното събрание да излъчи от състава си лица, подходящи да заемат вакантните постове. Молбата е посрещната с въодушевление от депутатите, въпреки че не е изненада за посетените, които са предложени веднага: отпадналият кандидат за директор на вътрешните дела Хаканов (за директор на земеделието, търговията и обществените сгради), М. Маджаров (за директор на финансите) и К. Величков (за директор на народното просвещение)⁷⁶.

Кръстевич съзнава, че Хаканов не е твърде подходящ за подобна изоставаша дирекция, намирала се 6 години в ръце на неспециалисти, но само така може да се задоволи личната му суета, амбициите на Гешови, Народната партия и Русия. Михаил Маджаров е също много млад, копривщинец, родственик на Чалъковци и Каравелови. Има получено от цариградския Роберт колеж средно образование, в Румелия работи в съдебното и финансовото ведомство. Фактът, че добре познава работната материя на директор на финансите, губернаторът трудно уравновесява с партийната му дейност и приятелството с Бобчев. Константин Величков също е възпитаник на цариградски лицей – Галата Сарай, познат е на губернатора и от писарството си в Екзархията (1876–1877). С известен административен опит от времето на руската окупация, той е по-прочут като оратор в Областното събрание – с разпалена реч, наситена от риторски труфила, буен, лесно пламлив, честен, стигащ до истерия при злоупотреби и неправди, неподатлив на компромиси, но с болезнена амбиция⁷⁷. На Кръстевич му се нрави и това, че известно време е учил право в Париж и е добър писател, изявяващ се в сп. „Наука“.

Областното събрание приема с дълбока благодарност „въвеждането за първи път на конституционното начало в Румелия – директорите да се избират от средите на парламента“. В печата действието е окачествено като „конституционно проявление на благоразумен и патриотичен държавник; въпреки че за конституционно управление не може и да се бълнува“. Постъпката се тълкува разнопосочно – като начин за дистанциране от предишното правителство и неговите методи, като съобразяване с чуждия опит, като опит за реформа във висшата власт, като желание на губернатора да има до себе си млади хора. Опозицията тръби за преврат, а малцинствата – за републиканско управление⁷⁸.

Кръстевич е претеглил предварително аргументите. Директорите са млади, кипят от нови идеи и енергия, с тях би работил по-лесно, защото ще го слушат. Образовани са по западен образец, вълнуват ги модерни теории, стараят се да придобият опит – през лятото са специализирали на държавни разnosки администрация в Италия и Швейцария. Всички директори са от Народната партия – влязла в управлението, тя не би имала повече амбиции, става безопасна и лесно контролируема срещу евентуално нарушаване на статуквото чрез съединение. Ходът е замислен така, че всички да са доволни – директорите, Народната партия, Русия и Областното събрание (с илюзията, че е фактор, се улеснява законодателната работа и се стабилизира властта). В Частния съвет чужденец е единствено началникът на милицията и жандармерията – ген. Дригалски, поляк, австро-унгарски

офицер. Известен от турската си служба като участник в Дунавската комисия и в султанската свита. Назначен е през април 1884 г. по настояване на Германия и с руско съгласие⁷⁹.

В професионално отношение директоратът е твърде разнороден – учител, журналист, юрист, писател, военен, – което се отразява неблагоприятно при подготовката на законите и воденето на преписката с Портата и консулствата. Кръстевич трябва да поеме повече дейности, докато помощниците му се превръщат в изпълнители на заповеди. Ярките индивидуалности в правителството, неспособни в едно цяло плашат губернатора. Появява се взаимна завист, преследване, подигравки срещу Начов, когото хулят като протеже на Либералната партия и Сорокин, като немарлив и некадърен⁸⁰. Към Кръстевич директорите също затайват вражда, отнасят се с присмех, който след Съединението прикриват с гузни славословия. Директоратът, както при първия мандат не е единен, а поляризиран, без обединяваща фигура. Затова действията му са повече центробежни, отколкото концентрирани, а това неминуемо води до разстройване на управленския механизъм и податливост на външен натиск. Макар и не според желанията му губернаторът съзнава, че съставът на Частния съвет е плод на компромис и го приема като даденост. Своята задача той вижда в неуспешното му включване в административния механизъм и в собственото си безболезнено сработване с него.

* * *

Загубилата предишните избори Народна партия прави пред Кръстевич веднага след назначението му внушения за подмяна състава на Областното събрание. По въпроса постоянно го безпокои и руският консул Сорокин, желаещ проруски ориентирана партия да управлява Румелия. Кръстевич проявява нежелание и колебание: опасява се да не спечели опозицията (както в Княжеството – 1880 г.), да не бъде сметнат за партизанин (защото Областното събрание не го е предизвикало). След дълги обяснения с главния управител Народната партия сондира мненията на бюрата си в провинцията и получава положителен отзвук. Губернаторът натрупва все повече аргументи – засилващия се антагонизъм между него и Постоянния комитет, опасността от пренасяне на ожесточените страсти от печата в Областното събрание, където мнозинство има Либералната партия. Доброжелатели пък му напомнят за същите прецеденти и в по-демократични държави⁸¹.

Кръстевич е принуден да вземе решението си под външен натиск, но за него той намира своя мотивировка: не политическа, а държавническа. Губернаторът не желае да бъде блокиран механизмът на управление, не иска ексцеси в началото на мандата си, които да го компрометират пред Портата и силите. Интересно му е да отчете настроението на обществото, което след избори би се освободило от страстите. Съществуват и лични мотиви – Областното събрание е още в същия състав, искал оставката му на V р.с. (1883 г.) и принудил Гешов и Стамболски да напуснат директората. В крайна сметка губернаторът поема отговорността и в издаден на 27 август 1884 г. приказ обявява Областното събрание за разпуснато. Стъпката е консултирана предварително с Частния съвет, с руското консулство и с Портата, но в документа вината е хвърлена изцяло върху главния управител: затова, че не е провел през 1883 г. редовни избори, техните резултати не отговарят на народната воля и той желае да отчете отношението лично към него. Събранието още му е нужно, за да сполучи в грижите си за добро управление. Приказът е аргументиран със заповед на султана и с Органическия устав, а датата на изборите е насрочена за 23 септември⁸².

Формалностите са спазени, но реакцията в обществото е неформална. Либералната партия обявява акта за „начало на мракобесие“, за „пладнешко беззаконие

на изгубил разсъдъка си човек“. Вместо по същество законният приказ се атакува с епитети към губернатора: „турско ефенди, отказал се от произхода си фанариот, покровител на кохорта гаврилисти-некадърници, целящ се да направи Румелия турски вилает, да убие всичко българско“⁸³. Народната партия характеризира приказа като „висша степен справедлива и конституционна мярка“, защото Областното събрание било „средище на службогонци, неспособно да функционира, занемарило народните работи“. Разпускането е прието с ентузиазъм, като право на губернатора, вдъхновено от благонамерени чувства и патриотизъм⁸⁴.

Консерваторите в България хвалят конституционния акт, считайки, че Събранието не се ползва с народното доверие. Цанковистите в опозиция наричат действието „радикален, своєвременен и законен акт“. Управляващите каравелисти са на другия полюс – хулят „турския деспотизъм на нямащия понятие от конституционно право Кръстевич, в чийто действия алфа и омега са личните интереси“. Приказът е наречен „произвол с гибелни резултати“, „преустановяване на законодателната власт от един ренегат, подтикван от шепа шарлатани, гладни за власт“. „Румелия е немилостиво тъпкана от нечистите крака на един турски службаш – земята, където са родени герои като Левски и Раковски.“⁸⁵ Русия обаче одобрява действието като нужно, законно, ликвидиращо антагонизма в управлението⁸⁶.

Наличието на противопоставяне между Постоянния комитет и Кръстевич е видимо от конкретния анализ на взаимоотношенията им, довели до разпускане и на Областното събрание, и на самия Комитет. В таблицата са разгледани случаите на приемане и отхвърляне от Постоянния комитет на предложения от губернатора или от неговия наместник по отделните ресори на управление.

Приети предложения	Отхвърлени при Й. Груев	Отхвърлени при Г. Кръстевич
1	2	3
Дирекция на вътрешните работи		
	1. Щатове ⁸⁷	
– на 2 ключари в Централната тъмница (5.06.1884)		– на писар за Старозагорската префектура (16–19.05.1884)
	2. Местна власт а. префектури ⁸⁸	
– Утвърждаване поправителните бюджети на Сливенски (1.05) и Бургаски окръг за 1881/82, 1882/83, 1883/84 г. (28.06.1884)		
	б. градски съвети ⁸⁹	
– ПАП за 2500 гр. за място в Ямбол, купено от сливения префект (20.06.1884)		
	в. общини ⁹⁰	
– ПАП за държане и проверка на общински книги (7.08.1884)		

1	2	3
– Опрощаване глоба на община заради неизпълнена тимброва формалност (3.08.1884)		
	г. местни избори ⁹¹	
		– ПК отказва да анулира местни избори заради родствени връзки в градските съвети, въпреки нарушаването на ОУ (23.05.1884)
	3. Бежанци ⁹²	
– ПАП за отчуждаване на правителствени земи (3.05.1884)		
	4. Статистическо бюро ⁹³	
	– Отказ да се създаде като безполезно (4.06.1884)	
	5. ВСАР и окръжни САР	
	а. щатове ⁹⁴	
– ПК избира член-слушател във ВСАР (7.08.)		
	б. заплати ⁹⁵	
	– Отказ за 60 800 гр. за ВСАР (18.06.1884)	– Повторен отказ на кредита (21.07.1884)
	в. клетва ⁹⁶	
		– ПК е против решението да ДВД членовете на окр. САР да дават клетва (23.05.1884)
	г. дела ⁹⁷	
		– ПК отказва да освободи от патентно право чужд поданик (3.08.1884)
	6. Санитарно ведомство	
	а. щатове ⁹⁸	
– помощник на член-химиста в Санитарния съвет (3.05.1884)		
	– Отказ за лекар на Централния затвор (18.06.1884)	
	б. нормативна база ⁹⁹	
	– ПАП за констатиране на умрелите (16.06.1884)	
– ПАП за предпазване от епизоотии (26.06.1884)		

1	2	3
II. Дирекция на правосъдието		
	1. Контракти ¹⁰⁰	
– Главен прокурор (16.05.1884), Пловдивски окр. прокурор (27.08.1884)		– Отказ за назначение на военен прокурор (3.08.1884)
	2. Нормативна база ¹⁰¹	
– ПАП за тъмниците (26.06.1884)		
	3. Други ¹⁰²	
		– Питане от ПК: защо не се прилага решението на ПК за безплатна доставка на съдебни решения (3.08.)
		– Питане на ПК: защо ДПр взема съдебни мита (17.08.1884)
III. Дирекция на земеделието, търговията и обществените сгради		
	1. Щатове ¹⁰³	
		– Отказ за помощник-на- чалник на Земеделско-търг. отдел (17.08.1884)
	2. Нормативна база ¹⁰⁴	
– ПАП за търговете (25.08.1884)		– Искане от ПК: отложените от ОС законопроекти да се внесат като ПАП (29.05.1884)
	3. Парични въпроси ¹⁰⁵	
– Кредит за практически кур- сове в сливенската сукнарска фабрика (8.06.1884)		– Отказ за отсрочка на вноските в земеделските каси (27.06.1884)
– Опрощаване наказание на община заради сечене на държавни гори (23.05.1884)		
	4. Концесии, търгове ¹⁰⁶	
– Проект за сребърните мини при с. Лъкавица на гърци - частни предприемачи (21.05.1884)		– Мъмрене на губернатора: че ДЗТОСг не е провел търг за Садовското училище. Ос- порване от Кръстевич (18.07.1884)
		– Отказ на правит. пред- ложение за наказателни мерки при въвеждане на метричната система (1.09.1884)

1	2	3
		– Препоръка: губернаторът да състави комисия по дело за неизпълнен контракт (3.09.1884)
IV. Дирекция на народното просвещение		
	1. Парични въпроси	
	а. бюджетни кредити ¹⁰⁷	
– за купуване на книги в дирекцията, мъжките и дев. гимназии в Пловдив, Сливен, Стара Загора (26.06.1884)		– Отказ за кредит за началните училища (4.08.1884)
	б. общински извънредни налози ¹⁰⁸	
– върху българи в Сопот 20 000 гр. (4.06.1884)		
– върху пловдивското население 28 349 гр. (6.06.1884)		
– върху българи в Татар Пазарджик 139 000 гр. (28.06.1884)		
– върху българи и турци в Пещера 2140 гр. (29.06.1884)		
	в. опрощаване на данъци ¹⁰⁹	
– на десятък на вар за училище в Хасково (30.06.1884)		– Отказ за десятък за училище (18.07.1884)
	V. Дирекция на финансите	
	1. Нормативни документи ¹¹⁰	
– ПАП за максимална годишна комисионна на земедел. каси (16.06.1884)		– Отказ за ПАП за разпределение на кадастъра за 1884/85 г. (4.06.1884)
– ПАП за съставяне на списъци за данъци върху недвижими имоти, неслужещи за земеделие (8.06.1884)		– Втори отказ (9.08.1889)
– ПАП за изменение Отоманския правилник за права на тютюна (28.06.1884)		
	2. Опрощения, отсрочки ¹¹¹	

1	2	3
– Опрошаване на данъци на несъстоятелни податни по околии (8.09.1884)		– Отказ на ПК: притежателите на спиртни фабрики да се освободят от такса и право на фабрикация (23.06.1884)
		– Отказ: да опрости сума за покупка на винени съдове (3.08.1884)
		Препоръка от ПК: правителството да подготви ПАП за разрешение търговците на тютюн да депозират в складове стоката си, да не плащат за това данък (14.08.1884)
	3. Митнически въпрос с България ¹¹²	
		– ПК не приема предложената тарифа, иска по-изгодни условия (1.09.1884)
	4. Областен данък към Портата ¹¹³	
		– Отказ на сума за изплащането му 20 000 т.л. (30.05.1884)
	5. Теглене на кредити ¹¹⁴	
– Чрез ПАП от: 22.04., 28.04., 1.05., 5.05., 10.05., 19.05., 24.05., 12.06., 16.06., 20.06., и др.		– Отказ за 25 млн. гр. (9.05.1884) и за 60 800 гр. (7.08.1884)
VI. Щаб на милицията и жандармерията		
	1. Нормативна база ¹¹⁵	
– Приказ за вида и времетраене на маневрите през 1884 г. (3.08.1884)		
	2. Заплати ¹¹⁶	
		– Отказ да се увеличи заплатата на чужд офицер по чл. 25, Пр. 12 ОУ (19.05.1884)
	3. Пътни разноски ¹¹⁷	
		– Трикратен отказ да се плати на НМЖ (4.05., 8.06., 27.07.1884)

1	2	3
	4. Кредити ¹¹⁸	
– за място при сливенската казарма 4000 гр. (19.05.1884)	– Отказ на кредит за строеж на казарми в Пловдив, Казанлък, Айтос (6.06.1884)	
– за място при старозагорската казарма 300 гр. (3.08.1884)		
– за място в Ямбол 2500 гр. (22.06.)		
– отстъпване даром на беглишки хамбари за казарма от бургаската Окр. комисия (24.08.1884)		
	5. Питания ¹¹⁹	
		– Защо губернаторът допуска НМЖ да пътува без негово знание до Цариград и без да спазва йерархията? (1.05.1884)
		– Защо не е изпълнено решение на ПК: за даване под съд на злоупотребили с доверие и средства чужди офицери? (10.08.1884)

Таблицата представя рязкото прекъсване на традиционното сътрудничество между Кръстевич и Постоянния комитет. Наистина има приети около 50 предложения, но само за 4 месеца са отхвърлени 20 – нещо непознато в предишните години, дори за целогодишен мандат на Комитета. Най-много проекти са отказани на директора на финансите – 10 и на Кръстевич като директор на вътрешните дела – 9. Отправените 4 питання и 3 препоръки са явно тенденциозно насочени, зададени без повод, по странични въпроси. Възраженията на Постоянния комитет се отнасят до откриване на нови щатове, сключване на контракти в милицията, заплатите на чиновниците, опрощаването или отсрочката на данъци, отпускането на кредити и създаването на важни институции като Статистическото бюро. Допълнение към тези съществени откази са спънките във външната политика – с Княжество България (митническият въпрос) и с Османската империя като съюзерен (областният данък).

Съзнавайки, че личността му става повод за буксуване на държавната машина вследствие съзнателната опозиция на Постоянния комитет, Кръстевич вижда само два изхода. Първият е да си отиде той, с него и мирът в Румелия – нещо немислимо за силите. Вторият е да бъде ликвидиран източникът на напрежение. Губернаторът има всички основания да разпусне Областното събрание и Постоянния комитет от държавническа гледна точка, но не взема прибързано решение. Кулминацията на институционния конфликт е предизвикана от намеса на странични фактори – споменатият случай с търговията на Салабашев във Виена, скандалът Тончев – Власаков, както и по повод обиска на пловдивската печатница „Напредък“. Претърсването е заради твърденията на в. „Южна България“, че губернаторът си е

послужил срещу Тончев с фалшив протокол от правителствено заседание. Кръстевич завежда в съда дело за клевета и на следствието става необходим ръкописът на анонимната статия. Обискът е направен в печатницата по заповед на главния прокурор, като с помощта на жандарми са иззети материали. Постоянният комитет и този път иска обяснение от губернатора, дали не е нарушен Органическият устав в точките му за неприкосновеност на жилището и свобода на печата. Кръстевич отговаря юридически обосновано, цитирайки редица параграфи от Основния закон в защита на тезата за напълно законни действия на властта¹²⁰. Реакцията на Комитета е очаквана и илюстрира неговата некомпетентност. Депутатите се позовават на гарантирани човешки свободи, квалифицират деянието като нарушение на Органическият устав, порицават губернатора. След бурни пререкания, подклаждани от кампанията в пресата на либералите, Кръстевич издава приказа си за разпускане на Областното събрание. Решено е, че щом Постоянният комитет е формиран от състава на Събранието и членовете му са депутати, то съществуването му, заседанията и документите му са незаконни. Такова е съдържанието на официалното писмо от главния управител до председателя на Постоянния комитет Т. Кесяков от 4 септември 1884 г.¹²¹

Последвалият юридически спор, породен от неясноти в Органическият устав, прикрива политическата същност на конфликта: дали на губернатора ще се даде възможност да управлява безконтролно до свикване на Областно събрание, т. е. да се наруши балансът между властите, и дали трябва да се спъне действието на държавния механизъм, защото без Постоянния комитет не може да се подготви проектобюджетът, нито да се отпускат кредити на дирекции. Комитетът се защитава посредством аналогии от функционирането на другите управленски институции, с логически аргументи, с позоваване на Устава и изразява категоричното си желание да работи. Въпреки това решението на Кръстевич е окончателно – не го стряскат нито кореспонденцията на Постоянния комитет с руския император, нито споровете в печата¹²².

В България каравелистите наричат разпускането на Постоянния комитет „държавно престъпление, оправдано със софистични мотиви“. Възраженията са, че Комитетът не е делегационно учреждение, а има мандат до редовната сесия на новото Областно събрание, а и световната практика не позволява такъв прецедент. Предвижданията са за неблагоприятен международен отзвук, който ще увреди руския престиж. Издаваният с британска протекция в „Зорница“ счита стъпката като недопустима, защото е разпусната извънредна комисия, въвн от състава на Събранието. Дори в Русия се чуват гласове срещу сторения произвол в автономна Румелия¹²³.

Конфликтът отшумява постепенно – с безрезултатната среща на шефа на Постоянния комитет и губернатора, със заповедта на Кръстевич да се спрат възнагражденията на депутатите и логичния отлив на кворум¹²⁴. Комитетът се самоликвидира, а с това се открива възможност управлението да започне на чисто – така, както иска губернаторът и както е принуден да го стори под въздействие на ред фактори, вътрешни и външни. Подмяната на състава на двата органа дава опора на властта, успокоява страстите на първо време, осигурява полезни резултати от предстоящата VI р.с. на Областното събрание, доказва на Русия лоялността на нейния избранник, а той си осигурява защитата ѝ. От друга страна, разпускането отприщва процесите на разрушение в Областта. Затова в сетнешната си политика Кръстевич се стреми на всяка цена да спре резултатите от това, което сам е задвижил.

Кръстевич пристъпва към обявените избори като към рутинна процедура – осигурена нормативно, упражнявана доста пъти, улеснена от уталожените малцинствени претенции и от опита на избиратели и администрация. Губернаторът се задоволява само с писмено напомняне до чиновниците за деполитизирания им статут. Либералната партия използва избирателната кампания за нападки не толкова в идеен, колкото в противолъчностен план. Нейни са патетичните изобличения на властите: в агитации на чиновници, кметове, околийски началници и др., изкушени от високи служби и заплащане. Очертават се отново типични „балкански“ избори, като единственото ново явление е обединението на турци, гърци и евреи срещу българи и арменци в Пловдив. Енергичната дейност на малцинствата води до стреснал дори Кръстевич компромис между двете български партии – общ кандидат¹²⁵.

На 23 септември изборите в Пловдив се провеждат при строга дисциплина и взаимен контрол от националностите, спазени са законовите процедури. Допускат се единствено агитации, няколко скандала и българско шествие в края на деня из гръцката махала, вдигало обидни лозунги. Като цяло Народната партия окачествява деня като „величествен, логичен, безпощаден, съсипателен“, а изборите – „най-свободните досега, успех за здравия разум, патриотизъм, реда и добре разбраните интереси“. Загубата на либералите е отдадена на липсваща подкрепа от властта и жандармерията, на слабата партийна програма, на членския състав и главно на русофобството. Либералната партия почти не коментира поражението си, а продължава клеветите срещу губернатора. Споменават се само някои безобразия, отразени пространно от каравелистите в Княжеството – за затворени изборни бюра, за нередовни бюлетини. Обобщението е за „фатален ден“ и за възможността за такива избори само в делиорманските турски села. Малцинствата също недоволстват – гърците заради потъпканите си права от българските комбинации, турците от малкото депутати, въпреки големия си брой¹²⁶.

След проверка на изборите по колегии от 12 до 22 октомври Върховният съд потвърждава резултатите в 32 от 36-те района. От тях съотношението българи, турци, гърци е 26:1:2, като по-късно то се трансформира в 31:3:2. Малко преди откриването на VI р.с. Кръстевич упражнява правата си по Органическия устав и назначава свои 10 депутати – по двама от категориите чиновници, съдии, земевладелци, търговци и промишленици. Изпъснато е само съсловието на дипломираните висшисти (немногобройни за Областта), но народностната пропорция 7:2:1 отговаря приблизително на реалната им численост. Разпределението на депутатите от малцинствата в отделните цензови категории отчита предимството на гърците в търговията, претенциите на турците в земевладението и съдебното ведомство, българската доминанта в администрацията. Депутат е взет от всеки от 6-те департамента, пак градиран по численост¹²⁷.

Свикан за VI р.с., съставът на Областното събрание илюстрира прецизния замисъл на главния управител. На всички етнически и религиозни общности е дадена възможност да участват в управлението, но демократично, съобразно тяхната численост и според закона. Заседават 38 българи православни, 1 българин католик, 4 гърци, 6 турци, по 1 арменец, евреин, протестант и католик. Ако се анализира съставът само на българите, ще стане понятно защо е толкова доволен Кръстевич при свикване на сесията. Възрастта в средни стойности е към най-зрялата и уравновесена житейска половина (41 г.). Депутатите са родени изключително в Румелия – произхождат от занаятчийски селища, центрове на просвещение и духовност като Копривщица, Сливен, Пловдив, Казанлък, Пазарджик.

Образованието им е изключително за времето – надделява средното, но получено в реномирани духовни и светски училища: гръцки (Куручешме, Карей), протестантски (Роберт колеж), католически (Бебек), османски (Галата Сарай, медицинското), чешки, руски, влашки. Не са малко и хората с висше образование, повече юристи и лекари, но възпитаници на различни школи – френска, руска, немска. За широкия кръгзор, допълващ досега с модерните идеи, свидетелства и стабилната езикова подготовка. Владеещи по необходимост като османски поданици, поне два езика, депутатите си служат и с повечето западни: английски, френски, италиански. Губернаторът може да разчита и на професионалния им опит, ловкост, предприемчивост, натрупани в ролята им на търговци, учители, журналисти, лекари в живота. Мнозинството от депутатите има патриотична закалка от църковните и революционните борби, необходимия административен опит в различните дирекции, Областното събрание и Постоянния комитет. Партийната монолитност – само от Народната партия – увеличава в очите на губернатора плюсовете на новото Областно събрание, осигурявайки спокойствие за задълбочени разисквания и решения.

* * *

Кръстевич има петгодишен парламентарен опит като комисар в Областното събрание, практика във воденето на преписката между изпълнителната и законодателната власт и лесно се приспособява към новата си роля. Според Органическия устав той като губернатор участва в изработване на законите чрез мотивирано внесени законопроекти, поднася на султана за утвърждаване приетите закони и ги обнародва, прогласява законите. В задълженията му е да свиква, разпуска, открива и закрива Областното събрание и неговите сесии, да назначава 10 депутати да избира председателя на Събранието, да изпраща писма и комисари (чл. 44, 53–54, 74, 86, 90, 98 ОУ).

Прерогативите на губернатора са сравнително малко на брой, но Кръстевич съжалява само за едно – те му дават право да се изиявява само зад кулисите, отнемат му удоволствието на общуване с депутатите. Единственото изключение е въстъпителното и заключително слово на VI р.с., свикана на 22 октомври 1884 г.

Речта на губернатора е кратка и целенасочена: Кръстевич споделя радостта си, че изборите са оправдали очакванията и мотивите му при разпускане на Събранието. Намира ги за доказателство, че гражданите „явно са умели да ценят моите желания и добри намерения, както и необходимата нужда, в която се намерих“. Благодарейки им за патриотичната готовност, главният управител представя на депутатите своята програма за работа на сесията: 1) уреждане различните части в правителствената машина; 2) повдигане земеделието, индустрията и търговията¹²⁸.

Преди пристъпване към конкретна работа депутатите си избират председател. Листата с кандидати е представена своевременно на губернатора, който избира д-р Г. Хаканов пред д-р Г. Янкулов. Мотивите на Кръстевич не са, както винаги, отчитащи справедливостта – избраникът е с глас по-малко, а са в държавен интерес: да се задоволи вторият отпаднал от борбата за поста директор на вътрешните дела, протежиращата го Народна партия, Гешовата фамилия, Русия. И всичко това с цел умиротворяване на държавата, създаване спокойна атмосфера за живот и работа. Пренебрегнатият Янкулов скоро става подпредседател, а след като Хаканов поема длъжността директор на земеделието, търговията и обществените сгради е избран за шеф на Областното събрание. На главния управител е съобщено и за целия управителен екип на сесията, с чието избиране висшата власт е овладяна напълно от принципа на семейственост, конкретно от Гешови (Ив. Ст. Гешов е председател на Постоянния комитет, зетьовете му Хаканов – директор на

земеделието, търговията и обществените сгради и Ст. Костов – секретар на Областното събрание, негов сват – шеф на Областното събрание)¹²⁹.

По закон Кръстевич контактува с Областното събрание по два начина: писмено и с комисари. За такива са назначени Й. Груев, С. Бобчев и Н. Начов, т. е. най-опитният директор с новия екип. На директора на финансите и директора на земеделието, търговията и обществените сгради не е оказано доверие заради опасения от конфронтация на партийна основа с еднородния състав на Събранието, както и поради уговорката те да си подадат оставките преди VI р.с. След промените в директората Й. Груев е сменен от М. Маджаров – новия директор на финансите, – тъй като акцентът на сесията са икономическата и финансовата област¹³⁰.

Писмената кореспонденция на Кръстевич с Областното събрание отделя преимууществено място на правото на законодателна инициатива от правителството и губернатора. На сесията са внесени около 25 законопроекта и 1 предложение, от които са оттеглени 3, а по решение на депутатите 4 се прехвърлят към Постоянния комитет. С най-много проекти се представят директорът на финансите и директорът на земеделието, търговията и обществените сгради – за разлика от предходните години, където доминират предложения на директора на вътрешните дела, тук приоритет имат икономическата и финансовата сфера, преживяващи в момента криза. Начов внася свой прецизиран вариант на административно деление, вероятно подготвен още от Кръстевич. Другите му две предложения са само най-необходимите – за паспорти по искане от Областното събрание и в санитарната сфера. Проектът на директора на народното просвещение засяга основен въпрос от иначе ограничения му ресор и се отличава с прецизна изработка. Подобни качества липсват на предложенията от ген. Дригалски – първото изтеглено, а второто коренно преобразено от Областното събрание. Като цяло законодателната инициатива на губернатора е базирана върху стари проекти, някои вече изпробвани като ПАП. Тя обхваща въпроси, жизненоважни за съществуване на Областта. Затова оставя впечатление за известна небалансираност. Всъщност законопроектите са съобразени с традицията, с направеното по отделни ресори, като ролята им е да запълват празни пространства и надграждат.

Събранието приема предложения от С. Бобчев закон за тарифа на съдебните разноски и права (1 декември). Своевременно изпратен на губернатора, той визиращ таксовите марки, плащанията за иски и решения, писалищните и нотариски права, суми за свидетели, адвокати и обяви. Размерът зависи от вида на съдилището, като се освобождават само бедни и държавни учреждения. Резултатът от закона скоро е почувстван – увеличен брой дела, бърза процедура, малко разноски, намалено съдебно право¹³¹.

Бързо стига до Кръстевич и законът за ипотеките (3 ноември). Съвършеният проект на Ив. Ев. Гешов позволява за разлика от предишната сесия той да добие вид, удобен за Портата. Позволява-се ипотека само на такива недвижими имоти, които не подлежат на отчуждаване; уредени са редът на вписване, начините на ликвидирани от длъжника, последствията. Спомагателен характер има и законът за временните ипотечни книги (17 ноември), който регламентира процедурата на водене и задълженията на персонала, зает с тях¹³².

Кръстевич получава и приетия с незначителни поправки закон за данъци върху недвижимостите и върху прихода. Първият от тях включва облагане на сгради и земи, необхванати от кадастър. Освободени са държавните имоти и тези, принадлежащи на различните религиозни общности, калкулацията е върху продажна стойност, размерът – 4 %. Втория данък се взема от местни и чужденци като 3 % от техните заплати, хонорари, дивиденди, печалби от индустрия и търговия. Не се

облагат ренти от недвижим имот, земеделие, приходи от животновъдство. Изключват се само религиозните общества, държавните служители и пенсионерите¹³³.

Данъчната система е попълнена от закон и за разметателните данъци (1 декември). Той уточнява предишния, защото материята му включва двата изброени данъка, заедно с кадастралния. Общата сума и количествата по окръзи се определят всяка година от Областното събрание. Главните съвети ги уточняват по околии, а по общини – околийските комисии. Смисълът на закона е промяна в системата на преките данъци: от тарифна става разпределителна. С такава цел е приет допълнителен закон за разпределение на департаменталните данъци за 1885–1886 г. (22 декември), в който критерии са: десятъкът в миналата, опустошенията от войната, работната ръка, миграциите, добитъкът, видът земеделско производство. Кръстевич получава и одобрения размер на трите суми – кадастър 25 млн. гр., върху недвижимостите 3,5 млн. гр., върху прихода 3 млн. гр.

Депутатите видоизменят правителствения проект за Земеделска банка с мотив, че той не удовлетворява всички нужди и е необходима смесена банка (и за търговски операции), която да пусне ипотечни облигации. Областното събрание не се съгласява на предвидените привилегии на държавата, а я допуска като акционер наравно с частните капитали. Законът е приет принципно (21 декември), с надежда подробностите да бъдат решени на извънредна сесия. Уточнени са размерът на капитала (6–10 млн. франка), акционерската пропорция (1/3 са за правителството), времето за действие (30 години), управлението и целите – заеми срещу ипотека или движим залог в 6-месечен срок, шконтиране на търговски книжа за 3 месеца. Идеята за кредитно-търговска банка със стопанска насоченост остава необходим, но невъзможен проект, защото не достигат средства, а и Портата протестира веднага¹³⁵.

По искане на Областното събрание правителството внася допълнително проект за изменение на Притурка 9 от Органическият устав – чл. 23–27 (9 ноември) и след това поправка на чл. 5 от вече приетия закон. Според него правото на пренасяне на тютюн е намалено, както и цената на суровината в полза на фабрикантите и в ущърб на производителите¹³⁶.

Във връзка с бюджета съответната комисия на Областното събрание запознава още на 12 декември 1884 г. с рапорта си Кръстевич. От своя страна той изпраща на депутатите искания за кредити от дирекциите, за увеличаване на персонала. Обсъждането на бюджета пленарно откроява посредством сумите и изказванията отношението на Събранието към губернатора. От общо 28 480 т. л., отпуснати за централното управление, заплатата на Кръстевич е 4000 т. л. За разходите по канцелария, библиотека, градина и за вещи Областното събрание и правителството се споразумяват компромисно. Намалени са пътните обезщетения, не се предвиждат средства за чиновници с особени поръчения. Акцентът е върху заплащането на персонала в канцелариите с цел да се раздвижи застоят в превода и преписа на законопроектите на трите официални езика. Защитавайки губернаторските искания, парламентарните комисари се мотивират с личността на Кръстевич като образец на трудолюбие и честност, с доверието му към Областното събрание, с нуждата от улесняване на намеренията му за реформи. Приетият бюджет съдържа (в гр.):

	Приходи	Разходи
Обикновени	66 555 000	65 619 922
Извънредни	700 000	2 045 000
	67 255 000	67 664 922

Недостигът от 409 922 гр. кара Събранието да препоръча на губернатора да вземе нужните мерки и забранява прехвърляне на суми от Постоянния комитет по глави от бюджета¹³⁷. Едновременно са гласувани два допълнителни закона – за кредит от предходния бюджет с цел покриване разходите до изтичане на финансовата година на 1 март 1885 г. и вторият: за увеличение непредвидените разходи в миналия бюджет с 4000 т. л. (22 декември)¹³⁸.

Финансовите закони показват няколко тенденции в политиката на Кръстевич и правителството – стремеж към улесняване данъчната администрация чрез уточняване на данъците, техния размер, периметъра на събиране, модернизиране системата на разпределението им, повишаване ролята на местната администрация за сметка на централната; насърчаване на местната индустрия посредством намаляване изкупните цени на тютюна и основаване на банка. Другата насока най-добре личи от закона за опрощаване на кадастъра от 1882/83, 1883/84 г. на пострадали от нещастия общини и частни лица (21 декември) – социално подпомагане, осъществявано с облекчения и изключения от закони¹³⁹.

Областното събрание приема и повечето предложения на директора на земеделието, търговията и обществените сгради. Изпратеният от губернатора закон за филоксерата (1 ноември) забранява внос, износ, пренос на заразени лозови пръчки, корени и грозде. Установяването на болестта става от комисия, а мерките вземат административните, полицейски и жандармерийски власти¹⁴⁰. Законът, отлагащ приложението на по-стария закон за мерки и теглилки, е приет по предложение на правителството с мотив, че много еснафи и търговци го бойкотират. Отлагането е за 3-годишен срок, през който властите трябва постепенно да започнат прилагане на европейската система, но без принуда¹⁴¹.

Законът за горите (21 декември) ги поделя според замисъла на вносителя на 4 вида – областни, общински, обществени и частни. Собствеността им се доказва документално пред дирекцията или околийския началник. Уредени са въпроси като закупуване, отглеждане, изкореняване, сечене, паша, статута на горските надзиратели, глобите и съдопроизводството¹⁴². Освен стимулиране по нормативен път на земеделието и промишлеността в правителствената програма не е забравена търговията. С цел да се конкурира Компанията за източните железници и се отхвърли монополът ѝ, да се създаде пряк достъп до черноморско пристанище Събранието възприема правителствената идея за жп линия от Бургас до Търново-Сеймен. Отпуснати са средства за предварителни проучвания на трасето (4000 т. л.), за изработване план на пътя и гарите, профил на линията, за оценка на експлоатацията. При завършване на горните процедури законът трябва да се гледа на извънредна сесия¹⁴³.

Като излишни Областното събрание отхвърля две от частите на предложения от ген. Дригалски и Кръстевич Военен законник. Одобрен е само делът за наказателното производство в милицията и жандармерията като закон за военното правосъдие (12 декември 1884 г.)¹⁴⁴. Губернаторът е уведомен от депутатите и за други отхвърлени поради неубедителни мотиви законопроекти: за набора и за увеличение данъка върху свинете¹⁴⁵. Освен тях липсата на време не позволява да се приемат още проекти. Те се изпращат на Постоянния комитет за одобрение като ПАП: наистина предложенията за продажба на барут, за сеене на ориз и за пътеустройството влизат в действие. Към Постоянния комитет е насочен и върнатият за доработване законопроект за административно деление¹⁴⁶.

Сам губернаторът изтегля три проекта, два от които – за кръвопускането и за набора – преди гледане в пленарната зала, а този за паспортите – след бурни протести на народните представители. Възраженията са главно срещу запазването

на старата система на тескеретата, окачествена като позор за свободна държава, защото дава право на полицейски произволи над гражданите¹⁴⁷.

Освен по внесените правителствени предложения до губернатора постъпват депутатски питання за подготовката на редица законопроекти. Отговорите съдържат или обещание за разработван проект (за прекратяване пожарите по селата), или съображения за отлагане на въпроса за просящите, или позоваване на Органическият устав – че въпросът е регламентиран отдавна (неизбираемостта на чиновиците за депутати). Запитванията обикновено се изпращат до губернатора, а той ги съобщава на съответните директори, които са длъжни да подготвят мотивирани отговори¹⁴⁸.

По повод на такова питане – защо правителството не се съобразява с препоръка на Областното събрание за намаляване на беглика – депутатите решават да упражнят законодателната си инициатива. Предложено е изменение на Органическият устав (чл. 20, Пр. 9), с което данъкът върху овцете да спадне от 4,5 на 4 гр. Проектът на шестима народни представители е изпратен за мнение до губернатора и Частния съвет, но оттам получава отрицателен отговор, оправдан с грижа да не се ошети бюджета и да не се наруши Устава. Въпреки това проектът става закон и дава възможност на румелийци успешно да конкурират земеделците и търговците от Княжеството¹⁴⁹.

Диалогът между губернатор и Областно събрание се осъществява и посредством питання до правителството. Естеството им е разнообразно: засягат конституционното право (обвързаността на мандатите на Областното събрание и Постоянния комитет), както и човешките права (спирането на телеграми при митингите пролетта). В отговорите, обикновено вината се прехвърля върху бившия губернатор, за оправдане се цитират международни нормативни документи. Въпреки това Областното събрание решава да задължи директорите да прекратят дотогавашната си вредна практика¹⁵⁰.

Питането за тарифите на Компанията за източните железници при превоз на зърнени и индустриални произведения е удостоено с обширен правителствен отговор. Кръстевич вижда трудността на въпроса в юридическата невъзможност Румелия да преговаря пряко с компанията, без османско посредничество. В лична среща губернаторът е опитал да настоява пред директора ѝ за намаление на тарифите, но единствената отстъпка е обещание за промяна на летните такси при запазване на зимните. Обяснението предизвиква неодобрение, излято в предложението за преговори, за местната жп линия или за ползване трасето Белово–Вакарел. Други питання – за мерки срещу пиянството, за санкции към данъчните длъжници, за откриване на техническо училище – не намират отговор, но препоръките на Областното събрание за някои проблеми (например сключването на контрактите с чужденци) са взети предвид от директорите и Постоянния комитет в съответната им работа¹⁵¹.

От своя страна губернаторът също прави запитвания до Събранието с молба за решение. Един от проблемите е сеенето на ориз, забранено по хигиенно-здравни причини през 1879 г. Положителното мнение на комисията извиква разгорещени дебати. Депутатите не са съгласни с правителствените доводи, че отмяната е полезна срещу разорението на зърнопроизводителите и че е невъзможно да се наторяват нивите изкуствено. Противните съображения са свързани с неизбежните епидемии от тиф, холера и малария, с неизгодния икономически внос на ориз от чужбина. В крайна сметка предложението за вдигане на забраната е прието, а губернаторът своевременно внася съответния законопроект¹⁵².

По случаи, когато Постоянният комитет е отказвал да вземе решение, Кръстевич изпраща преписките до Областното събрание, но и то обикновено се обявява за некомпетентно и пак връща делата на Комитета¹⁵³.

По-голямата активност предизвиква митническият проблем между Румелия и Османската империя – при износ на спиртни напитки в Дедеагач търговците се облагат с двоен акциз. Директоратът води дълга преписка с Портата от 1882 г., но енергията, логичните и лоялни аргументи на Кръстевич като директор на вътрешните дела срещат упорита съпротива. Позовавайки се на турски нормативни документи и на Органическия устав, румелийският директор поставя няколко свои искания: за търговски договор, за гарантиране транзитния пренос на стоки или за приспадане на щетите от областния данък. Великият везир първо протака отговорите си, после изпраща митнически инспектор и се оправдава с автономния статут на Румелия. На практика търговците продължават да са спирани, глобявани, конфискува им се стоката. Областното събрание избира по случая 5-членна комисия, която да изучи кореспонденцията и внесе предложение. Забавен от предоставените само частични сведения, докладът ѝ не става готов почти до края на сесията. Затова Събранието решава проблемът да се прехвърли отново на правителството¹⁵⁴.

Кореспонденцията на губернатора с Областното събрание включва и прошения до него, които той незабавно препраща на съответните директори. Не са редки неговите ходатайства за жалби на общини, докато Събранието редовно информира губернатора за избора на състав на Постоянен комитет, за депутатите членове и слушатели в окръжните съдилища за административни разпри, за избраните на синекурни длъжности в Областния училищен съвет¹⁵⁵.

Диалогът губернатор – Областно събрание оформя и „Отговорът на встъпителното слово“ на Кръстевич от депутатите. В него са изказани генералните препоръки към правителството, в случая традиционни: да се действа срещу правото на Портата да отменя гласуваните в Областта неудобни ѝ закони, с което парализира автономните права на Румелия и да се намери изход за присъединяване на пограничните родопски села, упорито непредавани от Империята цели 5 години – на практика открито нарушаване на териториалната цялост на Румелия. В стъпките си напред правителството на Кръстевич се стреми да изпълнява дадените директиви. Контрапункт на депутатските препоръки пък е губернаторската реч, регламентирана по Органическия устав. В нея се благодари на Областното събрание за оправданите надежди, просветеността и патриотизма, за готовността за съдействие и гласуваните много важни закони. Просвещение, родолюбие, труд – отново житейските принципи на Кръстевич, вплетени в няколко лаконични фрази¹⁵⁶. Речта на главния управител отразява и впечатленията му от работата с новия състав на Събранието, заради който е направил един от най-значимите компромиси в живота си. Сесията протича в изключително спокойна и делова обстановка, с малко питания по същество. Депутатите споделят тревогите на правителството, дават му възможност освен с гласуваните закони, то да действа с необходимата му парична опора. За спечелване симпатиите на Областното събрание важна роля има и излъчването на директори от състава му – повече пропаганден ход, диктуван от държавнически съображения, отколкото реално желание за въвеждане на министерска отговорност.

Губернаторът също се изявява като напълно подготвен за новата си роля: проявява бързина при водене на преписката, прави необходимите уточнения и допълнения, стреми се да е коректен. Законодателната му инициатива е подплатена финансово, съдържа разбиране за интересите на държавата и населението.

Равносметката от VI р.с. на Областното събрание показва на Кръстевич, че след спада през лятото на 1884 г. нормалното функциониране на централното управление е възстановено и отново са налице строгият баланс и разделение между властите.

Като бивш директор Кръстевич добре познава ролята, която има Постоянният комитет в управлението на Румелия. Затова след личния конфликт със състава на Комитета, изродил се и в институционен, губернаторът не се колебае да отстрани за известно време този конституционен фактор. Съзнавайки, че така се нарушава балансът на властите и се блокират за определен период редица държавни дейности, Кръстевич предпочита да мисли за бъдещата си работа. А тя е свързана с новия състав на Постоянния комитет, излъчен от VI р.с. на ОС: Ив. Ст. Гешов (шеф), д-р Г. Калатинов (секретар), Ив. Вазов (зам.-председател), П. Наботков, Д. Юруков, Д. Стамболов, д-р Г. Янколов, Г. Тилев, Ив. Кирков. Ст. Стефанов, Д. Стоилов¹⁵⁷. По-късно председателят ще обясни, че е избран по личното желание на Кръстевич, който заради заетостта на всички директорски постове му предложил равностойна, добре платена служба. Самият Гешов е 30-годишен, завършил Роберт колеж, учил икономика в Манчестър, бивш сътрудник на сп. „Читалище“, знаещ езици, служител в дирекцията на Кръстевич от 1879 г. Съвременници го описват като централната фигура на Народната партия, екстравертен и енергичен по природа. Съставът на Постоянния комитет е еднопартиен (Народната партия има мнозинство в Събранието), твърде пестър професионално: лекар, пост. съдебен следовател, търговец, свещеник. Средната възраст е на хора, навлизащи в зрелостта, образованието също се движи в широка амплитуда, като най-отличителни са роднинските връзки помежду им и с директората. С подобни параметри Комитетът има прекрасни възможности за действие – има специалисти във всички сфери на управление, може да разчита на консенсус и уравновесеност при вземане на решения.

На това се надява и губернаторът, който поделя по Органическия устав изпълнителната и законодателната власт с Постоянния комитет, съвещава се с него и при обявяване на обсадно положение. Иначе той добре познава функционирането на Комитета, особено от летните си наместнически периоди при Богориди.

Пренебрегнат в Областното събрание, ресорът на директора на вътрешните дела е обогатен от Комитета с ред нормативни документи, повечето изработени от Кръстевич или от заместилния го Начов. Отначало губернаторът предлага ПАП за второ (след 1880 г.) преброяване на населението въз основа на административното деление, малцинствата, изселването (16 ноември 1884). По-късно старият ПАП за тарифата в канцелариите на дирекцията е заменен с нов, еднакъв по смисъл (5 март 1885 г.). Уточнение на вече съществуващ вариант от 1881 г. е и ПАП за съставяне и преглед на избирателни списъци (18 юни 1885 г.), станал актуален след септемврийските избори. Като проект за ПАП е внесен и неразгледаният от Областното събрание закон за административното деление, но и тук, пак заради недостиг на време, той няма шанс да бъде приет. Местното управление Кръстевич укрепва с останалите от лятото поправителни бюджети на Сливенски, Татарпазарджишки и Старозагорски окръг за 1882/83 и 1883/84 г., които той защитава пред Постоянния комитет. Приети в срок (ноември–декември 1884 – февруари 1885 г.), те дават възможност да не се препятства нормалното функциониране на властта¹⁵⁸. Управлението по префектури и околии е осигурено и финансово – по предложение от главния управител Комитетът гласува извънредни общински данъци, като постъпленията на едни от тях отиват в бюджета, а на други – към съдебното ведомство. Позволено е и искането от някои селища намаление на преките данъци¹⁵⁹. Губернаторът изпраща до Постоянния комитет свои предложения и за нови щатни бройки в Дирекцията на вътрешните дела, оправдани с безусловната им необходимост в развитите държави. Така Комитетът сключва договор с

единствения добре подготвен стенограф от Княжеството – словенеца А. Безеншек, приспособил за нуждите на I Обикновено народно събрание (1879 г.) курсивната система на Габелсбергер за български език. В Румелия Кръстевич го привлича с изгодни условия – 2,5-годишен договор и висока заплата – за които лично преговаря 4 месеца с Постоянния комитет. Печелят и двете страни – особено Областното събрание, сдобило се с професионален стенограф¹⁶⁰.

Губернаторът се грижи и за друго ведомство в задълженията на директор на вътрешните дела – санитарното. Постоянният комитет обаче отказва да приеме внесения ПАП за констатиране на смъртта и погребване на умрелите, окачествявайки го като ненужен и неприспособим към общински условия. Гласувано е само унищожаване на приетия година преди това ПАП за предпазване от заразни болести по животните (епизоотии) – 28 юни 1885 г. Съображението на Кръстевич е, че бившият Постоянен комитет си е позволил да редуцира неговото предложение и с това да попречи на работата. Въпреки че санитарната част предизвиква известни разногласия в отношенията с Постоянния комитет (взаимни обяснения, защо не се прилага законът за това ведомство), губернаторът все пак получава исканите средства за поддържане на румелийските болници¹⁶¹.

Начов и Кръстевич подпомагат Постоянния комитет и в осъществяване на финансовите му компетенции – предлагат серия от правилници за обезщетение на служещи, за пенсии на опълченци, за помощи на вдовици, за наеми на околийски управления, за кредити по преброяването и отпечатването на статистиката. Комитетът работи експедитивно, без откази, защото парите са нужни за социалната сфера (бедни и пенсионери), както и за администрацията¹⁶².

С цел да се улесни дейността на религиозните общности в Областта, главният управител и Постоянният комитет си съдействат при приемане на ПАП за владичина на Българската екзархия (26 юни 1885 г.) и за оброчите на свещениците (2 март 1885 г.). Същото единомислие се наблюдава при финансовото облекчаване на църковните власти при строеж на храмове и сиропиталища¹⁶³.

Огромен дял документи от директора на вътрешните дела, изпратени на Постоянния комитет посредством Кръстевич, заемат дарените недвижими имоти. Те се състоят от частни, останали без стопанин и взети от държавата, земи на българи от Чирпанско и Хасковско, на турци от Сърненогорско и Хасковско, на власи и албанци. Най-голям е дялът на тези имоти през февруари–април–май 1885 г. – явление, явно свързано с изселване. И при Кръстевич в Областта е продължена традицията от първите години тези и други обработваеми земи да се отстъпват вторично на общини и бежанци¹⁶⁴.

Губернаторът и Постоянният комитет работят успешно по проблемите на Дирекцията на вътрешните дела: приемат се малко, но важни нормативни документи, нужни от години и разработвани с месеци в миналото от самия Кръстевич. По-голямо е количеството на практически решените въпроси, с които дирекцията си осигурява условия за нормална и спокойна работа.

Малко законодателни промени се правят и в Дирекция на правосъдието. По предложение на губернатора Постоянният комитет приема допълнение към ПАП за наказателно съдопроизводство (8 май 1885 г.), което веднага предизвиква протести от Портата. Вторият нормативен документ е наложен от административното деление – ПАП, преместващ центъра на Овчехълмската околия от Голямо Конаре в Старо Ново село (3 юни 1885 г.)¹⁶⁵.

Функциите си да назначава чиновници главният управител осъществява с избор на членове на Върховното съдилище – углавно и гражданско отделение. Тричленните листи показват нагледно балансираната политика на Кръстевич и неговия екип към малцинствата – турци се назначават в углавното отделение, а в граждан-

ското, където доминират българите, само низшият персонал е малцинствен. Постоянният комитет не се колебае да отхвърли от предложения му правителствен списък кандидати от влиятелни родове (Гешови, Мишайкови), действа бързо и прецизно при избора на състав на окръжните съдилища. Без проблеми са приети контрактите от префектурни прокурори в Пловдив, Татар Пазарджик, Стара Загора и Хасково. Всички те са австро-унгарски поданици, чехи, притежаващи висше образование и още от 1879 г. имат превес в гражданското съдопроизводство. Посочените доводи, както и липсата на подготвени местни кадри, необходимостта от квалифицирано правораздаване са достатъчен аргумент пред Постоянния комитет да не се противопоставя на обмислените предложения на правителството¹⁶⁶.

Проектите за публично-административните правилници в ресора на Финансовата дирекция са също малко на брой. Те засягат начина на събиране данъка върху спиртни напитки (1 май 1885 г.), набора на годишни сведения за земеделието и скотовъдството (7 юни 1885 г.), изменението на Отоманския правилник за тютюна (22 юни 1885 г.). Идеята на директора Маджаров, съгласувана с Кръстевич, е да бъдат уточнени стари нормативни документи, главно в икономическата сфера, да се улеснят стопанската политика и планирането, да се коригира османското законодателство в духа и постановленията на Органическия устав¹⁶⁷.

Традиция за финансовото ведомство са документите, третиращи отстъпки и опрощаване на задължения, особено в социалната област. Маджаров и Кръстевич следват практиката, но с нова стопанска заостреност: компромиси са направени само на местни производители на тютюн и на вино (намаляват се минималните количества, облагаеми с монополно право), на бегликчиите и спиртоварите. Очевиден е стремежът така да се насърчи областната индустрия, земеделие и животновъдство¹⁶⁸. Директорът на финансите е този, който тегли най-много кредити по фонд „непредвидени разноски“ посредством внесени от главния управител и одобрени от Постоянния комитет правилници. Освен това Маджаров и Кръстевич консултират с Комитета проблеми на външните отношения на Румелия. Въпросът за областния данък към Империята е поставен още през май 1884 г., но тогава Комитетът отказва нужния кредит от 20 000 т. л. с искане да му се разясни за преговорите с турските власти. На VI си сесия Областното събрание също не дава помощта си. Затова правителството отправя запитване до Постоянния комитет (февруари 1885 г.) – какви да бъдат при нужда оправданията пред Портата. Размяната на мнения води до единодушното решение да се изчака резултатът от двустранните консултации. Чак по-късно Комитетът парафира конвенция между директора на финансите и Отоманската банка в Пловдив за откриване текуща правителствена сметка¹⁶⁹.

Митническите преговори с България са замразени покрай избора на губернатор (април 1884 г.), а сключената по-късно уния за унищожаване на пограничните мита е обезсилена със султанско ираде. Затова румелийското правителство иска от Постоянния комитет през март 1885 г. да му разреши споразумение с финансовото министерство на Княжеството с основни точки: 1. Неприлагане тежката тарифа към местните изделия и 2. Безмитен режим. Комитетът забавя отговора си месец, защото създава своя комисия за проучване на преписката. Кръстевич се обръща към него за втори път малко преди отпътуването си до Цариград и получава подробно становище, в което се казва, че ирадето би предизвикало в Областта въълнения с трудно предвидими последици: митническата спогодба не е международен договор, а вид конвенция и ако Портата иска да я унищожи, трябва първо да се консултира с България; присъствието на турски митнически инспектор е нарушение на автономния статут и пренебрегване на законното правителство. Заключениеята едва ли целят отхвърляне на васалитета, по-скоро се диктуват

от тежката икономическа криза и съображения да бъдат облекчени земеделците и търговската размяна, което със законите си прави и Областното събрание¹⁷⁰.

В ресора на директора на земеделието, търговията и обществените сгради Постоянният комитет приема няколко, но важни нормативни документа, препратени му от главния управител. Земеделието е осигурено с ПАП за сеене на ориза, препоръчан от Областното събрание (3 юли 1885 г.). Търговията е стимулирана от проект за ПАП относно продажба на барут (февруари 1885 г.) и от ПАП за търговете, заменящ действащия от септември 1884 г. (18 май). Комуникациите са обект на останалия неприет ПАП за пътеустройството (февруари 1885 г.)¹⁷¹.

Проблемът за кадровия състав и на Дирекцията на земеделието, търговията и обществените сгради кара Кръстевич да направи предложения за разкриване на нови длъжности (майстор винар в Садовското земеделско училище), за сключване на контракти с областните инженери, всички чехи и поляци. Докато с щатовете не среща спънки, губернаторът се сблъсква със сериозни трудности по повод дневно обезщетение на чужд поданик, началник на Техническия отдел при дирекцията. Постоянният комитет отказва да изплати и исканите пътни разноски на горски надзиратели¹⁷².

Занаятите и индустрията са засегнати и в правителствено питане до Постоянния комитет, дали да се прекрати забраната за внос от европейска прежда, наложена след Сопотско-Карловския бунт от 1883 г. Мнението на Частния съвет е да не откликва на молбата на гайтанджиите поради реална опасност от ново нарушаване на реда. Комитетът обаче твърдо прокарва възприетата протекционистична линия и подкрепя еснафите. Повод за преписка между Кръстевич и Постоянния комитет е също концесия на сребърно-оловни мини до с. Лъкавица. Рупчоско, дадена на гърци при изгодни условия, но предизвикала доста гневни адреси до директората¹⁷³.

Незначителни като обем, повече с текущ характер, са документите, внесени от губернатора за нормативно уреждане на Дирекцията на просвещението. Постоянният комитет приема само ПАП за инспекторите в началните училища (15 март 1885 г.), докато неразгледани остават проектите на К. Величков за промени в правилника за стипендии в университетското и специалното образование, в девическите и мъжките гимназии¹⁷⁴. По-голямо внимание Дирекцията отделя на практически въпроси – паричната издръжка на училищата. Чрез правилници Постоянният комитет разрешава налагане на извънреден данък върху българското население в Карнобат (22 000 гр.), Ихтиман (25 000 гр.) и Долна баня (10 980 гр.), както и върху гърците в Пещера (9040,5 гр.). По губернаторско искане са отпуснати кредити за построяване и поддържане на начални и средни училища, за паметни, за Садовското земеделско училище, за социални стипендии, за издаване на „Педагогически лист“. Предназначението на средствата е да допълнят училищната самоиздръжка на местно ниво, с което правителството показва отлично ориентиране в оскъдния дирекционен бюджет¹⁷⁵.

Посредством губернатора на Постоянния комитет са представени проектите и на началника на милицията и жандармерията. Първият от тях – за офицерите вестовои – е категорично отхвърлен като несъвършен. Минава само ПАП за учредяване на Военно статистическо бюро към Щаба на милицията (18 май 1885 г.), замислено като компенсация на неуспелия в миналото Кръстевичев план за гражданска статистическа институция, нужна да събира данни за набора на войската, за избирателите и данъчните регистри¹⁷⁶.

За разлика от останалите дирекции в милицията и жандармерията най-болен е въпросът за личния състав. По губернаторско предложение Постоянният комитет възстановява длъжността столичен комендант, прави осезаеми промени във

висшето командване – административен началник в Щаба на милицията и жандармерията става руски офицер. Така е дадена възможност за чужда намеса при определяне младшия състав на въоръжените сили, за нарастване на руското военнополитическо влияние в Румелия и околото Проливие. Стъпката, контрапункт на действията на Богориди, застрахова и е направена под руско давление, без да срещне съпротива от проруския състав на Комитета.

Преговорите между директората и Постоянния комитет за подновяване контрактите на чуждите офицери започват още през ноември 1884 г. Губернаторът, приканен да представи поименен списък на предложенията си, внася листа от 23 лица – 20 руси и 3 германци. Първоначално Комитетът отхвърля договорите на 7 души, 4 от които руснаци, но след енергично ходатайство от Кръстевич остават само петима уволнени. Главният управител се ангажира със случаите и на германски, и на руски офицери, осланяйки се на професионалните им качества и незаменимост, а не с тяхната народност. Постоянният комитет обаче запазва руския висш команден състав с цел да уравни началството на ген. Дригалски, германски поставеник. Разкривайки своите критерии за професионализъм, губернаторът, Частният съвет и Комитетът еднотушно се противопоставят на опитите за политизиране на милицията и жандармерията във връзка със съединисткото движение през пролетта на 1885 г. По повод „Прокламацията“ на Ил. Куртев за съединение са уволнени офицери от войската, ангажирали се с разпространението ѝ¹⁷⁷.

След многократни откази на бившия Постоянен комитет да изплати пътните разноски на ген. Дригалски през мандата и със съдействието на Кръстевич въпросът е уреден. Комитетът не препятства правителствата и при отпускане на кредити за покупка на места за лагери и казарми, за доставка на снаряжение. Дадени са пари дори за стипендии на български офицери в Петербургската Николаевска академия – на поручиците Коста Паница, Никола Иванов, Михаил Савов, на кап. Радко Димитриев и др., както и за Софийското военно училище. Идеята за силна армия, наследена от руското управление, правителството на Кръстевич обогатява с далновидна инициатива – повишаване образователния ценз на местните младши офицери, която носи плодове чак през Балканските войни, когато румелийските стипендианти стават главнокомандващи на българските армии¹⁷⁸.

Към задълженията на губернатора влизат и действията по придвижване към Постоянния комитет на изпратените до него прошения. По едно от тях – на Александър Екзарх за пенсия – Кръстевич има значителни неприятности. Първоначално на ходатайството му Комитетът отказва, оправдавайки се с паричен и нормативен дефицит, въпреки че не оспорва заслугите на молителя. Губернаторът трудно възприема подобно отношение и не желае да огорчи приятеля си от студентските години в Париж, книжовника и издателя на „Цариградски вестник“, участника в църковната борба и бивш румелийски префект. Отговорът на Постоянния комитет тълкува като лична обида, като пренебрежение от младите към бащините идеали, защото знае как се пръскат средства за по-дребни поводи. У Кръстевич водят разгорещен спор човекът и държавникът: дали да счита екзарх за обикновен просител или за приятел, дали Комитетът е подходящ сътрудник или се състои от дълбоко чужди в мисленето си хора. Губернаторът пак изпраща молбата – отново без резултат. По-успешно се развива въпросът за издействане пенсия на друг близък приятел на Кръстевич – издателя на сп. „Мирозрение“, книжовника Иван Добровски¹⁷⁹. Останалите прошения имат разнообразен характер – засягат опрощаване на дължими суми и молби за кредит. Освен тях губернаторът е задължен да изпраща на Постоянния комитет покани за приеми и молебени от чуждите консулства, съобщения за важни кадрови промени в дипломатическия корпус и висшия административен персонал.

При проследяване взаимоотношенията на главния управител на Румелия с Постоянния комитет в почти едногодишен срок (октомври 1884 – септември 1885 г.) личи изчистено от напрежение, нормално функциониране на изпълнително-законодателната власт. Конфликтните ситуации са малко – от около 120 предложения само 17 отказа. Питанията са сведени до минимум, използват ги повече Кръстевич за консултации по икономически и външнополитически въпроси. Преписката се води делово – прегледът на делата отнема ден, седмица, максимум 4 месеца. Разработват се предимно практически въпроси, а не толкова съществуващата нормативна уредба, която само се поправя и уточнява. Фокусът на вътрешната политика от бежанския и малцинствения проблем през 1879–1884 г. се премества сега върху икономическия въпрос, по който си сътрудничат ДВД, ДФ, НМЖ и ДЗТОСг. Средствата за решаването му правителството и Комитетът търсят в серия протекционистични мерки във всички клонове на стопанството. Паралелно е дадена солидна основа на местното управление, на военната и гражданската статистика. Кредитите се разпределят към най-нуждаещите се сфери: за строителство на болници, казарми, църкви, училища, пътища, обществени сгради и за социално подпомагане. Автономните права на Областта се отстояват съвместно от губернатора и Постоянния комитет. Набедената за „слаба и безпомощна“ власт действа равномерно, както във всяка друга държава. И не на нея се дължи срутването ѝ с един удар, за една нощ на 5–6 септември 1885 г., а на намесата на непредвидени от Кръстевич външни фактори.

* * *

Състоянието на дирекциите е приблизително ясно за Кръстевич: сам заемал такъв пост, постоянно общувал по различни въпроси с колегите си лично – на заседания на Частния съвет – или служебно, надзиравал ги като губернаторски наместник, интересувал се от проблемите им като юрист, защитавал ги в Областното събрание като комисар, съставил някои техни законопроекти. Проблемът на главния управител произтича не от броя на дирекциите – само 6, – а от обширните им ресори, от занемареността на някои от тях, от неясноти в Органическия устав относно задълженията им, от некомпетентността на новите директори, от външните пречки.

Дирекцията на вътрешните дела е бившето ведомство на Кръстевич, вече начело с Начо Начов. Губернаторът добре познава текущите проблеми, оставил е готови законопроекти, помага много на новия директор да навлезе в работата. До завръщането си от Цариград Кръстевич не позволява никакви промени в личния състав на дирекцията, въпреки че Народната партия бърза да му представи листа на чиновници либерали за уволнение. Проскрипциите срещат категоричен отказ, защото губернаторът не желае да разваля установения в администрацията ред и още обмисля политиката си – прекрасен повод да го нарекат „лъжец“¹⁸⁰. Едва след пристигането му започват размяствания по прикази на Кръстевич: на повече от половината околийски началници (в Пещера, Чирпан, Котел, Ямбол и др.) и на префектите, въпреки че съставът им е запазен – от Бургас в Татар Пазарджик, от Хасково в Бургас. Първата вълна от размяствания преминава през юли–август 1884 г. и засяга само най-низшето вертикално ниво на администрацията. Втората фаза – вече на по-високото равнище – е осъществена по повод съединистките симпатии на някои префекти, но без те да бъдат изгубени като кадри¹⁸¹. Уволнения в дирекцията почти не се правят. Кръстевич се противопоставя на намеренията за отчисление по политически причини с думите: „Чувствата са си чувства, работата си е работа“, тъй като лично е подбирал и обучавал персонала. Уволнен е само стремежният околийски началник след протест на карловци срещу незаконното му

назначение от Богориди. Приказът обаче предизвиква контрадействия – делегация от 3 града и 50 села протестира пред директора на вътрешните дела и заплашва с бунт. Случаят приключва с повторно назначение, но в друга околия¹⁸².

Освен парламентарните избори през септември 1884 г. за краткия си престой като губернатор Кръстевич провежда лично и местни избори за главни съвети (20 май 1884 г.), заради които отлага пътуването си до Цариград. Извършени в обстановка на несигурност, те са спечелени от Народната партия, обвинена в употреба на „всякакви мискини средства“, включително и помощ от Сорокин. През едногодишното управление на новата администрация са проведени и извънредни избори за градски съвети – на места, където са били разпуснати и има временни управи, където половината членове са подали оставки или след предложение на съответните префекти – в Стара Загора и Чирпан. През февруари 1885 г. се извършват още и ежегодните избори за старейски съвети и селски кметове, свикани отново с губернаторски приказ¹⁸³.

Задължението на главния управител да назначава членове на главните съвети Кръстевич изпълнява според разбиранията си за ролята и правата на малцинствата в Румелия – стриктно спазва пропорцията според числеността на народностите в цялата област и по окръзи, без обаче да накрънява нечий права: Пловдив – 4 българи, 1 турчин, 1 грък; Татар Пазарджик – 3:1:0; Стара Загора – 4:1:0; Бургас – 3:0:2; Сливен – 4:1:0. С цел да улесни правилното действие на държавния механизъм губернаторът свиква извънредни (в Хасково) и редовни сесии на главните съвети, на които префектите се отчитат по различни въпроси¹⁸⁴. Кръстевич следи работата на местното управление не само от техните доклади, но и от рапортите на Начов, който се старае да обобщи информацията на подчинените си; той въвежда непознатата и за бившия директор практика на лични инспекции (1885 г.). Проверявани са документацията и учрежденията, констатира се нарушения при водене на финансите и архивите. Наблюденията на префектите се покриват с констатациите на директора на вътрешните дела – добре познатите на Кръстевич стари слабости, дължащи се на оскъдни парични средства и малоброен персонал, на земеделския характер на страната и на традиционната отчужденост на населението от държавата¹⁸⁵.

С назначенията си във ВСАР Кръстевич се старае да запази, подобно в местното управление, баланса в интересите на различните народности в Областта – М. Милков става член, а Мехмед бей – слушател. Пропорцията 1:1 е съчетана с принципите на професионализма и спазване на Органическия устав¹⁸⁶.

Губернаторът се грижи и за санитарното ведомство, като одобрява неговия бюджет от 96 600 гр., предназначени за 28-те аптеки и лаборатории, за централната болница и дружеството „Св. Пантелеймон“. Кръстевич присъства лично на празника на дружеството, интересува се от неуредиците при посещенията си в Областната пловдивска болница¹⁸⁷.

Обект на неговото внимание са и мерките, вземани от Начов, срещу постоянно явление като разбойничеството. То отново създава трудности по границата с Империята. В Панагюрско и Стрелчанско шайките от македонски българи и от турци не пакостят, но притесняват с движението си, подпомагано от местното население. Резултатите от военните потери срещу тях не са окуражителни, за кули наблюдателници няма необходимите пари и жандарми като персонал. Османските власти предлагат на правителството взаимни преследвания с влизане в чужда територия, но на това е отказано категорично. Откъм Къркалийско, Люлебургазко и Бунархисарско пък границата е преминавана от чети, запътили се за България. От Цариград ги наблюдават зорко правителството, екзархът, княжеските дипломати. Румелийската власт също е информирана от префектите, като обобщените

сведения се поднасят на Кръстевич, който държи връзка с Цариград, търси споразумение с одринския валия, нарежда на директора на вътрешните дела да обиколи лично района на Харманли и Бургас. В Айтоско, по северната граница, отново след 1879 г. се появяват малки части, отвлечащи търговци, но и там административния и жандармерията получават нужните им заповеди от Пловдив¹⁸⁸.

Доволен, че Начов спазва традицията в мерките срещу разбойниците, Кръстевич не пести съветите си и в социалното подпомагане, където дълго протаканият ПАП за опълченските пенсии е прокаран през Постоянния комитет (януари 1884 г.). Губернаторски приказ го въвежда в действие през октомври с. г., дори с корекции в популистки стил. Смелата стъпка обаче е посрещната веднага с недоволство и бурен протест от Портата¹⁸⁹.

Неуспял да прокара в Областното събрание законопроектите си за регламентиране на печата, като директор на вътрешните дела Кръстевич се принуждава да компенсира нормативния вакуум с използване на турския закон, прилаган повече на думи. Стъпвайки на губернаторския пост, държавният глава установява, че вестникарите спекулират с понятието „свобода на печата“ и са превърнали изданията си на вместилище за инсинуации, лъжи и клевети. Въпреки съгласието си с мисълта, че „няма друга страна с по-широка свобода на печата, обърната на свобода, където да се сеят всевъзможни лъжи и да се рови в личния живот“, Кръстевич не си позволява да се меси в следствието срещу печатницата „Напредък“, дори е склонен като държавник и християнин да се помири с потъпгиваните. Не така реагира трима от директорите, завели дело заради обидни названия и необосновани обвинения срещу в. „Южна България“¹⁹⁰.

Макар че губернаторът се старее в главните съвети, ВСАР, съдилищата да спазва малцинствената пропорция и права, той си навлича обвиненията на българите, че от Цариград прииждат тълпи гърци, назначавани на държавна служба. В печата Кръстевич дори е наричан пионка в ръцете на съпругата и зет си, и двамата гърци, „завеждащи кадровата политика“. Според опозицията конакът е „свърталище на авантюристи, а гръцкият „Филипуполис“ и турският „Хиял“ постоянно пускат слухове срещу губернатора. Обвиняват го в съсипване на гръцкото население с непосилни данъци, в неназначение на служби, в малтретиране на малцинствата, за да се запишат в преброяването българи, в сключване на митническа уния с България – реална стъпка към съединение, в нарушаване на султанските права с ПАП за опълченците¹⁹¹. Конфронтацията между българските и гръцките вестници нарушава спокойствието на обществото и сублимира на 23 април 1885 г. в Пловдив като т. нар. Гергьовденски събития. Те представляват демонстрация на гръцката „Мегали идея“ и на високо самочувствие като противодействие на българските действия по македонския въпрос и за съединение. Предишни години празникът се чества като религиозен, мирно и тихо, но сега е решено да му се придаде изключителна тържественост, защото съвпада с именния ден на крал Георгиос. Правителството е уведомено официално само за църковния молебен, но от достоверни източници Кръстевич научава за подготвяната фиеста. Затова се среща с организаторите – гръцкия митрополит и консула Генадис – убеждавайки ги да променят програмата на тържеството. Обещание дават и двамата, но без да го изпълнят: из града са закачени гръцки знамена, очакват се 200 души от Станимака. Кръстевич е затруднен от получените се прецедент при сравнение с честванията на другите консулства, които нямат етноплеменно население в Областта. Законният религиозен празник на местните гърци придобива политически характер – манифестиране амбициите на чужда държава. Губернаторът е объркан пред сложния юридически казус – Органическият устав дава свобода на всички народности и религиозни правдини, чужденците също могат свободно да отбелязват

националния си празник под защита на властта. Решението на Кръстевич е да не забранява честването, но да го постави в определени рамки и да предотврати евентуални инциденти. С такива замисли губернаторът посреща възмутена делегация на граждани, искащи мерки срещу манифестацията. Но междувременно гръцки поданик отказва на полицията да сваля знамето над кафенето си – само консултът може да му заповядва – и с това само дава повод на възбудената българска тълпа да стане неуправляема и да сваля всички флагове, чупейки и витрини на магазини. Вечерта българите имат свое тържество в марашката черква, но на него отсъства поканеният Кръстевич. Причината е в оплакването на Генадис до британския консул Джонс по повод сутрешните погроми. Свиканото незабавно консулско събрание изказва възмущение от страна на Великобритания, Австро-Унгария и Гърция за бездействието на полицията, за нехайството на Кръстевич, за липсата на арестуване. В конака Джонс укорява губернатора, че не е предотвратил очакваните български провокации въпреки предупрежденията на консулите¹⁹².

Строги мерки се вземат чак на следващия ден, и то срещу дефилиращата по улиците гръцка тълпа, скандираща „Долу българите!“ – поставените полицейски и жандармерийски патрули предотвратяват немишуемото кръвопролитие. Коментари по случая се появяват веднага по страниците на печатни органи на малцинствата – там се твърди, че българите са варвари, обезправяващи малцинствата, че Пловдив е „зулустански град“ с неспособно правителство, че жандармерията бие жени. Повикът е логичен: необходими са турски гарнизони в Областта. Резултатите са видими и в дипломатическите среди – гръцкият представител в Цариград настоява Портата да направи сериозна забележка на Кръстевич. Генадис също е там да клевети. Румелийското правителство пък взема контрамерки, като подготвя колективно прошение от пловдивчани до губернатора срещу недостойното поведение на Генадис с искане да бъде сменен. Кръстевич също настоява за отзоваване на дипломата, но с юридически аргументи, въпреки инсинуациите на българския печат, че губернаторското семейство е насърчавало метежа¹⁹³. Само след месец усилията имат конкретен резултат. Но и сменен, консултът остава в Пловдив, явно обнадежден от дипломатическата схватка на Портата и Румелия срещу Гърция и Австро-Унгария. Реакцията на Кръстевич е незабавна: заповед до директорите да прекъснат всякакви връзки с Генадис. След личното му ходатайство в Цариград желаната развързка е постигната – до края на август 1885 г. в Румелия пристига ловият гръцки консул¹⁹⁴.

Съвременниците считат дейността на губернатора спрямо „гръцките комедии“ като доказателство за големия му патриотизъм. Наистина и той е част от мотивите му, но в случая за Кръстевич съществуват и държавнически, и правни основания, и лична обida, и стремеж да не се раздухат народностни вражди, и страх от турска военна намеса. Действията му са елемент от уравновесената му политика спрямо малцинствата – взема със себе си в Цариград грък и арменец, появява се на балове и на гръцкото, и на българското женско дружество, посещава тържеството за Св. Св. Кирил и Методий, а след дни гостува на арменски празник¹⁹⁵.

Губернаторът и директорът на вътрешните дела се подпомагат активно и по външнополитически въпроси. От Начов се очаква да съставя аргументирани доклади за отхвърлените от Портата закони, а след това и да отговори на сюзерена. Насочил усилията си към изколуване на директора по свое подобие, главният управител не се колебае да му възлага отговорни поръчки. Такова е посещението на Начов в Цариград през март 1885 г. с инструкции да бъде успокоена Портата за съединистките митинги и външения – защото правителството действа с мирни средства – и да обясни, че с наказания на вестници в Румелия нищо не се постига, а само се развихрят опасни страсти. Най-важен проблем на визитата са перегово-

рите по митническия въпрос, по който е взето предварително мнението на Постоянния комитет и е обмислена стратегията заедно с губернатора¹⁹⁶.

Оглавяващият съдебното ведомство Стефан Бобчев е единственият юрист от директорите и затова, макар и руски възпитаник, с него Кръстевич бързо намира общ език в съвместната работа. А неин акцент е създаването на нормативна база. С цел уточняване и усъвършенстване на законопроектите двамата се договарят, преди да се преведат на трите официални езика и да се публикуват, текстовете да са минали поне два пъти през губернатора и директора на правосъдието. Логична последица от споразумението е молбата на Бобчев да се отложи влизането в сила на закона за временните ипотечни книги, което Кръстевич възприема и узаконява с издаден приказ. От своя страна главният управител също често се обръща с препоръки до директора на правосъдието за съставяне на законопроекти по важни проблеми, какъвто е този за осигурителните дружества¹⁹⁷. Конструктивно единомислие има и при създаване на публично-административни правилници. По предложение на Бобчев, одобрено от губернатора, е съставена комисия за подготовка на проектозаконали. По молба от Кръстевич самият директор на правосъдието помага на Начов в работата по нормативни документи. Директорът се справя добре и с отговори на отхвърлени от Портата закони – служейки си с юридически и практически оправдания, с аналогни от чуждата юриспруденция, нещо, което несъмнено се харесва и служи на губернатора в кореспонденцията му с Великия везир¹⁹⁸.

Съдебното ведомство занимава Кръстевич и с личния си състав. Веднага след назначението си Бобчев изготвя списък на лица за отчисление, одобрен от бюрото на Народната партия, но среща категоричен отказ от шефа си. Въпреки това цялата 1885 г. е посветена на кадрови въпроси, уреждани с прикази. Направените редица назначения, повишаването на млади кадри, преместването на околийски съдии и следователи са често без разрешение от Частния съвет. Практикуваното разместване на големи дистанции (от Пазарджик в Сливен, от Панагюрище в Кавакли) по същество представлява планомерна чистка, проведена през май–август 1885 г. Оставките в повечето случаи са предизвикани, а уволнения се правят официално едва след „Окръжното“ на губернатора до директорите от 21 май 1885 г. по повод митинга на Либералната партия. Посочените поименно в документа чиновници са повикани на аудиенция при директора на правосъдието и им е заявено, че Кръстевич не може вече да търпи поведението им в груб разрез със служебните задължения и затова съвместна работа напред е невъзможна. По губернаторска молба Бобчев изпраща и строга заповед до своите подчинени да се съобразяват със закона и да не участват в съединистките демонстрации. За дисциплината директорът на правосъдието следи също чрез лични инспекции из Пловдивския департамент¹⁹⁹.

Кръстевич е посредник и при изпращането на призовки до чужди поданици – турци, евреи, австро-унгарци – от директора на правосъдието до Великото везирство. От Цариград пък губернаторът получава и своевременно препредава прошения на турци, отговори на молби за издирване на избягали затворници²⁰⁰.

Както и в останалите дирекции, едни от главните насоки в сътрудничеството между директора на финансите Михаил Маджаров и губернатора са нормативно уреждане и отпускане на кредити. Тъй като на финансовото ведомство принадлежи надзора над средствата, давани от бюджета посредством Постоянния комитет, то е изработен механизъм, според който всеки ПАП минава задължително 3 пъти през губернатора, 2 пъти през дирекциите и директора на финансите. Самият той пък създава и консултира с главния управител правилници, засягащи всички ресори. Те се отнасят до дирекцията на вътрешните дела – средства за изплащане

ла тимари на пенсионери и за абонамент към агенция „Хавас“. Кредитират се и разноските по старите бюджети, обезщетяват се окръжни комисии за разходи по поправка на шосета (в Хасково), изплащат се пътни разноски на областния горски инженер, отпускат се суми за училищни инспектори и за награда на взели участие в маневрите жандарми²⁰¹.

Както в съдебното, така и във финансовото ведомство личният състав е подложен на чистка – назначени са нови началници, счетоводители и бирници. Уволнения се прилагат или по служебни провинения, или след „Окръжното“ на Кръстевич от май 1885 г., по политически провинения²⁰².

Кореспонденцията на губернатора с директора на финансите включва и взаимни обяснения за продажбите на по-ниски цени от правителството на земи, притежание на сираци и малолетни, консултации за публикации на в. „Хилял“ относно протестни събрания по селата заради високите данъци. Маджаров информира Кръстевич и за английска оферта за доставка на парни машини на сукнарната фабрика, заинтригувала с изгодата си правителството. Не са рядкост разнообразните по характер задачи, които губернаторът поставя на директора на финансите: да изработи условия на търг за строежа на областна лудница, да проучи капитала, финансовата задлъжнялост и условията на френска фирма, предлагаща да построи захарна фабрика²⁰³. Кръстевич не забравя и личните си дела – кредитите за конака резиденция и градината, внасянето на заплатата му в банката, приваждане на пътните му разноски²⁰⁴.

В отношенията си губернаторът и директорът на финансите се стремят да бъдат коректни, водят преписката си бързо, почти не оставят нерешени случаи, залагат не толкова на кадровите промени – невъзможни при специфичната материя на ведомството – колкото на практическата дейност.

От опосредстваните сведения за връзките на Кръстевич и директора на земеделието, търговията и обществените сгради личи, че губернаторът е запознаван редовно с делата на Дирекцията или в Частния си съвет, или от изработените документи, предназначени за Областното събрание и Постоянния комитет, или от докладите на д-р Георги Хаканов. Ориентиращ в разискваните проблеми е един от тях, посветен на мерките, които Румелия е длъжна да вземе за възстановяване на бубарството като поминък на населението. Предлаганият способ е прием на дарение и закупуване на бубено семе от френски къщи, което след това да се раздаде даром на производителите. Тази обмислена стратегия на държавен протекционизъм – диктуван от митнически бариери, съкращаване на пазарите, разорение на производителите – е в синхрон с мерките, взети от Областното събрание, с разглежданите случаи в Постоянния комитет, със замислите на губернатора²⁰⁵.

Председателстван от Кръстевич, Частният съвет уважава предложението на Хаканов да се даде под наем за още 7 години сливенската сукнарна фабрика, въпреки чуждестранния интерес, на местното търговско-индустриално дружество „Напредък“ при взаимноизгодни условия: висок наем и поемане на ремонтните разходи срещу правителствено задължение да се изкупува цялата продукция за нуждите на милицията и жандармерията²⁰⁶.

Още когато директор на народното просвещение е Й. Груев, Кръстевич успява да издейства възстановяване правата на изключените заради бунт предишната година ученици от Пловдивската мъжка гимназия. Втора популистка мярка е анулиране на годишните изпити в Областта за 1883/84 г. посредством ПАП, изработен от стария, но приложен от новия директор – Константин Величков²⁰⁷. Неговата активност се засилва чак през пролетта на 1885 г., когато представя на губернатора проектоправилник за основаване на Областна юридическо училище. Предвиден е 3-годишен курс на обучение, държавна издръжка, непълна академич-

на автономия – деканите и професорите се назначават от главния управител по предложение на директора на народното просвещение. Несъмнено Кръстевич е доволен от нормативното осъществяване на младежката си просвещенска идея, възприета от училия право също във Франция директор. Постигнато е общо съгласие, че вместо да се дават стипендии за учение в чужбина и се сключват контракти с външни лица, съдебното ведомство може да попълни липсата на кадри с местно образовани на сравнително добро ниво. Намеренията са идеята да се осъществи от есента на 1885 г. и само Съединението попречва на Румелия да изпровари България с висшето си училище²⁰⁸.

Персоналът на Дирекцията на народното просвещение, за разлика от останалите, не е подложен на съкращения, по повишената политическа активност на учители и ученици на митинга пред конака (19 май 1885 г.) кара Кръстевич да настоя в своето „Окръжно“ за уволнение и изключване на редица провинени.

Със застъпничеството на губернатора пред Постоянния комитет директорът на народното просвещение решава и някои свои парични проблеми – гласувани са кредити за инспектори, на дело е показано разбирането на управляващия екип относно политиката към малцинствата: парите са разпределени между 6 български, 4 турски (в Пловдив, Кърджали, Стара Загора и Чирпан), 2 гръцки (Пловдив и Кавакли) и по на едно католическо и еврейско училище²⁰⁹.

Както с другите директори, Кръстевич има доста поводи за конфликти с ген. Дригалски, но се стреми да ги избягва заради статута му на назначен от султана и силите. Освен по финансови въпроси тяхното сътрудничество е насочено главно към кадровия подбор. Още през август 1884 г. опозицията обвинява Кръстевич и Народната партия, че възнамеряват да заместят българските офицери с гърци и турци. Като явен признак се сочи преместването на кап. Любомски от Ямбол в Айтош. Не се отчита обаче повишаването в чин на цяла група младши офицери българи: 13 от поручици в капитани, 14 от подпоручици в поручици. Не е доказателство за пренебрежение и фактът, че много чужденци си заминават от войската след неподновени от Постоянния комитет договори, а същевременно на българите се отпускат стипендии за обучение зад граница²¹⁰. Принципи в Щаба на милицията и жандармерията е да се правят уволнения само след доказани нарушения на дисциплината – липса на професионални качества или нарушаване на деполитизацията²¹¹. С горчивия си комисарски опит – напразни усилия в убеждаване на Областното събрание да увеличи броя на жандармерията, като губернатор Кръстевич заповядва на Дригалски да придружи проектобюджета с отчет на директора на вътрешните дела. От него се доказва документално, че не достигат 155 конни и 151 пенни жандарми²¹².

С цел да затегне дисциплината, още с първите си приказки Кръстевич забранява в милицията употребата на песни, дразнещи мюсюлманите. Началникът на милицията и жандармерията заповядва да се уважават религиозните чувства на всички румелийци във войската, за да се предотвратят възможни малцинствени въълнения и чужда намеса по този повод. Двете заповеди извикват взривно негодувание в пресата, обвинения в „слабост и безавторитетност в очите на Портата“, в „унищожение на българския характер на Румелия“, в накръняването на „националната гордост“. Едва ли обаче стълката на държавник, желаещ да отстрани хаоса в милицията, е „шамар на националните интереси“ при условие, че песните не са нито народни, нито български – както твърди опозицията – а носят заглавия като „Мы турок дрались с тобой“²¹³.

Заради недисциплинираност – пиянство, скандали, оплаквания от населението – по настояване на началника на милицията и жандармерията и с лична заповед на Кръстевич се правят разследвания и инспекции от доверени, способни и безп-

ристрастни офицери. Поведението на военните е визирано и в заповед на губернатора за наказване на носещите униформа след уволнението си, с което подронват воинския авторитет и си осигуряват привилегии.

Пак заради дисциплината, но и от съзнание за мястото на войската като опора на властта, са и личните контакти на Кръстевич с офицерите – на банкети на пловдивския гарнизон и на традиционния парад на 11 май²¹⁴.

Въпреки неприязнените взаимоотношения между повечето директори и тяхната злост спрямо губернатора личните вражди поне външно не водят до конфликти между отделните части на изпълнителната власт. Проблемите се разрешават общо и безконфликтно. Кръстевич държи на бързината, прецизността и компетентното реагиране на директорите си, организира сътрудничеството им по отделни въпроси, консултира се с тях официално и по извънслужебни, общополитически дела. Под негово ръководство директорите се ориентират към нормативно уреждане или към практическите проблеми на ведомствата си. Но това не означава, че им се упражнява диктат. Губернаторът запазва изработените си още като директор на вътрешните дела принципи на ръководене: оставя простор за мислене и инициатива, за собствена политика, като същевременно контролира глобално – обменя мнения и препоръки, изисква точна информация и осведоменост, изпълнява с умение функцията си на координатор не само формално, по Органическият устав, но и на дело.

* * *

Назначението на Гаврил Кръстевич за румелийски губернатор е изненада за околните, но за нея той се подготвя цял живот – с образованието си във Франция, с допира до държавник като Стефан Богориди, с управлението на о. Самос, с кариерата си на висш турски магистрат, с книжно-журналистическата си дейност, с участието в изискващия огромни дипломатически умения църковен въпрос, с петте години къртовска работа на поста главен секретар и директор на вътрешните дела при първия управител Алеко Богориди.

Назначението му е плод на „голямата игра“ на европейската дипломация по Източния въпрос, по който за конкретния момент в най-изгодна и силна позиция се намира Русия. Заети главно с колониалните си владения (Великобритания, Франция, Германия), незаинтересовани от проблема (Италия) или загубили възможност да диктуват решението (Австро-Унгария), великите сили приемат предложена им кандидатура и я третираят като временна отстъпка, срещу която трябва да получат от Русия нужна компенсация. Зачеркнала Ал. Богориди като свой възможен поставеник, руската дипломация е водена от стремеж да заздрави позициите си около Проливите и затова се спира на човек с импониращи й лични качества, с държавнически опит точно в тази автономна област, с авторитет пред Портата и другите сили, с неизявени амбиции да е ръководна фигура, който е дал гаранции, че ще пази статуквото на полуострова. Същите съображения влияят на назначението на Кръстевич да се посрещне радушно от повечето западни държави, както и от проруските партии в Румелия (Народна партия) и в Княжеството (Либерална партия – цанковисти).

Главният противник на смяната на губернатора в Областта е местната Либерална партия, която прави всичко възможно, за да дискредитира Кръстевич, да дестабилизира обстановката в страната с поредица скандали и на институционно равнище. Затова решението си да започне своя мандат с нови изпълнително-законодателни органи (правителство, Областно събрание и Постоянен комитет) губернаторът смята за закономерно, макар и да съзнава, че така успява да разруши местните сили. Ръководен и от държавнически мотиви, и подложен на външен

натиск, Кръстевич се постаравал да избере (или повлияе да бъдат избрани) в управлението хора образовани, улегнали, с разнообразни професии, съвременни виждания и еднаква партийна принадлежност. И докато за Областно събрание и Постоянен комитет идеята дава положителни резултати – възстановяват се нормалните отношения между губернатор, депутати и правителство, безпроблемно се приемат редица нормативни документи, уреждащи местното управление, икономиката, правораздаването, отпускат се парични средства – то компромисният, разнороден състав на Частния съвет се превръща в една от спирачките на държавния механизъм – с неподготвени, непонасящи се взаимно, лишени от желание да работят за развитието на държавата хора.

Въпреки сравнително краткия срок, за който е губернатор, Кръстевич оставя в Източна Румелия трайна следа като държавник – със способността си да взема и отстоява важни решения, с глобално мислене, отчитащо всички международни реалности и мястото на Областта в тях, с погледа напред във всяка част на държавното управление, с уменията да сплоти разнопосочните интереси на население и управляващи към една цел – изграждане на модерна държава, макар и само с автономен статут.

П Р И Л О Ж Е Н И Е

ЗАКОНОПРОЕКТИ, ВНЕСЕНИ ОТ ГУБЕРНАТОРА НА VI РС НА ОС (1884 г.)

1. По ресора на ДВД

– За границите на окръзите и околияте (С притурки – Таблици за разстоянието между околийските центрове, народността на населението и броя жители; Карта на Румелия) – 2.11., 10.11., 24.11.1884²¹⁵

– За паспортите – 10.11.1884, оттеглен²¹⁶

– За отчуждаване на Катър-Чаирските пасища – 23.11.1884²¹⁷

– За кръвопускането – 10.11.1884, оттеглен²¹⁸

2. По ресора на ДПР

– За тарифа на съдебните разноски – 17.11.1884²¹⁹

3. По ресора на ДФ

– За ипотеки – 29.11.1884²²⁰

– За временните ипотечни книги – 6.11.1884²²¹

– За данък върху недвижими имоти и върху прихода – 13.10.1884²²²

– За разметателните данъци – 2.11.1884²²³

– За събиране на данъците в градските общини – 20.11.1884²²⁴

– За опрощаване кадастър от 1882/83, 1883/84 г. на общини и частни лица, пострадали от нещастия – 22.11.1884²²⁵

– За откриване на Земеделска банка – 27.11.1884²²⁶

– За поправителния бюджет 1882/83 г. – 26.11.1884²²⁷

– За бюджета 1885/86 г. с добавки от: ДВД – за Пловдивския градски съвет 1000 т. л. за строежи (20.11.), ДФ – лихвен процент за издаване съкровищни бонове и по сключване на заем (2.11.), кредит по глави от бюджета, увеличаване на непредвидените разходи, ДЗТОСг – кредит, ДНП – кредит за Областната библиотека и музей, за нови щатове, НМЖ – увеличаване броя на жандармерията²²⁸

4. По ресора на ДЗТОСг

– За филоксерата – 25.10.1884

– За горите – 29.10.1884²²⁹

- За обработка на ориза – 13.11., 8.12.1884²³⁰
- За продажба на барут – 27.11.1884²³¹
- За отлагане цялостното прилагане Закона за мерките и теглилките – 8.12.1884²³²
- Предложение за построяване жп линия (трамвай) между Пловдив и Бургас и на бургаско пристанище – 10.11.1884²³³
- За водите и пътеустройството – 13.11.1884²³⁴
- За синдикалните дружества – 25.10.1884²³⁵
- За минералните извори – 26.11.1884²³⁶
- 5. По ресора на ДНП**
- За средните училища – 7.11.1884²³⁷
- 6. По ресора на НМЖ**
- За набора – 12.11.1884, оттеглен²³⁸
- Военен законник – 19.11.1884²³⁹

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Маджаров, М. Източна Румелия. С., 1925; Стателова, Е. Източна Румелия 1879–1885. Икономика, политика, култура. С., 1983; Дамянов, С. България във френската политика 1878–1918. С., 1985; Мишев, Р. Австро-Унгария и България 1879–1894. Политически отношения. С., 1988; Тодоров, Г.Д. Българо-австро-унгарските отношения в средата на 80-те г. XIX в. (1884–1886). – В: Изследвания по българска история. Т. 7. С., 1985; Пантиев, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972.
- ² Матвеев, П. А. Болгария после Берлинского конгресса. СПб., 1887; Татищев, С. С. Из прошлого русской дипломатии. СПб., 1890; Киняпина, Н.С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980; Shaw, S.J., E.K. Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Т. 2. Cambr., 1977; Jelavich, Ch. Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886. Greenwood Press, 1978; Fuller, J. V. Bismark's Diplomacy at Its Zenith. Harvard UP, 1922; Hyde, A. M. A Diplomatic History of Bulgaria 1870–1886. Univ. of Illinois, 1966; Bridg, F.R. From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914. London and Boston, 1972.
- ³ Маджаров, М. Цит. съч; Стателова, Е. Цит. съч.
- ⁴ Външната политика на България. Документи и материали. Т.1. С., 1978; Дневници на Шестата редовна сесия на Областното събрание (26.10.–22.12.1884). С., 1893; Документи за българската история. Т.4. Ч.2: С., 1942; Стоянов, З. Непознати страници. С., 1981; Литературен архив. Т.9. С., 1989; Anderson, M. S. The Great Powers and the Near East. Documents of Modern History. London, 1970; Blue Books. Turkey, 1886/1,2; Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Bd. 3. Berlin, 1927 etc.
- ⁵ „Марица“ (Пловдив, 1884–1885), „Народний глас“ (Пловдив, 1884–1885), „Съединение“ (Пловдив, 1884–1885), „Южна България“ (Пловдив, 1884–1885), „Борба“ (Пловдив, 1885 г.), „Отечество“, „Средец“, „Славянин“, „Търновска конституция“, „Зорница“ (Цариград, всички 1884–1885).
- ⁶ Генадиев, Н. Мемоари. Т.1. С., 1985; Греков, М. Как ние освободавахме България. Т.2. С., 1990; Груев, Й. Монте спомени. Пловдив, 1906; Илиев, А. Т. Спомени. С., 1926; Максим Пловдивски. Автобиография и спомени. С., 1930; Салабашев, И. Спомени. С., 1943; Спомени за Съединението от 1885 г. С., 1980; Юрков, Д. Спомени из политическия живот на България. С., 1932; Българския Екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992; Иречек, К. Български дневник 1878–1884. Т.1–2. Пловдив, 1930–1932.
- ⁷ За биографията на Кръстевич главно: Балабанов, М. Гаврил Кръстевич. С., 1914; Снегаров, И. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959; Бочев, С.С. Какъв беше Гаврил Кръстевич. – В: Българска сбирка, 1899, № 1, 5–20; Ников, П. Възраждане на българския народ. С., 1971, и др.
- ⁸ Shaw, S. J., E. K. Shaw. Цит. съч., с. 198, 218–219.
- ⁹ Ключников, Ю.В., А. Сабанин. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч.1. М., 1925, 237–238; The Saburov Memoirs. Cambr. UP, 1929, 258–259; Anderson, M. S. Цит. съч., 113–115.
- ¹⁰ Пантиотов, И. Българската криза и Европа 1885–1889. Ч.1. С., 1924, 24–25; Киняпина, Н. С. Цит. съч., с. 403; Geiss, I. German Foreign Policy 1871–1914. London and Boston, 1976, 35–39.

- ¹¹ Shaw, S. J., E. K. Shaw. Цит. съч., 192-193; Тэйлор, А. Дж. П. Борьба за господство в Европе 1848-1918. М., 1958, с. 303, 310.
- ¹² Пактам, 304-305; Shaw, S. J., E. K. Shaw. Цит. съч., 192-193.
- ¹³ Фуллер, J. F. Цит. съч., 19; Тэйлор, А. Дж. П. Цит. съч., 312-313.
- ¹⁴ Bridgе, F. R. Цит. съч., с. 103.
- ¹⁵ Пуде, А. М. Цит. съч., с. 140; Татинев, С. С. Цит. съч., с. 402.
- ¹⁶ Минев, Р. Цит. съч., с. 83.
- ¹⁷ Jelavich, B. Russia, Britain and Bulgarian Question 1885-1888. - In: Südost Forschungen, München. Bd. 32, 1973, p. 168.
- ¹⁸ Татинев, С. С. Цит. съч., с. 400; Пуде, А. М. Цит. съч., с. 138.
- ¹⁹ Татинев, С. С. Цит. съч., 402-403; Матвеев, П. А. Цит. съч., с. 284, 293-294; Народний глас, № 353, 22 дек. 1882; № 429, 17 септ. 1883; Марица, № 450, 24 дек. 1882; № 500, 24 юни 1883; Иречек, К. Цит. съч., т. 2, с. 225; Генадиев, П. Цит. съч., с. 56.
- ²⁰ Иречек, К. Цит. съч., с. 227, 9/21.01.1883; Външната политика..., № 220, с. 468, БДА до МВнРИ, Цариград, 18.08.1883.
- ²¹ Пактам, № 237, с. 490, БДА до МВнРИ, 3/15.12.1883; ЦИИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 81, л. 68, БДА до МВнРИ, 1103, 3/15.1883; Народний глас, № 458-9, 31.12.1883.
- ²² Търновска конституция, № 12, 11 февр. 1884; Иречек, К. Цит. съч., с. 453, 15/27.01.1884; Тодоров, Г. Д. Цит. съч., 43-45.
- ²³ Марица, № 555, 5 ян. 1884; Durrant, K. The Time of the Thunderer. Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremist and the Failure of the Bismarkian System 1871-1887. Col. UP. 1988, p. 389.
- ²⁴ Durrant, K. Цит. съч., р. 391; Петров, М. Руско-българските отношения и стременията на българите към национално освобождение 1878-85 В: Ист. преглед, 1985, № 5, с. 46.
- ²⁵ Иречек, К. Цит. съч., с. 473; Марица, № 584, 13 март 1884; Генадиев, П. Цит. съч., с. 61; Гешев, И. С. Пловдивски спомени. - В: Спомени за Съединението, 154-155.
- ²⁶ Съединение, № 59, 23 февр. 1884; Южна България, № 75, 24 март 1884; ЦИИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 171, л. 3, БДА до МВнРИ, 01.1884.
- ²⁷ Отечество, № 2, 14 март 1884; Търновска конституция, № 23, 21 март 1884; Съединение, № 63, 22 март 1884; Народний глас, № 471, 24 март 1884; Документи за българската..., № 92, с. 58, Богориди до в. везир, 3.04.1884.
- ²⁸ Марица, № 595, 12 апр. 1884; Съединение, № 65, 19 апр. 1884.
- ²⁹ Документи..., № 96, с. 60, В. везир до дюрл. канцелария, 8.04.1884; Груев, Й. Цит. съч., с. 73.
- ³⁰ Марица, № 595, 12 апр. 1884; Салабашев, И. Цит. съч., с. 29; Стоянович, И. Из миналото. С., 1992, с. 24.
- ³¹ Галчев, Д. Спомени. С., 1939, 154-155.
- ³² Стателова, Е. Цит. съч., с. 176; Политическите партии в Източна Румелия 1879-1885. - В: Известия на ИИ, т. 26, 1983, с. 161.
- ³³ Юрков, Д. Цит. съч., с. 69; Стоянович, И. Цит. съч., с. 21.
- ³⁴ БИА-НБКМ, ф. 255, П Д 3630, М. Маджаров до С. Бобчев, Пловдив, 21.07.1884.
- ³⁵ Светлина, № 54-55, 16 ноем. 1883; Търновска конституция, № 25, 28 март 1884; № 29, 14 апр. 1884.
- ³⁶ Български Екзарх Йосиф I, с. 157, 20.03.1884; с. 158, 27.03.1884; Отечество, № 2, 14 март 1884; Среден, № 10, 18 апр. 1884.
- ³⁷ ЦИИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 68, л. 71, БДА до МВнРИ, 222, 24.03.1884; ф. 600, оп. 1, а.е. 221, л. 25, Ст. Панаретов до К. Стойлов, б.д.; Народний глас, № 472, 31 март 1884.
- ³⁸ Български Екзарх Йосиф I, с. 158, 27.03.1884; Среден, № 10, 18 апр. 1884.
- ³⁹ Отечество, № 6, 28 март 1884; Съединение, № 66, 19 апр. 1884; БИА-НБКМ, ф. 271, а.е. 25, л. 1-6, Бингелен до Батенберг, София, 26.03.1884; Die grosse Politik..., № 644, 365-369, Promemoria, Berlin, 5.09.1884.
- ⁴⁰ Български Екзарх Йосиф I, 158-160, 2-25.04.1884; Максим Пловдивски. Цит. съч., с. 146.
- ⁴¹ Търновска конституция, № 32, 25 апр. 1884; Съединение, № 67, 26 апр. 1884; Тэйлор, А. Цит. съч., с. 313; Стателова, Е. Източна..., с. 201.
- ⁴² Народний глас, № 474, 14 апр. 1884; Зорница, № 15, 14 апр. 1884.
- ⁴³ Отечество, № 19, 16 май 1884; № 24, 2 юни 1884; Съединение, № 69, 10 май 1884.
- ⁴⁴ Кнридли патр. арх. български. Граф П. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Т. 1. С., 1958, № 22, 277-283; № 88, 385-386, и др.
- ⁴⁵ Blue Books, 1886/1, № 27, р. 11, Меморандум на Х. Джонс, 11/23.09.1885; Miller, W. The Ottoman Empire and Its Successors, Camb., 1927, p. 415; Agnaks, G. G., W. S. Vuchinovich. The Near East in the Modern Times. T. 1. New York, 1969, p. 326.
- ⁴⁶ Jelavich, Ch. Цит. съч., 213; Jelavich, B. and Ch. The Establishment of the Balkan National States 1804-1920. Wash. Press, 1977, p. 164.
- ⁴⁷ Среден, № 14, 2 май 1884; Съединение, № 16, 5 май 1884; Български Екзарх Йосиф I, с. 161, 9.06.1884.
- ⁴⁸ Народний глас, № 477, 5 май 1884.
- ⁴⁹ Пактам, № 476, 28 апр. 1884; Марица, № 602, 28 апр. 1884; Съединение, № 68, 3 май 1884.

- ⁵⁰ Марица, № 606, 8 май 1884; Максим Пловдивски. Цит. съч., 145-150.
- ⁵¹ Търновска конституция, № 26, 31 март 1884; № 29, 14 апр. 1884.
- ⁵² Средец, № 17, 12 май 1884; Отечество, № 13, 25 апр. 1884.
- ⁵³ Марица, № 606, 8 май 1884; Народний глас, № 478, 12 май 1884.
- ⁵⁴ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 128, л. 36, Наместникът до ПК, 1527, 7.05.1884; Съединение, № 69, 10 май 1884; Търновска конституция, № 38, 16 май 1884.
- ⁵⁵ БИА-НБКМ, ф. 16, а.е. 178, л. 14, Кръстевич до Т. Бурмов, Пловдив, 8.05.1884; ф. 169, а.е. 26, л. 1-2, Кръстевич до Миркович и Планински, Пловдив, 10.05.1884; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 240, л. 1, Кръстевич до К. Стойлов, Пловдив, 11.05.1884; Илиев, А.Т. Цит. съч., с. 251.
- ⁵⁶ Зорница, № 19, 12 май 1884; № 20, 21 май 1884.
- ⁵⁷ Пак там, № 22, 2 юни 1884; Марица, № 615, 31 май 1884; Литературен архив, № 194, 334-335; № 199, с. 338; № 200, 338-339, писма от Кръстевич до Й. Груев от Цариград, 4.06., 6.06., 11.06.1884.
- ⁵⁸ Марица, № 716, 24 май 1885; ЦДИА, ф. 954, оп. 1, а.е. 32, л. 34, Д. Юруков. Спомен. Пово време: БИА-НБКМ, ф. 255, II Д 5917, л. 27. С. Бобчев, Румелийският преврат. Спомени.
- ⁵⁹ Южна България, № 84, 28 апр. 1884; № 85, 2 май 1884; Стоянов, З. Непознати страници. С., 1981, с. 157; ИА БАН, ф. 77к, а.е. 3, л. 16, Ив. Пеев Плячков. Из глъчките на миналото. Спомени.
- ⁶⁰ Съединение, № 74, 21 юни 1884.
- ⁶¹ Южна България, № 101, 27 юни 1884; Народний глас, № 484, 23 юни 1884; Търновска конституция, № 51, 30 юни 1884; БИА-НБКМ, ф. 145, II В 1801, Ферман от 26 реджеб 1301 г.
- ⁶² Южна България, № 111, 1 авг. 1884; № 112, 4 авг. 1884.
- ⁶³ Народний глас, № 496, 15 септ. 1884; Средец, № 17, 12 май 1884.
- ⁶⁴ Съединение, № 70, 17 май 1884; Търновска конституция, № 40, 23 май 1884.
- ⁶⁵ Търновска конституция, № 50, 27 юни 1884; Отечество, № 26, 9 юни 1884.
- ⁶⁶ Пак там, № 32, 30 юни 1884; Греков, М. Цит. съч., с. 235.
- ⁶⁷ Пак там, с. 236; Съединение, № 75, 28 юни 1884; Груев, Й. Цит. съч., с. 73; Юруков, Д. Цит. съч., с. 72; Маджаров, М. Цит. съч., с. 299.
- ⁶⁸ БИА-НБКМ, ф. 255, II Д 5917, л. 30, С. Бобчев, Румелийският преврат.
- ⁶⁹ Пак там, II Д 3630, М. Маджаров до Бобчев, Пловдив, 21.07.1884.
- ⁷⁰ Търновска конституция, № 45, 9 юни 1884; Съединение, № 78, 12 юли 1884.
- ⁷¹ Народний глас, № 408, 6 юли 1883; Търновска конституция, № 53, 7 юли 1884; Южна България, № 104, 7 юли 1884.
- ⁷² ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 21, ПК до губернатора, 555, 7.08.1884; л. 34, Губернаторът до ПК, 2935, 16.04.1884; Южна България, № 119, 29 авг. 1884; Салбашев, И. Цит. съч., 33-35.
- ⁷³ Салбашев, И. Цит. съч., 35-41; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 77, ПК до губернатора, 587, 18.08.1884.
- ⁷⁴ Пак там, л. 15, ПК до губернатора, 552, 7.08.1884; л. 39, Губернаторът до ПК, 2961, 18.08.1884; БИА-НБКМ, ф. 255, II Д 5126, Приказ, 27.08.1884.
- ⁷⁵ Съединение, № 90, 11 окт. 1884; Дневници на ОС, дн. 20, 22.11.1884; Литературен архив, № 203, с. 340, Губернаторът до ДНП, 28.11.1884; № 204, с. 341, Приказ, 28.11.1884.
- ⁷⁶ Дневници на ОС, дн. 23, 26.11.1884, с. 452; дн. 25, 28.11.1884, 490-492.
- ⁷⁷ Пак там; Съединение, № 97, 29 поем. 1884; Галчев, Д. Цит. съч., 136-137.
- ⁷⁸ Съединение, № 97, 29 поем. 1884; Средец, № 76, 5 дек. 1884; Марица, № 673, 7 дек. 1884; Греков, М. Цит. съч., с. 251.
- ⁷⁹ Южна България, № 120, с. септ. 1884; Стателова, Е. Изграждане на въоръжените сили на Източна Румелия. ВИСБ., 1983, № 6, с. 27.
- ⁸⁰ Греков, М. Цит. съч., 234-236.
- ⁸¹ Юруков, Д. Цит. съч., с. 72; Татишев, С. С. Цит. съч., с. 404; Гешов, И. С. Цит. съч., 157-158; Търновска конституция, № 54, 11 юли 1884.
- ⁸² Марица, № 668, 20 поем. 1884; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 57, Губернаторът до ПК, 3079, 27.08.1884; л. 58, Приказ, 27.08.1884.
- ⁸³ Южна България, № 119, 29 авг. 1884; № 120, 1 септ. 1884.
- ⁸⁴ Марица, № 644, 28 авг. 1884; Съединение, № 65, 6 септ. 1884.
- ⁸⁵ Съединение, № 87, 20 септ. 1884; Отечество, № 50, 1 септ. 1884; Търновска конституция, № 68, 29 авг. 1884; № 69, 1 септ. 1884.
- ⁸⁶ Отечество, № 60, 9 окт. 1884.
- ⁸⁷ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 128, л. 11, Наместникът до ПК, 1829, 25.05.1884; л. 113, ПК до наместника, 433, 29.05.1884; л. 58, Губернаторът до ПК, 1673, 16.05.1884; л. 59, ПК до губернатора, 406, 19.05.1884.
- ⁸⁸ Пак там, л. 3, ПК до губернатора, 360, 2.05.1884; а.е. 129, л. 50, Наместникът до ПК, 2045, 13.06.1884.
- ⁸⁹ Пак там, л. 92, Наместникът до ПК, 2123, 20.06.1884.
- ⁹⁰ Пак там, а.е. 130, л. 24, Губернаторът до ПК, 2531, 18.07.1884; л. 75, Губернаторът до ПК, 2537, 25.07.1884; а.е. 134, л. 9, ПК до губернатора, 546, 3.08.1884; л. 26, ПК до губернатора, 560, 9.08.1884.
- ⁹¹ Пак там, а.е. 128, л. 89, Губернаторът до ПК, 1779, 21.05.1884; л. 90, ПК до губернатора, 411, 23.05.1884.
- ⁹² Пак там, а.е. 128, л. 6, ПК до губернатора, 370, 7.05.1884.
- ⁹³ Пак там, л. 122, Наместникът до ПК, 1848, 26.05.1884.

- ⁹⁴ Пак там, а.е. 130, л. 36, Губернаторът до ПК, 2590, 21.07.1884; а.е. 131, л. 18, ПК до губернатора, 544, 7.08.1884.
- ⁹⁵ Пак там, а.е. 129, л. 60, Наместникът до ПК, 2047, 13.06.1884; л. 61, ПК до наместника, 469, 18.06.1884.
- ⁹⁶ Пак там, а.е. 129, л. 76, Губернаторът до ПК, 1735, 19.05.1884; л. 78, ПК до губернатора, 412, 23.05.1884.
- ⁹⁷ Пак там, а.е. 130, л. 43, Губернаторът до ПК, 2624, 24.07.1884.
- ⁹⁸ Пак там, а.е. 127, л. 79, ПК до губернатора, 336, 24.04.1884; а.е. 128, л. 15, ПК до губернатора, 372, 7.05.1884.
- ⁹⁹ Пак там, а.е. 129, л. 78, Наместникът до ПК, 2088, 16.06.1884; л. 117, Губернаторът до ПК, 2214, 26.06.1884.
- ¹⁰⁰ Пак там, а.е. 128, л. 61, Губернаторът до ПК, 1688, 16.05.1884; л. 102, ПК до губернатора, 422, 29.05.1884; а.е. 130, л. 50, Губернаторът до ПК, 26, 37, 26.07.1884.
- ¹⁰¹ Пак там, а.е. 129, л. 17, Наместникът до ПК, 2017, 12.06.1884.
- ¹⁰² Пак там, а.е. 131, л. 12, ПК до губернатора, 548, 3.08.1884; л. 37, ПК до губернатора, 577, 17.08.1884.
- ¹⁰³ Пак там, л. 22, Губернаторът до ПК, 2821, 8.08.1884; л. 36, ПК до губернатора, 576, 17.08.1884.
- ¹⁰⁴ Пак там, а.е. 129, л. 77, Наместникът до ПК, 2078, 16.06.1884; а.е. 131, л. 61, ПК до губернатора, 602, 29.09.1884.
- ¹⁰⁵ Пак там, а.е. 129, л. 7, Наместникът до ПК, 1956, 6.06.1884; л. 8, ПК до наместника, 457, 8.06.1884; л. 100, Губернаторът до ПК, 2131, 20.06.1884.
- ¹⁰⁶ Пак там, л. 49, ПК до губернатора, 463, 13.06.1884; а.е. 130, л. 27, Губернаторът до ПК, 2532, 18.07.1884; л. 37, Губернаторът до ПК, 2632, 24.07.1884; а.е. 131, л. 10, ПК до губернатора, 547, 3.08.1884.
- ¹⁰⁷ Пак там, л. 14, ПК до губернатора, 564, 4.08.1884; а.е. 129, л. 82, ПК до губернатора, 479, 20.06.1884.
- ¹⁰⁸ Пак там, а.е. 128, л. 140, Наместникът до ПК, 1872, 31.05.1884; а.е. 129, л. 2, Наместникът до ПК, 1924, 2.06.1884; л. 53, ПК до губернатора, 501, 28.06.1884; л. 102, Губернаторът до ПК, 2149, 29.06.1884.
- ¹⁰⁹ Пак там, л. 136, Губернаторът до ПК, 2219, 28.06.1884; л. 137, ПК до губернатора, 512, 30.06.1884.
- ¹¹⁰ Пак там, л. 64, Наместникът до ПК, 2028, 13.06.1884; а.е. 128, л. 93, Губернаторът до ПК, 1780, 22.05.1884; л. 94, ПК до губернатора, 506, 28.06.1884; а.е. 130, л. 58, Губернаторът до ПК, 2710, 31.07.1884.
- ¹¹¹ Пак там, а.е. 131, л. 51, Губернаторът до ПК, 3037, 23.08.1884; л. 72, ПК до губернатора, 618, 8.09.1884; л. 7, ПК до губернатора, 544, 3.08.1884; л. 29, ПК до губернатора, 571, 14.08.1884.
- ¹¹² Пак там, а.е. 128, л. 30, Наместникът до ПК, 4855, 29.05.1884; л. 131, ПК до губернатора, 434, 30.05.1884.
- ¹¹³ Пак там, л. 79, Губернаторът до ПК, 1742, 21.05.1884; л. 80, ПК до губернатора, 431, 30.05.1884.
- ¹¹⁴ Пак там, а.е. 127, л. 69, ПК до губернатора, 337, 24.04.1884; л. 72, ПК до губернатора, 353, 1.05.1884; а.е. 128, л. 46, Губернаторът до ПК, 1651, 16.05.1884; л. 47, ПК до губернатора, 408, 19.05.1884; л. 95, Губернаторът до ПК, 2124, 20.06.1884; л. 91, ПК до губернатора, 480, 20.06.1884.
- ¹¹⁵ Пак там, а.е. 128, л. 26, ПК до губернатора, 379, 9.05.1884; а.е. 130, л. 57, Губернаторът до ПК, 2698, 28.07.1884; а.е. 131, л. 4, ПК до губернатора, 541, 3.08.1884.
- ¹¹⁶ Пак там, а.е. 128, л. 55, Губернаторът до ПК, 1653, 15.05.1884; л. 57, ПК до губернатора, 404, 19.05.1884.
- ¹¹⁷ Пак там, а.е. 128, л. 4, ПК до губернатора, 365, 4.05.1884; л. 128, Наместникът до ПК, 1849, 26.05.1884.
- ¹¹⁸ Пак там, л. 50, Губернаторът до ПК, 1652, 15.05.1884; л. 51, ПК до губернатора, 407, 19.05.1884; а.е. 129, л. 119, Губернаторът до ПК, 2215, 26.06.1884; л. 120, ПК до губернатора, 504, 28.06.1884; а.е. 131, л. 46, Губернаторът до ПК, 3005, 21.08.1884; л. 53, ПК до губернатора, 596, 24.08.1884.
- ¹¹⁹ Пак там, а.е. 128, л. 42, ПК до губернатора, 383, 10.05.1884.
- ¹²⁰ Пак там, а.е. 131, л. 13, ПК до губернатора, 551, 7.08.1884; Народний глас, № 491, 11 авг. 1884; Южна България, № 117, 22 авг. 1884.
- ¹²¹ Южна България, № 123, 12 септ. 1884; Търновска конституция, № 67, 25 авг. 1884; Марица, № 647, 7 септ. 1884; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 31, ПК до губернатора, 586, 18.08.1884; л. 65, Губернаторът до ПК, 3181, 4.09.1884.
- ¹²² Пак там, а.е. 223, л. 15, ПК до губернатора, 15.09.1884; л. 17, ПК до губернатора, 17.09.1884; Съединение, № 85, 8 септ. 1884.
- ¹²³ Търновска конституция, № 72, 12 септ. 1884; № 81, 13 окт. 1884; Зорница, № 38, 22 септ. 1884.
- ¹²⁴ М а л ж а р о в, М. Цит. съч., 310–311.
- ¹²⁵ Южна България, № 122, 8 септ. 1884; № 126, 22 септ. 1884.
- ¹²⁶ Марица, № 652, 25 септ. 1884; № 653, 28 септ. 1884; Народний глас, № 498, 29 септ. 1884; Южна България, № 127, 26 септ. 1884.
- ¹²⁷ Марица, № 659, 19 окт. 1884; Дневници на ОС, дп. 3, 25.10.1884, с. 21.
- ¹²⁸ Дневници на ОС, дп. 1, 22.10.1884, 3–4; Г р е к о в, М. Цит. съч., 250–251.
- ¹²⁹ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 5, ОС до губернатора, 22.10.1884; л. 10, ОС до губернатора, 23.10.1884; л. 183, ОС до губернатора, 99, 28.11.1884; Дневници на ОС, дп. 2, 23.10.1884, с. 7, Губернаторът до ОС, 3769.
- ¹³⁰ Пак там, дп. 27, 30.11.1884, с. 530, Губернаторът до ОС, 4259, 29.11.1884; дп. 3, 25.10.1884, с. 12, Губернаторът до ОС, 3793, 25.10.1884.
- ¹³¹ Пак там, дп. 24, 27.11.1884, с. 486; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 201, ОС до губернатора, 100, 4.12.1884; Марица, № 725, 25 юни 1885.

- ¹³² Дневници на ОС, дп. 6, 31.10.1884, с. 62; дп. 8, 3.11.1884, 101–103; дп. 16, 15.11.1884, 262–280; дп. 17, 17.11.1884, 307–313; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 128, ОС до губернатора, 72, 20.11.1884.
- ¹³³ Пак там, л. 229, ОС до губернатора, 141, 12.12.1884; Дневници на ОС, дп. 31, 5.12.1884, с. 655; дп. 32, 7.12.1884, с. 660; дп. 35, 11.12.1884, с. 739.
- ¹³⁴ Пак там, дп. 19, 20.11.1884, с. 323; дп. 27, 30.11.1884, с. 535; дп. 45, 21.12.1884, 1069–1074; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 202, ОС до губернатора, 104, 4.12.1884; л. 276, ОС до губернатора, 180, 9.01.1885.
- ¹³⁵ Пак там, л. 247, ОС до губернатора, 163, 29.12.1884; Дневници на ОС, дп. 44, 20.12.1884, 1025–1034; дп. 45, 21.12.1884, с. 1068.
- ¹³⁶ Пак там, дп. 10, 6.11.1884, с. 122; дп. 12, 9.11.1884, 182–185; дп. 24, 27.11.1884, с. 457; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 100, ОС до губернатора, 52, 18.11.1884.
- ¹³⁷ Пак там, л. 148, ОС до губернатора, 88, 23.11.1884; а.е. 226, ОС до губернатора, 134, 12.12.1884; Дневници на ОС, дп. 37, 13.12.1884, 801–824; дп. 39, 15.12.1884, 917–954; дп. 42, 19.12.1884, 955–996.
- ¹³⁸ Пак там, дп. 46, 22.12.1884, с. 1088; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 250, ОС до губернатора, 166, 29.12.1884; л. 266, ОС до губернатора, 167, 29.12.1884; л. 278, ОС до губернатора, 181, 11.01.1885.
- ¹³⁹ Пак там, л. 143, ОС до губернатора, 158, 23.12.1884; Дневници на ОС, дп. 45, 21.12.1884, с. 1067 сл.
- ¹⁴⁰ Пак там, дп. 5, 30.10.1884, 42–43; дп. 6, 31.10.1884, с. 46 сл.; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 22, ОС до губернатора, 21, 2.11.1884.
- ¹⁴¹ Пак там, л. 269, ОС до губернатора, 170, 29.12.1884; а.е. 223, л. 2, ПК до губернатора, 608, 1.09.1884; Дневници на ОС, дп. 45, 21.12.1884, с. 1054.
- ¹⁴² Пак там, дп. 23, 26.11.1884, с. 453; дп. 28, 1.12.1884, 573–584; дп. 30, 4.12.1884, с. 621; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 270, ОС до губернатора, 172, 2.01.1885.
- ¹⁴³ Пак там, л. 254, ОС до губернатора, 166, 28.12.1884; Дневници на ОС, дп. 45, 21.12.1884, 1050–1054.
- ¹⁴⁴ Пак там, дп. 31, 5.12.1884, с. 740; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 234, ОС до губернатора, 155, 17.12.1884.
- ¹⁴⁵ Пак там, л. 205, ОС до губернатора, 114, 7.12.1884; л. 233, ОС до губернатора, 151, 15.12.1884; Дневници на ОС, дп. 11, 7.11.1884, с. 164; дп. 21, 23.11.1884, 401–402.
- ¹⁴⁶ Пак там, дп. 19, 20.11.1884, с. 321–322; дп. 20, 22.11.1884, 326–352; дп. 22, 26.11.1884, с. 449; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 206, ОС до губернатора, 113, 7.12.1884; л. 275, ОС до губернатора, 177, 9.01.1885.
- ¹⁴⁷ Дневници на ОС, дп. 14, 13.11.1884, с. 277; дп. 15, 14.11.1884, с. 237.
- ¹⁴⁸ Пак там, дп. 10, 6.11.1884, с. 129; дп. 13, 10.11.1884, 211–218; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 41; ОС до губернатора, 33, 5.11.1884; л. 59, ОС до губернатора, 40, 7.11.1884.
- ¹⁴⁹ Пак там, л. 57, ОС до губернатора, 39, 7.11.1884; л. 227, ОС до губернатора, 140, 12.12.1884; Дневници на ОС, дп. 13, 10.11.1884, с. 206; дп. 46, 20.12.1884, 1000–1007.
- ¹⁵⁰ Пак там, дп. 5, 30.10.1884, с. 33 сл.; дп. 45, 21.12.1884, 1074–1080; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 30, ОС до губернатора, 11, 29.10.1884.
- ¹⁵¹ Пак там, л. 46, ОС до губернатора, 35, 6.11.1884; л. 235, ОС до губернатора, 158, 18.12.1884; л. 277, ОС до губернатора, 174, 4.05.1885.
- ¹⁵² Пак там, л. 107, Губернаторът до ОС, 4025, 13.11.1884; л. 220, Губернаторът до ОС, 4342, 1884; Дневници на ОС, дп. 15, 14.11.1884, с. 237; дп. 23, 26.11.1884, с. 453; дп. 24, 27.11.1884.
- ¹⁵³ Пак там, дп. 39, 15.12.1884, с. 879; дп. 44, 20.12.1884, с. 998; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 232, Губернаторът до ОС, 4438, 15.12.1884.
- ¹⁵⁴ Пак там, л. 116–117, ОС до губернатора, 71, 17.11.1884; л. 204, ОС до губернатора, 112, 5.12.1884; Дневници на ОС, дп. 6, 31.10.1884, с. 64; дп. 9, 5.11.1884, 109–110; дп. 33, 8.12.1884, 729–730.
- ¹⁵⁵ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 19, ОС до губернатора, 14, 30.10.1884; л. 110, ОС до губернатора, 56, 24.11.1884; л. 17, ОС до губернатора, 80, 21.11.1884; л. 268–270, ОС до губернатора, 169, 29.12.1884.
- ¹⁵⁶ Дневници на ОС, дп. 3, 25.10.1884, 14–15; дп. 46, 22.12.1884, с. 1093.
- ¹⁵⁷ Пак там, дп. 5, 30.10.1884, с. 29.
- ¹⁵⁸ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 132, л. 2, Губернаторът до ПК, 3856, 1.11.1884; л. 3, ПК до губернатора, 2, 9.11.1884; а.е. 134, л. 44, Губернаторът до ПК, 532, 11.02.1885; л. 45, ПК до губернатора, 237, 5.03.1885; а.е. 137, л. 3, ПК до губернатора, 320, 12.05.1885; л. 108, Губернаторът до ПК, 2150, 8.06.1885.
- ¹⁵⁹ Пак там, а.е. 132, л. 15, Губернаторът до ПК, 3879, 31.10.1884; л. 16, ПК до губернатора, 4, 9.11.1884; а.е. 136, л. 23, Губернаторът до ПК, 1205, 2.04.1885; л. 27, ПК до губернатора, 286, 10.04.1885.
- ¹⁶⁰ Пак там, а.е. 132, л. 23, Губернаторът до ПК, 3897, 1.11.1884; а.е. 134, л. 126, Губернаторът до ПК, 673, 21.02.1885; л. 127, ПК до губернатора, 239, 7.03.1885.
- ¹⁶¹ Пак там, л. 12, ПК до губернатора, 176, 11.02.1885; а.е. 135, л. 64, Губернаторът до ПК, 1019, 18.03.1885; л. 65, ПК до губернатора, 275, 20.03.1885; а.е. 137, л. 91, ПК до губернатора, 424, 29.06.1885.
- ¹⁶² Пак там, а.е. 132, л. 114, Губернаторът до ПК, 4380, 1.12.1884; л. 115, ПК до губернатора, 44, 24.12.1884; а.е. 135, л. 72, Губернаторът до ПК, 1053, 19.03.1885; л. 73, ПК до губернатора, 271, 19.03.1885.
- ¹⁶³ Пак там, а.е. 132, л. 25, Губернаторът до ПК, 3898, 1.11.1884; л. 26, ПК до губернатора, 3, 9.11.1884; а.е. 129, л. 125, ПК до губернатора, 226, 5.03.1885.

- ¹⁶⁴ Пак там, а.е. 134, л. 38, Губернаторът до ПК, 520, 11.02.1885; л. 39, ПК до губернатора, 189, 13.02.1885; л. 117, Губернаторът до ПК, 664, 20.02.1885; л. 118, ПК до губернатора, 466, 22.02.1885; а.е. 136, л. 95, Губернаторът до ПК, 1503, 24.04.1885.
- ¹⁶⁵ Пак там, а.е. 137, л. 22, Губернаторът до ПК, 1651, 4.05.1885; л. 23, ПК до губернатора, 350, 8.05.1885; л. 382, ПК до губернатора, 382, 3.06.1885.
- ¹⁶⁶ Пак там, а.е. 132, л. 63, Губернаторът до ПК, 4208, 27.11.1884; л. 65, ПК до губернатора, 23, 1.12.1884; а.е. 135, л. 5, Губернаторът до ПК, 822, 4.03.1885; л. 4, ПК до губернатора, 234, 6.03.1885.
- ¹⁶⁷ Пак там, а.е. 134, л. 48, Губернаторът до ПК, 524, 11.02.1885; л. 49, ПК до губернатора, 341, 1.05.1885; а.е. 137, л. 134, Губернаторът до ПК, 2201, 12.06.1885; л. 135, ПК до губернатора, 415, 22.06.1885.
- ¹⁶⁸ Пак там, л. 66, Губернаторът до ПК, 1926, 24.05.1885; л. 67, ПК до губернатора, 337, 29.05.1885; а.е. 132, л. 19, Губернаторът до ПК, 3896, 1.11.1884; л. 22, ПК до губернатора, 76, 11.01.1885.
- ¹⁶⁹ Пак там, а.е. 134, л. 11, Губернаторът до ПК, 425, 2.02.1885; л. 10, ПК до губернатора, 249, 12.03.1885; а.е. 135, л. 107, Губернаторът до ПК, 1183, 30.03.1885; л. 108, ПК до губернатора, 284, 10.04.1885.
- ¹⁷⁰ Пак там, л. 39, Губернаторът до ПК, 1003, 15.03.1885; л. 60, ПК до губернатора, 332, 30.04.1885.
- ¹⁷¹ Пак там, а.е. 134, л. 65, Губернаторът до ПК, 581, 14.02.1885; л. 66, ПК до губернатора, 248, 11.03.1885; а.е. 136, л. 72, Губернаторът до ПК, 1416, 16.04.1885; л. 73, ПК до губернатора, 366, 18.05.1885.
- ¹⁷² Пак там, а.е. 135, л. 80, Губернаторът до ПК, 1111, 27.03.1885; л. 92, ПК до губернатора, 281, 8.04.1885; а.е. 137, л. 4, Губернаторът до ПК, 1616, 1.05.1885; л. 8, ПК до губернатора, 376, 8.05.1885; л. 140, Губернаторът до ПК, 2271, 17.06.1885; л. 141, ПК до губернатора, 411, 18.06.1885.
- ¹⁷³ Пак там, а.е. 132, л. 38, Губернаторът до ПК, 4027, 14.11.1884; а.е. 134, л. 68, ПК до губернатора, 71, 9.01.1885; а.е. 132, л. 73, Губернаторът до ПК, 4311, 4.12.1884.
- ¹⁷⁴ Пак там, а.е. 135, л. 3, Губернаторът до ПК, 801, 2.03.1885; а.е. 134, л. 13, ПК до губернатора, 259, 15.03.1885; а.е. 137, л. 160, Губернаторът до ПК 2349, 22.06.1885; л. 164, Губернаторът до ПК, 2356, 24.06.1885.
- ¹⁷⁵ Пак там, а.е. 132, л. 41, Губернаторът до ПК, 4040, 14.11.1884; а.е. 131, л. 42, ПК до губернатора, 35, 5.12.1884; а.е. 136, л. 68, Губернаторът до ПК, 1400, 16.04.1885; л. 69, ПК до губернатора, 312, 19.04.1885.
- ¹⁷⁶ Пак там, а.е. 136, л. 45, Губернаторът до ПК, 1254, 5.04.1885; л. 46, ПК до губернатора, 386, 21.05.1885.
- ¹⁷⁷ Пак там, а.е. 132, л. 31, Губернаторът до ПК, 3983, 9.11.1884; л. 33, ПК до губернатора, 8, 16.11.1884; а.е. 137, л. 76, Губернаторът до ПК, 1981, 29.05.1885; л. 77, ПК до губернатора, 395, 29.05.1885.
- ¹⁷⁸ Пак там, а.е. 132, л. 71, Губернаторът до ПК, 4304, 4.12.1884; л. 72, ПК до губернатора, 37, 11.12.1884; а.е. 137, л. 28, Губернаторът до ПК, 1739, 10.05.1885; л. 29, ПК до губернатора, 359, 16.05.1885.
- ¹⁷⁹ Пак там, а.е. 134, л. 61, Губернаторът до ПК, 580, 14.02.1885; л. 62, ПК до губернатора, 221, 25.02.1885; а.е. 136, л. 70, Губернаторът до ПК, 1452, 18.04.1885; Ш п и м а н о в, И.Д. Иван Добревски. По лични спомени и съобщения. - В: Ибраһим съчинения. Т.1. С., 1965, 298-332.
- ¹⁸⁰ Търновска конституция, № 45, 8 юни 1884; Съединение, № 75, 21 юни 1884.
- ¹⁸¹ Народният глас, № 486, 7 юни 1884; Южна България, № 118, 25 авг. 1884.
- ¹⁸² ЦДНА, ф. 954, оп. 1, а.е. 32, л. 35, Д. Юруков, спомени: Търновска конституция, № 54, 11 юни 1884; Съединение, № 96, 22 юни 1884.
- ¹⁸³ Съединение, № 68, 3 май 1884; Марница, № 696, 8 март 1885; № 730, 12 юни 1885; Народният глас, № 522, 16 март 1885.
- ¹⁸⁴ Съединение, № 86, 13 септ. 1884; Народният глас, № 507, 1. дек. 1884.
- ¹⁸⁵ Архив на Възраждането, Т.2 (ред. Д. Странимиров), С., 1908, № 19, с. 75, ЦВД до губернатора, 2.03.1885.
- ¹⁸⁶ Марница, № 682, 15. ян. 1885.
- ¹⁸⁷ Дневник на ОС, дп. 39, 15.12.1884, 859-874; Съединение, № 81, 2 авг. 1884.
- ¹⁸⁸ ЦДНА, ф. 321, оп. 1, а.е. 101, л. 26, МВнРи до БДА, 271, 23.01.1885; Архив № 25, с. 90, ЦВД до губернатора, Харм., 12.03.1885.
- ¹⁸⁹ Южна България, № 133, 17 окт. 1884.
- ¹⁹⁰ Вестникче (Пловдив), № 2, 28 юни 1884; Марница, № 732, 19 юни 1885; Търновска конституция, № 62, 8 авг. 1884.
- ¹⁹¹ Търновска конституция, № 41, 26 май 1884; Съединение, № 95, 17 юни 1884.
- ¹⁹² ЦДНА, ф. 20, оп. 1, а.е. 136, л. 97, Губернаторът до ПК, 1488, 22.04.1885; Марница, № 709, 26 апр. 1885; Зорница, № 18, 4 май 1885; Съединението на Северна и Южна България 1885-1886. Сб. док. С., 1989, № 21, с. 35, Изпис до Уайт, Пловдив, 6/18.05.1885; G r a v e s R. Storm Centres of the Near East. Personal Memories 1879-1929. London, 56-57.
- ¹⁹³ Отечество, № 23, 2 май 1885; Марница, № 710, 30 апр. 1885; № 715, 21 май 1885; Зорница, № 18, 4 май 1885; М а х, Р. фоп. Из българските бурни времена. С., 1929, с. 9.
- ¹⁹⁴ Съединението..., № 41, с. 54, Дъб Ноай до МВнР, Цариград, 27.06./8.07.1885; Марница, № 730, 12 юни 1885; № 742, 27 авг. 1885.
- ¹⁹⁵ Марница, № 682, 15. ян. 1885; № 717, 28 май 1885; И в а н о в, П. Български триумф 1885-1910. С., 1910, с. 12; Търновска конституция, № 43, 2 юни 1885.
- ¹⁹⁶ Архив, ... № 40, 94-96, № 41, с. 96, Губернаторът до ЦВД, 26.03.1885.

- ¹⁹⁷ ЦДИА, ф. 565, оп. 1, а.е. 6, л. 8, Губернаторът до ДПр, 4332, 8.12.1884; а.е. 8, л. 58, ДПр до губернатора, 2320, 16.04.1885; л. 12, Губернаторът до ДПр, 2255, 15.06.1885.
- ¹⁹⁸ Пак там, л. 79, Губернаторът до ДПр, 1653, 4.05.1885; л. 84, ДПр до губернатора, 2922, 16.05.1885; л. 29, Губернаторът до ДПр, 421, 2.02.1885; л. 30, ДПр до губернатора, 702, 5.02.1885.
- ¹⁹⁹ Марица, № 693, 26 март 1885; № 714, 17 май 1885; Южна България, № 104, 7 юли 1885; Търновска конституция, № 81, 13 окт. 1884.
- ²⁰⁰ ЦДИА, ф. 565, оп. 1, а.е. 6, л. 35, ДПр до губернатора, 608, 8.12.1884; Архив..., № 66, 110-111, Губернаторът до ДПр, 9.05.1885; С т о я н о в и ч, И. Цит. съч., с. 34.
- ²⁰¹ ЦДИА, ф. 565, оп. 1, а.е. 6, л. 1, Губернаторът до ДПр, 4272, 1.12.1884; л. 11, Губернаторът до ДПр, 4374, 4.12.1884; л. 30, ДПр до губернатора, 6018, 5.12.1884.
- ²⁰² Пак там, ф. 158, оп. 1, а.е. 37, л. 177, Губернаторът до ДФ, 1514, 25.04.1885; а.е. 18, л. 85, ДФ до губернатора, 1348, 25.04.1885; л. 77, ДФ до губернатора, 6434, 26.01.1885; а.е. 11, л. 7, Губернаторът до ДФ, 170, 15.01.1885; л. 59, Губернаторът до ДФ, 2252, 15.06.1885.
- ²⁰³ Пак там, л. 48, Циркуляр, 1876, 21.05.1885; Марица, № 690, 12 февр. 1885.
- ²⁰⁴ ЦДИА, ф. 158, оп. 1, а.е. 10, л. 2, Губернаторът до ДФ, 3218, 6.09.1884; а.е. 33, л. 47, Губернаторът до ДФ, 3960, 6.11.1884; а.е. 11, л. 33, Губернаторът до ДФ, 898, 7.03.1885.
- ²⁰⁵ Пак там, а.е. 18, л. 81, ДФ до губернатора, 62, 4.03.1885; а.е. 11, л. 67, Губернаторът до ДФ, 2427, 1.07.1885.
- ²⁰⁶ Марица, № 689, 8 февр. 1885.
- ²⁰⁷ Пак там, № 690, 12 февр. 1885.
- ²⁰⁸ Съединение, № 86, 13 септ. 1884; Народний глас, № 508, 15 дек. 1884.
- ²⁰⁹ Марица, № 713, 10 май 1885.
- ²¹⁰ ЦДИА, ф. 158, оп. 1, а.е. 11, л. 13, ПАП № 29, 29.02.1885.
- ²¹¹ Търновска конституция, № 57, 21 авг. 1884; Марица, № 661, 26 окт. 1884.
- ²¹² ЦДИА, ф. 1599, оп. 1, а.е. 796, л. 1, Сп. Костов до губернатора, 5.03.1885.
- ²¹³ Дневници на ОС, дп. 47, 19.12.1884, с. 963.
- ²¹⁴ Южна България, № 97, 13 юни 1884; Съединение, № 77, 5 юли 1884; Марица, № 714, 17 май 1885; № 742, 27 авг. 1885; Архив..., № 36, с. 93, ДВД до губернатора, Бургас, 30.03.1885.
- ²¹⁵ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 29, Губернаторът до ОС, 3911, 2.11.1884; л. 81, Губернаторът до ОС, 3999, 10.11.1884.
- ²¹⁶ Пак там, л. 74-76, Губернаторът до ОС, 3998, 10.11.1884; Дневници на ОС, дп. 13, 10.11.1884, с. 221.
- ²¹⁷ Пак там, дп. 22, 24.11.1884, с. 404; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 147, Губернаторът до ОС, 4170, 23.11.1884.
- ²¹⁸ Пак там, л. 171, Губернаторът до ОС, 4222, 27.11.1884; Дневници на ОС, дп. 25, 28.11.1884, с. 489.
- ²¹⁹ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 117, Губернаторът до ОС, 4099, 17.11.1884.
- ²²⁰ Дневници на ОС, дп. 4, 29.10.1884, с. 23, Губернаторът до ОС, 3816, 29.10.1884.
- ²²¹ Пак там, дп. 10, 6.11.1884, с. 147; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 45, Губернаторът до ОС, 3951, 6.11.1884.
- ²²² Дневници на ОС, дп. 8, 3.11.1884, с. 105; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 29, Губернаторът до ОС, 3875, 13.10.1884.
- ²²³ Пак там, л. 28, Губернаторът до ОС, 3910, 2.11.1884; Дневници на ОС, дп. 8, 3.11.1884, с. 104.
- ²²⁴ Пак там, дп. 19, 20.11.1884, с. 317; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 137, Губернаторът до ОС, 4112, 20.11.1884.
- ²²⁵ Пак там, л. 142, Губернаторът до ОС, 4140, 22.11.1884; Дневници на ОС, дп. 20, 22.11.1884, 325-326.
- ²²⁶ Дневници на ОС, дп. 24, 27.11.1884, с. 461; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 146, Губернаторът до ОС, 4206, 27.11.1884.
- ²²⁷ Пак там, л. 155, Губернаторът до ОС, 4196, 26.11.1884.
- ²²⁸ Пак там, л. 16, Губернаторът до ОС, 3846, 30.10.1884; л. 30, Губернаторът до ОС, 3912, 2.11.1884; 267, Губернаторът до ОС, 4471, 18.12.1884, и др.
- ²²⁹ Дневници на ОС, дп. 5, 30.10.1884, с. 28; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 15, Губернаторът до ОС, 3835, 29.10.1884.
- ²³⁰ Пак там, л. 107, Губернаторът до ОС, 4025, 13.11.1884; Дневници на ОС, дп. 15, 14.11.1884, с. 237; дп. 33, 8.12.1884, с. 730.
- ²³¹ Пак там, дп. 24, 27.11.1884, с. 462; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 167, Губернаторът до ОС, 4207, 27.11.1884.
- ²³² Дневници на ОС, дп. 33, 8.12.1884, с. 730; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 217, Губернаторът до ОС, 4341, 1884.
- ²³³ Пак там, л. 71, Губернаторът до ОС, 3995, 10.11.1884.
- ²³⁴ Пак там, л. 103, Губернаторът до ОС, 4024, 13.11.1884; Дневници на ОС, дп. 15, 14.11.1884, с. 237.
- ²³⁵ Пак там, дп. 4, 29.10.1884, с. 24, Губернаторът до ОС, 3800, 25.10.1884.
- ²³⁶ ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 156, Губернаторът до ОС, 4194, 26.11.1884.
- ²³⁷ Пак там, л. 46, Губернаторът до ОС, 3966, 7.11.1884; Дневници на ОС, дп. 11, 7.11.1884, с. 174.
- ²³⁸ Пак там, дп. 14, 13.11.1884, с. 227; Губернаторът до ОС, 4014, 12.11.1884; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 150-151, Губернаторът до ОС, 4178, 23.11.1884.
- ²³⁹ Пак там, л. 136, Губернаторът до ОС, 4105, 19.11.1884; Дневници на ОС, дп. 19, 20.11.1884, с. 317.

СЪКРАЩЕНИЯ

БДА	–	Българско дипломатическо агентство в Цариград
БИД	–	Българско историческо дружество
БНБ	–	Българска народна банка
ВИСб.	–	Военноисторически сборник
ВСАР	–	Върховно съдилище за административни разпри
гр.	–	гроша
ГСУ	–	Годишник на Софийския университет
ДВД	–	Директор на вътрешните дела
ДЗТОСг	–	Директор на земеделието, търговията и обществените сгради
ДНП	–	Директор на народното просвещение
ДПр	–	Директор на правосъдието
ДФ	–	Директор на финансите
ЕК	–	Европейска комисия
ИФФ	–	Историко-филологически факултет
КИЖ	–	Компания за източните железници
ЛП	–	Либерална партия
МВнРИ	–	Министерство на външните работи и изповеданията
МФ	–	Министерство на финансите
НМЖ	–	Началник на милицията и жандармерията
НП	–	Народна партия
ОСАР	–	Областни съдилища за административни разпри
ОС	–	Областно събрание
ОУ	–	Органически устав
ПАП	–	Публично-административен правилник
ПК	–	Постоянен комитет
р. с.	–	редовна сесия
САР	–	Съдилища за административни разпри
ТИД	–	Търговско-индустриално дружество
т. л.	–	турски лири
фр.	–	франка

Постъпила 7 юни 1994 г.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКОТО СЪЗНАНИЕ
НА СЪВРЕМЕННИТЕ ПОКОЛЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ, 1993 г.

ЮРИ ТОДОРОВ

Юри Тодоров. ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПОКОЛЕНИЙ В БОЛГАРИИ, 1993 г.

В студия представяются обобщенные результаты анкетного исследования исторического сознания. Исследование осуществляется с помощью выборок из областях городов Софии, Хасково, Ст. Загоры и Варны. Используется оригинальная методика с анкетным вопросником, включающим 48 айтемов, которые оцениваются с помощью шестиступенной шкалы с три ступени одобрения и неодобрения. Результаты касаются консеквенции для дидактику истории, раскрывая имплицитные функции исторического сознания. Исследуются зависимости от разных сторонних факторов, как образователны уровень, возраст, социальное положение и имотное состояние. Студия представляет новый взгляд на принципов формирования и функционирования исторического сознания, ползуя эмпирические и количественные методы.

Juri Todorov. EMPIRICAL RESEARCH ON THE HISTORICAL CONSCIOUSNESS OF CONTEMPORARY GENERATIONS IN BULGARIA, 1993.

The general results of the inquiry investigation of the historical consciousness are presented. It was realized as an sample quotation in the regions of Sofia, Haskovo, Stara Zagora and Varna. An original method with a 48 items questionnaire and a 6 stage scale was used. The results concern consequences for history didactics recovering implicit functions of historical consciousness. Dependences on different factors were studied such as stage of education, age, social state and property. One can obtain a new kind of view on the principles of forming and functioning of the historical consciousness with the use of empirical and quantitative methods.

Проблемът за квантификация в областта на историко-научните и историко-дидактическите изследвания се поставя относително отскоро. Квантифицирането се основава на околичествяването на сведенията, които се съдържат в историческите извори в първична, нечислена форма. Квантификационният проблем придобива значимост от времето, когато науката история започва да си служи с номотетични методи. Историците, които се занимават с количествена история, като

Роберт Фогел, Уилиам Айделот, Хайнрих Бест, Фернан Бродел¹ и редица други се стремят към разкриване на общовалидни закономерности на базата на общи съждения. Общеизвестни са първите стъпки в тази насока, направени от френската школа на „Анали“. Още от 60-те години на нашия век те използват новите подходи, ползват известната дотогава количествена история, стремят се към интердисциплинност, обръщат внимание на социалната история, на историческата демография и антропология. Центърът на тежестта в историческите изследвания се измества от индивида към масата, „историята се прави от малките хора“, казва Луис Неймиър². Науката история се превръща от чисто идиографична дисциплина в обобщаваща, номотетична. Известни са усилията в тази насока и от страна на американските историци. Също през 60-те години в САЩ се заражда новият подход в историческите изследвания, наречен клиометрия. Тя изхожда от предположението, че определени области от човешкото поведение могат да бъдат разбрани най-добре като система, включваща променливи и отношения помежду им, които подлежат на квантификация. При промяна на значението на една от променливите може да бъде изчислен ефектът от тази промяна върху цялата система. Най-подходяща за този подход се оказва именно икономическата дейност на човека. „Клиометрията“ всъщност означава „нова икономическа история“ и черпи вдъхновението си от иконометриката – количествените методи за анализиране на съвременната икономика.

Количествените методи намират приложение не само в чисто историко-научните изследвания. В областта на дидактиката на историята отскоро се обособяват две основни направления, в които количественият подход дава многообещаващи резултати. От една страна, чрез количествените методи се обективизира процесът на проверка и оценка на знанията с помощта на дидактически тестове. Диагностичните изследвания дават отражение не само върху оценката на знанията на отделния ученик, но с тях се подлагат на проверка учебните технологии, стратегията в управлението на образованието. Това е подчертано емпиричен подход, който се основава на събирането на наблюдаеми, проверими и контролируеми сведения за реални отношения. Резултатите от изследванията се използват за формиране на най-оптимални и подходящи учебни програми, подбор на актуални теми, прилагане на подходящи дидактически материали и средства.

Дидактиката на историята реализира и друг вид емпирични изследвания, които имат за цел да разкрият същността и формите на проявление на историческо съзнание в обществото. Изследванията от този род не се ограничават единствено в училищата. От съществено значение в този вид емпирични изследвания са интересите, нагласите на хората към историята. Това са субективни феномени, които могат да бъдат регистрирани и измерени само с прилагането на демоскопски методи. Такива емпирични изследвания са осъществени в много страни, също и в България³. С това дидактиката на историята се поставя в непрекъсната връзка с процесите на обществено развитие, определяйки актуалното състояние на историческото съзнание в обществото, като същевременно периодично преосмисля цели и задачи, реализира социалните си функции.

* * *

Дидактиката на историята провежда емпирични изследвания, които имат за цел да определят мястото на историческата наука и популяризирането на историческите знания в обществото, отношението на отделните индивиди към тяхното минало. Емпиричните изследвания в тази широка област се отнасят до феномени от политическо и културно значение. Историческото съзнание определя до голяма степен политическото и културното съзнание и заедно с това отношенията, дей-

ността и нагласите на хората. Обучението по история винаги се поставя в тясна връзка с обществото чрез учебни планове и медии от всякакъв вид, а също така и чрез всички средства за популяризиране на исторически знания, стреми се да създава представи за историческото минало.

С помощта на количествените методи дидактиката на историята получава представа за сложните процеси около формирането и функционирането на историческото съзнание, свеждайки тези комплексни процеси до релевантни зависимости между основни фактори, за които се отчитат емпирични данни. Такива отношения подлежат на измерване, на количествено разпределение и анализ. От съществено значение тук не е само субективното описание на явленията, описанието на отношенията на отделни индивиди към определени фактори, които изследователят определя за съществени при формирането на историческото съзнание. Емпиричните изследвания от такъв характер задължително трябва да изпълняват следните критерии. На първо място, нужно е изследователският процес да бъде прозрачен и да дава възможност за повторение и проверка от трети лица. Независимо от отделния изследовател, от неговите настроения, желания и способности, конкретни стъпки по регистриране на факти, отразяващи определени аспекти от историческото съзнание, и интерпретацията на тези факти трябва да подлежат на независима проверка.

Затова приложението на емпиричните методи винаги става при гарантиране на тясната връзка между теория и практика. Научността на подхода се определя не само според формулировката на целите на изследването, според точността на количествените анализи, а най-вече според степента на съответствие на социалните явления към използвания научен инструментариум. Прилагайки количествените методи за анализ на социални отношения, например чрез попълване на анкетни листове и обработване на събраните данни, непременно бихме получили някакви реакции от страна на анкетиранията лица, които могат да се преброят и представят в таблици. Но когато в основата на самото допитване не е залегнала фундаментална теоретична концепция, получените резултати ще бъдат случайни, няма да изпълняват изискванията за надеждност и валидност на инструмента, с който провеждаме емпиричния анализ.

Под общата концепция за историческото съзнание трябва да се определи мястото на фактори като националност, религиозна принадлежност, отношение към определени исторически събития. Наблюдаваните и регистрирани данни задължително се обвързват с тези теоретични конструкции. Първата стъпка в тази насока е описанието на теоретичните конструкции с помощта на понятийна схема. Това е един съществен етап от емпиричното изследване на историческото съзнание, защото при опита за допиране на логическото с емпиричното равнище на наблюдение възникват проблеми, които много често остават неразрешени. Емпиричните изследвания по-скоро биха могли да доведат до временни доказателства на наблюдавани и теоретично обосновани отношения. Отхвърлянето на един или друг теоретичен модел с помощта на емпирични методи е окончателно само тогава, когато това заключение не е предизвикано изкуствено. В процеса на проучване от значение е не само конкретното определение на дадено понятие, а също така и начинът на използването му за целите на емпиричната проверка. Най-често отделни понятия се използват като променливи. Когато трябва да се изследва примерно теоретичната концепция за „корените на нашата народност“, то необходимо е тази дефиниция да се операционализира чрез няколко променливи, като „обединяване на славяните с прабългарите“, „сливането и претопяването на прабългарите в славянството“ и т.н. Често измерването на определена конструкция не би могло да се извърши непосредствено. Тогава се прибегва до използването

на индиректни променливи, както например за определяне на „социалните различия в обществото“ е подходящо да се измерва нивото на доходите или имущественото състояние на групата от анкетираните лица. Събраните данни представляват стойностите за наблюдаваната променлива, които се разпределят в зависимост от използваната скала (от две стойности за дихотомните променливи до безкрайно много стойности при метрично скалираните променливи).

Анкетният въпросник е основният инструмент за емпирично изследване на историческото съзнание на съвременните поколения. Няма добри или лоши въпросници, има само адекватни или неадекватни. Използването на инструментите винаги е подчинено на целите на изследването и е свързано с логиката на използвания метод. Трябва да правим разлика между висока и ниска степен на структурираност на инструмента на допитването. В първия случай се използват слабо структурирани форми, а във втория – силно структурирани въпросници, които отчитат най-изчерпателно всички възможности за отговор от страна на анкетираните лица.

При емпиричното изследване на историческото съзнание намират приложение предимно репрезентативните (представителните за определена група от хора или за определен регион, т.е. гнездовите) допитвания. В тази връзка основно значение придобиват проблемите около формирането на представителната извадка и конструирането на въпросника. В зависимост от решението на тези въпроси се ориентира и провеждането на самото изследване, както и анализът на събраните емпирични данни.

Получените резултати при анкетиране на лица от една представителна извадка дават сведение за разпределението на изследваните признаци (напр. мнения, нагласи, отношения) в генералната съвкупност. Образувайки случайни извадки бихме могли да определим вероятността, с която действителната стойност за генералната съвкупност попада в зададен интервал, т.нар. доверителен интервал. Формирайки извадка с обем 2000 например, действителната стойност за изследвания признак в генералната съвкупност попада в доверителния интервал $\pm 1,1\%$ около определената емпирична стойност с вероятност 68,3%⁴. Тези стойности са валидни за 50% положителни и 50% отрицателни отговори на алтернативен въпрос. При разпределение на отговорите, които са различни от описания примерен случай, доверителният интервал се стеснява. Намаляването на ширината на доверителния интервал при едновременно увеличаване на сигурността на резултатите може да се реализира само за сметка на нарастването на обема на извадката. Четирикратното нарастване на обема на извадката ще доведе до нарастване на точността само два пъти. Т.е. доверителен интервал от $\pm 1,1\%$ при надеждност от 95,5% би могъл да се постигне при извадка с обем 8000. Това обстоятелство налага практически и икономически ограничения за точността на измерванията при представителни проучвания.

* * *

При проучвания за изследване на историческото съзнание задължително се изключва проверката на знанията и уменията, които ученикът придобива в обучението по история. Последните подлежат на проверка единствено с помощта на дидактическите тестове по история. Но от друга страна, знанията за миналото задължително оказват влияние върху отношението към определени исторически събития. Задачата на анкетите за изследване на историческото съзнание не се състои в установяването на знания за историята. Затова при провеждане на емпирични изследвания с цел да се установи моментната картина за историческото съзнание в определен регион или дори за цяла България, нивото на исторически знания се счита за задължителен фон и се приема за реална даденост.

Последните изследвания в тази област потвърждават това становище. Й. Шопов⁵ говори за изследвания в ценностно-мотивационен план, имайки предвид това разделяне в съдържателно отношение и внасока на нагласите и отношенията на хората към историческото и националното в тях.

Като инструмент за измерване на такива нагласи и отношения първоначално у нас се използват анкети с въпроси за отговор в свободна форма. Този начин на анкетиране произвежда едно голямо многообразие от разновидности в отговорите на анкетираните лица, които трудно се систематизират. По-късно се преминава към анкетни въпросници със структурирани варианти за отговор. Това означава, че за намиране на отговор на поставен проблем (например отношението към определено историческо събитие) предварително трябва да се определят индикатори (например мнение за събитието, представа за последиците от него и т.н.). За фиксиране на ценностните нагласи по отношение на поставения проблем е подходящо да се формират група от индикатори, за които да се предвидят съответния брой въпроси. Въпросите се съставят така, че всички анкетирани да ги разбират по еднакъв начин. Формулировката на въпроса не трябва да оказва влияние върху резултатите от изследването.

Така например в изследване за историческото съзнание сред ученици и възрастни от района на гр. Перник⁶ е поставен между другото и проблемът за отношението на българина към неговата историческа съдба. Това отношение се определя с група от въпроси, като: „Българите носят ли днес последиците от турското робство?“, „В миналото България загубила ли е възможността, днес да бъде велика сила?“, „България участва ли активно в световната политика?“ и „България можеше ли да постигне повече от това, което е днес?“

За разработването на анкетните въпроси трябва да се изпълнят следните стъпки: формулиране на първия, начален вариант на въпроса, осъществяване на предварително проучване (претест) и формулиране на окончателния вариант на въпроса. Когато затворените въпроси изискват избора само на един от предложените варианти, говорим за т.нар. дизюнктивни въпроси, защото анкетираните могат да се класифицират по отношение на отговорите им на поставения дизюнктивен въпрос в непресичащи се групи. Най-простата форма на дизюнктивните въпроси е алтернативният въпрос, който изисква избор на една от двете предложени възможности (например „одобрявам“ или „не одобрявам“). При другия вид въпроси със структурирани отговори, където се допуска избиране на няколко варианта⁷ за отговор, т.е. при които вариантите са логически и съдържателно съвместими, е възможно обобщаване на отговорите за всички анкетирани и определяне на индекс.

Към въпроса „Историческите книги дават ли вярна представа за миналото?“ се предлагат следните варианти за избор: „да, всички“, „повечето от тях“, „малка част“, „не чета такива книги“. Очевидно тук е логически допустимо да се избере само един от предложените варианти. По този начин анкетираните ще бъдат класифицирани в четири категории (пренебрегвайки категорията на тези лица, които не са отговорили на въпроса). Числеността на категориите е показател за преобладаващото становище в изследваната общност. Следният въпрос е пример за структуриране на отговорите с логическа и съдържателна съвместимост: „Къде, според Вас, трябва да търсим корените на нашата народност?“ с варианти за отговор: „в прабългарската общност“, „в южнославянската общност“, „в сливането и претопяването на прабългарите в славянството“, „в обединението на славяните с прабългарите“, „в постепенното сливане на всички общности в нашите земи (тракийци, славяни, прабългари, печенеги, кумани и др.)“ „не мога да преценя“. Тук анкетираният може да избере повече от един от предложените варианти, а

когато се предвиди теглови коефициент към всеки от представените варианти за отговор, бихме могли да получим обобщаващ параметър (индекс), който да отразява отношението към поставения проблем.

Когато се измерват отношения, мнения и становища с помощта на анкети, е подходящо да се използват и въпроси от друг вид – твърдения, които анкетираният да може да приема или отхвърля с помощта на предварително зададена скала за оценка, например в следните степени: 1) напълно съм съгласен, 2) съгласен съм донякъде, 3) по-скоро не съм съгласен, 4) съвсем не съм съгласен и 5) не мога да преценя. Допустими са скали с линейно еквилибрантно разположение на степените, например двустепенна скала с „да“ и „не“ или шестстепенна скала с три степени за одобрение (1, 2 и 3 – силно, средно и слабо) и три степени за неодобрение на твърдението (4, 5 и 6 – слабо, средно и силно). Тогава с помощта на емпиричните данни от анкетите ще могат да се определят профили на одобрение и неодобрение, да се изчисляват корелационни коефициенти и да се извършват по-сложни количествени анализи. Примерна формулировка на твърдение в анкета за изследване на историческото съзнание е следната: „Ние имаме основание да се гордеем с нашето минало не по-малко от другите страни“, като се предлага скала за определяне на личното отношение към това твърдение с две степени за одобрение и две степени за неодобрение. Предвидена е допълнителна категория „не мога да преценя“. В рамките на предварителната проверка на анкетния въпросник тази категория може да даде сведения за качеството на предложените твърдения. Твърдения, които принуждават анкетираните да избират относително често категорията за неопределеност, предизвикват двусмислени интерпретации независимо от факта, че самите твърдения са безупречни в методично отношение.

* * *

Историческата дидактика в България е натрупала известен опит в областта на емпиричните изследвания на историческото съзнание. Първите анкети с ученици започват да се провеждат от средата на 80-те години. Анкетните въпросници включват в голямата си част въпроси, изискващи свободни отговори. Въпросниците са предвидени за ученици от различни възрастови групи и се съобразяват с техните възможности за разбиране на отношенията, свързани с националните ценности, и отношението към исторически личности. Разбира се, резултатите от такива изследвания отразяват напълно постулираните по това време догми за „правилната политическа ориентация“. Емпиричните изследвания от този период трябва да се характеризират като проучвания за постигането на строго фиксирани от тогавашната методика на преподаването по история намерения⁷. Те имат също така за цел да определят дали и до каква степен се усвояват определени понятия. Количественият анализ на данните се ограничава до преброявания на разпределенията без отчитане на зависимости или построяване на условни разпределения според фиксирани странични белези.

Съществен момент в областта на историко-дидактическата емпирика у нас представлява проведеното в района на град Перник през 1987 г. изследване за ценностното отношение на човека към нацията и историческата съдба на българите. Преобладаващата част от анкетираните лица са ученици, но тук за първи път се прави опит за установяване на свързани с историческото съзнание нагласи и сред лица, които са напуснали училищната скамейка. Извадката е с обем 335 души.

Изходна точка на задълбочения количествен анализ на данните представляват айтемите, които са формулирани под формата на твърдения. Към всяко от предложените твърдения анкетираните трябва да изразят своето съгласие или несъгласие при използване на подходяща скала. Например – двустепенна скала 1 – съг-

ласен, 2 – несъгласен или скали с няколко степени за одобрение и неодобрение: 1 – напълно съм съгласен, 2 – по-скоро съм съгласен, 3 – по-скоро не съм съгласен и 4 – съвсем не съм съгласен. Би трябвало да се очаква, че при достатъчно голям брой на анкетираните лица тези, които са отговорили одобрително на едно твърдение, ще отговорят одобрително и на друго. Отговорите на двете твърдения ще задават една и съща схема на реакция, т.е. между начина на отговаряне на единия и другия айтем ще има силна зависимост (корелация). Степента на зависимост се измерва с помощта на корелационен коефициент. Той може да се изчисли, в случай че за отговорите се предвиди скалата с линейно еквилибрирано разположение на белезите. Когато схемите на отговор за двете разглеждани твърдения се подчиняват на еднакви тенденции, т.е. когато емпиричните данни сочат одобрение и на двете твърдения в повечето случаи, трябва да очакваме корелационен коефициент със стойност, близка до +1. В противен случай, когато анкетираните одобряват едното твърдение и в същото време отхвърлят другото в мнозинството от случаите, трябва да очакваме отрицателен корелационен коефициент, изразяващ противоположността в схемата на отговорите. Зависимост между схемите на отговор за двете твърдения отсъства, когато абсолютната стойност на корелационния коефициент е близка до нула. Не съществува метод, позволяващ определянето на семантична стойност за интуитивната интерпретация на този числен коефициент. Оценката за значението на корелационния коефициент ще зависи първостепенно от броя на анкетираните (ако при повече от 200 анкетирани е изчислен корелационен коефициент с абсолютна стойност над 0,2, то с голяма степен на сигурност може да се предполага съществуването на зависимост между изследваните белези, която е извън рамките на случайността). Независимо от това творческата свобода и задължението за интуитивна интерпретация на коефициентите не биха могли да се заместят от най-съвършените количествени методи.

В проведената през 1991/92 г. анкета за изследване на историческото съзнание като гнездово проучване в пет района на страната с общо 1113 анкетирани се използват 94 твърдения от описания тип. Броят на твърденията е висок, защото анкетата се осъществява като пилотно проучване за определяне на най-ефективните въпроси, които ще бъдат включени в следващи емпирични изследвания. Към скалата за оценка на твърденията с две степени за одобрение и неодобрение е предвидена категорията „не мога да преценя“. Твърдения с изравнен относителен дял на отговорите във всички разновидности на скалата ще бъдат изключени от окончателния въпросник. Обикновено завишаването на отговорите в тази категорията „не мога да преценя“ способства за размиване на границите между одобрение и неодобрение. Високият относителен дял на отговорилите с „не мога да преценя“ и на тези, които не са отговорили на айтема, се дължи също така на непознаване на фактологията и на други фактори от съдържателно естество, установяването на които анкетата за проучване на историческото съзнание не си поставя за основна цел.

В окончателния си вариант анкетата използва твърдения, които се оценяват с шестстепенна скала. В скалата се предвиждат съответно по три степени за одобрение или отхвърляне на всяко твърдение. Допълнително са включени още три въпроса със структурирани варианти за отговор и в края на анкетната карта – въпроси за събиране на анонимни сведения относно личността на анкетираните. Така се установяват рамковите променливи в проучването, пол, възраст, както и социален произход (посредством данните за имотното състояние и занятието на анкетираните), етническа и религиозна самоидентификация, семейно положение и местожителство.

Във фазата на проучване така съставената анкетата е предложена за експертна оценка от 75 учители по история в цялата страна. Първите резултати дават основание да считаме, че използваната тук шестстепенна скала отразява в по-голяма степен нагласите и личните отношения, отколкото скалата с тесен спектър на оценките. В окончателния вариант на анкетния въпросник се използват общо 48 твърдения и 3 въпроса със структурирани отговор. Твърденията се оценяват от анкетираните по шестстепенна скала с по три степени за одобрение и неодобрение, 1 – напълно съм съгласен, 2 – одобрявам отчасти, 3 – по-скоро съм съгласен, 4 – по-скоро не съм съгласен, 5 – отхвърлям отчасти, 6 – напълно не съм съгласен. Използването на такава скала дава възможност за извършване на по-задълбочен количествен анализ, който има за цел разкриването на каузални зависимости, а не простото определение на относителни дялове за одобрение или неодобрение на отделни твърдения от въпросника.

Анкетното проучване е проведено през есента на 1993 г. То се реализира като гнездово проучване с целенасочен подбор на основните райони, в които да се провежда анкетата. Подбрани бяха райони с разнороден етнически състав на населението, като например регионите около Смолян, Благоевград, Шумен, Варна, а също така и София. Анкетираните лица в тези райони са избирани непреднамерено. Обемът на извадката е 696 души, за които са събрани данни за социалния произход, възраст, пол, образование, семейно положение, имотно състояние и политически предпочитания, както следва (в проценти):

Код	Възраст	Пол	Семейно полож.	Образова ние	Социал. ринадл.	Имотно съст.	Место- жит.	Полит. ориент.
1	7	59	10	2	13	25	30	16
2	17	40	3	5	35	6	39	14
3	36		42	14	10	1	20	26
4	23		7	23	16	2	10	40
5	9			13	6	63		
6	3			42	17			
7	3							

Кодове:

Възраст: 1 – до 20 години, 2 – до 30 години, 3 – до 40 години, 4 – до 50 години, 5 – до 60 години, 6 – до 70 години, 7 – над 70 години.

Пол: 1 – жени, 2 – мъже.

Семейно положение: 1 – несемейни, 2 – семейни без деца, 3 – семейни с деца, 4 – семейни с деца и внуци.

Образование: 1 – начално, 2 – основно, 3 – средно, 4 – средно специално, 5 – полувисше, 6 – висше.

Социална принадлежност: 1 – работници и селяни, 2 – служители, 3 – частни производители, бизнесмени, еднолични търговци, 4 – учащи, 5 – пенсионери, безработни, 6 – интелектуалци.

Имотно състояние: 1 – без имущество, 2 – малка поземлена собственост, 3 – голяма поземлена собственост, 4 – собственост на търговски или промишлен обект, 5 – жилище.

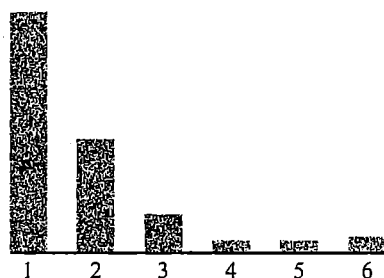
Местожителство: 1 – в столицата, 2 – в бивш окръжен или областен център, 3 – в град, 4 – в село.

Политическа ориентация: 1 – дясна, 2 – лява, 3 – центристка, 4 – без предпочитания.

Твърденията в анкетата⁸ са предложени за оценка в порядъка, приведен по-долу. На това място представяме честотните разпределения на отговорите в проценти заедно с общия брой на отговорилите на съответното твърдение.

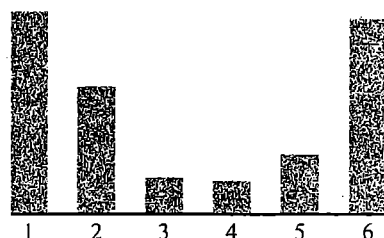
1. Всяко поколение преосмисля, препрочита и пише историята, за да види чрез миналото своите настоящи проблеми и перспективи.

Твърдение 1	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 686 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	55	27	8	3	3	4

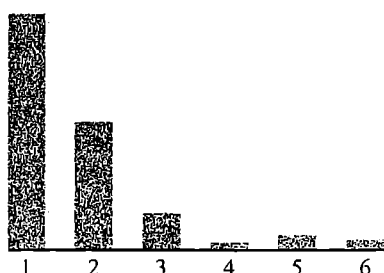
2. Няма преосмисляне на историята, а налагане на нови „истини“, изгодни за режима.

Твърдение 2	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 688 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	31	20	6	5	9	30

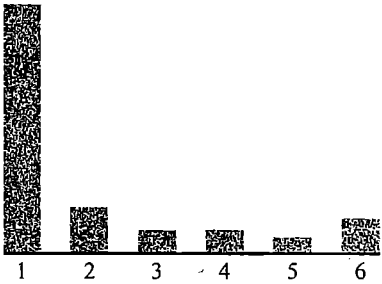
3. Българите ценят своите родови обичаи и ритуали, имат и голям интерес към родовия си корен, съхраняват родовите реликви.

Твърдение 3	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	54	29	10	1	3	2

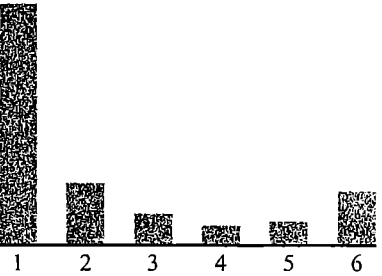
4. Не е важна религиозната или етническата принадлежност. Човекът е гражданин на света чрез своята нация или държава.

Твърдение 4	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 694 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	67	13	5	5	4	6

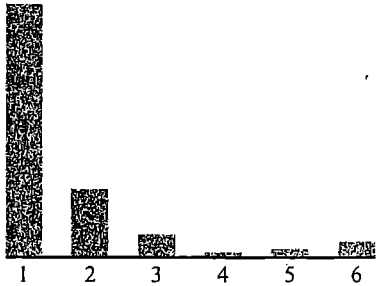
5. България не е многонационална държава.

Твърдение 5	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 688 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	55	14	7	5	6	12

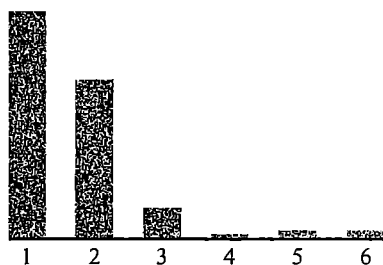
6. Българската нация включва различни етнически и религиозни общности.

Твърдение 6	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	68	18	6	1	2	5

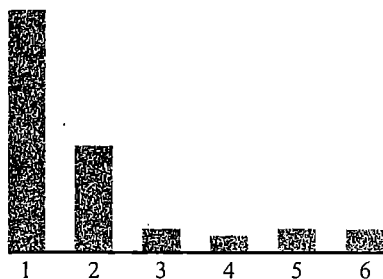
7. Традицията пренася и най-доброто, и най-лошото, което се съхранява в живота на хората и техните различни общности.

Твърдение 7	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	52	36	7	1	2	2

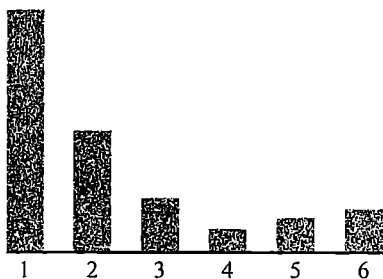
8. Някогашните българи (до Първата световна война) са били по-привързани към България, отколкото днешните поколения.

Твърдение 8	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 693 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	56	25	5	4	5	5

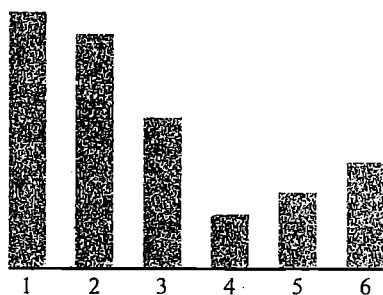
9. Отцепленията и разцепленията са типична черта за българите, заради което попадаме често под чужда зависимост.

Твърдение 9	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	46	23	11	5	7	9

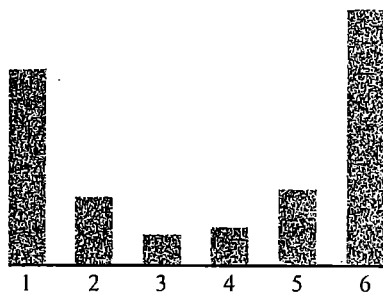
10. Чуждопоклонството е наша трайна черта, която винаги е подхранвала ни-
хилизма.

Твърдение 10	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	29	27	17	6	9	12

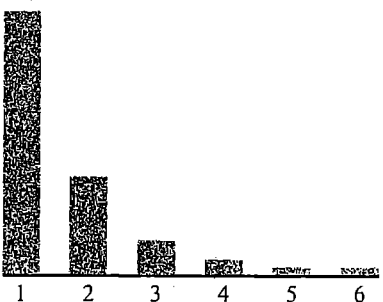
11. Не е важно дали ще се наричаме българи, турци, цигани, ако страната ни
е богата и живеем добре.

Твърдение 11	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	30	9	5	6	11	39

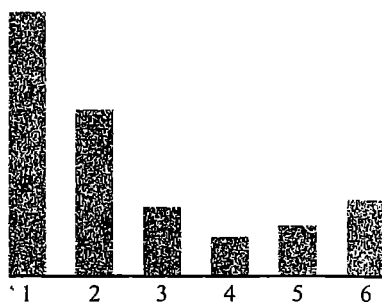
12. Историята ми е била винаги интересна.

Твърдение 12	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	60	23	9	3	2	2

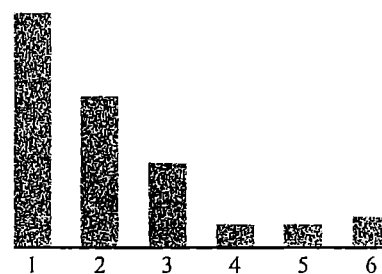
13. Рухването на социалистическата система не беше изненада.

Твърдение 13	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	40	26	11	6	8	10

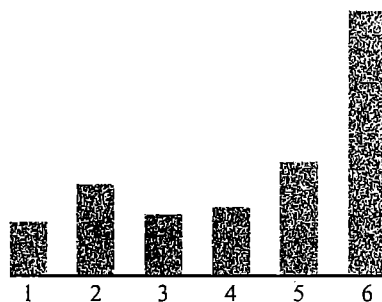
14. Монархията в България не е играела само отрицателна роля.

Твърдение 14	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	44	30	13	4	4	5

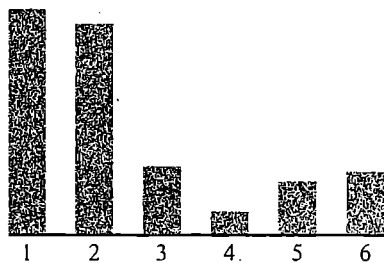
15. Българите по менталитет са азиатци.

Твърдение 15	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 689 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	8	14	10	11	17	40

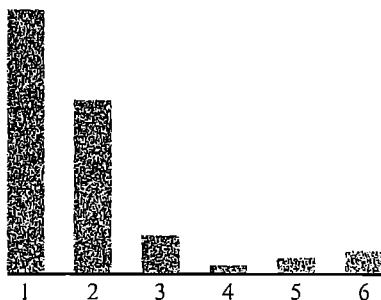
16. Хората имат троен морален стандарт – едно говорят, друго мислят, трето вършат.

Твърдение 16	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	35	33	11	4	8	10

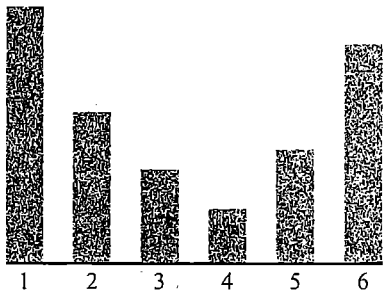
17. Разликата между поколенията е в ценностите, които те признават.

Твърдение 17	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 689 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	50	33	8	2	3	4

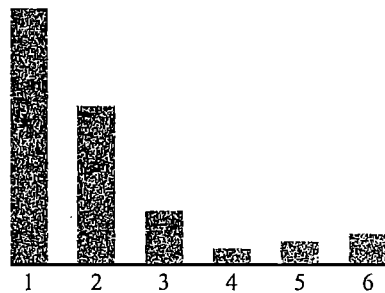
18. По-добре жалък живот в родината, отколкото оholen в чужбина.

Твърдение 18	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 695 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	29	17	10	6	13	25

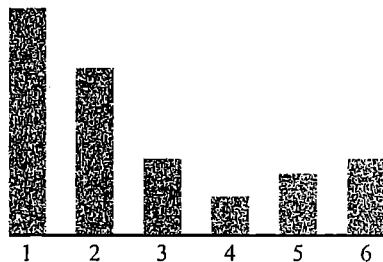
19. Хората чувстват, че живеят в ново време и че промените в света са изменили и самите тях.

Твърдение 19	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	48	30	10	3	4	5

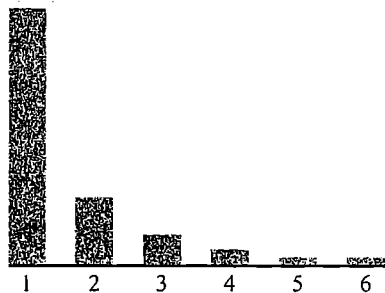
20. Човек е подвластен само на своите интереси. Общността е само параван.

Твърдение 20	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	34	26	11	6	10	12

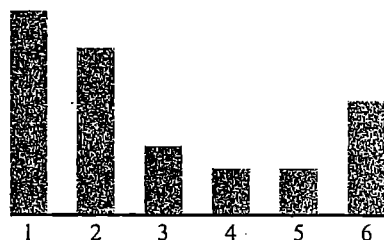
21. Всеки има само една родина и тя е негова опора.

Твърдение 21	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 695 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	68	17	8	3	2	2

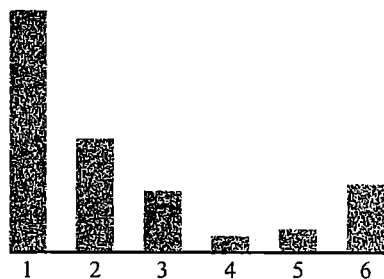
22. Чувството и разбирането, че човек е гражданин на света, ще измества принадлежността към националната, етническата или религиозната общност.

Твърдение 22	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	31	26	11	7	7	18

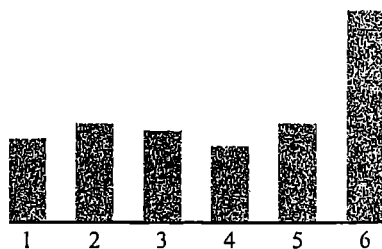
23. Човек принадлежи едновременно към няколко общности (етническа, религиозна), без да се накърнява неговата българска национална принадлежност.

Твърдение 23	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	46	22	12	3	4	13

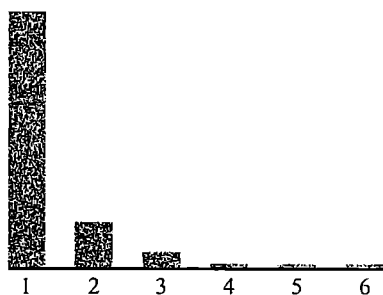
24. Най-важната общност в човешкото самосъзнание е религиозната общност.

Твърдение 24	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 688 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	13	16	14	11	14	32

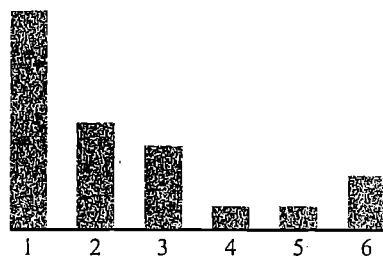
25. Ние имаме основание да се гордеем с нашето минало не по-малко от другите страни.

Твърдение 25	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	79	15	3	1	1	1

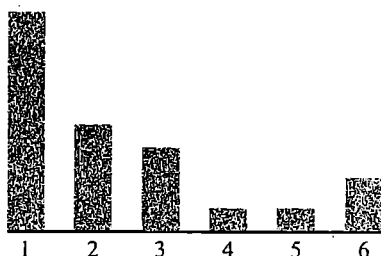
26. Ако се налага да защитаваме своите сегашни граници, ние успешно ще се противопоставим на външните сили.

Твърдение 26	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	42	21	16	5	4	10

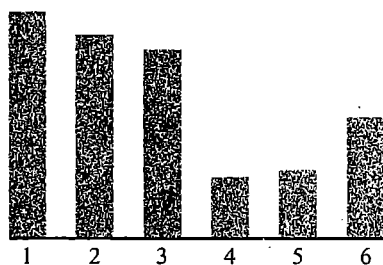
27. Ако се наложи да си възвърнем с война отнетите през Първата световна война земи, българите няма да участват с желание.

Твърдение 27	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 693 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	33	17	14	9	10	17

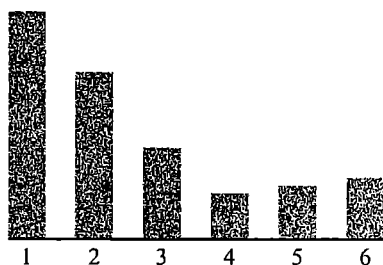
28. Въпреки че сме малка страна, ние играем важна роля в международния живот.

Твърдение 28	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 694 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	26	23	22	7	8	14

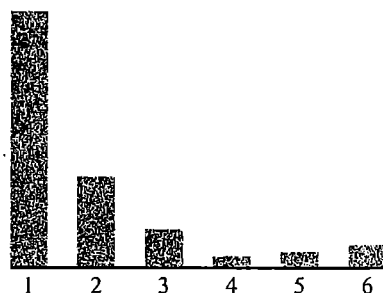
29. Завистта у българите е първостепенна рана в националното ни самосъзнание.

Твърдение 29	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	35	26	14	7	8	10

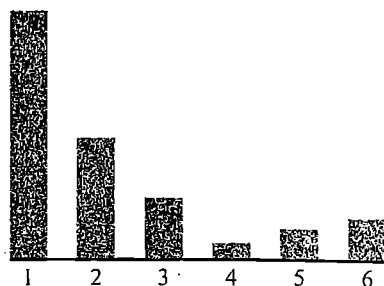
30. Несчастието на България е в това, че винаги сме били зависими от една или друга велика сила.

Твърдение 30	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 693 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	58	22	9	3	4	5

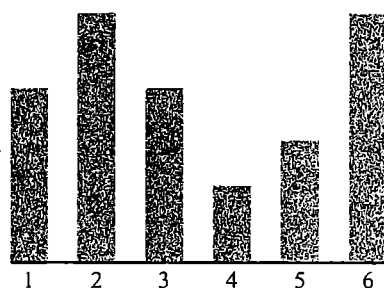
31. България има щастлива съдба, защото е оцеляла до днес.

Твърдение 31	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 689 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	47	24	12	3	6	8

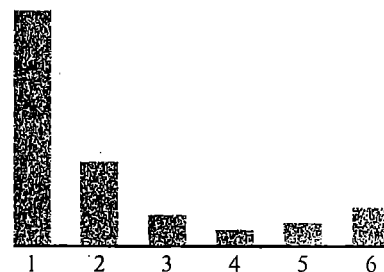
32. Ако не сме търсили покровителството на силни държави, ние нямаше да просъществуваме като държава.

Твърдение 32	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	17	24	17	7	12	24

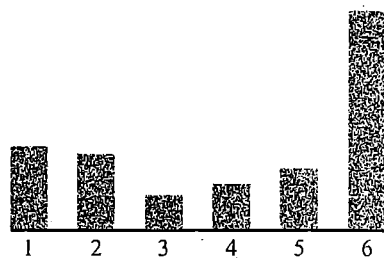
33. Ние не ценим достатъчно големите личности в нашата история.

Твърдение 33	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 693 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	54	19	8	4	5	9

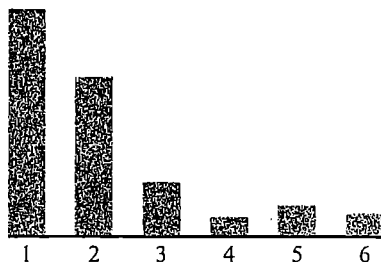
34. Въпреки че сме водили много войни, ние не сме били достатъчно храбри, за да защитим своите интереси.

Твърдение 34	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	16	15	7	9	12	41

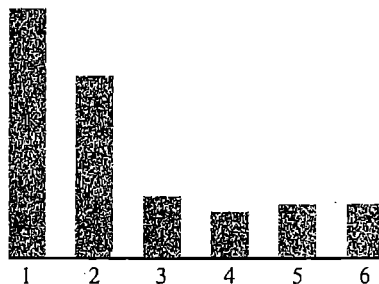
35. Най-голямата национална слабост е в нашата непоследователност.

Твърдение 35	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	44	30	11	4	6	5

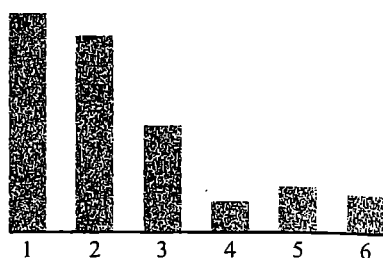
36. Училището не дава вярна представа за миналото на България.

Твърдение 36	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 693 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	39	28	10	7	8	8

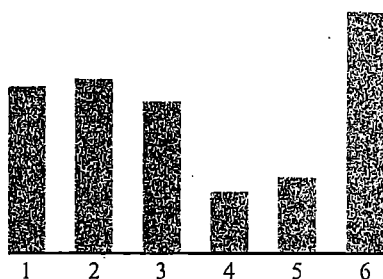
37. Цар Борис има големи заслуги за България.

Твърдение 37	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 683 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	34	30	17	5	7	6

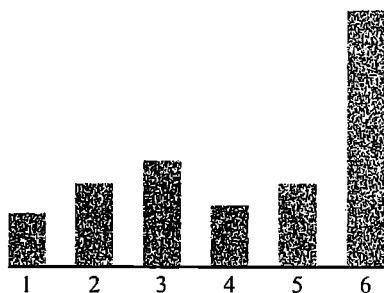
38. Г.Димитров е български национален герой.

Твърдение 38	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 688 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	19	20	17	7	9	28

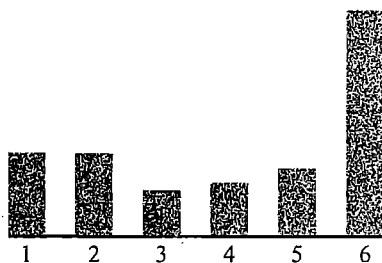
39. Т.Живков е виден български държавник.

Твърдение 39	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 687 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	8	13	17	10	13	39

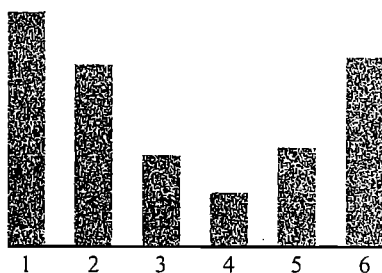
40. Така нареченият възродителен процес бе исторически необходимо насилие.

Твърдение 40	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 686 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	15	9	9	10	13	44

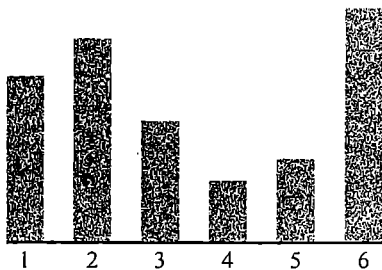
41. Русият народ е двоен освободител на българите.

Твърдение 41	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	27	21	11	7	12	22

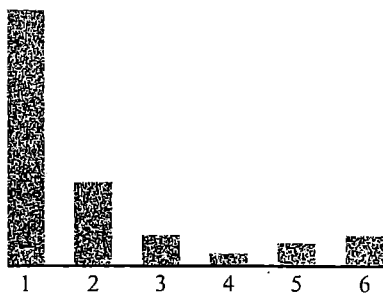
42. БКП се утвърждава като национална политическа сила между двете световни войни.

Твърдение 42	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 685 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	19	23	14	7	10	27

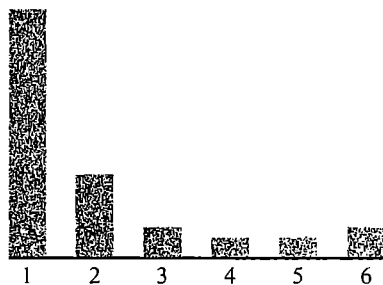
43. Българският фашизъм не успя да се утвърди като основна и ръководна политическа система на българската държава.

Твърдение 43	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 680 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	58	19	7	3	5	7

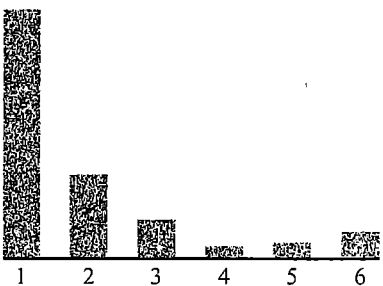
44. Сталинският модел на социализма влезе в историята като образец на най-жестоката в човешката история диктатура.

Твърдение 44	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 690 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	57	19	8	5	5	7

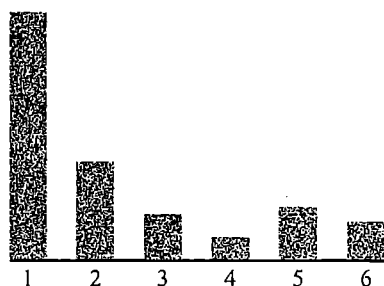
45. Нашето национално чувство за единство е било винаги атакувано от ислема, от сръбския национализъм, от македонизма, а някога и от елинизма.

Твърдение 45	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 689 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	58	19	9	3	4	7

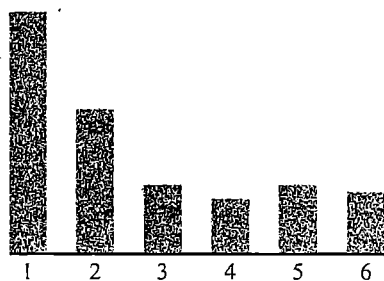
46. Българските турци гледат на себе си повече като част от турския народ, отколкото като членове на българската национална общност.

Твърдение 46	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 691 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	48	19	9	5	11	8

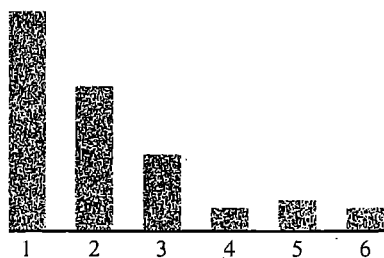
47. Българското общество и държава не проявяват интерес към българите извън държавните граници.

Твърдение 47	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	37	22	11	9	11	10

48. Училищните представи за миналото не се потвърждават в живота.

Твърдение 48	Одобрение			Неодобрение		
Отговорили общо 692 души	изцяло (1)	отчасти (2)	слабо (3)	слабо (4)	отчасти (5)	напълно (6)
	41	28	15	5	6	5

* * *

В анкетата са предвидени общо три въпроса със структурирани отговори. Тук се допуска възможността за избор на повече от един от предложените варианти, тъй като те не се изключват логически. Затова относителните дялове на отговорите на въпроса не се сумират до 100%. По-долу привеждаме въпросите заедно

с относителния дял на избралите съответния вариант за отговор в реда, в който са приведени и в анкетния въпросник.

Въпрос: „Къде са корените на нашата народност?“

- в прабългарската общност (7%);
- в южнославянската общност (3%);
- в сливането и претопяването на прабългарите в славянството (9%);
- в обединението на славяните с прабългарите (32%);
- в постепенното сливане на всички общности в нашите земи (тракийци, славяни, прабългари, печенег, узи, кумани и др.) (49%);
- не мога да преценя (6%).

Въпрос: „Кое от миналото според Вас е свързано с най-голямото величие на България?“

- трайното установяване на българската държава на Балканите (34%);
- приемането на християнството (33%);
- утвърждаването и развитието на славянската писменост в България (46%);
- идеята за социалната справедливост в борбата на богомилите (2%);
- селското въстание на Ивайло (3%);
- издигането на България при Симеон (40%);
- обединяване на българските земи при Иван Асен II (19%);
- в големите идеи на възрожденската епоха (16%);
- войните за национално обединение след 1878 г. (14%);
- мъжеството на Стамболов за модернизирание на България (10%);
- последователната борба против фашизма (4%);
- политиката на цар Борис III да обедини българския народ (9%);
- опитът да се изгради социалистическо общество в България (3%);
- „нежната“ революция срещу тоталитаризма (4%).

Въпрос: „Кои от посочените дни според Вас са празници за България?“

- Коледа (69%);
- Трети март (83%);
- Великден (72%);
- Първи май (21%);
- Рамазан байрам (1%);
- 24 май (88%);
- Курбан байрам (1%);
- Втори август (17%);
- 23 септември (7%);
- Девети септември (10%);
- Шести септември (34%);
- други (14%).

Приведените въпроси включват известен познавателен елемент, т.е. те не са предвидени единствено за измерване на отношения и нагласи, както това се прави с твърденията 1 до 48. Твърденията от въпросника могат да се групират според предназначението си в общо девет групи. Те са предвидени да измерват следните хипотетични конструкти: I. Отношение към историята; II. Отношение към ценностите на българската националност; III. Отношение към териториалната цялост на страната; IV. Отношение към религиозната принадлежност; V. Отношение към етническата принадлежност; VI. Отношение към морални ценности; VII. Отношение към историческата съдба на България – в настоящето, в миналото, към историческите личности на България; VIII. Отношение към обичаи и традиции; IX. Отношение на различните поколения към разбирането за историята. Анализът по схемата приемане – отхвърляне на твърденията, измерващи тези отношения, ще

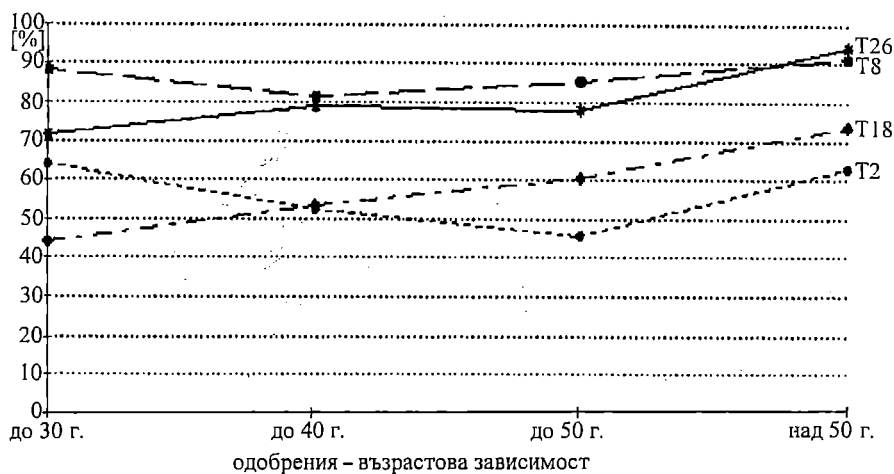
спомогне за разкриване на моментна представа за функционирането на историческото съзнание. Основен момент в емпирични проучвания със социометрична насоченост е установяването на причинно-следствени връзки, на зависимости между странични фактори и айтеми. Интерес представлява влиянието на тези странични фактори, като политически предпочитания, социална принадлежност, възраст и др. върху формулираните по-горе хипотетични конструкти от деветте основни групи. Зависимости са търсени за следните фактори:

1. Социална принадлежност в подгрупите:
 - работници и селяни (13%);
 - служители (35%);
 - учаци (10%);
 - пенсионери и безработни (16%);
 - частни производители, бизнесмени и търговци (6%);
 - интелектуалци (17%).
2. Политически предпочитания, както следва:
 - дясна ориентация (16%);
 - лява ориентация (14%);
 - центристка (26%);
 - без ориентация (40%).
3. Образование:
 - до средно (21%);
 - средно специално (23%);
 - полувисше (13%);
 - висше (42%).
4. Възраст:
 - до 30 години (24%);
 - до 40 години (36%);
 - до 50 години (23%);
 - над 50 години (15%).
5. Религиозна принадлежност:
 - православни християни (80%);
 - други (18%).
6. Имотно състояние:
 - без имот, малка поземлена собственост (31%);
 - собственост на жилище, земя или търговски обект (66%).
7. Местожителство:
 - столица (30%);
 - окръжен или областен център (39%);
 - град (20%);
 - село (10%).
8. Пол:
 - жени (59%);
 - мъже (40%).

Подчертано изразена зависимост според установените възрастови групи съществува по отношение на айтемите 2, 8, 18 и 26, както става видно и от следните данни (данните са в проценти към общия брой отговорили от съответната възрастова група, в колонките с „+“ са приведени данните за отговорилите с одобрителна оценка, а в тези с „-“ – процентните дялове за отговорилите с отрицателна оценка):

Фактор възраст	Айтем 2		Айтем 8		Айтем 18		Айтем 26	
	+	–	+	–	+	–	+	–
До 30 години	64	34	88	11	44	56	72	27
До 40 години	52	47	81	18	54	46	79	20
До 50 години	46	53	85	14	61	39	78	21
Над 50 години	63	37	91	8	74	26	94	6

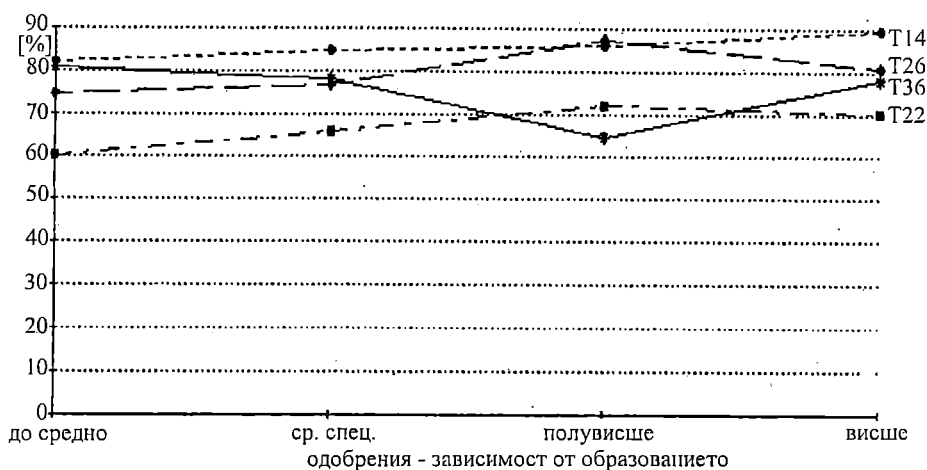
Стойностите за положителните оценки са онагледени на следната диаграма:

По отношение на твърдение 2 („Няма преосмисляне на историята, а налагане на нови „истини“, изгодни за режима“) хората на средна възраст, от 30 до 50 годишните, са настроени по-критично. Около половината от анкетираните на тази възраст са склонни да възприемат това становище. При по-възрастните (над 50 години) и по-младите (под 30 години) относителният дял на съгласните е по-висок, около 64%. При твърдение 8 възрастовата зависимост в схемите на отговор бележи подобна тенденция, по-младите и по-възрастните одобряват твърдението, че „някогашните българи са били по-привързани към България“, относително по-често от поколението на средна възраст. При твърдения 18 и 26 обаче има по-различна картина на възрастовата зависимост. Тя се характеризира със завишено неодобрение при по-младите (30-годишните) и завишено одобрение при по-възрастните (над 50-годишните). Очевидно младите биха предпочели да се извият в чужбина, като в същото време те нямат подчертана нагласа за защита на родината, т.е. новото поколение не е патриотично настроено. На това място трябва да се отбележи и тенденцията за спад на патриотичното чувство у младите хора от 80-те години насам, тъй като подобни въпроси са били задавани и в предишни анкети. При проучването през 1988 г. в гр. Перник 86% от запитаните ученици са изразили готовност за защита на родината, а определена „вяра“ в бъдещето са имали 56% от анкетираните.

Разглеждайки степента на образование в изброените по-горе категории, може да се забележи по-силно изразена зависимост от този фактор при айтемите 14, 22, 26 и 36, както става ясно и от приведените по-долу данни (в проценти).

Фактор образование	Айтем 14		Айтем 22		Айтем 26		Айтем 36	
	+	-	+	-	+	-	+	-
До средно	82	17	60	38	74	24	81	19
Средно специално	84	15	66	34	77	21	78	21
Полувисше	86	14	72	28	87	13	65	34
Висше	89	10	70	29	81	19	78	22

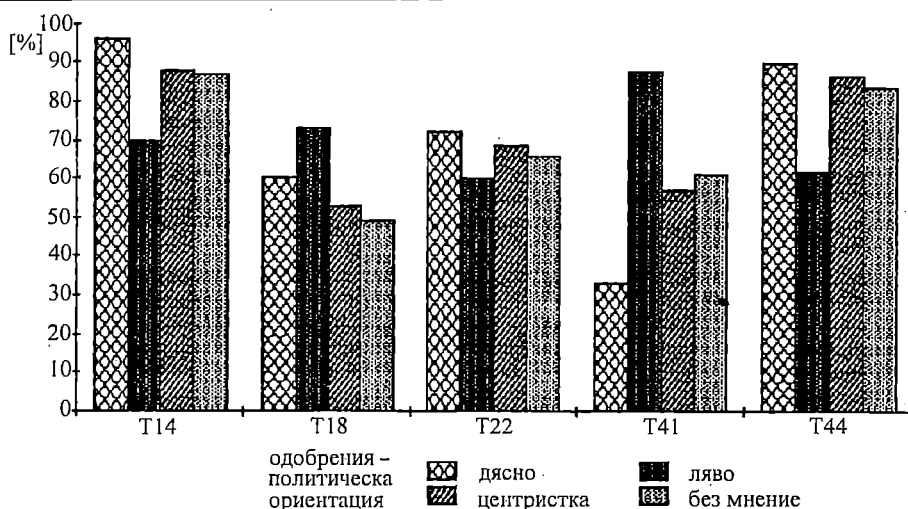

Зависимостта на нагласите на анкетираните лица към монархията от техния образователен ценз (айтем 14) се движи от 82% одобрение при анкетираните с образование до средно до 89% за анкетираните висшисти, като в разглежданата група положителните отношения към този айтем притежават най-висок относителен дял в сравнение с другите твърдения. Подобна тенденция на нарастване на относителните дялове на одобрение при повишаване на степента на образование имаме и при твърдение 22 („Чувството и разбирането, че човек е гражданин на света, ще измества принадлежността към националната, етническата или религиозната общност“). Като цяло предложеното мнение се възприема добре, но анкетираните с по-ниска степен на образование отхвърлят становището в 38% от случаите, значително по-често, отколкото висшистите (29% отрицание). Почти противоположна зависимост може да се открие по отношение на айтем 36 („Училището не дава вярна представа за миналото на България“). В най-висока степен това твърдение се отхвърля от анкетираните с полувисше (34%) и с висше (22%) образование, т.е. те в по-висока степен са на мнение, че училищните представи за нашето минало са правилни. Анализираният вече по отношение на възрастовата зависимост твърдение 26 се характеризира също така и със зависимост от степента на образование. 87% от анкетираните с полувисше и 81% с висше образование са убедени, че „ще се противопоставим успешно на външните сили, ако се налага

да защитаваме нашите граници“. Това становище се отхвърля най-силно от анкетираните с образование до средно (24% неодобрение).

Следващият фактор, който представлява интерес при анализа на схемите на отговор за конструирания според изведените странични фактори общности, са политическите предпочитания. Количественият анализ извежда сигнификантни нива на зависимост от този фактор по отношение на айтемите 14, 18, 22, 41 и 44, което се потвърждава и от приведените по-долу относителни дялове (данните са в проценти).

Политически предпочитания	Айтем 14		Айтем 18		Айтем 22		Айтем 41		Айтем 44	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Дясна ориентация	96	4	60	40	72	27	33	67	90	10
Лява ориентация	70	30	73	27	59	39	88	11	62	38
Центристка	88	10	53	46	69	30	57	43	87	11
Без предпочитания	87	13	49	51	66	33	61	38	84	14

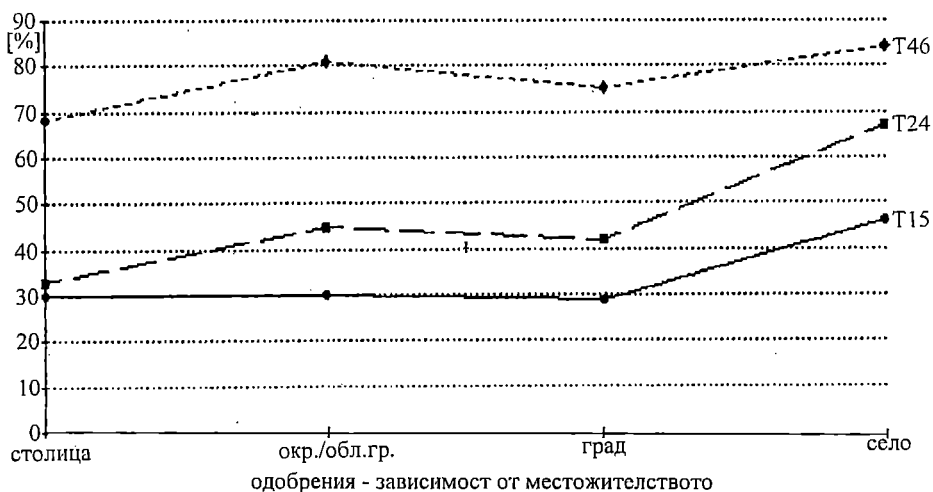

От диаграмата е видна силната динамика на одобренятия в зависимост от установения фактор. Най-значителни са различията между мненията на анкетираните с лява и дясна политическа нагласа. Трябва да се подчертае, че определянето на тези нагласи в анкетния въпросник не е обвързано с конкретни политически партии, а се отнася до определяне на перспективите, на бъдещето на развитие за някоя от основните политически линии (лява, дясна, центристка, друга). Различията в мненията се очертават в полза на дясната политическа ориентация (96% одобрение), когато разглеждаме отношението към българската монархия (айтем 14), срещу 70% одобрение за анкетираните, които дават предимство на лявата политическа линия. Интересни са зависимостите по отношение на твърдение 18 („По-добре жалък живот в родината, отколкото охолан в чужбина“). Това становище се възприема най-добре от анкетираните с лява политическа нагласа (73% одобрение) и се отхвърля най-вече от анкетираните, които не са дали предпочитание за нито една политическа линия (51% неодобрение). Мненията относно

твърдението, че „човек е гражданин на света“ (айтем 22) не се различават така силно, но и тук се забелязва по-критично отношение от страна на анкетираните с леви политически предпочитания, 41% от които отхвърлят предложеното становище. Силно политизирано е отношението към оценката за „руския народ“ като „двоен освободител на българите“ (твърдение 41). Този айтем се отхвърля при 67% от анкетираните с десни политически предпочитания и се одобрява при 88% от хората от анкетираната група с лява политическа нагласа. Противоположни тенденции в схемите за отговор се отчитат при айтем 44 („Сталинският модел на социализма влезе в историята като образец на най-жестоката в човешката история диктатура“). Макар че предложеното становище се оценява отрицателно в силна или по-слаба степен от 84% от анкетираните, 38% от хората с лява политическа нагласа отхвърлят твърдението. За сметка на това становището се възприема безпрекословно от анкетираните с десни политически предпочитания.

Следващият фактор, според който са търсени зависимости в оценките на анкетираните лица, е тяхното местожителство. Такава зависимост е констатирана по отношение на айтемите 15, 24 и 46. Разполагаме със следните количествени данни (в проценти):

Фактор местожителство	Айтем 15		Айтем 24		Айтем 46	
	+	-	+	-	+	-
В столицата	30	70	33	66	68	32
В окръжен/областен център	30	68	45	54	81	18
Град	29	69	42	55	75	24
Село	46	54	67	30	84	16

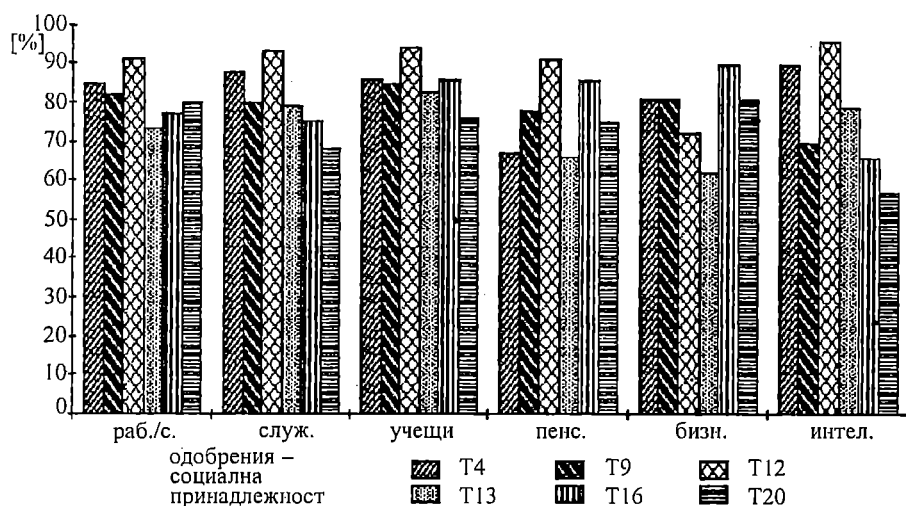

Различия в оценките се забелязват, както се вижда от представената диаграма, за тази група от анкетираните лица, които живеят на село. Това е особено подчертано при твърдение 15 („Българите по манталитет са азиатци“), което се отхвърля в 54% от живеещите на село за разлика от останалите (живеещи в градовете и столицата), при които не се отчита разлика в схемата на отговорите (70 % отрицание). Интересни са различията по отношение на фактора местожителство, които могат

да се наблюдават за айтем 24. Докато само 33% от живеещите в столицата отдават предпочитание на религиозната общност за формиране на човешкото самосъзнание, то относителният дял на одобряващите това становище на село е вече 67%. Явно религиозният и националният елемент имат подчертано предимство сред селското население, поне що се отнася до тестваната в рамките на нашето проучване общност. Становището „българските турци гледат на себе си повече като част от турския народ, отколкото като членове на българската национална общност“ се одобрява от 84% от селското население. Жителите на столицата обаче одобряват това мнение само в 68% от случаите.

Социалната принадлежност оказва силно влияние върху голямата част от отговорите. Тези зависимости са особено изразени по отношение на твърденията 4, 9, 12, 13, 16 и 20 (в проценти).

Социална принадлежност	Айтем 4		Айтем 9		Айтем 12		Айтем 13		Айтем 16		Айтем 20	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Работници/селяни	85	14	82	17	91	8	73	26	77	21	80	19
Служители	88	10	80	18	93	6	79	19	75	23	68	30
Учащи	86	13	85	14	94	5	83	16	86	11	76	23
Пенсионери/безр.	67	32	78	21	91	8	66	33	86	13	75	23
Частни произв. бизнесмени	81	18	81	18	72	27	62	37	90	9	81	18
Интелектуалци	90	8	70	28	96	3	79	20	66	33	57	41

Както става ясно от представената по-горе диаграма, становището „Човекът е гражданин на света чрез своята нация или държава“ се приема най-добре от интелектуалците (90%), докато пенсионерите и безработните отхвърлят това твърдение в 32% от случаите. Подобна оценка от същата социална прослойка получава и айтемът „Рухването на социалистическата система не беше изненада“.

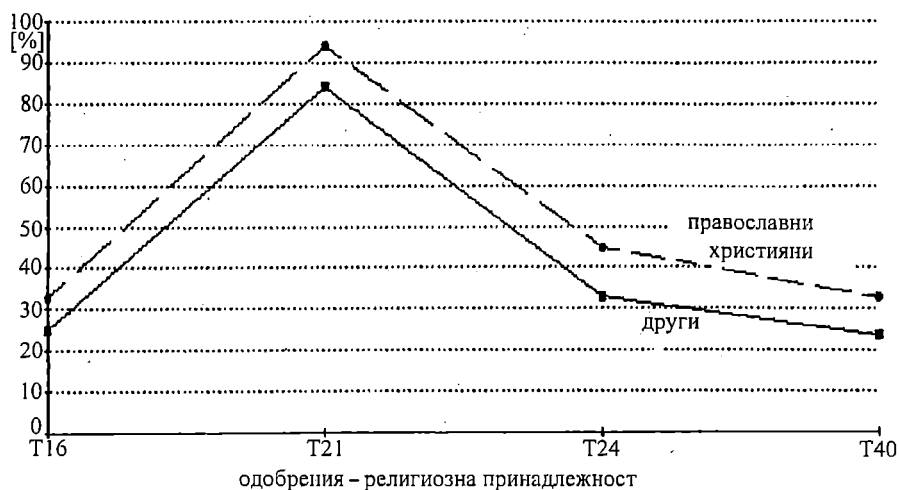
В тази оценка се доближават и групите на бизнесмените и частните производители (37% отрицание). В същото време одобренията в групата на работниците и селскостопанските производители, както и на интелектуалците са значително повече (73 и 79% съответно). Твърдението „Отцеплението и разцеплението са типична черта за българите, заради което попадаме често под чужда зависимост“ не се подкрепя в еднаква степен единствено от интелектуалците (28% отрицание). Айтем 12 („Историята ми е била винаги интересна“) се оценява положително по отношение на преобладаващата част от факторите, по които са търсени зависимости. Единствено за изследвания тук фактор може да се констатира сигнификантно ниво на различие за групата на бизнесмените и частните производители, които отхвърлят предложеното твърдение в 27% от случаите, докато при останалите общности този процентен дял не надвишава 8%. Становището, че „хората имат троен морален стандарт“ (айтем 16) не се възприема така добре от социалните прослойки на работниците и селскостопанските производители, на служителите и на интелектуалците (21, 23 и 33% отрицание). Положителните оценки преобладават определено в групата на бизнесмените и частните производители и на учащите (86%). Твърдение 20 („Човек е подвластен само на своите интереси. Общността е само параван“) не намира одобрение най-вече сред интелектуалците. Отрицателните становища тук са 41%.

Зависимости са търсени и по отношение на религиозната принадлежност, която анкетиранията лица са изяви, че притежават в анкетните карти. Тъй като анкетирането е било извършвано анонимно, влиянието на странични фактори при религиозната и етническата самоидентификация на пробантите е било сведено до минимум. Емпиричните данни характеризират анкетиранията като принадлежащи към групата на православните християни в 80% от случаите. Останалите религиозни общности в изследваната популация са с незначителен дял и са обединени в хетерогенната група „други“ (18%). Само 2% от анкетиранията лица не са пожелали да изразят своята религиозна принадлежност. Зависимости от този фактор са установени за айтемите 15, 21, 24 и 40, както става ясно от емпиричните данни (в проценти).

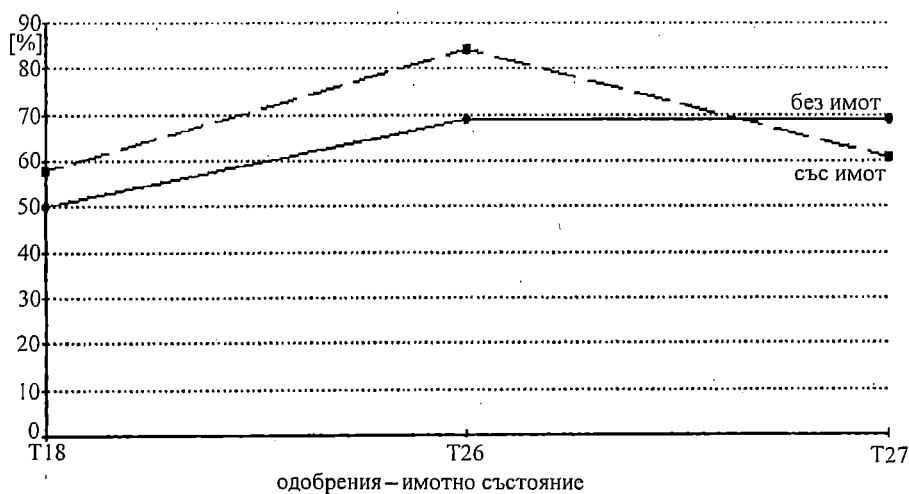
Религиозна принадлежност	Айтем 15		Айтем 21		Айтем 24		Айтем 40	
	+	–	+	–	+	–	+	–
Православни християни	33	65	94	5	45	52	33	65
Други	25	72	84	15	33	64	24	74

От графиката е видно, че оценките на анкетиранията, които са се самоидентифицирали като принадлежащи към религиозни общности, различни от православната, са занижени в еднаква степен (с около 10 процентни пункта) и за четирите твърдения: твърдение 15 („Българите по манталитет са азиатци“), твърдение 21 („Всеки има само една родина и тя е неговата опора“), твърдение 24 („Най-важната общност в човешкото самосъзнание е религиозната общност“) и твърдение 40 („Така нареченият възродителен процес бе исторически необходимо насилие“).

Следващият фактор, за който са открити зависимости в схемите на отговор за конструираните групи от анкетирани лица, е имотното състояние. Тъй като преобладаващата част от анкетиранията притежават някаква собственост (собствен апартамент или поземлена собственост), групата на „безимотните“ съставлява само 31% от изследваната популация. Зависимости от този фактор са установени за айтемите 18, 26 и 27 (данните са в проценти).

Фактор имотно състояние	Айтем 18		Айтем 26		Айтем 27	
	+	-	+	-	+	-
Без имот, малка поземлена собственост	50	50	69	29	69	29
Собственик на жилище, земя или търг. обект	58	41	84	15	61	38

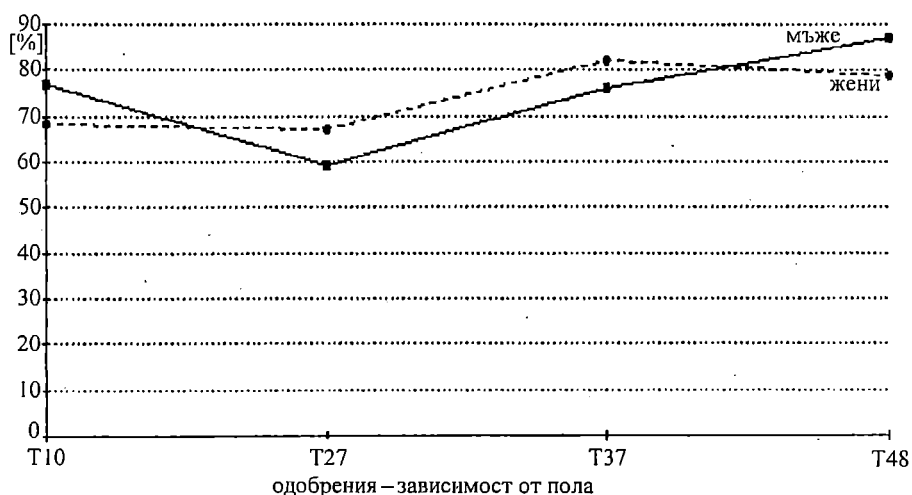

Положителните оценки към айтем 18 („По-добре жалък живот в родината ...“) са в полза на анкетираните, които притежават недвижима собственост (58%), докато при „безимотните“ мненията са разделени точно наполовина. Анкетираните от пър-

вата група изразяват също така сравнително по-често готовността за защита на родината (84% от случаите за твърдение 26). Това се потвърждава и от данните за твърдение 27 („Ако се наложи да си възвърнем с война отнетите през Първата световна война земи, българите няма да участват с желание“). Предложеното за оценка становище се отхвърля от 38% от анкетиранияте, които са собственици на имот. Различията в оценките от страна на двете факторни групи за айтеми 18 и 27 е девет процентни пункта, а за твърдение 26 – 14 процентни пункта.

Съществува също така зависимост в оценките, която е породена от половите различия. Такава зависимост може да се констатира по отношение на твърдения 10, 27, 37 и 48 (данните са в проценти).

Пол	Айтем 10		Айтем 27		Айтем 37		Айтем 48	
	+	–	+	–	+	–	+	–
Жени	68	30	67	31	82	15	79	19
Мъже	77	22	59	40	76	22	87	12

За твърдения 27 и 37 степента на одобрение е по-силно изразена сред жените, т. е. жените не са склонни (мъжете им) да участват във войни за възвръщане на териториите. Техните оценки относно личността на цар Борис са подчертано положителни (над 80 % одобрение в сравнение със 76% при мъжете). По отношение на айтеми 10 („Чуждопоклонството е наша трайна черта, която винаги е подхранвала нихилизма“) и 48 („Училищните представи за миналото не се потвърждават в живота“) положителните оценки на мъжете преобладават и надвишават тези на жените с около 8 до 9 процентни пункта.

* * *

Анализът на групи от айтеми, предвидени за измерване на основните хипотетични конструкти, е от особено значение за разкриване на епистемологията на историческото съзнание. В рамките на настоящата публикация ще разгледаме и анализираме твърденията за някои от изброените по-горе основни групи.

В първата група от айтеми, предвидени за определяне на отношението към историята, са включени следните твърдения:

T12: Историята ми е била винаги интересна;

T25: Ние имаме основание да се гордеем с нашето минало не по-малко от другите страни;

T33: Ние не ценим достатъчно големите личности в нашата история;

T36: Училището не дава вярна представа за миналото на България.

Във втората група са включени твърдения за измерване отношението към българската националност, както следва:

T6: Българската нация включва различни етнически и религиозни общности;

T11: Не е важно дали ще се наричаме българи, турци, цигани, ако страната ни е богата и живеем добре;

T22: Чувството и разбирането, че човек е гражданин на света, ще измества принадлежността към националната, етническата или религиозната общност;

T23: Човек принадлежи едновременно към няколко общности (етническа, религиозна), без да се нахвърнява неговата българска национална принадлежност;

T45: Нашето национално чувство за единство е било винаги атакувано от исляма, от сръбския национализъм, от македонизма, а някога и от елинизма.

Нека се спрем и на още една група от айтеми, които са предвидени за измерване на отношението към териториалната цялост на страната:

T26: Ако се налага да защитаваме своите сегашни граници, ние успешно ще се противопоставим на външните сили;

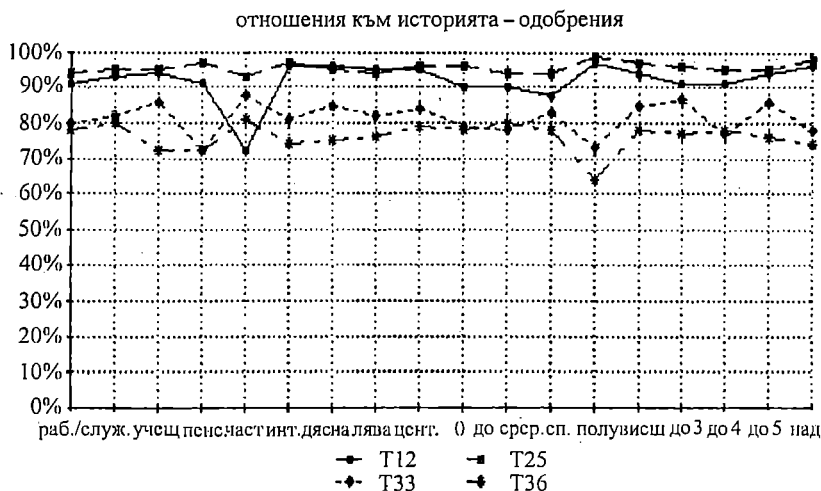
T27: Ако се наложи да си възвърнем с война отнетите през Първата световна война земи, българите няма да участват с желание;

T34: Въпреки че сме водили много войни, ние не сме били достатъчно храбри да защитим своите интереси.

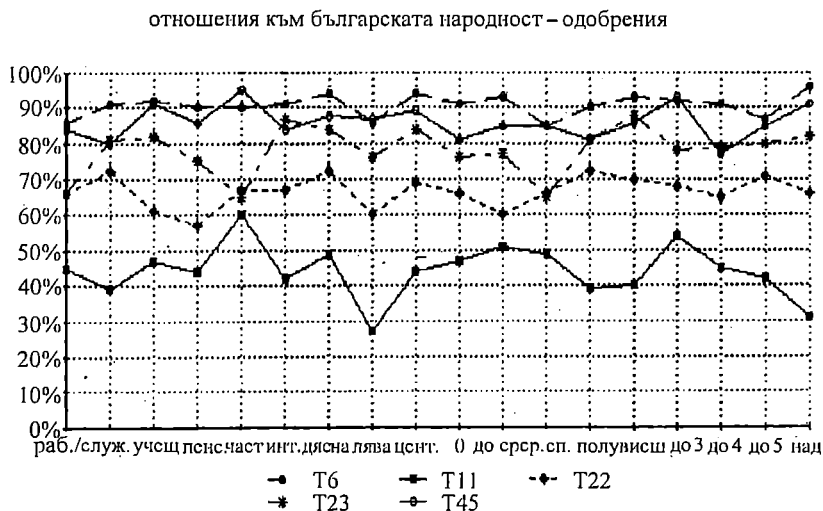
Интерес при анализа на емпиричните данни представлява най-вече разкриването на влиянието на странични фактори, като политически предпочитания, социална принадлежност, възраст и др. върху формулираните по-горе хипотетични конструктори от трите основни групи. За целта са отчетени относителните дялове на отговорилите с одобрителна оценка (1, 2 и 3) на предложените твърдения. Зависимости са търсени за разглежданите по-горе фактори социална принадлежност, политически предпочитания, образование, възраст. Да разгледаме зависимостите при твърденията от първата група, засягащи отношението към историята. На приведената по-долу графика са представени относителните дялове на одобренията за четирите твърдения от тази група.

Става видно, че преобладават положителните оценки. Кривите се почти изгладени, по което би могло да се съди, че липсва силно изразена зависимост в схемата на отговорите от поставените странични фактори. Прави впечатление намаляването на одобрителните отговори за твърдение 12 в групата на частните производители и бизнесмени (70% одобрителни отговори при над 90% одобрение за останалите групи). Очевидно тази група от анкетирани няма така силно изразен интерес към историята, както останалите. Групата от анкетирани с полувисше образование отговаря подчертано положително на твърдения 25 и 12, и е по-сдържана към твърденията 33 и 36.

По отношение на твърденията към втората група, които са предвидени за измерване на нагласите към българската националност, се забелязва по-силна динамика на одобрителните оценки.

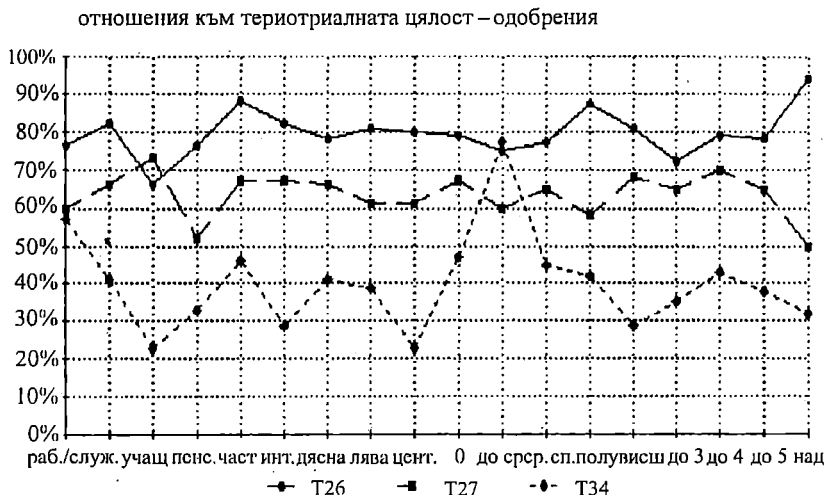

Като цяло отговорите за твърдение 11 са под или около 50%-овата линия, което означава, че тук предложеното становище се отхвърля. Особено силно изразен е спадът на положителните оценки при анкетираните с леви политически предпочитания и при тези с възраст над 50 години. Очевидно по-възрастните поставят на първо място националната принадлежност и не дават предпочитание на материалното доволство, което е характерно и за анкетираните, изразяващи леви политически възгледи. При „частниците“ и по-младите хора тенденцията е тъкмо обратна – те предпочитат да живеят добре и не отдават значение на това, как ще се „наричат“. Съответно, тези две групи от анкетирани лица са по-сдържани в сравнение с останалите по отношение на твърдение 23. Очевидно те правят разлика между етническа и религиозна принадлежност и национална идентичност. За твърдение 6 преобладават подчертано положителните оценки, което се демон-

стрира и от слабо изразената зависимост от страничните фактори. Единствено анкетираните с лява политическа ориентация и заетите в материалното производство не могат напълно да се съгласят, че българската нация включва различни етнически и религиозни общности.

Що се отнася до третата група от твърдения, предвидени за измерване на отношението към териториалната цялост на страната и защитата на границите ни, веднага прави впечатление силната динамика на одобрителните отговори за твърдение 34.

Като цяло така формулираната теза се отхвърля с изключение на анкетираните, които не са завършили средното си образование. Очевидно отговорът на това твърдение предполага известни познания за нашата история. Айтемът не е чисто психологически, той носи и познавателен елемент. Всички, с известни изключения в групата на младите хора, са готови успешно да се противопоставят на външни въоръжени вмешателства. По-слабо изразено е одобрението към твърдение 27. Единствено 50% от възрастните (пенсионерите) го отхвърлят, т.е. показват известна готовност за възвръщане на териториите. Младите хора (учащите) обаче нямат такива намерения, явно реваншистките тенденции нямат бъдеще у нас.

Направеният опит за анализ на емпиричните данни от проведената анкета дава сведения за рецептивните, комуникационни функции на дидактиката на историята. Възприятието на историята и конституирането на историческото съзнание, което е тясно свързано с тези рецептивни функции, се извършва в един строго определен обществено-социален контекст при конкретните исторически обстоятелства. С историята се конфронтираме не само в училище, а навсякъде, имайки предвид възможностите на съвременните медии. Взаимоотношенията ни с историята могат да бъдат интенционални или подбудени от странични фактори. Възприемаме не само непосредствено преживяната история на нашето съвремие, но също така и извъннаучно реферираната история от далечното минало (филми, литературни произведения и т.н.), както и историята, която е предмет на изследване от страна на науката *история*. Очевидно ненаучните фактори, въздействащи върху формирането на историческото съзнание в обществото, имат много по-голям периметър на действие. С това трябва да се съобразява дидактиката на историята и да търси начини, средства и методи за въздействие и управление на изградения и изгражда-

дащите се представи за миналото. Емпириката, която дидактиката на историята прилага за изследване на историческото съзнание, е едно помощно средство за реализиране на тези намерения.

* * *

След количествената обработка на данните изследователят е изправен пред следващия проблем – да изгълни със смисъл изчислените параметри и коефициенти, да интерпретира данните. Прекаленото пресмятане на различни параметри и количествени характеристики води до натрупване на много числа. Същността на количествените методи се състои именно в интерпретацията на получените резултати. Практическото им приложение в историческите изследвания дава полезни съвети, които могат да бъдат от полза за бъдещи проучвания.

Възможностите на аналитичните методи се оползотворяват най-пълно, когато целта за интерпретация на данните е точно определена. Често се провеждат впечатляващи анализи, без те да доведат до нови съществени изводи.

Допълнителна опасност представлява ограничаването само върху количествени данни. Не бива да се забравя, че силата на количествените характеристики зависи от редица качествени по характер решения, които ограничават стойността и значението на данните. Такива проблеми възникват още при групиране на числената информация. Тези проблеми се засилват още повече при степенуване на вербални определения в аналитични категории. Затова преди да се започне същинската обработка на данните, трябва да се изяснят следните въпроси: каква е целта от приложението на количествените методи и каква е връзката между количествените и качествените данни.

Много изследователи се поддават на изкушението при подкреждане на данните в таблици да отбелязват максимален брой признаци. Този подход произвежда безкрайни компютърни листинги, при прочита на които много лесно се губи ориентация. Сравненията на нестандартизирани корелационни коефициенти не само че са безсмислени, но и подвеждащи. Също е недопустимо да се изчисляват различни индекси без оглед на използваната скала за измерване на признаците. Познаването на вътрешната логика на използвания метод е задължително. Само по този начин биха могли да се избегнат безсмислените резултати още от самото начало на изследването. След като сме се убедили, че при количествения анализ не са били допуснати грешки, трябва да имаме предвид, че изведените зависимости невинаги са породени от действителни, каузални причинно-следствени връзки. Строго погледнато статистиката не е в състояние да обяснява, а по-скоро да проверява съвпадението на данните с построения за обяснението им модел.

Зародилите се в последното десетилетие дискусии около методологията на историческата наука подчертават необходимостта от създаване на нови теории. Изискването за по-голяма теоретичност се мотивира от опита за смяна на парадигмата на историзма, който подчертава неповторимостта и индивидуалността в историческото развитие и изисква историците да разбират феномените в зависимост от конкретния исторически период и частен контекст на историческото развитие. Такива теории не се получават единствено в резултат на анализи върху изворовия материал. Функциите на една теоретизация в историческите изследвания са многостранни:

1. Теориите обясняват формулировката на проблема.
2. Определят хипотези, които могат да бъдат отхвърлени, и задават зависимостта им от различни влиятелни фактори.
3. С тяхна помощ се привеждат обяснения на каузални зависимости според спецификата в развитието на историческия процес.

4. Облекчават сравнителните анализи чрез задаване на подходяща понятийна структура.

5. Фиксират критериите за периодизация на събитията.

6. Спомогат при поставянето на нови интересни проблеми.

В този смисъл теоретизацията на историята е задължителна за обясняване на същността на исторически процеси. Тези теории изпълват данните със смисъл и определят посоката на анализите. Всъщност във всеки разказ са залегнали определени понятийни елементи. Тук обаче не става дума за анализ на описанието, а за това, по какъв начин да се прилагат теориите. Херменевтиците също съзнават необходимостта от теоретизация в историята и използването на обобщения, които да бъдат валидни за определени епохи.

Въпреки че теоретичната и количествената история имат много общи черти, те не са идентични. Двата подхода разглеждат структури и общи тенденции на развитие, които не се ограничават върху индивидуалности или единични събития. И двата подхода се опират на социологията, използвайки по-точни понятия и поставяйки по-ясни каузални въпроси, отколкото традиционната описателна история. Въпреки това трябва да се подчертаят херменевтичният характер в процеса на историческите изследвания и голямото многообразие от количествени и качествени фактори. Затова ограничаването само върху единия вид исторически извори не би било допустимо. Съществуват и тенденции за превръщане на историята в научна дисциплина със строг теоретичен фундамент. В този смисъл количествената история би могла да заимства методи от социалната наука. Формализацията на аналитичния процес благоприятства теоретизирането на историческата наука. Теориите се формализират и операционализират така, че с помощта на подходящи индикатори да могат да се обвързват с данни и да се проверяват чрез тях. В рамките на количествените изследвания теориите играят съществена роля още при формулирането на проблема, подбора на данните, приложението на количествените методи и в крайна сметка – при интерпретиране на резултатите. За разлика от размитата и неточна аргументация, присъща на качествената история, направена понякога по интуиция, количественият подход се ползва от предимството да изисква създаването на точни и експлицитни теории и да ги използва по подходящ начин.

Произходът на голяма част от хипотезите в количествената история се корени в сродните социални науки, най-вече в социологията, икономиката и политологията. Историците рядко развиват собствени теории. Но внасянето на понятия от сродни дисциплини е опасно. Социалните науки не представляват набор от концепции, от които историкът може да избере най-подходящата за разглеждания от него проблем система от понятия. Този подход освен това е съпроводен с риска за използване на остарели и отхвърлени от основната дисциплина методи. Един възможен изход от този проблем представлява сътрудничеството на учени от различни дисциплини. Помощ в тази насока предлагат самите количествени методи, които са намерили приложение в социалните науки много по-рано и са се наложили там като основен метод на работа. Основните предимства, които предлага интердисциплинният подход, са понятийното изчистване на проблемите и импулсите за използване на нови методи за анализ.

Понастоящем количествените историци защитават три основни позиции. Климатриците (или представителите на QUASSH: Quantitative Social Scientific History – количествена социална научна история) прилагат количествени методи и модели на поведение от социалните науки върху изследвания в областта на историята. Робърт Фогел подчертава, че тази парадигма се различава от традиционната история по отношение на темите на изследванията, предпочитаните извори

данни, стандартите за доказване на хипотези и желанието за сътрудничество и формите на комуникация с една публика, която има подчертани исторически интереси. Германската школа на историческата социална наука (Historische Sozialwissenschaft) предлага по-уравновесен подход. Райнхард Рюруп счита, че този клон от историческата наука се стреми към сближаване в рамките на една обща наука за обществото, към откриване на нейните проблеми и методи, подчертаване на темите от обществената история. Според тази дефиниция квантификацията се подрежда сред останалите методи в историческите изследвания, без да отрича херменевтиката. Напоследък обаче разочарованието на предишните пионери в областта на квантификацията, като Лоурънс Стоун, създават по-критични отношения на историята към социалната наука. Те са породени от неуспеха на количествените методи в очакванията да изпълнят надеждите на учените отпреди двадесет години. Появяват се стремежи за възраждане на историческия разказ, за връщане от структурите към менталитетите и за ново по-критично отношение между историята и социалната наука. Новата дисциплина модел на историците херменевтици е качествената антропология. Тези спорове са от значение за практическото приложение на количествените методи, тъй като те въвеждат ред в позициите по отношение на количествения подход по схемата от абсолютна необходимост през изборително приложение за решаването на определени проблеми до хладното, равнодушно отношение. Затова са преждевременни надеждите за конвергиране на социалната история към една историческа социална наука независимо от факта, че в областта на квантификацията съществуват стремежи за определено научно коопериране.

Хипотезата е централен момент на аргументацията в рамките на теоретично ориентираната историческа социална наука. В своята количествена форма тя напуска рамките на първоизточника, т.е. тезата от средновековния университетски диспут. В социалните науки хипотезата определя отношения между променливи. Хипотезите трябва да изпълняват следните условия, така че да могат да се правят преценки за правилността им. Хипотезите трябва да могат да се отхвърлят. Това става с помощта на проверки или логически изводи. Хипотезите трябва да бъдат проверяеми, т.е. да предлагат възможността за сравнение с емпирични данни. Хипотезите трябва да имат общ характер (да включват по-широк кръг от индивидуални случаи), да бъдат комплексни (да описват сложни отношения), специфицируеми (да включват дискретни емпирични резултати) и да са детерминирани (результатите да са валидни с голяма вероятност). Наред с това трябва да се отчитат практическите изисквания за репродуцируемост (възможност за повторение на тези етапи от изследването, които са довели до поставяне на хипотезата). Хипотезите се формулират в подходяща комуникативна форма (така че другите изследователи да могат да се убедят от данните, методите и заключенията). Желателно е хипотезите да дават някакви предвиждания, но този критерий не е приложим върху процеси от миналото, защото резултатът от развитието на историческите процеси се счита за известен. Чрез формулиране на експлицитни хипотези историкът прави мост между теорията и практиката на изследването. Това е инструмент, който определя насоката на проучването, облекчава подбора на данните и оказва влияние върху количествения анализ и извеждането на подходящи заключения.

Няколко хипотези в дадена проблемна област се обединяват в модел, който формулира импликациите на една обща теория за определена историческа ситуация. Като приложна теория моделът представлява аналогия, ограничаваща проблема чрез дефиниция на отношенията между променливите в зависимост от конкретните условия. Вербални модели съществуват в зародишна форма при много

исторически изследвания, които описват събитията като резултат от еволюцията на процесите. Математическите или символичните модели са формулирани по-строго, защото представят отношенията с помощта на формули. Съчетаването на различни хипотези е едно съществено предимство на моделирането. Освен това моделирането позволява поставянето на нови хипотези, които могат да се проверяват с помощта на съществуващите данни. По такъв начин се комбинират индуктивният и дедуктивният способ на аргументация. Историческият модел се доказва или отхвърля в зависимост от надеждността на включените в него хипотези. Затова критериите за валидност на моделите са подобни на изискванията, които се поставят към теориите. Те, теориите, трябва да бъдат общи (да съдържат няколко хипотези), да притежават широк диапазон на валидност (да включват описателни и аналитични методи) и да предлагат критериите за оценка на хипотезите. Наред с това отношенията между хипотезите трябва да могат да се формализират. Изисква се известна аксиоматизация и съвместимост с други теории. Историците не се стремят към обединяването на няколко модела в една обща теория; независимо от това тази стъпка в изграждането на моделите е необходима, защото оползотворява интерпретативните възможности на количествения подход.

Интерпретацията на резултатите от изследването не е страничен продукт, а основен етап от проучването. Процесът на изследване трябва да може да се подлага на аналитична проверка. Това от своя страна подчертава значението на теоретичната ориентация на проблемите и необходимостта от използване на възприетите в социалните науки методи. В същото време се подчертават предимствата от експлицитната формулировка на хипотезите и построяването на подходящи модели. Количествените методи са ценен помощник в рамките на традиционната херменевтика. Те спомагат за разкриването на ценни изворови данни, за описание на процесите в тяхното развитие и за определяне на общи насоки в това развитие. Приносът на количествения подход е най-съществен в рамките на социалната историческа наука, която се изгражда на теоретични фундаменти и се стреми към общовалидни заключения. Затова при осъществяване на количествени анализи етапите на поставяне на хипотезите, събиране на количествени данни от изворовия материал или чрез емпирични проучвания, количествената им обработка и интерпретацията на резултатите не бива да се изпълняват поотделно, а да се застъпват взаимно. Квантификацията, която е стъпила на теоретичен фундамент, не води до опростяване на схващанията за историята, а, напротив, позволява по-точната и по-задълбочена интерпретация на миналото, вникване в същността и функциите на историческото съзнание на обществото.

Б Е Л Е Ж И

¹Фогел придобива известност с изследванията си за влиянието на железопътната мрежа върху икономическото развитие на САЩ през XIX в. и за американското робовладелство, за което през 1993 г. става Нобелов лауреат: Fogel, R., S. Engerman. *Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery*. Boston, 1974; T. 2, 1989; Fogel, R. W. *Railroads and Economic Growth*. Baltimore, 1964. Неговите публикации пораждаат бурен резонанс сред научната общност; за тях има повече от 200 публикувани отзива. Вж. *The Dimensions of Quantitative Research in History* (Eds. Aydelotte, Bogue, Fogel), 1972; Fogel, R. W. *The New Economic History: Its Findings and Methods*. – *Economic History Review*, 2nd ser. XIX, 1966, 642–656. Bogue, A. G. *The New Political History in the 70's*. – In: *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States*. Ithaca, 1980, 231–251; Graedel, F. *La Longue duree*. – *Annales ESC* 4, 1958, 125–253.

²Или „петдесет души не правят стоножка“. Вж. Неймър, Л. *Историята*. – В: *Историци за историята*. С, 1988, с. 137.

³ Й. Шопов описва резултатите от емпирично изследване, което разглежда ценностни отношения и социални нагласи, фиксирани в четири групи. Самоидентификацията на анкетираните, включени в представителна за страната извадка, се извършва на базата на твърдения с помощта на тристепенна оценъчна скала. Социалните разрези се извършват с помощта на променлива, отразяваща индивидуалните отношения към моралните ценности (вътрешна консистентна надеждност) по методиката на Й. Паспаланов. Вж. Ш о п о в, Й. Дидактически проблеми на историята, С., 1991, 236–249 и Щ е т и н с к и, Д. А., Й. П а с п а л а н о в. Динамика в симптомокомплекса на тревожността като личностна нагласа.— В: Психична регулация на дейността. С., 1980, 235–264.

⁴ Вж. напр. В е н е д и к о в, Й. Общественото мнение. Епистемологични проблеми. С., 1993, 187–198.

⁵ Вж. Ш о п о в, Й. Цит. съч., с. 237.

⁶ Пак там, заб. 15.

⁷ Пак там, 231–236.

⁸ Айтемите са съставени и подбрани от авторски колектив от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ под ръководството на проф. Й. Шопов. Вж. също Т о д о р о в, Ю. Количествени методи за изследване на историческото съзнание.— История, 1993, № 2, 33–45; Т о д о р о в, Ю. Количествени методи в историята и нейната дидактика. С., 1995.

Постъпила 7 юни 1994 г.

ИСТОРИЯТА КАТО ПАРАДИГМАЛНА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

РУМЕН ДОНКОВ

Румен Донков. ИСТОРИЯ КАК ПАРАДИГМАЛНАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ

Статья посвящена анализу идей развития общества от времени Вико до современных теоретиков в области философии, социологии и истории. В основе подхода для обобщения используются прежде всего понятие „организация“. Критически анализируются исторические и антропологические школы и направления.

Внимание обращено также и на проблему современного „кризиса истории“ в контексте т. н. „харизматичности крайностей“. Предлагается и новая мотивировка общей исторической периодизации, в основе которой лежит понятие „парадигма“.

Сформулирована идея моделирования общественного развития, при котором в рамках каждой парадигмальной действительности модели являются отражением временно-пространственных отношений, включающих в себя переход (изменение) и развитие (заполнение измененного пространства).

В поисках совмещения эволюционной и конфликтной моделей предполагается возможность добиться успеха путем использования системного подхода к явлениям со сложной организацией.

Roumen Donkov. HISTORY AS PARADIGMATIC REALITY

This study is about the progress of the ideas concerning Society from the time of Vico up to the contemporary theoreticians in Philosophy, Sociology and History. In the approach the term "organization" is mainly utilized. The historical and anthropological "schools" and trends are criticized and analyzed. The problem of the contemporary "crises of History," is examined in the context of so called "charismatic extreme". A new motives for general periodization are proposed. The term "paradigm" is grounded on them. The idea of moulding the Society is formulated, and within the framework of each paradigmatic reality the models are reverberation of temporarily – spatial relations, which include transition (change) and development (filling the modified space). The "evolution" and the "conflict" models are gathered by means of using the systematic approach.

Професионалните исторически и социологически среди днес с неудоволствие се съгласяват, че съществува определена стерилност в досегашните опити да се „обясни“ Обществото. Затова насочването на нови ресурси в това направление говори за належащи необходимости.

Известно е, че съществуват сериозни затруднения при интерпретирането на историческия процес. Досега нито една от познатите теории, обясняващи развитието на Обществото, не постига недвусмислен приоритет. Роенето на интересите в изследванията на Обществото разслояват историческата наука на антропология (етнология) и история. Но историята майка продължава да е една. Доиндустриалното общество и Новото, или Модерното общество са само етапи в движението ѝ. Границата между тях не е измислена. Наречена „големия преход“, тя е единствената зона в развитието на обществото, която науката е наситила с идеи, хипотези, теории и концепции. Останалото по същество е натрупване на фактология, хронологични описания, „бродиране“ между два или повече исторически факта, за да се запълни пространство. Дейност, необходима и полезна.

Днешният интерес към философията на историята има дълбоки корени. Философията на историята като понятие в сегашната българска действителност по редица причини звучи отвлечено. Този общ подход към историята не се отрича от никого, но малцина се втурват в него. Определена догматика, наслоена от минали увлечения, като че ли работи в полза на отхвърлянето му. Инерцията се преодолява трудно. Възщност корените на този интерес у нас, дал плодове в началото на столетието, като че ли са изсъхнали.

В опита за интерпретиране на перспективното в областта на историческите и социологичните хипотези се докосваме до необикновено сложна материя. Тя ограничава, но едновременно стимулира и разкрепостява. Ограниченията са заложени във формулирането на темата. Не съществуват общоприети концепции, още по-малко теории. Кавичките се превръщат в задължителен атрибут за много от понятията. Обяснението на движението или развитието на Обществото, изглежда, се нуждае от нова парадигмална действителност, наситена с много нови знания. Ние можем да отделяме до безкрай микро- от макросвета, да предполагаме, че са подобни, да интерпретираме с резултати от различни научни области отделни страни на Обществото. Но то като че ли остава недосегаемо. Или поне представите за него и днес са достатъчно неточни. Всичко това е отразено в най-голямата по количество, а вероятно и по информативност, обществена литература. Тя гъмжи от противоречия и това е може би най-позитивният знак, че има развитие. Все пак определени идеи в тази невиджана конкуренция са надделявали. Те са фондът, на който ще се опираме. Това е ограничително условие, което изисква обобщения и подбор за обзор сред построения, повечето от които претендират за уникалност.

От друга страна, познатата фраза „Не трябва да робуваме на авторитетите, а да ги продължаваме“ отваря друга перспектива. Значителна част от мислителите и изследователите, на които се опираме, са поданици на друга, по-ранна действителност. Тяхното „производство“ е осъществено при една много по-ниска обща степен на познание. Те са фон за размисъл, но и за критика, когато идеите им, използвани под формата на социално инженерство, водят Обществото към недвусмислена деградация.

* * *

В съвременните изследвания върху развитието на мисленето концепцията, че човешкото общество винаги е предполагало ясната диференциация между природно и социално е отдавна ерозираща. В течение на дълъг период от развитието си човек е възприемал Природата и Обществото в неразчленен вид. Мислената

„конструктивизация“ на познанието се развива постепенно чрез отделянето на различни признаци за действителността и последващото им утвърждаване като понятия. Дълго време разграничаването на социалните явления се е осъществявало чрез най-очевидните, най-леко уловимите признаци на Обществото. Лидер сред тях е поведението, което отличава биологичния вид¹. Като вероятен интерес то включва и механизмите, чрез които се регулира и самоосъществява. Верижна реакция „принуждава“ появата на дълготраен афинитет към отделяне на групата признаци, отразяващи феномените на съзнанието. Това е универсалният механизъм, чрез който се програмира човешката дейност, осъществява се комуникацията между хората, интеграцията им в колективен живот, ориентацията в действителността². Симпатията към тази проблематика открива бързо своя противник. Появява се т. нар. основен философски въпрос. Всъщност отдавна той е напълно излишен. Като предизвикателство към познанието в него се крие отминалата парадигмална действителност. Решението на проблема, или по-скоро абсурдността на поставянето му (без, разбира се, да прекрати последващото изписване на още милиарди страници), откриваме през 20-те години на XX в. с появата, вече в рамките на Айнщайновата парадигмална действителност³, на различна от дотогава познатите използвана концепция за времето и пространството⁴. Възможността да се поставя пред тях отрицателен знак обезсмисля проблема за първичното и вторичното.

Този въпрос засягаме само за да дадем заслужения приоритет на руската научна мисъл, която непосредствено след октомври 1917 г. в продължение на няколко години все още не е вмъкната в лоното на полезната догматика.

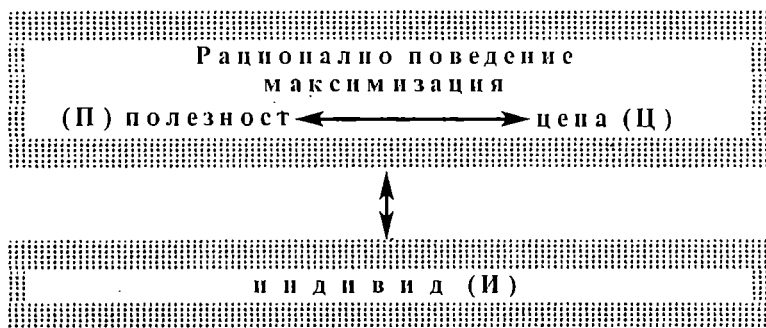
В това конкретно въведение към най-общото в проблема за подход към Обществото е излишно да се правят исторически разходки, които ще проследят търсенето на приемливи мотиви за пътища в неговото изследване. Комплексността на проблема обаче винаги изисква определено ниво на формализация. Затова като универсален ключ за „откриване“ на Обществото засега полагаме понятието „организация“. Обикновено го схващаме като подреденост на елементите в една система, като структура на системата, като условие за функционирането ѝ и т. н.⁵ Най-важната общосистемна характеристика на Обществото е дейността му. Смята се, че тя се програмира повече социално, отколкото наследствено. Чрез организацията Обществото се самоуправлява и развива. Дейността му е функция от управление и корекции на това управление. В историческия си път Обществото се люшка между хаоса и подредеността, между дезорганизацията и управлението ѝ, осъществявано чрез организацията⁶.

В историческите науки организацията като мотив (вкл. критерий) за разграничаване и развитие на обществата⁷ се експлоатира повече от антрополозите, отколкото от историците на Модерното общество. Затова търсенето на позитивното в подхода към историята ще проследим отделно чрез известните етнопрограми (комплекс от идеи за характера и пътищата за изследване на доиндустриалното Общество) и философско-исторически концепции и хипотези независимо от частичното, а на места и пълно припокриване.

ЕТНОПРОГРАМИ

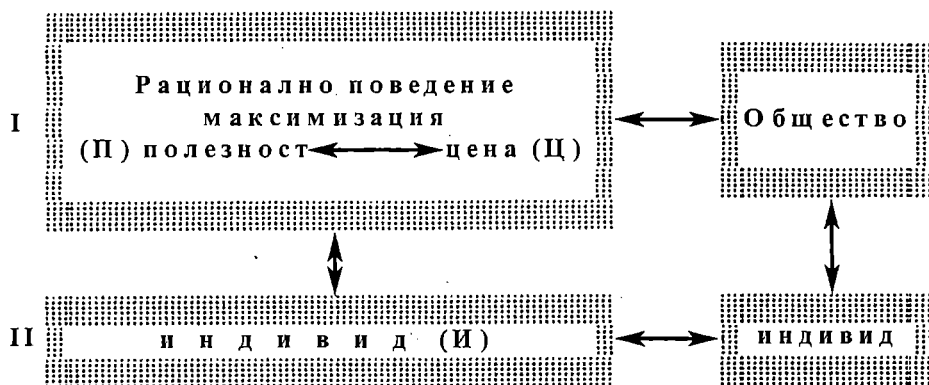
Според нас, без да си противоречат съществено, две направления в етнопроблематиката си съперничат за предимство. Познати са като „културалистично“ и „марксистко“ течение. В общи линии те са все още неизчерпана парадигмална действителност.

Културализмът на Рут Бенедикт⁸, функционализмът на Малиновски⁹ и структурализмът на Леви-Строс¹⁰ са три разклонения в етно науката, които тръгват от един извор. Този извор е неокласическата политическа икономика с брилянтните си представители Стенли Джевънс и Леон Уолърс. Това са теоретици, които преди всичко защитават и оправдават принципа на свободна конкуренция и естественото ѝ следствие – икономическия либерализъм. В техните изследвания се открива недвусмисленото влияние на Джереми Бентам, който в началото на миналия век търси основанията за създаване на наука за човека, като мотивира развитието му в система от две променливи – „удоволствие“ и „ползност“. За него ползността е най-значимият критерий¹¹ при реконструиране модела на развитие на Обществото. За да я аргументира и приватизира до рамките на индивида Бентам, използва система от идеологически критерии и определя 14 вида семпли удоволствия, сред които са богатство, хабилитация, приятелство, репутация, власт, съчувствие. За да въведе ценностна характеристика на удоволствието и противоположността му, по-късно първата от променливите Бентам, замества с „пари“. Констатирайки обаче, че „ползността“, получена с „парите“, не е математически пропорционална на инвестицията, Бентам и утилитарното му течение попадат в „криза“, от която излизат чрез неокласическата икономика. Последната отрича Рикардо, приемайки, че в крайна сметка цената на един продукт зависи от неговата ползност, а не от разходи и цена на труд. Рационалният избор неокласиците заместват със Закон за максимума, а теорията им притежава следната опростена схема:

Отношението П/Ц се определя от закона за максимума, чиято конкретизация е рационалното поведение. Чрез правото си на избор индивидът може в различна степен да използва закона за максимума. Предпоставка за неговото рационално поведение е режимът на свободната конкуренция, в който напълно отсъства държавната намеса.

Властта на икономиката се реализира в среда, която културалистите наричат Общество. Оттук и отношението *ползност – цена*, ако се разпростре върху цялото Общество, може да се приеме, че отразява социоекономиката на всяка култура. В многобройните трудове на културалистите този проблем се разглежда прекалено сложно. Затова следващата схема ще разясни по-ясно връзката на културалистите с икономистите неокласици:

Ако тръгнем от горните отношения между индивид и общество, можем да диференцираме трите културалистични пътя, за които вече споменахме:

- ще влезем в културалистичното направление на Рут Бенедикт, ако приемем, че в структурата е най-съществен блок II, а в него определяща е психологията на индивида¹²;

- ако с подобни основания дадем приоритет на отношенията, създавани от II блок, само че вместо психологията на индивида приемем биологичните му необходомости, ще попаднем в кръга от функционални зависимости (функционализма) на Малиновски¹³;

- ако накрая приемем, че рационалното поведение и законът за максимума са преди индивида, т. е. съществува общ закон за поведението, ще навлезем в структурализма на Леви-Строс¹⁴.

Струва ни се, че не е съществен проблемът, дали е приемлива идеята за „рационално поведение“. Не е от значение и с какъв знак ще приемем въпроса за отношенията *полезност – цена*. Съществена е концепцията (а може би само претенцията), всичко да се ограничи до един общ принцип „създател“, който единствен обяснява и основополага обща наука за Човека. Ако обърнем словоред, без да променяме същината на идеята на културалистите, е ясно, че се търси нещо частно в общото, при което всеки елемент на това частно ще представя пълноценно общото. В крайна сметка става дума за ограничаване на реалността и нейната динамика на развитие в един унифициращ принцип от идеологическо естество¹⁵.

Преди да потърсим позитивните черти на културалистичното направление в антропологията, е задължително да постулираме най-съществената от предпоставките, които системният подход в обществознанието приема като изходна позиция.

Зародишът на системния подход в развитието на мисълта откриваме в методологическата постановка за изучаване на сложните явления. Най-общо тя изхожда от *несводимостта на цялото към основните му части* (съотв. наличието в цялото на свойства, които не се откриват в частите му). Този т. нар. универсалистки възглед се изразява чрез известната формула *Цялото е по-голямо от сумата на своите части*. Тази формула е апостроф на механистичния възглед на Лаплас, който още през 20-те години е разгромен от Уайтхед. Последният основателно предполага, че отричаното от класическата физика понятие „организъм“ ще помогне за обяснение на явленията с „организирана сложност“. Така едва в нашия век науката се освобождава от теологичното разбиране на Аристотел, обясняващ падането на камък с неговата природа. Вследствие на последното се появява т. нар. организмична теория, разглеждаща поведението на частите чрез законите, управляващи по-

ведението на цялото. Тази теория влиза в конфликт с универсализма, за който споменахме по-горе. В различно време се правят опити за обединение на двата подхода към явленията с организирана сложност. Така на базата на преимуществата на всеки един от тях се създават основите на съвременната обща теория на системите. В нея системите се разглеждат като съвкупност от частите си и отношенията между тях, като въвеждането на нова част може да измени не само отношенията с останалите, но и отношенията между всички тях.

Отварянето на горната скоба недвусмислено показва, че културалистичното направление в антропологията има за изходно начало атакуема обща концепция. Това не отрича емпириката му, както и определен перспективен синтез.

ФУНКЦИОНАЛИЗЪМ

Теорията на функционализма се базира на няколко принципа, смятани общи за всички хора¹⁶. Изхожда се от презумпцията, че човешката дейност винаги е свързана с организирани форми на сътрудничество. Структурите на създадените за дейността организации са наречени институции, а това означава и определено общо съгласие за валидност на комплекс от принципи.

Друга обща предпоставка за теорията е приетата идея, че преди всичко човек се нуждае от задоволяване на анатомични и физиологични нужди. Да се яде, да се спи, да се възпроизвежда и облича са някои от примерите за т. нар. биологични нужди.

Задоволяването на горните необходими предизвиква организирани реакции, както и търсенето или производството на храни, полезни предмети, предаването на технологии и т. н. Това функционалистите наричат производни необходими или инструментални императиви.

Накрая трябва да споменем и за т. нар. интегриращи императиви, чиято функция е да поддържат сцеплението в човешката група. Това са магията, религията, знанието и т. н.

Понятието „функция“ се използва, за да изрази отношението между един културен акт и една необходимост на човека независимо от природата на необходимостта. Това понятие обединява в система четирите основни принципа: *организация, биологическа необходимост, производна необходимост, интегрираща необходимост*.

На база принципа на организация се откриват институтите, които Малиновски и последователите му изучават в рамките на теория на организираното поведение. Всеки институт притежава статут, съставен от система адаптирани ценности (пълномощия, разделение на функциите и т. н.). Освен този статут (Обществен договор за Русо) всеки институт притежава материална база, чрез която се изявява. Във всички общества множество от институти задоволява определени необходими (биологически, производни и интегриращи). С други думи, всеки институт притежава *определена функция*. В най-общ вид биологическите нужди „раждат“ културните институти, без обаче да съществува пълно пространствено покритие. Съществуват институти като родството например, които изпълняват функции в различни културни сектори, като в същото време задоволяват и определени биологични необходими.

В системата от съотношения на елементите производните потребности са в четири реда и намират разрешение в институти, формиращи следните сектори:

<i>Икономика</i>	—	продуктивен
<i>Социален контрол</i>	—	нормативен
<i>Образование</i>	—	педагогичен
<i>Организация</i>	—	политически.

Първият сектор чрез различни институти изпълнява функцията да поддържа, развива и замества необходимия културен и технологичен апарат.

Социалният контрол, или нормативният сектор чрез различни институти определя човешката активност да се осъществява в пространство, ограничено от правила, норми, ценности и приоритет на прилагане.

Образователният, или педагогическият сектор гарантира интеграцията на различни членове на общността в различните институти.

Политическият сектор отразява цялата проблематика по защита и изпълнение на задълженията.

Четвъртият принцип – интегриращи потребности, се отнася до постоянното присъствие на отношения, които поддържат институтите: традицията, езикът, моралните ценности, митологичните представи.

В горния смисъл културата е сбор от човешкото материално и духовно, което позволява на човека да задоволява различните си потребности в определена среда. Доколкото определихме, че за функционалистите функцията е отношение между един културен акт и една потребност в търсенето на задоволяване на нуждите, изследването на този процес (процеси) носи в себе си зародиша на единствен легитимен източник за културна идентификация.

Според самия Малиновски функционализъмът е основен метод за предварителен анализ на която и да било култура, единствена възможност антропологията да се базира на научен подход с основа теорията за институциите¹⁷.

Няма две мнения, че функционализъмът предлага сериозна програма за етноложки изследвания и представлява преход между етнологията, напълно лишена от идеологически принципи, и тази, за която анализите са социално (класово) ориентирани.

Функционализъмът позволява теоретичното преодоляване на Моргановия еволюционизъм (диващина – варварство – цивилизация)¹⁸, Грабнеровия дифузионизъм и разклоненията му, познати като хипердифузионизъм с представители Графтън Елиът и Уилям Пери¹⁹.

Функционализъмът на Малиновски и днес е методологически елемент на сравнителната етнология, защото позволява инвертирането на стари етноизследвания в по-съвременни етносхеми. Елементът, който най-рационално може да се екстраполира в наше време и който се интегрира безпрепятствено в общата теория на системите, е функционалната зависимост между институтите (институциите). Последната не е нищо друго, освен опит да се проникне в типа комуникации в една система. От значение е и загатнатата хипотеза за дискретното време, което затваря развитието на конкретни етносистеми.

СТРУКТУРАЛИЗЪМ

Структурализъмът изучава *белезите* на социалния живот и по това се различава от функционализма, търсещ комплексните им функции. Вероятно може да се приеме, че е нов тип екстраполация на проблеми от семиотиката²⁰. Структуралистичните картини са знакови, групират материали от редица науки за знаците, но само когато се проявяват като езикови или позволяват включването им в някаква комуникационна мрежа. Структурите, изяснявани чрез теорията, са само от комуникационен тип. Основното е търсене на сигнали, за връзка между хората, при което новото не е значението им, а отношението на значението им за комуникативните контрагенти. Според Леви-Строс културният феномен в същината си е езиков. Затова лингвистиката е носител на метод, позволяващ да се разбере как консултативните елементи на културната система (сигналите) интерферира

или се изключват. Отношенията между индивидите в едно общество са и се определят от обмен на сигнали, т. е. те са комуникативни²¹.

В човешката природа са заложили две априорни същности: инстинкти, които формират биологическата ни натовареност и универсална тенденция за живот в общество. А последното изисква установяването на правила.

Първа задача на етнологията е да опише всичко, което е необходимо за живота в Обществото. С други думи, тя трябва да опише всички модели на всички възможни култури. Приключвайки тази задача, ще се създадат предпоставки за решаване на следващата – откриване на начин за комбиниране на правилата. Комбинациите според Леви-Строс не са безкрайни. Това означава и че броят на възможните култури е ограничен, което от своя страна ги поддава на описание и класификация. Известният последовател на Строс – Жан Казенъв илюстрира проблема по следния начин: „Елементите на културата, които откриваме в модела „а priori“, са като картите за игра. Всяка игра изисква правила, а игрите, които могат да се направят с картите, са многообразни и различни една от друга. Броят им обаче е теоретично ограничен. Структуралистичната антропология ще приключи своята задача, ако е способна да опише след идентифицирането на картите всички възможни игри, като обяви и правилата за игра.“²²

За Леви-Строс броят на културите е детерминирана величина. Затова за него и последователите му целта е създаването на релевантна периодична таблица (алюзията с тази на Менделеев е безспорна). Само че става дума за квалификация на структурите на обществата, които без изработването на инвариантен „инвентарен“ списък не биха се поддавали на моделиране. Структурата се възприема като модел на емпиричната действителност. Тя не съществува сама по себе си, а само като функция на елементите, които интегрира.

Съществен и логичен въпрос е този: Защо структуралистичната антропология, чиято крайна цел е създаването на модел за универсална екстраполация, осъществява изследванията си в т. нар. примитивни общества, а не в съвременните социоструктури? Отговорът на структуралистите е логичен за етнологите, защото не излиза от рамките на отношенията природа – култура. Той се движи в кръг на отношения, „които сравнително лесно се поддават на дешифриране“. За „примитива“ физическият и социалният свят са формирани от съобщения, които се възприемат само като такива. Ако за Леви-Строс „забраната“ например е от универсалните правила, това е, защото тя маркира границата, от която започва да се говори за култура. Това имаме предвид и с въвеждащите в темата думи. Само че класикът Леви-Строс стига дотук²³. Независимо че методът за структурен анализ не се ограничава само с изучаване системата на митове и родство, досега изследванията не надхвърлят кръга от проблеми, поставени от Леви-Строс. Последователите на Строс са многобройни. Може да се очаква, че идеите му ще надживеят създателя си. Леви-Строс приложи своя метод (структурализма) в изследване системата на родство и митология в „примитивните общества“. Изследванията му са демонстрация на „заложен“ извод, че целият институционален апарат е пифър, запълнен с лингвистични съобщения. Структурите, чийто брой е ограничен и познаваем (но чиято типология все още не е изработена), са композирани на база на основни и помощни принципи. Основна тяхна черта е симетрията, схемният дуализъм и равенството между положителния и отрицателния знак. Възшност тази гледна точка като презумпция е позната. Тя е в основата на редица възгледи за Обществото векове преди Леви-Строс. Нейни адепти са всички поети от Сафо до Шекспир, всички философи от Аристотел до Маркс, както и повечето истории между Херодот и Макс Вебер. Така изброените, пък и не само те, възприемат идеята за „хармонично съжителстващите противоположности“, без ко-

ито в природата не би имало баланс. Безспорно Строс отива малко по-далече, но не кой знае колко... Неговата „антропология“ е средство, което цели да формулира инвариантните култури. Те от своя страна ще обяснят мястото на човека във времето и пространството. В този смисъл „антропологията на Леви-Строс улеснява разбирането на универсалния механизъм, развиващ човешкия дух. Но поставянето му в изключително тесни рамки (схемата на Строс не страда от необходимата „фантазия“ или широта), като например дух, зависим изключително от способността ни за семиотично дешифриране, т. е. поставянето на „духа“ само в част от културните и социалните напластявания, дори като хипотеза, ни отвежда извън познаваемото. А то обезсмисля труд както на структуралистите, така и на нас, ако го приемем за вероятно. Засега в анализите на съвременното Общество е достатъчно да приемем, че идеята на Леви-Строс за количествените изменения в символиката отговаря на теория и практика, която Обществото в многовековното си развитие не е променило съществено.

КУЛТУРАЛИЗМЪТ НА РУТ БЕНЕДИКТ

Значимият принос на Рут Бенедикт е извеждането на структурата на което и да е Общество като „*prima materia*“, от която може да тръгне неговото изучаване. Съществуването на структури оставя на втори план популярната от времето на зараждането на модерната етнология идея, че всяка култура е сбор от различни сравнително независими факти

Когато Рут Бенедикт говори за „конфигурацията“ като за духа на една култура, подобно на Леви-Строс тя има предвид структурата, която позволява да проникнем в познанието за културата²⁴. В същото време тя не дистанцира Обществото (определена конфигурация) от диалектичната връзка между индивид и култура, защото приема, че те са взаимнозависими. Това са отношения, които зависят от конфигурацията на всяка култура. По този начин Рут Бенедикт маркира и различието между нейния културализъм и този на функционалистите. Ако последните търсят функционалните отношения във всеки частен културен аспект, то Рут Бенедикт претендира да разкрие основната им същност. „Значимата социологическа единица не е институцията, а културната конфигурация.“²⁵ Онова, което дефинира една култура, не е съществуването или отсъствието на институции, а нейният дух, общата ориентация, нейната културна конфигурация.

Проблемът за това културалистично течение е определена „беднота“ в общата класификация. За „база данни“ се тръгва от средиземноморската митология, в която Аполон и Дионисий символизират двата възможни типа култури. Но ако изключим тази изходна „изкуствена“ гледна точка, в теорията на Рут Бенедикт откриваме два великолепно примера на общ анализ с изводи, които се отнасят до адаптивността на индивида и социума изобщо. Първият извод е, че индивидуалната интеграция в дадена култура зависи съществено от съвпаденията между перспективата на тази култура и потенциалните възможности на индивида²⁶. Вторият – със значителна тежест в днешната политология и история на конкретни общества – е, че ключът за равновесие в едно Общество е конформизмът на неговите членове. Онова, което демонстрира точно еквифиналността или динамичният хомеостазис на една обществена система, можем да търсим в толерантността на онези елементи в нея, които по ред причини действуват в периферията или дори на границата, допустима от институционалния (организационния) живот.

Ако последното като формулировка звучи прекалено ангажирано, то споменаването на имената на Ралф Линтън²⁷ и Абрам Кардинер²⁸ е скромност, на която сме етично задължени. И двамата са сподвижници на Рут Бенедикт и създатели

на т. нар. психологично направление в културализма²⁹. Интерес, а и аргумент за горната теза е теорията на Линтън и Кардинер за усреднения или типов персонаж. Тя изхожда от предпоставката, че всеки член на дадено общество е формиран като функция от определени наслоени прототипи. Те създават един усреднен персонаж, стил на живот, който доминира за всички членове на общността. Естествено е отклоненията от това правило да са съществени за динамиката и хомеостазиса на обществената система.

ИКОНОМИЧЕСКА АНТРОПОЛОГИЯ

Икономическата антропология представя марксистското течение в етнологичната програма за проучвания и метод на изследване. Развива се във Франция след началото на 60-те години и няма нищо общо с т. нар. икономическа антропология на Малиновски, нито с тази на редица етнологизирани англосаксонци, които подчертават важността на производството, но се задоволяват да го използват само като елемент от анализите си. Морис Годелие, един от действителните представители на икономическата антропология, определя целта ѝ като „сравнителен теоретичен анализ на различните реални и възможни икономически системи. Тя се базира на изворите, предоставени от историята и етнологията, и се стреми да създаде обща теория за различните форми икономическа активност.“³⁰

Първият дискуссионен проблем, който възниква, е за дефиницията на икономическата област. Тя се формулира различно, нерядко изключително аксиоматично³¹. За редица автори икономиката изучава човешкото поведение като отношения между цели и средства за постигането им. Това означава, че всичко е икономика и социалният аспект в икономическите процеси изчезва в полза на рационалното поведение (или максимизация). За Карл Поланий³² вече икономиката е комплекс от дейности по производство, присвояване и разпределение на продукти и услуги в рамките на зависимост и връзка човек – природа – среда³³. Така Поланий свързва формалния аспект на икономическата концепция с активността от социален произход в икономическия процес. Комплексът от дейности според Поланий в институционализирана форма е взаимнообвързана чрез интеграционните икономически принципи реципрочност, преразпределение и пазарен обмен. Основна теза на Поланий е, че социалните системи трябва да се дефинират чрез доминиращите интеграционни принципи, а не чрез анализи на начина на производство³⁴.

Морис Годелие формулира по различен начин рамките на икономическата област. В нея влизат производство, разпространение и консумация на продукти и услуги, но като се оценява значението им и в неикономически аспект. Ако услугите се включат например само като част от икономическата област, ще се върнем отново към тезата на формалностите. Така икономиката има своя област, но в същото време е в отношения и с неикономически елементи от социалната система. Затова тя се появява като комбинация от структури на производство, разпространение и потребление за задоволяване на индивидуални и колективни нужди в *средата* на обществото. Според Годелие производството осигурява на едно общество материалните средства за съществуване. Разпределението им определя, в рамките на обществото, формите на присвояване, като се използват и условията за производство. Социални правила определят консумацията като присвояване на факторите за производство. Потреблението е свързано с техниката на производство, но в рамките на своята структура е по-независимо от самото производство³⁵.

Струва ни се, че от изложеното логично се прокрадва мисълта за определена връзка между функция и структура. Разбира се, тя все още не е достатъчно ясно определена, за да примиря (обедини) функционализма на Малиновски с ограни-

чения абстрактен структурализъм на Леви-Строс. Отново на преден план се появява въпросът за връзката между „примитивното“ и индустриалното общество. Зададен по нетривиален начин, той би прозвучал така: Може ли относителната самостоятелност („елементарност“) на „традиционния“ тип общества, разглеждани като „черна кутия“, да е път за придвижване на познанието по посока на индустриалното общество? Ако отговорим отрицателно, означава да поставим кавички на натрупванията и континуитета. Положителният отговор на зададения въпрос крие други въпросителни, защото антрополози, историци и системотехници са на различни семантични вълни.

За разлика от други етнопрограми, чиито основания се размиват в множество исторически теории, икономическата антропология е ограничена почти единствено от теорията на диалектическия материализъм. Основна концепция в него е абсолютната значимост на взаимовръзките в елементите на системата „начин на производство“. Според апологетите на тази теория обхватът ѝ „изчерпва“ обекта (Обществото), ако се установят зависимостите в *икономически, правно-политически и идеологически* план. Това са системни елементи, проявяващи се със собствена структура, на чиито компоненти ще се спрем, но предварително се приема, че в отношенията помежду си тези структури образуват нови с лидер някой от структурообразуващите компоненти. В различните общества той може да бъде доминиран от икономическата, правно-политическата или идеологическата структура. За различните общества такова е значението през средните векове на католицизма, православията, исляма и т. н., или изобщо на религията (идеологическа структура), заела ролята на лидер в отношенията, предизвикани от феодалния начин на производство. Абсолютизирането обаче на това правило води до обществени срывове и най-типичен пример е днешната криза в бившите социалистически общества.

Практиката показва, че не съществуват общества, в които начинът на производство да е един-единствен, а отношенията, предизвикани от „него“, съотв. издържани, само в една теоретична схема. Според марксистите теоретичното несъответствие се разрешава с въвеждането на понятието „обществено-икономическа формация“. Глобално всяко общество, което марксистите „затварят“ в тази концепция, отговаря на серия понятия, използвани от антрополозите културалисти. За едните обаче обществената диаграма е строго вертикална, стълбовидна, докато вторите използват понятията „култура“, „общество“, „цивилизация“, като ги поставят във времево-пространствена координатна система.

Културалистите създават теория, в която основните елементи, в зависимост от развитието, могат да се заместват. Диалектическият материализъм отрича простото заместване, без да игнорира континуитета, защото обществено-икономическите формации са не само строго дефинирани, но са и в строга последователност³⁶. Операционалността на културалистичните понятия („култура“, „общество“ или „цивилизация“) действително е затруднена. Достатъчно е да се цитират Алфред Крюбер и Клайд Клуххон, събрали 161 дефиниции за „култура“³⁷, или Арман Кювиле, който в своя „Учебник по социология“ изброява най-малко 20 различни смисъла на понятието „цивилизация“. Последното например се заражда в края на XVIII в. като синоним на европейското общество, за да го отдели от „варварските“ общества, непринадлежащи към Запада. В следващия век „цивилизация“ се употребява в множествено число и като понятие впоследствие се развива чрез различни дефиниции. Това затруднява еднозначното му използване. Проблемът вече е анализиран от Фернан Бродел³⁸. Той цитира йерархията, предложена от Филип Багби, според който начело стоят няколко свръхцивилизации (major civilizations), последвани от големи цивилизации, от подцивилизации

и от най-малките, които вече имат правото да се наричат култури. От своя страна Арнълд Тойнби разграничава 21 или 22 цивилизации, от които само пет достигат и се развиват в наши дни: далечноизточна, индийска, ортодоксално-християнска, ислямска, западна. Според Тойнби те са квинтесенцията на общественото развитие, цивилизации дълговечни и връщащи ни далеч назад в историята на Обществото³⁹. На него пък опонира Освалд Шпенглер, за когото например западната цивилизация започва с Френската революция и пред разпадане⁴⁰.

От друга страна, ако разликата между цивилизация и култура е проблем на „обем“, „размер“ или „пространство“, обикновено понятията са в опозиция. За Томас Ман „... Културата отговаря на истинската духовност, докато цивилизацията означава механизация.“ За Вилхелм Момсен: „Човек днес има задължението да не позволи цивилизацията да разруши културата, а техниката – човешкото.“ За Освалд Шпенглер културата е „началото, жизненият сок, Пролетта, която подхранва цялата цивилизация; а, обратно, цивилизацията е Есента, повторението, изпразнен механизъм“. Накрая, за Анри Мару думата „култура“ трябва да бъде съхранена за персоналната форма и дух на живот, а „цивилизация“ – за социологическите реалности. Изложената семантична „неразбория“ Фернан Бродел коментира по следния начин: „Далеч преди да ни го кажат лингвистите, културата и цивилизацията плават през света, мисълта и противоречивите предпочитания на универсума, запознавайки се с всички видове метаморфози.“⁴¹

Икономическата антропология, използваща концепцията за социално-икономическите формации, не предполага, че последните са проста сума от начините на производство, съществуващи в определено място и време. Тя приема, че цялото не е равно на частите си, а е нова реалност, която се описва чрез икономическата, правно-политическата и идеологическата структура. Триединството на взаимовръзките на практика не променя същината на старата идея, търсеща „мярка“ или унифициращ принцип, обясняващ Обществото.

Икономическата структура е фундаментална част от този принцип. Теорията изхожда от процеса на производство, който се характеризира с два елемента: производителни сили и производствени отношения. Материалното присвояване на природата от човека минава през трудов процес, в който са вписани горните два елемента. Социалните отношения в производството от своя страна се определят от формата на собственост, която предполага два типа възможни отношения – експлоататор/експлоатиран или такива на реципрочно сътрудничество. Предпоставка за първия тип отношения е потенциално неравенство върху собствеността на средствата за производство. За втория тип отношения изискujemo условие е социално обща собственост, но и несекторна диференциация на обществото. А това е възможно не само в общества без държава, но и без организация, доколкото последното предполага винаги определен тип йерархия и субординация. От тази гледна точка примерите, дори на класиците на теорията, не будят доверие, защото такива общества не съществуват и „a priori“. Следователно, ако първият тип отношения, тези на експлоататор/експлоатиран са „единствено“ възможни, то резултатът от развитието им в успореден план трябва да ги прави приемливи за обществото като цяло. Според другата алтернатива, ако се разруши динамичният хомеостазис на системата и се създаде нова, то споменатият задължителен начален параметър изисква новата система да е подобна на предишната.

Безспорно икономическите отношения в Обществото, така както са формулирани от класиците на теорията, се нуждаят от корекции. Възможен път засега предлага идеята на Гумилев-Ермолаев за фазовите преходи⁴².

Друг съществен елемент на икономическата антропология е приемане съществуването във всяко общество на идеологическата структура, която го „оправда-

ва“ и е определена форма на познание. Това не е научна форма на познание, а натрупване на елементарни знания за „разбиране“ на обществото. Затова идеологическото познание е откъслечно, деформирано и фалшиво. Деформацията на реалността чрез това идеологическо познание не може да бъде обяснена с предварително заложили мотиви за фалшифицирането му. Тя идва от невъзможността да се разбере основното за обществото извън средствата на наблюдението и научния анализ на структурите му.

Идеологическите структури са комбинация от две взаимосвързани системи – на идеите и на поведението. Системата от идеи включва политически, юридически, морални, религиозни, естетически и философски възгледи, циркулиращи в определено общество. Те се проявяват в многовариантните измерения и са пълни с елементи на фантазия. В съдържанието им се откриват повече желания, надежди и носталгия, отколкото покриване на реалността. Това не е причина в идеологиите да не се съдържат и елементи, изпълняващи адаптиращи към реалността функции.

Поведенските системи от своя страна включват комплекс от навици, обичаи и тенденции да се реагира по определен начин.

Идеологическите структури не са патент на икономическата антропология. Те са универсален „феномен“, недискусионен като абстрактна реалност. Те са специфичен нематериален субстрат от материални реалности и в този смисъл прякото им екстраполиране в други обществени подсистеми изисква специфичен инструментариум. Негова еманация в повечето случаи е правно-политическата структура. Тя включва институции и норми, предназначени да регулират функционирането на обществото като едно цяло. Съществуването на тази структура се дължи на разделението на труда, създало екипи от хора, които организират и администрират обществото. Според марксистите в т. нар. класови общества правно-политическата структура осъществява и реализацията на определен тип политическо господство. Структурата дефинира чрез държавата, а функционалните зависимости между елементите ѝ чрез типа държава, в която се изявяват. Това предполага както класификация на държавите, така и определена типология на институциите. Тук е налице едно неразрешимо противоречие. То идва от това, че във всички по тип държави съществува определена общност на институциите. Но ако функциите на последните зависят от типа държава, това означава, че еднакви структури функционират различно. Десетилетия наред „марксистите“ философи и политолози, основно от бившите социалистически страни, се стремят да „регламентират“ противоречието чрез взаимовръзките между правно-политическата и идеологическата структура. Но доколкото вече изяснихме, че последната е „криво огледало“ на реалността, то и „регламентацията“ като „теории“ е най-малкото неубедителна.

Икономическата антропология обикновено експлоатира идеята за начина на производство, но се дистанцира от „класовата“ проблематика. Причината е, че в т. нар. доиндустриални общества социалната стратификация се изследва в политически аспект⁴³. Последното дава отражение и на методологията на икономическата антропология. Така според Франсоа Пуло в рамките на икономическата антропология се набелязват не повече от четири методологически възможности:

– Първата е лансирана от М. Годелие⁴⁴. Според него трябва да се изследва развитието на *производителните сили*. Осъществява се чрез анализ на технологиите. Това е единственият път за определяне начина на производство.

– От своя страна Р. Солзбъри акцентира, че етнологичното проучване трябва да тръгне от *социалните отношения*, защото в крайния анализ те определят и използването на определена технология.

– Клод Меласу⁴⁵ представя друг теоретичен методологически модел. Негово начало е дефиниция на *икономическата база*, което ще се постигне с анализ на *производителните сили*. Той се осъществява чрез изследване ролята на земята в структурата на работния процес. Следва установяване на общността от *производителни отношения*.

– Накрая Емануел Тере⁴⁶ предлага коренно различен път. Той констатира, че в доиндустриалните общества производителните сили са неразвити по причина на несъвършените оръдия на труд. В тях доминира от количествена и качествена гледна точка *работната сила*. Затова и тя трябва да бъде отправната точка за определяне начина на производство⁴⁷.

Ясно е, че в икономическата антропология, стояща на марксистки позиции, подобно на изложената по-горе – културалистична, тръгваща от неокласически икономически позиции, не съществува единен методологически подход. Това минава за научен плурализъм, но в крайна сметка наемква, че изходните позиции са хипотези, а не теории.

ЕТНОЦИДОЛОГИЯ

Това е последната от съвременните, заслужаващи внимание, етнопрограми. Началото ѝ трябва да търсим в проблематиката за културните контакти, която от началото на века е представена в рамките на течението на дифузионистите.

Това течение, развито основно в Германия и САЩ, изхожда от първостепенната значимост за Обществото на контактите между различни култури. Но докато немската школа търси реконструкции в световен мащаб, в САЩ вероятно поради мястото на среща на различни култури дифузионистичното течение се ограничава в локално сравнителни анализи.

Американският дифузионизъм е свързан с имената на Алфред Крьобер⁴⁸, Роберт Лоуи⁴⁹ и най-вече с това на Франц Боас⁵⁰. Последният показва очевидността на „динамичния ефект“ в контактите между културите, откривайки нови изследователски перспективи. Така се стига до концепцията за акултурализация, представена от Ридфилд–Херсковиц–Линтън в 1935 г. Оттогава двете направления се развиват независимо. Акултурализацията изследва пренасянето на култури като процес, а дифузионистите – като реализация⁵¹. Методологическа основа на първите е наблюдението, а вторите – дедукцията. Дифузионистите се обръщат към историята и праисторията, а изследователите на културния синкретизъм – към теорията. Жан Мелвил Херсковиц формулира принципа за „две гледни точки“ (Two ways process), който означава, че при контакт на две култури те се бележат от процес на трансформация. Това елиминира като антиисторическа тезата на Малиновски, въвела „начална точка на процеса“, защото противното би означавало съществуването на статични общества. Почти на шега тя е видоизменена в „началото на проучването“ и това, изглежда, успокоява етнографите от днешния Трети свят.

На Робер Жолин⁵² дължим нов поглед върху културните контакти. В нашумялата си книга „*Raix Blanche*“ (1970) той говори за етноцид, практикуван от Запада. Като пише за цивилизациите винаги в множествено число, Жолен лесно стига до заключението, че изчезването на всяка цивилизация е непоправима загуба и че в своето развитие, както в минало, настояще и бъдеще време, Западът разпространява (ако използваме собствената му терминология) вакуум и смърт. Това в крайна сметка ще доведе Западния свят до самоизолация, която ще го превърне в празна вселена. Жолин доста абстрактно диалогизира с марксистите за идеологическа природа на класовата борба и унитарната държава⁵³. Не по-малко аналитич-

но се отнася и към структуралистите, но той първи развива идеята за етноцида, и то в рамките на най-общите, обемни и върхови постижения на човечеството – цивилизациите. За него цивилизациите са „координатите, които рамкират човешките реализации“⁵⁴. Тази абстрактна форма на разсъждения, близка до философските класици от миналото столетие, е доведена до крайност с изреча, че „единствената вселена, която е обща за всички, е тази, която не съществува“⁵⁵.

Концепцията за етноцида на Жолин намира последователи. Тя е марксизирана и обвързана със смяната (изчезването) на общественно-икономическите формации. Но по-важно от създаването ѝ като отделна дисциплина в рамките на етнологията е идеята за темпоралната ѝ същност. „Времето“, на което се посвещава, е това на прехода от едно общество към друго (от една цивилизация към друга). Вторият съществен момент за по-нататъшните ни разсъждения е идеята за загуба на равновесие в едно общество (цивилизация). Независимо че този проблем е и системотехничен (свързан със системния хомеостазис), етноцидолозите са първите, търсещи го в социалната необходимост.

ФИЛОСОФСКИ И ИСТОРИЧЕСКИ ПРОГРАМИ

За разлика от етнопрограмите историческите са по-многобройни, дисперсирани и трудни за обобщаване. Те дават път за школи и направления с незадължителна прагматика. Голяма част от тях са само умозрителни построения, невинаги балансирани около едно ядро – човека или Обществото. Привличането или използването на чисто абстрактен материал често ги прави игра на ситуации без видима полезност. Но те са фонд и перспектива, универсална категория, от която всички „плагиатстваме“.

Най-сериозният проблем, пред който се изправяме, е отделянето на същественото от несъщественото. Както ще се види по-нататък, по-скоро става дума за отделяне на системното от несистемното. Въпросът е по-сложен, отколкото изглежда на пръв поглед. Той опира до отношенията философия на историята към социология, а в значителна степен и до определяне на известно пристрастие към „големината“, „обема“ на общото по отношение количествени или качествени характеристики на частното. Въпреки че може да се смята за приключила дискусията, даваща право на живот на социологията, двете науки се състезават и днес в приоритетите си да изследват Обществото⁵⁶. Доколкото философията на идеите за историята разграничава два кръга проблеми – онтологически (занимаващи се с въпросите за генезиса и същността на обществото, факторите, от които зависи насочеността на историческото движение, логиката и двигателя на историческия процес, цел, смисъл и перспектива на историята и т. н.) и гносеологически (характер и специфика на историята и историческото познание, функции, задачи, подходи и методи за това познание), всеки опит за обобщение предварително е обречен на т. нар. същностна критика. Любопитно е, че според защитниците на относителната самостоятелност на философията на историята, онтологическата проблематика, занимаваща се изобщо с проблемите на битието, има смисъл само когато се изхожда от позитивистки позиции (онтологическият нихилизъм отрича изобщо съществуването на предмет в науката) за битие, движението и развитието му. Онтологията или т. нар. метафизика на историята във философски план може да деградира в познавателен песимизъм (В. Дилтай, Р. Колингууд) или познавателен оптимизъм (Б. Кроче, К. Манхайм). Осъвместяването на тези две крайности е невъзможно. Противопоставянето им означава избор, защото трета е изключена. Изправени сме пред елементарна логическа схема, която ще се опитаме да усложним.

Историческите теории и програми като „антологии“ и коментар са представени в многобройни публикации. Почти винаги подходът към проблема в нашия век се е заключавал в прегледи на възгледи за т. нар. философия на историята, донякъде критика на класическите теории за историята и отсъствие или рядко присъствие на нещо ново. Че „новото“ е позабравено „старо“ влияе на XX в. много повече, отколкото на миналите столетия. Концептуално, съвременната стерилност вероятно е естествена. Това не е удар върху континуитета, а негово развитие. Само в този смисъл можем да употребяваме и понятието „парадигма“. Засега не можем да излезем от омагьосания кръг на приповтаряне и „опити“ за ново тълкуване. Най-малко такива са изискванията за определена научна коректност, в която грехът „плагиатство“ е норма без особено покритие.

Ограничени в тази рамка, задължени сме да припомним (открием) от миналото рационалното и полезното в историческите теории. Това предполага форма на изложение, която не приповтаря познати енциклопедични факти. Първо условие е директното използване на първоизточниците. Това придава на изложението определена историографичност, но позволява прегледът да се извърши по различна от познатите ни схеми⁵⁷. Интересуват ни философско-историческото наследство (мислите върху социума и неговата природа, идеите за развитието, концепциите за „най-доброто“ или „задължителното“) и заложената в него сила, която обрича съвремението на теоретично безплодие. Познатите модели вече имат силата на историческата притча, а търсенето на нови, както ще се убедим, не съвпада с особеностите на съвременното Общество.

НАСЛЕДСТВО

С „Нова наука“ (1725 г.) Джанбатиста Вико⁵⁸ прави научната връзка между теорията на познанието и теорията на развитието. В своите „аксиоми“ формулира Обществото като уникално и себепознаваемо. Той цитира Дион Косиус, според когото обичаят е сходен с представата за царя, а законът – с идеята за тирана. Тази аксиома според него разрешава съществения въпрос: „Дали правото съществува в Природата или е само в главата на хората?“ Другата формулировка на въпроса е: „Социативна ли е човешката природа?“ Засягаме този специфичен проблем, на който всички днес отговарят положително, за да дадем на Вико предимство в поставянето на дневен ред на още един проблем – този за контрола в развитието на обществото. С акцента върху обичая като предвестник на Закона Вико само наглежда за развитие, което се базира на самоконтрол. Но тази подхвърлена мисъл и досега неразработена сериозно в обществознанието, заслужава по-голямо внимание.

Вико заявява, че „този граждански свят е направен от хората и неговите принципи трябва да се открият в промяната на собствения ни човешки разум“⁵⁹. В този смисъл Вико е вече идея за Хегел. Но той отбелязва и три константни обичая, които полага като вечни универсални принципи за всички общества. Те са някаква *религия*, някакъв *матримониален ред*, определен тип *погребение*⁶⁰. Така според нас в обществознанието се изгражда първата *система* от унифицирани идеи – общи за социума и едновременно начало на неговите особености.

С известната си фраза, че „това, което Господ създаде, само Той познава“⁶¹, Вико разделя света на предметите и обектите от този на историята. Според него „светът на народите“, или човешката история, е създаден от хората и това е което хората могат да очакват да познаят. Така е направена връзка между историята и природните науки, която с отрицателен знак определя зависимостта им. Той основополага цикличната теория на развитието. В нея специфичното е определящо

връзката между теологичен, героичен и човешки период⁶². С трицикълната концепция за развитие на Обществото Вико полага началото на хипотеза, доказуема за по-ниски интегративни нива – обществата, цивилизациите, културите.

В идеите си за развитие на Обществото Вико надживява осемнадесетото столетие и невидимо присъства в почти всички споменати културалистични етно-програми. За него „идеите следват реда на нещата“. Този възглед подрежда идеите като развитие на материалното битие. Те следват живота в природата, в колибата, в населеното място, в градовете и накрая в академиите⁶³.

След Вико Кант⁶⁴ противопоставя понятията „социум“ и „природа“ в друг аксиологичен смисъл. Те са различни субстанции и ще постигнат тъждественост или може би само хармония след дълго развитие (Шесто и Девето предположение⁶⁵). Така природата едновременно същност на човека и негов двигател са екзистенциално противопоставени. В този смисъл Кант въвежда (логически) времето като мерило на развитието, но не и като среда, в която то се осъществява. Донякъде Кант доразвива Вико и мисълта му за асоциативността на човешкото общество (Четвърто предположение⁶⁶), като въвежда в успореден план антипода – тенденцията към разграничаване (самоизолация).

Стъпка напред в доразвиване на горните идеи прави Кондорсе⁶⁷. Неговите научни усилия се експериментират ползотворно от големите социолози на XIX в. – Сен Симон, Конт и Маркс. С идеята си, че човек притежава достойнството да разбира общото и разграничава информацията, която получава, т. е. да произвежда нови комбинации, Кондорсе е предпоставка за структурализма на Леви-Строс. Дадеността, природата на обществото да е повече комуникативна, отколкото статична, се развива под въздействието на външни фактори⁶⁸. Те обаче не предполагат нито изискват „революционни промени“. Така според него комуникативността на обществото като задължителна характеристика е условие за промени, чиято квалификация носи субективизъм, труден, а може би и невъзможен за преодоляване. Не особено приемливо за днешната действителност тази „криза“ преодолява Хегел.

Още в 1784 г. Кант изтъква, че за да се разбере историята, е задължително да се предположи действието на някакъв „секретен план“ или телеологичен принцип, съгласно който „злото“ в историята се оправдава от онова, което подпомага да се развие⁶⁹. Тази идея е прегърната от неговите следовници (вкл. Хегел), но и критикувана от съвременника му Хердер⁷⁰. Кант нарича своя принцип „Природа“. Тя включва в хората определени възможности, които те могат да развият. Затова историята не е нищо друго освен експониране на механизмите, чрез които природата осигурява развитието на тези възможности. Пружината на механизма на антисоциалните тенденции на хората, чиито следствия ще доведат до създаването на Общество със Закон за максимум свобода.

Схемата на Кант е морално-идеалистична. Най-значителното ѝ достойнство е, че тя според автора си е приемлива само ако се тръгне от известни предположения. За съжаление тази „мекота“ не е характерна за следващите философи истории, които в мнозинството си не допускат хипотезата, а формулират „теории“. Самият Кант обръща внимание на проблема, цитирайки още в увода на известното си съчинение, че на практика се движи в една Нютонова парадигмална действителност.

От гледна точка на проблема за движещите сили на общественото развитие най-значимо е Четвъртото предположение на Кант. То е за антагонизма в обществото, играещ ролята и на негов регулатор. Идеята на Кант под формата на противоречия е използвана от Маркс и Енгелс. Но тя има много по-широко звучене, което се изразява в съвременната характеристика на понятието „принцип“⁷¹.

В чисто хронологичен план съвременните концепции за цел на Обществото идват от Имануел Кант. В използваната вече негова студия „Идея за универсална история от космополитна гледна точка“ Петото и Шестото предположение формулират за цел на Природата движението към създаването на гражданско общество, което универсално ще се администрира от Правото (под „създаване“ Кант разбира организиране или организация). Свободата, която е крайна цел, е подчинена на външни за Обществото закони. Целта е постижима, но в необозрими срокове. В концепцията на Кант е заложена идеята за йерархична структура – общество, което се нуждае от господар, над който също трябва да има господар и т. н.

В Седмото си предположение Кант отговаря отрицателно на въпроса, „... дали целта на организацията в Природата визира само частите ѝ и съответно отсъствува цел за цялата Природа“. Той говори за организацията като еволюция на култури и цивилизации и в този смисъл е първият мислител на „новото“ време, дал главна буква на понятието. Наистина в Осмото си предположение Кант поставя знак за равенство между организация и мистичен план на Природата, но показателна е идеята за развитието като път към установяване на свършен правов ред за Обществото. А това в Деветото предположение е вече не само възможно, но и цел на Природата. Нейният законспириран план вече е пробит в най-невралгичния си пункт – познаваемостта. В нея може да се проникне. Тя е *система*. Без подход като към система би била само сбор от човешките дейности.

Вече споменахме, че при Кант се открива и идеята за времето като мярка на развитието. Тази идея в по-разгърнат вид намираме у Хердер⁷². Той въвежда времето и пространството (мястото) като варианти величини⁷³. В този смисъл се забелязват наченки на онова, което днес наричаме системно мислене, дори системен подход, доколкото Хердер разглежда политическата система като подсистема на обществената⁷⁴.

За Хердер, обратно на Кант, в историята съществува един основен закон: „Всичко, което трябва да се случи, се случва.“⁷⁵ В този „процес“ обаче пружина на движението, която прави историята, са човешките усилия. Или, ако приемем вече споменатата в началото на нашата работа квалификация за „дейността“ като основна характеристика на Обществото, с определена доза оптимизъм можем да я открием и у Хердер.

В областта на теорията Хердер има неоспорими приноси. „Всичко в историята е преходно, като само същината на човека остава непроменена.“⁷⁶ Този извод, безспорно характерен за всички осъзнали, че са смъртни, има много по-дълбоки следствия от повърхностно видимите. Той е предпоставка за търсене на мярката за времето, в което се осъществява преходността. Оттук до разбирането, че определени мотиви поддържат някакъв порядък във времето преди осъществяването на преход, има само една крачка. Хердер я преодолява. Той я намира в „равновесието“ и по този начин въвежда познатия днес Принцип на пропорционалност. Времето на съществуване на една култура според Хердер може да се „измери“ с периода, в който тя е хармонична, „пропорционална“ на средата си. Единственото ограничително условие, което той поставя за таква съотношение, е изказаното съмнение, че: „Ако съществува Господ в природата, Той съществува и в историята.“⁷⁷

Независимо от отсъствието, или по-скоро от неразвитостта на комуникационните инфраструктури по границата между XVIII и XIX в., водещата в света европейска научна мисъл се развива с близък за отделни страни ритъм. Излишно е да навлизаме в проблема за пространството, което отваря Френската революция. Но може би първият ѝ резултат са нови обобщения за историческия процес и развитието на европейската цивилизация. Съществува едно просто правило, според което процесите в относително затворените системи се проявяват по-отчет-

ливо. Такъв е „случаят“ с Европа в началото на миналото столетие. Пример за това е Кондорсе, работил в едно време с Хердер, с който като че ли спорадично се допълват. Темпорализмът на Хердер е продължен с много общата класификация за степените на цивилизованост на обществото, предложени от Кондорсе. Те са формулирани общо, но значението на използвания критерий е може би най-сериозното постижение при определяне мотивите за развитие или саморазвитие на човешкото общество.

За Кондорсе степените на цивилизацията са функция на разбирането за минало, настояще и бъдеще⁷⁸. И миналото, и настоящето като цивилизационни степени имат по-скоро пространствено покритие, отколкото темпорално. Причина е неравномерността в развитието. Миналото свързва със слабо развити наративни качества. Човек е изолиран и ограничен в най-необходимите асоциации (колективи), които позволяват почти единствено развитието на неговото възпроизводство. За да осъществява тази си предопределеност, необходим е един елементарен език и комуникация. Социалният ред е необходимост, само доколкото отличава човека и организацията му като определен биологичен вид⁷⁹.

Третата степен на цивилизацията Кондорсе отнася към бъдещето. Това е надеждата, че химеричното ще стане възможно, дори лесно. Тази мисъл не е оригинална и не блести с прозорливост. За втората цивилизационна степен обаче като критерий за степенуване той предлага появата на *писмеността*⁸⁰. В историческите концепции този мотив е нов. Той е просветление. Кондорсе схваща значението му като предпоставка за развитието на „изкуство, наука, търговия“, но в същото време и като условие за общ или организационен живот на обществото. От този момент за него се отварят рамките на историята. Това е процес на сближение между различни народи, възможности за „комбиниране“ между тях, „за откриване хипотетичната история на едно общо човечество“. Различното време, в което народите се сдобиват с писменост, от своя страна, наред с други белези, води до представата за определена „многозначност“ на Обществото⁸¹. Проблемът е тясно свързан с „организираността“ и „институционалността“ на Обществото.

Първата цялостна концепция за развитието на Обществото от началото на миналото столетие е дело на Г. Хегел⁸². Той създава комплицирана метафизична система, в която основни понятия са реалността като идея (понятие, трудно за прецизиране) и реалността като динамична еволюция. Хегел смята, че светът може да стане познаваем единствено чрез съдържанието на концепции и теории, които преливат една в друга, изхождат една от друга или най-малкото са в някаква взаимовръзка⁸³. Тази обща идея за развитието на „историографията“ той прилага и в конкретните си проучвания, сред които най-значимо е това за диалектиката на процесите. За Хегел всичко концептуално се върти около своя опонент. Заедно в системата те ще дадат следващата „идея“, която е обща за противоположностите, ще изхожда от тях, ще има своята противоположност и т. н. Природата и духът, материята и духът трябва да се третира като диалектически сходни (и противоположни) материи⁸⁴. В историята това се проявява чрез рационален процес с различни фази, които са израз на една обща „идея за свобода“ („Свободата е съдържание на духа, а философията на историята е част от философията на този дух“⁸⁵). Така Хегел отделя радикално историята от обекта на науката (естествените организми).

Концепцията (теорията) на Хегел има връзка с идеите на Просвещението. Но за разлика от Кондорсе принципите на Хегел не търсят емпириката (установяването на историческите факти). Известно противоречие или най-малкото „странност“ е, че двамата опоненти Кант и Хердер (Кант с концепцията за преднамерен,

секретен принцип, а Хердер с индивидуалния гений на народите) намират едновременно място в системата на Хегел.

Разбиранията на Хегел за *свободата* са близки до тези, използвани от философите на Просвещението. „Свободата – обявява Хегел – не е само признаване и приспособяване на универсалните субстанциални същности като Право и Закон, но е необходимо и Държавата като продукт на едно общество да е съгласна с тях.“⁸⁶ Историята се развива във фази, които са взаимосвързани. Основна концепция за историческото развитие е признаване предимството или тежестта на групата (нацията) пред индивида, личността. Всяка група има принос за историческия процес. Но самите групи (нации) трябва да се схващат като функция на принцип (идиосинкразия на духа), който определя различните аспекти (религиозен, политически, морален научен и т. н.) на приложение. Личността влияе частично на историческия процес, защото само „историческият контекст“ изисква тяхната реализация. На втори план (необходим, важен и значим) Хегел определя институциите и формите на управление като сериозно влияещи на историческия процес.

И все пак „историята на универсума е в зоната на властта на духа“, а физическата природа е само инструментариум за проявлението му. Великолепна форма за проява на духа е Държавата.

Най-същественото в концепцията на Хегел е търсенето на космополитично обяснение за всичко. Хегел въвежда възможно най-общия и широк подход. Доколкото обаче Законът, Моралът и *Управлението* са положителният завършек на процеса *Либерализация*, в съвкупността си те са и край на историята⁸⁷. Хегел декларира този край още при въвеждането в теорията си и по този начин сам опровергава (обрича) концепцията си за „вечна“ диалектика на процесите. Може би е прекалено смело да формализираме този мислител до такава степен, но развитието на науката подсказва, че Хегел е по-скоро неизчерпано явление в подробностите, отколкото в генералната си схема. Неговата диалектика е догматична, защото има край, дори той да е условен. Но в същината си тя е прозрение и бъдеще, не само за последователите, но и за критиците му.

За Хегел понятията (съдържанието) се раждат и умират, но умирайки, те раждат нещо ново. Въсщност това е най-същественият признак на науката и в този смисъл Хегел е нейният пророк. В обществознанието той поставя началото на дълга и ползотворна дискусия. За него реализацията на началото или съдбата на Обществото (в частност на една нация) е плод, който съдържа в себе си отровата. Но анахилирайки, всяка нация дава ново начало, което се манифестира чрез нов народ. Това е вечната мутация на живота. За да се разбере, трябва да се изхожда от началната вариантност, която е задължителен атрибут на човека. Тази Хегелова идея контрастира с разбирането за непроменимия характер на човека, развито като концепция от антропологическата мисъл на XVII и XVIII в. Тя контрастира и с основанията за бум на национализма като генезис на процес, „раждащ“ нови нации. Затова Хегел днес е актуален колкото Макс Вебер, Арнълд Тойнби, Норберт Елиас или Фернан Бродел.

Успоредни по време и не по-малко значими по мащаб са мисловните построения на Огюст Конт⁸⁸. Арогантен, догматичен и с многобройни повторения, той е труден за четене, обобщения или анализ. Това е една от причините за незаслуженото му подминаване като мислител, живял едновременно с Балзак и Юго, но пиещ за „следващия“ век. Конт събира на едно място модерната теория за историята с практическия интерес към проблемите на социалната и политическата организация на обществото. Като много други (Кондорсе, Сен-Симон) той е за научен метод в социалните проучвания. Прилагането му обаче трябва да е безус-

ловно и радикално. Затова позитивизмът на Конт разграничава областта на познанието за социалните феномени от отношенията между тях, т. е. не съществува познание извън опита. Историческото развитие кулминира в „Социална физика“, следствие на успехи в математиката, астрономията, физиката, химията, биологията. Развитието има еволюционен характер. Според Конт откритието му се заключава във формулирането на Закон за трите състояния⁸⁹. Три са парадигмалните състояния, през които се развива човешкият дух – теологично, метафизично, научно. Те са следствие на Общ исторически закон. Първите две състояния са близки по съдържание и включват развитието на персонифицирани абстракции. В тези състояния се проявяват наблюдавани феномени и се правят опити за обяснението им. Но научно последното е възможно само в третото състояние, което създава и абсолютните понятия. Това е позитивизъм, включващ преминаването от абстракции към абсолютни схеми. Най-същественото у Конт е, че всички феномени са *субординално подредени*, проявяват се чрез естествените закони, но във вариантни взаимоотношения, а самите закони действат *статично* или *динамично*⁹⁰.

Следващата концепция на Конт, която по наша преценка надживява времето му, е свързана с първия опит да се създаде научен модел на отношенията между политика и Общество⁹¹. Съществени са два важни момента. Първият е необходимостта да се открият във вярна последователност *причината и следствието*. Примерите му не блещат с яснота, но илюстрират проблема. Той иронизира израза на Мадам дьо Стал, според която „актьорите са причина за пиесата“, както и историците, за които индианците се появяват на сцената, защото ги е открил Колумб⁹². Вторият – изисква от социолога да свързва разреза на „съвременна“ социална система с предишен етап от развитието на цивилизацията. Мисълта на Конт за задължителен континуитет е атакувана многократно като антинаучна. В случая това не е най-същественото. Идеята му за пълна обвързаност на развитието с всички области на познанието означава пряко екстраполиране на общобиологични закони върху човешкото общество. Това на практика е мистична вяра, че интелектуалният прогрес е абсолютна величина, че законите на еволюцията в неживата, биологичната и разумната природа са „сходни“, че съществува „Общо“, независимо от вариантите на проявление. Има нещо много близко между Конт и Маркс в глобалните виждания. Струва ни се, че пресечната точка на двамата е Хегеловата абстракция, принизена по различен начин до общ подход, който води до различни изводи. Конт абсолютизира политическата система, Маркс – икономическата. Първият в традицията на времето е апологет на духа, вторият – на конкретните му проявления. За французина в крайна сметка градивен елемент е времето, за германеца – пространствената му мярка. И двамата са първите социални инженери футуристи. Между тях се наместват Джон Мил и Хенри Бъкл.

Джон Мил⁹³, подобно на предшествениците си, за които стана дума, подхранва културалистите от края на миналия и началото на нашия век. Приел „поведението“ за доминиращо и предвидимо, той е абсолютен утилитарист. Но поведението е „неисторическо“ по същност (независимо че историческите факти го правят видимо) и „полезността“ му (под влияние на Конт) се проявява чрез емпирически закони и различни фази (от своя страна показатели за по-общи закони), които са основата на човешката природа. Мил отрича възможността за социални промени в големи мащаби. Смята, че законите за човешката мотивация са така строги и невариантни, колкото тези в „чистата материя“. Мил формулира няколко закона, които са в основата на днешната социология. Първият е, че човекът има своя мярка да формира предразположение за реакция спрямо външни и вътрешни „дражнители“⁹⁴. От изключително значение (със стойност, равностойна на Закона за запазване на енергията) е и неговата формула, че: „Общата корелация между

различните елементи във всяко състояние на Обществото са Закон, който определя бъдещите състояния на Обществото.⁹⁵ Преди Маркс Мил формулира и твърде познатата мисъл, че „основният проблем на обществените науки е да се открият законите, които са в основата на това, как едно състояние на Обществото предизвиква следващото, което идва на негово място“. На тази база Мил подобно на Конт формулира Закон за прогреса. Нещо повече, той предполага, че съществува и Общ закон за развитието⁹⁶. За него основна грешка на философите на историята е, че не поддържат очевидната възможност, предложена им от историята. А това е редът, в който се сменят Обществата, дори при унифицирана последователност.

Мил едновременно с Конт пише за две основни (статично и динамично) състояния на обществото. Социалната динамика е свързана със Закона за прогреса. Статиката не е вулгаризиран регрес. Тя е тип консенсус в социалния организъм, а обществото напредва чрез някаква средна мярка⁹⁷. Човешката еволюция във всички аспекти зависи от реда на еволюцията на интелектуалните конвенции, които приема обществото

Струва ни се, че избраното е обобщена схема на идеята за развитие, която в различни варианти господства и днес. Мил е по-неясен от Маркс, по-ясен от Хегел, но по-забравен и от двамата. Мил е явление. Голяма част от неговите „последователи“ днес дори не предполагат, че вървят по извървян път. Всъщност това е и основният недостатък на развитието, което пази ревностно фондовете си, без умишлено да ограничава достъпа до тях⁹⁸.

Другият „голям“ на британската (по-скоро социологическа, отколкото историческа) школа Хенри Бъкл⁹⁹ също като Мил и Конт търси научните методи. Той оценява, че изследователите допускат две основни грешки, които са „догма“ за неуспеха. Това са предконцепцията за „свободен арбитраж“, последвана от подобна за „предопределението“. Първата почива обикновено на метафизични, а втората на теологични хипотези при положение, че такива изобщо съществуват. Бъкл приема огромното значение на естествените закони – „Съществува интимна връзка между физическите закони и човешката дейност.“¹⁰⁰ Неразбирането на тази връзка означава, че осмелилите се да подхождат към историческите проблеми са неподготвени. Бъкл не само подхвърля, той защитава идеята за системна взаимовръзка със средата¹⁰¹. „Необходимо е да се вземат предвид както средствата, чрез които човек променя природата, така и тези, чрез които природата променя човека.“ Като дава гласък на геоограничително разбиране за пътя на Обществото, Бъкл в чисто емпиричен план предполага, че четири основни групи връзки са в основата на процесите. Това са отношения между Обществото и климата, храната, земята (почвата), общоприродното въздействие¹⁰².

Изследвайки историята на Англия, Бъкл формулира и теза с дългосрочен кредит на доверие. В нея основен индикатор на развитието, позволяващ моделирането му, е изключително европейската история. Това разбиране, въпреки отчетливата му несъстоятелност при търсенето на общ подход, се преодолява при преминаването на палмата като научна символика в Америка чак в началото на следващото столетие. В ролята на пророк при търсенето на този общ подход е призната драмата на Карл Маркс.

Програмата на Маркс за исторически проучвания крие в себе си повече талант от предходниците му, защото подобно на „Негативната изповед“ от Книга на мъртвите отразява заключение, което не търпи възражения. То е, че до него в чисто историографски план „отношенията човек и природа са изключени от историята, а това довежда до противопоставяне природата на историята“. Според Маркс единствено безусловното приемане на такава връзка ще създаде предпоставки за

откриване на *реалната база на историята*. Подробностите вече са нещо различно. Част от тях изяснихме критично при разглеждане програмата на икономическата антропология. Въпреки раздвоеността, която апологети и скептици изпитват при оценки на Маркс, не трябва да се забравя, че в чисто теоретичен план той е първият, който създава строен вътрешно непротиворечив социологичен модел на Обществото. Проблемът е, че модел може да се създаде само на база на реален обект. А такъв чрез принудително социално инженерство се изгражда половин век по-късно. Затова експериментът не отрече теорията, а само нейната перспектива във времево-пространствените координати на Обществото през XX столетие. А това означава, че силата на Маркс не е в моделирането и прогнозирането. Неговият модел е непротиворечив, защото няма корелат в действителността. Или поне в тази, за която бе създаден и която трябваше да направи по-прозрачна.

Маркс е водораздел в социологията и историята. С него в завършен вид приключва създаването на детерминисткото направление като историческа програма за изследване на Обществото. В него се оглежда и отразява обществознанието от Аристотел до Хегел. Маркс е граница между минало и съвремие по отношение интерпретацията на историята. В неговите рамки се движи Плеханов¹⁰³. От тях трудно излиза дори Толстой¹⁰⁴.

И ако Маркс приключи в лутането, свързано със създаването на популярна детерминистка схема за интерпретация на историята, проблемът приема съвсем други измерения в есетата на Освалд Шпенглер и обемистите трудове на Арнълд Тойнби.

Освалд Шпенглер¹⁰⁵ е автор на „морфологичната“ концепция за историята, която приема, че непрекъснато се появяват и разрушават различни култури. Културите имат ограничено витално пространство, а темпорално се сменят на около 1000 години (идеята за хилядолетие на Третия райх по-късно е заета от Шпенглер). Те минават през различни стадии и умират подобно на живите организми или растенията. Това разбиране на историческото развитие е противопоставяне на идеята, че линеарният прогрес на Обществото може да се приема в рамките на три общи деления – „Антично“, „Средновековно“ и „Модерно“. Всяка култура има специфичен характер или „душа“ (идеята вероятно заема от Хердер), но всички последователно имат съдбата да са „мъртви“, преминавайки през последната „цивилизационна“ фаза. Шпенглер наброява осем преминати култури, като последната е Фаустовска (Западна), развита в Европа през последните хиляда години. Неговият сравнителен анализ навежда на мисълта, че гравидните импулси на тази култура са изчерпани и в обозримо бъдеще тя окончателно ще закрие (затвори) историята на западноевропейското Общество.

За своите проучвания Шпенглер приема определени епистемологични предположения. „Абсолютна истина“ не съществува. Истината е съотносителна на всяка частнокултурна гледна точка. Следователно никакъв съдник (морален, естетичен, математичен или философски) не може да има „вечна“ валидност. Попадайки в собствената „клопка“ по отношение на доктрината си, Шпенглер във второто преработено издание на книгата си пише в предговора, че написаното от него е истина за автора, но „не е истина за себе си, доколкото е в зависимост от расови и исторически възгледи“¹⁰⁶. Шпенглер вярва, че е невъзможно изследване на историческите феномени чрез методите, използвани от природоизследователите. Историческото познание е уникално и то е свързано с определен тип идеалистичен пълнеж (концепцията е развита по-отчетливо от Кроче). „Природният свят“ има фиксирана, неподвижна структура с пространство, адекватно на приложението си. „Доколкото историческият въпрос включва „какво е станало“ в контраст „със станалото“, всичко е подвижно, вариантно, частно, въображаемо. Това

че се интерпретира с количествени формули, а архитектурата на станалото се изгражда механично, води до абсурдност.¹⁰⁷ Шпенглер вярва, че истинската природа на културите може да бъде обхваната от изследователя само така, както артистът възпроизвежда характера на своя герой.

Като създател на различна непозитивистка историческа програма за изследване, Шпенглер е отрицание на всичко след Конт. Той е алтернативата на детерминизма, предвестник на исторически постройки от рода на „хилядолетния райх“, вкл. аргумент на съвременната идея за края на историята. Шпенглер е пълната опозиция на евроцентризма и това в определена степен го приближава към културализма на Рут Бенедикт. Обратното на Маркс отделяне на Историята от Природата, както и залагането единствено на интуитивизма, отреждат на Шпенглер и програмата му мястото на лобопитен шрих в историята на идеите. Мистичното чакане на „Второто пришествие“ (закриването на Запада), съвпадащо донякъде с библейски прогнози, допринася за определена жизненост на идеите му. Но по всичко личи, че с нея те се и изчерпват. Определен синтез на Шпенглеровите идеи, но в съвсем самостоятелна схема, откриваме в трудовете на Арнълд Тойнби¹⁰⁸.

Концепцията на Тойнби се свързва с базисното понятие „цивилизация“ (срв. с „култура“ на Шпенглер). Той смята, че разкрива 21 цивилизации, съществували в историята на човечеството. Според Тойнби сравнителното им изучаване открива сходства в развитието, колебаирането и разрушаването им¹⁰⁹. Сходството нарича „универсално състояние“. Епохата на пертурбации в елинистичната цивилизация е сходно с периода, следващ унитарната структура на Римската империя. В сравнителен план би трябвало тази фаза да отговаря на днешния процес на демократизация в Източна Европа. Паралелите на Тойнби са подредени в схема, даваща възможност за формулиране на редица „исторически закони“. Такъв е Законът за промяна и реакция (отговор), който обяснява фазата на срив в една цивилизация. На тази база Тойнби, за разлика от Шпенглер, извежда прогностичното заключение, че Западната цивилизация още не е достигнала периода на разруха, независимо че упадъкът ѝ е започнал още през XVI в. вследствие на религиозните войни¹¹⁰.

Две са основните критики, на които в методологичен план е предложена схемата на Тойнби. Първата е, че методът на Тойнби за идентифициране на цивилизациите (основен обект на изследването) не е независим от паралелите, които се появяват при всяко „откритие“ на цивилизация. Затова и подобно на Марксовия комунизъм, някъде в схемата му трябва да се появи цивилизация по причина на задължителния паралел. Иначе схемата рухва. В този смисъл Програмата за изследване на Тойнби, подобно на Марксовата, е детерминистка независимо от големите отлики с историческия материализъм. Втората критика идва от развити постановки в последните му тонове, според които поддържа, че обществата са агенти или инструменти на външни цели. Той си задава въпроса, дали „универсалните състояния са цел на себе си или средства за нещо извън тях“¹¹¹. Подобни въпроси означават пълно изместване на проблема независимо от отговора. Въпреки това по отношение на друга хипотеза (произтичаща от системния подход) въпросите на Тойнби от последните му работи клонят към признаване изключителната роля на средата, а оттук до пълното системно разбиране за хомеостазиса на системите е въпрос само на интерпретация.

Ако направим семантичен понятиен разрез от съвременни позиции, ще трябва да приемем, че интерпретацията на историята е само проблем от т. нар. исторически програми за изследване на Обществото. Другият важен проблем е този за същността на историческото познание. Основни приноси в създаването на вече класически схеми за същността на този вид познание имат Вилхелм Дилтай, Бенедето Кроче, Карл Манхайм, Робин Колингууд.

Дилтай¹¹² вярва, че историческият съдия трябва да оценява с единна мярка физическите изяви (фактологията) в контекста на менталните им предпоставки. Това е задача, в която неизвестното добива решение след вероятно приближение на двете променливи – осъществени събития и идеите, довели до тях.

Като изхожда от различията между „форма“ и широка гама от фактически различното ѝ възприемане, Дилтай определя три класа, които манифестират живот (във формата на Обществото). Първият клас са най-широко възможните пориви към *мислене*. Втори клас, отразяващ проявата на живот, е *дейността*. Тя се разбира като „мислен обект“ и намира начин за изява чрез *език, социални институции, законови системи* и т. н. Третият клас прояви на „съзнателен живот са изявите на опита. Те са многоаспектни, но нерядко и несъзнателни (например показване на болка). Проблемът е да се организират в някаква система, като тези на ниско интегративно ниво се отделят като по-незначителни или слабо въздействащи¹¹³.

Дилтай разработва много комплициран модел, чиито подробности за изследователя му от съвременна гледна точка са неясни и трудни за възприемане. Но опитът да се организира „смисленият“ човешки живот в система с различните интегративни нива, чието въздействие се намалява надолу по йерархията, струва ни се е първият системотехничен експеримент, правен в т. нар. индустриално общество.

Огромната дистанция в посоките на мисълта на изследователи, които се докосват до проблема за същността на историческото познание, е най-видима, ако се прибавят и няколко думи за Бенедето Кроче¹¹⁴.

Кроче прави разлика между историческо и научно познание. Отликите му изхождат от разбирането, че формите на мисловна дейност са най-малко вариантни. Научните предположения за него се оценяват единствено от полезността им. Те не са верни, не са фалшиви, но могат да бъдат полезни. Също така научните концепции са по същество „псевдоконцепции“, „арбитрални конструкции“, чието съществуване също се определя в чисто прагматичен план (доколкото те позволяват да се влияе на природните феномени). Това обаче не се отнася до съдията историк. На моменти Кроче предполага, че истинско познание е само историческото. Това „изхвърляне“ за един министър на образованието в Италия е било приемливо за интелигенцията – учители, преподаващи върху руините от историята на света. Всъщност такава е и неговата идея. „Изхождайки от това, че съвременността не е характеристика на клас истории [както се поддържа с добри основания в емпиричните класификации], а характеристика на цялата история, ни насила да разбираме отношението на историята с живота като отношение на единство: невидимо в абстрактна идентификация и видимо в синтетично единство на термини.“¹¹⁵

Кроче е универсалист. Не само защото индивидът се представя чрез Обществото (естествено, ако индивидът е самостоятелно явление да отсъства сравнението, което засега е единствената сигурна мярка), а защото всичко е един организъм. Оттук всеки акт е някакво опосредствано обществено явление, чиято подплата е *документът*.

За Кроче моделът на историята е съвременната история. Тя обединява пространството на времето като сегашно минало¹¹⁶. Затова и разграничава две форми на история. Едната е хроника, другата е история. Първата е мъртва история, втората е жива и неин израз е съвремението. Цялата история става хроника, когато не е осмислена¹¹⁷. Идеите на Кроче дават храна за размисъл, независимо че на места са толкова странни, че дори неговият адмиратор Р. Колингууд е в невъзможност да ги следва.

В разбирането си за същността на историята Кроче е детерминист. Но това не е Марксовият детерминизъм. Кроче се опира на максимата, изречена от историка на XIX в. Тайне – „След събиране на фактите да се потърсят причините.“¹¹⁸

Отделяме малко повече внимание на Бенедето Кроче по две причини. Първата е, че Кроче концентрира у себе си специфичния механистичен възглед, че съвременността е съвкупност от частите на миналото, тяхно „тотално“ копие. При това няма данни да предполагаме, че сборът не съответства на цялото, а оттук и да се квалифицира като носител на по-напреднали системни виждания. Втората причина е, че детерминизмът на Кроче допада повече на Марксовия за всички критици на революционни скокове. Такъв е Карл Манхайм, оставил достатъчно следи от присъствие, за да го споменем¹¹⁹. Той е еволюционист, но на места в подхода му се промъква „ситуационно детерминиране“. Затова Манхайм е представител на направление, което прави опит да обедини черти от „Спенсървия“ (еволюционния) и „Марксовия“ (детерминисткия) исторически противоположен модел. Проникването на „перспективата“ в социалния процес е тема, на която Манхайм придава основно значение при всяка реконструкция. Той открива „активния елемент на познанието“ в схема, която изключва оценката като предмет на комуникация между изследователите и го ограничава в рамките на определяне на фактите. Познанието трябва да е свободно от оценка и пропаганда поне до етапа, когато влиза в зоната на задължителната проверка¹²⁰. Тази позиция е критикувана от различни автори по еднакъв начин¹²¹. Доводите им като цяло са ориентирани върху обмена на информация, единствено позволяващ създаване на нови познавателни инфраструктури. Непризнаването на комуникативността като елемент на историческото познание не намалява достойнството на разгледания елемент „перспектива“ – качество, задължаващо определена посока на всеки преход в Обществото.

Последен от „приетите“ за класици (със собствени приноси или елементи на логика) по отношение същността на историческото познание е Р. Колингууд¹²². С типичен „идеалистичен“ уклон, Колингууд не смята, че познанието може да се представя като отношения между конструктивен дух и реалността около него. В известната си книга „Идеята за история“ Колингууд пледира за историческо познание като автономна дисциплина със самостоятелни методи, категории и изследователи, които единствено познават материята си. Отрича напълно всички представи, свързани с позитивизма на XIX в., идеята за универсални закони и сравненията за историка като изследовател на природата. За него достъпът към историята (задължителен за професора по метафизика) е само подхождайки „отвън навътре“. По тази причина системите на Тойнби и Шпенглер са еднакво неприемливи като тези на Конт и Маркс. Дефектът им според Колингууд е във войнствания натурализъм, изискващ заместване на понятието „позитивен“ с „осмислен“. Историята „трябва да се освободи от тежестта на природните науки“. Без да издребняваме, е необходимо да споменем, че Колингууд е критикуван във всичко. Неговото разбиране за историческото познание, което предполага, че историкът има интуитивен достъп до съзнателната дейност на изучаваните от него общности, означава поглед върху историята като „възможна представа за минал опит“. (Изразът в кавичките е подзаглавие от книгата му.) Едва ли може да има нещо по-вярно от това. Но схемата му е метафизична и страда от основния порок на метафизиката – „Имаме достъп до онова, което ни се позволява, но няма такъв за онова, което не сме заслужили.“¹²³ Това обрича идеите му на определена структурна импотентност. Те не се поддават на моделиране и са обратното на идеята, че то изобщо е възможно. Разбира се, отрицанието не означава, че позитивистите и теоретичите на модели заслужават по-голямо внимание. Вероятно е възможно да премахнем кавичките от „движение на Обществото“, при което резултатът спо-

ред правилата на елементарната логика ще остави просто понятието... без кавички. Играта на думи (формули) никога не е далече от сериозните занимания. Проблемът с кавичките се оказва, че все още не е разрешен.

СЪВРЕМИЕТО

Философията на историята от спекулативен тип процъфтява основно чрез посторения на сложни метафизични теории. Тяна характеристика е недвусмисленото представяне на света в рамките на крайна унифицирана система. В нея се проявява т. нар. мислене „а priori“. В съвремие то ни природата и възможностите на метафизичното мислене са подложени на радикална преоценка. Логическият позитивизъм в своята терминология е толкова остарял, че изобщо не кореспондира със съвремие то. Изследванията, които позволяват на изследователя свободно да „избира“, са плод на неразвитост и фетишизъм към свободата. Основната структура на реалността винаги е еманация на определени условности. Вероятно проблемът е да се унифицират условностите и после да се „спори“. Това е единствената критична форма за достъп до явленията с организирана сложност, едно от които е Обществото. С други думи, вярата, че философията не е кой знае колко обща наука, способна само чрез методите на наблюдение и експеримент да „покаже“ основната структура и функция на реалността, има своите основания. Разбира се, проблемите на философията са достатъчно различни от въпросите, които могат да се появят например във физиката, химията или астрономията. Това в никакъв случай не ни задължава дори да предполагаме, че по отношение същността на света те могат да бъдат разрешени чисто аналитично. Обратно, това означава, че философските проблеми в същността си не са сходни с тези на емпиричните науки. Нещо повече, отчетливо на преден план се появява проблемът за езиковите форми и категориите, чрез които търсим съвместяване на концепции и хипотези в науки с различна степен на емпиричност. Ако тръгнем от емпириката на ботаниката например и преминем през абстракцията на математиката (т. е. от логиката на очаквания експеримент до логиката на неочакваната развръзка), ние ще открием философията като многомерно пространство, което се опира на експеримента, формализира множеството експерименти, прави опити да ги разположи в свои координати и се стреми едновременно да потвърди и отрече емпириката. Това е общото философско направление на миналото столетие. Доколкото според В. Уолш може да се предполага, че научната история и социологията процъфтяват по-малко от две столетия, а тяхната философия „фактически“ не съществува¹²⁴, парадигмалното развитие може да се дискутира като грацията на: развитие на емпирични науки и емпирична философия (резултат – класическа формално логическа парадигмална действителност); развитие на емпирични науки и формална философия (резултат – Нютонова парадигмална действителност); развитие на абстрактно-логически науки и абстрактна философия (резултат – Айнщайнова парадигмална действителност). Най-характерната черта на последната е все още неизчерпаната ѝ емпирична аргументация. Теорията ѝ не е асимилирана от практиката. Технологиите не са привършили методологичните възможности. В този смисъл като че ли е рано да говорим за бъдеще, още по-малко да го прогнозираме. Във всяка парадигмална действителност, която започва с епохални открития, съществуват два основни момента. В първия обществената система се отваря за „новото“, във втория – тя се затваря, за да го изконсумира. Вероятно съществува и трети момент, в който обществената система изчерпва ресурсите от „новото“, а за тях няма никаква гаранция, че създават предпоставки за друго „ново“, за друга парадигмална действителност. В този смисъл не е задължително да се говори за

континуитет на парадигмалните действителности. Всяка е самостоятелна и подобна сама на себе си. Чрез обобщения науката я санкционира, „работи“ в нейните рамки, гребе от нейните ресурси до пълното им изчерпване. Това вероятно е т. нар. край на историята, който се различава напълно от този на Фукояма¹²⁵.

До началото на нашия век перспективата за „разкриването“ на историята се пропагандира основно по два начина. Първият е да се представи движението на Обществото ограничено в самоподобна схема. В изложеното дотук се намира голяма част от концепциите за конструкции, създавани от наслагване на униформатни елементи. Типичен пример е Конт, у когото схема от рационални елементи се развива чрез индуктивно възпроизвеждане. Този подход поражда многобройни критики от логичен и методологически характер. Те са насочени срещу амбициозните идеи и хипотези на Конт, Маркс и Тойнби. Пример за такава комплексна критика е Карл Попър и много популярните му три статии под наслов „Бедността на историцизма“, поместени в сп. „Икономика“ от 1944–1945 г., публикувани през 1957 г. в самостоятелна книга.

Вторият път, по който се предполага, че е възможно историята да стане „видима“, е търсенето на мотивите за движението на Обществото. Най-често той се осъществява чрез взаимнообвързани схеми, „доказващи“ т. нар. закономерности. Но тази динамика, опитваща се да подведе всичко до непреодолима логика, в която изключения не съществуват, също е подложена на съмнение. По различен начин отделни автори аргументират например, че понятието „Закон“ (което много историци теоретици използват в различно време) е коректно само ако се поставя в контекста на гражданствеността, придобило в природните науки. Конструкциите, за които се използва т. нар. научен метод в средата на нашия век, се подлагат на преоценка. Все по-отчетливо наложените теории и хипотези в природните науки, приложени за феномените в социологията и историята, не пасват нито като „правила“, нито като „особености“. Айнщайновата парадигмална действителност е по-видима във физиката, отколкото в обществеността. За критици като Попър вярата, че съществуват определени „законали“ за историческото развитие – вяра, която е аксиоматична за философите на историята от XIX в. – вече е не само съмнителна, но и на път да бъде отхвърлена. Все повече изявленията, поддържащи, че историческият процес е „подведомствен“ на един или друг закон, подложени на нови анализи, се определят като заключения за частни случаи или специфични проявления. И въпреки това общи понятия, като „цивилизация“, „култура“, „класа“, „производителни сили“, „раса“, „национален дух“, играещи централна роля в спекулативните исторически теории, продължават да се използват безкритично. Съдържанието на тези понятия се универсализира и разводнява. Семиотичната им същност се превръща от субстрат на недвусмислено съдържание в езикова неяснота.

Редица философи на историята в различно време подчертават, че историята се осъществява в детерминирана система. Всичко, което става и се развива, се управлява по строги закони чрез непреодолими сили. В средата на нашия век аргументите за тази схема изглеждат вече достатъчно непълни. Подобен септицизм, или „чистота на експеримента“, според точните науки се проявява и по отношение на последствията от горното убеждение. Сред тях е невъзможността за избор на човека, поотделно, или на Обществото като цяло. А това предумишлено води и до отричане на всяка перспектива за влияние от страна на Обществото върху развитието си, което пък от своя страна означава и снемане на моралната отговорност от обекта на историческия процес. Оттук до идеята за харизматичност на движението остава малко. Защото законите, които предполагахме, без да познаваме, спокойно могат да се нарекат и предположение. Затова XX в. нед-

вусмислено постави и въпроса: „Не е ли закономерността една голяма метафора, която се използва с неограничена свобода?“ или „Нима детерминизмът не е само път към фатализма и предопределението?“ Ако Законът съдържа в себе си нещо, което се повтаря многократно (за да не се говори за случайност), нима може „новото“ да отговаря на това условие? Въпросите се умножават през целия XX в. Въпреки това може да се определи, че средата на столетието е преход към нова аксиологичност. Новите оценки са плод на историческо мислене, което надхвърля или излиза от семейството на аналитичните методи. Докато в зората на нашето столетие философи и социолози като В. Дилтай, Б. Кроче и Р. Колингууд се занимават все още с въпроса за същността на историята, то идващите след тях го оставят настрана (като черна кутия) и отделни черти на проблема по чиста презумпция полагат като основа на дискусии. Развиват се политологията, историческата география, геополитиката, етнологията на обществата. В успореден план се появява поредната критика на придобили популярност хипотези, концепции и вече смятани за решени загадки. Този процес, който Шпенглер нарича „начало на упадък“, има най-малко един положителен момент. Той е новата височина на летвата, която днешната и следващи генерации изследователи трябва да преодоляват. В немалка степен обаче критиката на вчерашната социология и история улеснява откриването на позитивното във вече многократно пресетия хамбар.

Вероятно ще бъде максимално близо до днешното разбиране за историята и социологията, ако се твърди, че нашият век е достатъчно безплоден на идеи и схеми, които ще ни приближат до възможностите за по-приемливи отпреди реконструкции на Обществото. В този смисъл изложението ни в тази част ще разгледа повече проблеми от историческото познание изобщо, отколкото програмите за исторически реконструкции.

XX в. ражда позитивната критика. Затова с определен оптимизъм ще трябва да засегнем проблема за критиката на класическите исторически теории, въпросите за „обяснението“ (законите) на движението на Обществото, отношенията между историята и другите социални науки. Оптимизмът е необходим само като контрапункт на ширещия се отдавна в средите на сериозни изследователи скептицизъм по отношение на близките ни предходници, сред които немалко екзистенциалисти, фаталисти и пророци за края на историята създадоха усещането за непреодолим агностицизъм.

Критиката на основните исторически програми (еволюционистка и детерминистка) не винаги определя предварително своя обект. По-често става дума за опити за изграждане на частни концепции, които времето или следващите критици привързват към вече съществуващи. Затова и идеите, и построенията на Карл Попър, Бъртран Ръсел, У. Уолш, Питър Гейл, Арнълд Тойнби, Исаия Берлин, Кристофър Блейк и др. използват само като привкус към познатото, като обогатяване на съществуващото, но не и в битността им на изключителни постижения. Този подход се оправдава най-малко от основната ни цел – издирване на най-перспективното за нуждите на историческото моделиране, определяне на днешната парадигма в историята.

Сред най-противоречивите фигури на съвремението ни (XX в.) е К. Попър¹²⁶. Вероятно той е най-известният, ако не и най-последователният критик на марксизма. Отрича доктрината, на която дава името „историцизъм“ и чието кратко определение е позитивното отрицание – „Съществува възможността да се прогнозира, но историческите предвиждания не са необходими, ако искаме да се ориентираме рационално в политиката.“¹²⁷ Това е марксизъм, който според Попър предлага логика, по-близка до Стария завет, отколкото до съвременната физика. Историцизмът той дели на проявяващ се в социалните науки и в политиката. В

критиката си Попър аргументира, че историцизмът не прави разлика между научно предвиждане и безусловна историческа съдба. От друга страна, Попър е убеден, че не съществува закон за еволюцията. В този смисъл той е от първите в двадесетото столетие, който обявява, че „концепцията за закон, определящ еволюцията, е грешка на XIX в.“, и поставя себе си извън двете познати програмни направления – еволюционистското и детерминистското. Доколкото в науката обикновено предвижданията се правят в рамките на определени условия, които детерминизмът елиминира, историцизмът не е нещо друго освен безусловна предопределеност. Не трябва да се забравя, заявява Попър, че „най-важните аспекти на историческото развитие са неповторяеми“¹²⁸. Попър е от малкото изключения в наше време, който предлага и не особено ясен модел за социологически реконструкции. Той отрича двете теории, които до него социологията експлоатира безкритично. Първата е, че социалните науки изучават Обществото, така както биологията животните (тя най-общо включва в себе си детерминизма). Втората е теорията за обществената конспирация, която трябва да се открива във всяка по-конкретна или обща стъпка на Обществото („всичко, което става в обществото, е резултат от планове на изявени индивиди или група от такива“¹²⁹). Според разбиранията на Попър функция на социалните теории е да дефинират „непредизвиканите социални предпочитания на човешките действия и намерения“¹³⁰. Той е безусловно прав, че не всички следствия от нашите дейности са в нашите намерения. Редовно се откриват следствия от обществени прояви, които най-малко излизат от предполагаемия ефект. Добре. Но те ли са механизъмът, който предизвиква „движението на Обществото“? По-вероятно е отговорът да е съмнителен в познатото ни „да“ или „не“. Ако приемем, че от войната се очакват определени резултати, които не се постигат, то различното от намеренията ни е просто процентът на грешка. Независимо в каква степен е „грешката“, обикновено тя е видима. Затова при моделирането (то не е нещо повече от създаването на някакво ниво прозрачност, видимост на историята) на исторически отрязък „грешката“ може да се отчете. Реално Попър предлага изучаване на „грешката“, която времето мултиплицира. Ако това означава, че Обществото в развитието си е „сляпо“ и резултатите са повече в областта на неочакваното (незакономерното), не трябва да се пропуска, че математиката например в този кръг от проблеми е напреднала значително. Както изглежда, критиката ни използва онова, което Попър отрича и определя като първа погрешна теория (вж. по-горе). Въпреки това предложеният ход на размишления подсказва, че в теорията на Попър слабото звено е не критиката на еволюционизма или детерминизма, а приемането на *частното за общо*. „Грешката“ в намеренията на Обществото е само симптом за разнообразие, но не и самото разнообразие. Обществото безусловно се стреми към канализирано или ограничено разнообразие и „грешките“ му се отнасят към идеите за определен стремеж, а не към процента реализация. Последното е от значение, но вероятно не основното в историческия път на Обществото. Струва ни се, че можем да приемем *Обществото като динамична система, чиято степен на отвореност/затвореност е коефициент за развитие*.

Семантичната неяснота в използваната терминология се нуждае от уточняване. Това е част от задачата на социалното (историческото) моделиране. Отричането от Попър на детерминисткия подход (марксисткия подход) не отхвърля специфичната му терминология. Тази несъобразност у Попър води до допълнителни трудности в анализа на основните принципи на неговата схема. Например отричайки *теорията за конспиративното общество*, Попър се изкушава да включи като грешка проблема с дейността на индивида, при все че веднъж вече го е отчел като присъща грешка на детерминистите, изследващи според него „нациите, класите, обществата, цивилизациите“ чрез индивидуалното в тях. Според нас

става дума за типична спекулация вече на терминологична основа. Той отрича едната теория чрез грешки в другата и обратно. Така дава път на умозрителна схема, чийто положителен знак се изчерпва единствено с вече познатата ни от XIX в. срамежлива любов към *институцията* – приемлива мярка по-скоро за политически, отколкото за социален рационализъм¹³¹. Попър търси трети път, който да обясни не схолатизмът на социологията, а да подпомогне елиминирането на познатите модели за историческа реконструкция, социална прогноза и политическа актуалност. Вероятно той може да мине за автор на т. нар. ситуационен анализ, чийто успех е недвусмислен в областта на икономиката¹³², противоречив или напълно отречен във философията на историята¹³³, но напълно приемлив като елемент в системния подход към явленията с организирана сложност.

Като за „умерен марксист“ на Бъртран Ръсел¹³⁴ дължим няколко критични бележки към детерминистката Марксова концепция, затворена в т. нар. диалектически материализъм.

Доколкото може изобщо да се говори за приноси в една обща теория на социума, Маркс и Енгелс безспорно са съпричастни към проблема. Маркс е известен със своето откритие за принадлежната стойност, а двамата общо – с идеята за историческото развитие, наречено диалектически материализъм. За Ръсел втората идея крие в себе си неоползотворени възможности, ако се модифицира съгласно парадигмалната действителност на XX в. За отбелязване е, че това не са модификациите, които внушава Ленин, още по-малко тези от колективното „творчество“ на международните комунистически форуми след средата на века. Ръсел се опитва да анализира и на места да се усъмни в трите основни стълба на Маркс-Енгелсовата теория (хипотеза) – материализма, диалектиката на историята, нерелевантността на метафизиката.

Материализмът на Маркс в значителна степен има автономен характер и в този смисъл е идентичен с представата му от XVIII в. Когато говори за „материалистическата концепция за историята“, Маркс не се осланя на философския материализъм, а само на икономическата причинност на социалните явления¹³⁵. Затова в тезисите си върху Фойербах (1845 г.) Маркс споделя, че: „Гледната точка на стария материализъм е *буржоазното* общество, а гледната точка на новия материализъм е *човешкото* общество, или социализираното човечество.“ И още: „Философите се ограничаваха да *интерпретират* света по различен начин, но истинската задача е да го *трансформират*.“ На практика Маркс се опитва да разшири понятие, което носи в себе си белезите на многократни критики. Ръсел открива противоречия в разбирането на материализма от Енгелс по отношение на Маркс, както и на Ленин по отношение на Маркс и Енгелс. Оттук у Ръсел се появяват съмнения в издържаността на цялата теория¹³⁶. С Ръсел започва, но не свършва критиката на „материалността“ на диалектиката. Той е началото на редица въпросителни, чийто отговор още никой не се е наел да даде.

Марксвата диалектика, подобно на интерпретацията му за материализма, също крие много въпросителни без отговор. В диалектиката на Хегел всичко е перфектно. Според Хегел, ако се тръгне от отделна концепция (разбира се, в по-нисък порядък от неговата *абсолютна идея*), след време тази концепция ще се развие в своята противоположност. Началото и противоположността му ще се комбинират, началото ще има вече друга „по-висока“ изходна позиция, която след време от своя страна ще се развие в собствената си противоположност. Това комплексно мултиплициращо се развитие е пътят към Хегеловата *абсолютна идея*. За Хегел историческото развитие има логика, подобна на тази в шахматната игра. Маркс и Енгелс изследват правилата на тази игра и стигат до извода, че фигурите в нея се придвижват според законите на физиката без намесата на който и да е

игрaч. Примерите, които използват като цяло, не признават упадъкa или връщането назад. А последните са очевидни и толкова многобройни, колкото примерите за прогрес. Затова и оценките на Маркс и Енгелс в техните съчинения не надхвърлят оптимизма на осемнадесетото столетие¹³⁷.

Изящната, но не добре аргументирана критика на Ръсел е повече свързана с практиката, отколкото с теорията. Комунистите винаги тръгват от конфликта между капитализма и комунизма, който води до имплантирането на комунизъм. Друг резултат не е възможен. Основен пример в Марксовата концепция е завладяването на Рим от варварите, без това да води до връщане на варварщината. Но една съвременна война, която ще анихилира огромните населени сектори и индустриални зони, едва ли ще принуди останалото население да строи научен комунизъм. Този пример на Ръсел не блести и с неопровержима теоретичност независимо от парадигмалната си отсянка. Но в критиката му има много важен момент. Това е схващането му за комунизма като „високо интелектуална доктрина, високо цивилизована“ и с приложение (Русия), опровергаващо иначе доста стройната теория. Затова според Ръсел „догматичният оптимизъм в комунистическата доктрина“ може да се оценява само като реликва от Викторианската епоха.

В друг пункт от диалектиката на историята Ръсел е далеч по-ясен, а вероятно и по-точен. Известно е, че Хегеловата диалектика в историята приключва с Пруската държава, която по негово мнение е реализираната *абсолютна идея*. Маркс, който не питае особено уважение към този „диалектичен“ резултат (квалифицирайки го като определена стерилност или импотентност), развива идеята че диалектиката може да бъде само *революционна*. Но продължавайки тази мисъл в последния параграф на „Нищетата на философията“, той пише, че: „Само състояние, в което не съществуват класи, нито класов антагонизъм, *социалните еволюции* ще престанат да бъдат *социални революции*.“ Но естествен и логичен е въпросът за това, каква ще бъде тази *социална еволюция* без съществуването на движещата, според него сила – класовите конфликти. Трудно е да се открие как, тръгвайки от тази теория, ще бъде възможна някаква бъдеща еволюция. Затова и диалектиката на Маркс не може да се оценява като по-революционна от тази на Хегел. Дори в постмарксовите квалификации век след него проблемът за движението при отсъствие на класови мотиви не можа да бъде решен. Или с други думи, това е естественото обричане на човечеството според тази теория на така желания безконфликтен и замръзнал християнски рай. Резултатите и от двата мирогледа независимо от двадесетвековната им дистанция се проектират в бъдеще с неясни футурологични мотиви.

В значителна степен казаното се отнася за т. нар. метафизично несъответствие¹³⁸. Марксовата метафизика влиза в действие по два начина. Първият е чрез описание на нещата по семпъл и неотговарящ на сложността на явленията начин. Вторият е чрез внушаването на бъдеща сигурност, която надхвърля познатите научни гаранции. Затова и разбирането на метафизичното несъответствие става ясно обикновено едва след експериментирането на доктрината в действителността. В края на XX в. след очевидния крах на доктрината (поне в рамките на системата, в която бе направен опит да се реализира), този проблем едва ли се нуждае от повече внимание.

В частта на настоящото изследване, разглеждаща проблемите на икономическата антропология, направихме съществени бележки върху универсалното положение на икономическия фактор. Вероятно може да се смята, че в антропологията поради спецификата на предмета ѝ икономическите проблеми като цяло са „по-видими“. Разглеждайки цялостно икономическата мотивация в историята на обществото извън вече споменатото, се натъкваме на още едно противоречие,

което влиза в полезрението и на Б. Ръсел. Марксовата теория не изяснява (още по-малко взема предвид) как една малка сила може да наклони баланса, когато две големи сили са в приблизително равновесие. Проблемът е от изключително значение, доколкото в социалните разрези, осъществявани от историци и социолози, сблъсъкът с подобни структури е често явление. Този проблем е в пряка връзка с ролята на малките групи, личността в историята, като в немалка степен се отнася и до „неудобния“ за историците въпрос – какво би станало при друг изход от промяна в конкретна общественно-историческа ситуация. Ако немското правителство не бе разрешило на Ленин да замине за Русия, ако въпросният министър беше казал „не“ вместо „да“, вероятно и съдбата на Русия би била друга. Или, както дава пример Ръсел, ако Хенрих VIII не бе влюбен в Ана Болена, САЩ вероятно днес не биха съществували. Този ред от мисли ни води твърде далече, но той само илюстрира взаимоотношения, чиято икономическа база трябва да се търси с лупа. Особено когато се отнася до процеси, протекли в т. нар. режим на реално време.

В средата на нашето столетие търсенето на път към историята недвусмислено се свързва и с името на У. Уолш¹³⁹, който дискутира възможно най-общия проблем на историята. Състои се от двата противоположни възгледа, заключаващи, че историята е разбираема (процесите в нея са „интелигентни“) или хаотична (процесите са несвързани, „случайни“, неподдаващи се на обединения и обобщения). Подходът на Уолш е апологетиката на първия възглед. Ограничителното условие, което Уолш поставя, е формулирано като видима цел на историците, стремящи се в крайна сметка да „намалят сянката и проникнат в тъмнината“ на миналото. Но дали става дума само за това?

Проблемът е повдиган от всички занимаващи се с история. Той е от фундаменталните за историята и е от изключително значение за всички възможни степени на историческо моделиране. Затова ще му обърнем по-голямо внимание.

Известно и почти общоприето е, че за да се обясни един исторически фрагмент, е необходимо да се открият връзките между различни исторически събития, за да се покаже как едно действие или събитие води към друго. И въпреки това, особено за по-отдалечени исторически времена, историкът приключва задачата си с уточняване на случилото се, без да съумее да обясни мотивите за събитията. Но никой никога не обвинява в посредственост, която би трябвало да се изразява в отсъствие на обяснение за случилото се като предпоставка за него. Всъщност значителна част от историците успяват да координират описаното и обяснението му и това минава за безспорен успех.

Уолш в по-старите си опити за анализ защитава тезата, че задачата на историците е не „сухото описание“, а т. нар. от него значимо описание¹⁴⁰. Под въведения термин той разбира описание, което съдържа в себе си и обяснението, т. е. не само реда на събитията, но и тяхната взаимозависимост. Тя би могла да се съдържа например във въпроса на професора към студентите „Какво е значението за политиката на Гладстон фактът, че той е и член на висшия клир?“ Доколкото е известно, че комплексният и голям въпрос за причинността е занимавал още Аристотел, появата на проблема за „декларираната причинност“ има дълга история. Въпреки това е напълно възможно да се формулират многобройни причинни връзки, които, без да са обявени, могат да се открият във всяка историческа книга. Например: „Дискусиите за управление на промишлеността от двадесетте години в значителна степен са отговорни за икономическите затруднения от тридесетте години.“ Или: „Отказът на СССР (за) от *плана Маршал* е разбираем като част от политиката му за отдалечаване на страната (системата) от „буржоазния“ свят.“

Примерите илюстрират онова, което Аристотел нарича „ефикасна причинност“, „формална причинност“, „резултатна или крайна причинност“. Всички те

трябва да отговорят на въпроса „Защо?“ Когато искат от историците да обяснят определено историческо явление, обикновено се тръгва от предишни обяснени явления, на които последващите са следствие. Но напълно е възможно, както смята П. Гардинер¹⁴¹, да се даде обяснение и чрез предразполагащи обстоятелства, сходни с изреча „Чащата се счупи, защото е чуплива.“ Подобни обяснения не са редки (например ксенофобията на Спарта или немският национализъм нерядко се приемат като исторически присъщи). Провокацията е очевидна. Затова в историческите проучвания, изглежда, се налага все повече идеята, че преди формулиране на причинността е необходимо изясняване на „правото“ за действие.

Извън казаното е необходимо да се отбележи, че историци, дори цяла школа с най-виден представител проф. М. Ойкешът са на мнение, че терминът „причинност“ не е легитимен в речника на историка изследовател¹⁴². Основанията за това, според Ойкешът са най-малко две. Първото е смесването от времето на научната революция (XVI–XVII в.) на причинността и ефикасната причинност с формалната и финалната причинност, които дискредитираха средновековната наука. Второто е, че ефикасната, или „предизвикващата“ действие причинност за историка няма онзи смисъл, както за класика физик. Доколкото първостепенен интерес за историците са хората и човешкото общество, в чието съзнание преобладават проблемите, свързани с цели, намерения, методи и резултати, последните се обединяват чрез някакви действия. Затова реконструирането на пътищата в мисълта на „действащите лица“ трябва да се определи като първостепенна задача за историка. Разчитането на тази енигматика, която стои зад действието, е призивът за историка. Тя именно съставлява отговора на формулирани действия като „Движението за реформа“ или „Еволюцията на парламента“.

Горните разсъждения ограничават историята до „история на духа“ или „история на мисълта“ независимо от обвързаността с реално осъществени действия. Струва ни се, че изложената гледна точка извън формалнологическата си аргументация води до определено обединяване както на историческия инструментариум, така и на неговото предназначение. Но да не забравяме, че от тези мисли не ни дели кой знае каква дистанция, че те са точно толкова актуални, колкото и споменатите за Аристотел по отношение на неговото време.

И все пак в горната идея (да я наречем хипотеза) има нещо основополагащо. То дава възможност на новите корифеи в историята да критикуват съвременни исторически постижения, като в значителна степен тушират адмирациите към най-изявени представители на историческия отрасъл. Отсъствието на приемлив исторически плурализъм не е чуждо например на Тойнби, който в „A Study of History“ проявява „недоволство“ от автори, които отричат неговия условен „господар на историята“¹⁴³, позволяващ да се разглежда Европа като обект за изследване с възможност за определени реконструкции. Той спори с проф. Фишер, който в предговора си към „History of Europe“ (1935 г.) пише „Хора, по-знаещи и по-ерудити от мен, въвеждат в историята безгрешност, ритъм и съдбовна предопределеност. Тази хармония ме впечатлява. Аз виждам само една приобвързаност, следвана от друга, както вълната иде след друга вълна, един-единствен феномен, сам за себе си уникален и за който не подхождат обобщения.“ Така Тойнби попада в позицията на тези, за които откриването на непознати до тях феномени са склонни да генерализират в задължителна парадигма. Като изключим частността на примера (независимо от повторемостта му) ще попаднем в кръга от взаимоотношения наука – история. Общоприето мнение е, че историкът в своята „рожда“ влага повече от себе си, отколкото изследователите от други, особено от природните науки. Това обикновено предопределя и позицията на историка или хуманитариста изобщо, като различна от тази на останалите изследователи. Без съмнение подоб-

на обективизацията не е лишена от основания. Историците се интересуват на първо място от човешките действия, проявяват се като „агенти“ на тези действия, използват инструментариум, отговарящ на тази специфика. От друга страна, историческите заключения се нуждаят от някакво потвърждение като всички останали научни заключения. Но за историята експериментът има друг смисъл в сравнение с другите науки. Ситуациите, за които говори К. Попър, са невъзпроизведими. От трета страна, едно е търсенето на разбирането в историята и друго разбирането на историята.

Сред кръга от водещи мотиви за историците могат да се отделят два, които се различават по отговора на въпроса „Историята ли е в основата на разбирането за нея?“ Оттук и изследванията се делят на две големи групи. Първата се стреми да разкрие постоянни фактори, които определят историческата мутация. Тя открива ключа за историята в расата, климата, развитието на производителните сили. От тази гледна точка историята е разбираема, ако се покаже защо обектът ѝ (индивидът, обществото) поема определен курс или видимо направление. Въпросът „защо“ се прилага като причинно „защо“. Този тип историческа или философско-историческа програма е относително скромна. С нея не са съгласни другата група спекулативни теоретици, които искат да открият освен факторите, определящи историческите трансформации, но и „господар“, който предопределя общата историческа еволюция. За последните историята има смисъл само ако може да се покаже, че тя върви в определено направление.

През последните 200 години никой от занимаващите се с проблема не е формулирал дори един пример за приемлив исторически закон. До известна степен на този стремеж съответстват веднага идващите наум „Закон за трите състояния“ на Конт, „Законът за действието на икономическите фактори“ на Маркс, „Законът за промяната и реакцията“ на Тойнби. Проблемът с тях вероятно се крие не във невъзможността да се проверят, а в несигурността на тези, които ги формулират, че съществува вероятност да се приложат. Примерът с Маркс е най-респектиращ. На проблема вече обърнахме внимание. Следовниците на Маркс го профанират, защото приемат „теорията“ му като догма, а не като емпирична хипотеза. Идентично несъответствие се отбелязва и при т. нар. експлоатиране на законите на Тойнби. За тях може справедливо да се каже, че се прилагат за всичко и за нищо. Ако следваме техния създател, ще отбелязваме „промяната и реакцията“ навсякъде като универсален механизъм за провокация и път към разрешаването ѝ, но не и като определящ и строго диференциран път. Затова, ако не успеем да видим промяната и водещата след себе си реакция, това няма да е от липса на чувство за реалност, а защото идеята е прекалено обща и непрецизна за това, което търсим. На тези заключения навежда и популярната дискусия между П. Гейл и А. Тойнби от 1948 г.¹⁴⁴ В нашето съвремие Тойнби се оказва фигурата, която превежда едновременно Маркс и Спенсър (еволюционизма и детерминизма) от XIX в XX в.

Разгледаните проблеми в най-общ план очертават две основни исторически хипотези – еволюционна и детерминистка. Дотук „отговорът“ за съвременна историческа парадигмална действителност извън критиката съдържа само намеци за трети възможен път. Две уточнения го предполагат и формулират като трета хипотеза. Ще ги свържем с Исаия Берлин¹⁴⁵ и Кристофър Блейк¹⁴⁶.

Берлин разработва идеята за личностния детерминизъм, който е относителен към обществения и в същото време го определя, доколкото индивидът е субект в историческия процес.¹⁴⁷ Така той е защитник на една привлекателна хипотеза за безспорност на детерминизма в най-ниското интегративно ниво – индивида. Приемането на тази хипотеза предполага, че нагоре по скалата в подсистемите на Обществото от по-висок ранг силата на детерминизма намалява. Като генерално

заклучение това противоречи на Общата теория на системите. Но веднага се появява въпросът за определена субординация на действащите закони, при което е нормално приложимите на едно равнище да са неприложими на друго по причина, че може вече да сме във от разглежданата система. Хипотезата на Берлин е „доусъвършенстване“ на детерминизма и заслужава внимание. Нещо повече, тя е липсващото звено, което може да събере в едно еволюционизма и детерминизма. Изглежда, че в този по-съвременен подход към Обществото се крие и днешната историческа парадигмална действителност. Първата стъпка в това направление е вече направена от К. Блейк. При разглеждане на проблема за обективността на историята и историческото познание въобще се натрапват два важни извода. Първият е, че в най-лошия от случаите не съществуват двама историци, които са съгласни за това, което действително се е случило. Вторият – в най-добрия от случаите е съществуване на съгласие в рамките на една генерация, което обаче не може да преживее в следващата. Това показва неоспоримо, че във всяка област от живота, до която се докосва Обществото, историята участва с присъствие, чието мутиращо въздействие няма предварително определени вектори. Това предопределя и т. нар. криза на историята.

Кризата на историята е обявена „официално“ от школата на „Аналистите“¹⁴⁸ в началото на 1988 г.¹⁴⁹ След многобройни семинари и статии в списанието „Анали“ през 1990 и 1991 г. аналистите набелязват някои от векторите, чрез които кризата ще се преодолее.¹⁵⁰ Най-общият извод от многобройните дискусии е необходимостта от либерализация в отношението на историците към сродни науки, преодоляване догматиката на т. нар. школи, приемане на историческата многозначност като изходна позиция. Струва ни се, че тези заключения определят днешната парадигмална историческа действителност само като поставяне кавички на „хаоса“ в разглежданата област.

Единственото изключение, претендиращо за конкретен подход сред аналистите, е Жак Льо Гоф, който вижда изход от кризата на историята чрез прехода от история на идеите към история на ценностната ориентация¹⁵¹. Проблемът, повдигнат от Льо Гоф, има две страни. Първата поставя изобщо въпроса за *прехода* като основополагащ развитието на една наука. В значително по-широка трактовка той може да даде начало на *необходима* дискусия за мястото на *преходите* в историята на Обществото. Втората страна на проблема има методологически оттенък за историята. Да вникнем в него по-дълбоко.

В подстъпите към определяне на двата основни исторически подхода нерядко споменавахме за тяхната идеологическа мотивация. Тя е водеща в еволюционизма, в детерминизма, дори в обединяващата ги идея за Исая Берлин. В основата на идеологическата мотивация е сравнителната глобална история, която в мозайката от обществено значими обстоятелства се стреми да открие тези, които са общи както за „еволюцията“ и „закономерността“ (детерминизма), така дори за „еволюционните закономерности“. Този подход (отбелязан е още от М. Блок) предполага създаването на история, която е „тотална“ (generale), а не всеобща (universelle)¹⁵². Според Льо Гоф предположението му в известна степен е продължение на вече създадена традиция, доколкото аналистите са работили в три основни направления: 1) история на интелектуалния живот, която представлява изучаване на социалните навици на мислене; 2) история на менталността, т. е. история на колективните автоматизми в менталната сфера; 3) история на ценностната ориентация¹⁵³. Не можем да не се съгласим, че понятието „ценностна ориентация“ има достоинства, които позволяват изучаването на историята в динамика, възстановяването етиката на преминали общества и т. н. Но предлагането от Льо Гоф изключително опиране на „историята на чувствата“ (аргументи за Льо Гоф са

усилията на М. Блок, Ж. Дюби и Л. Февр¹⁵⁴ не е нищо друго освен отричаното от него връщане към изследване на идеологемите, само че в условията на утилитарност и войнствена прагматика. Просто проблемът не е от универсалните. Той позволява влизането в духа на средновековното общество, но не и в този на модерното. Льо Гоф проявява слабост, типична за антрополозите и техните органично несъвършени програми, на които вече се спряхме. Влиянието на Льо Гоф обаче е значително. В руслото на известната школа, към която принадлежи, може да се очаква, че възгледите му ще намерят последователи.

От изложеното отчетливо се вижда, че съвремението в областта на идеите за историята се стреми просто да експлоатира по-добре миналото и неговите постижения. За редица изследователи този феномен, наречен стерилност или отсъствие на генеративни идеи, създава усещането за края на историята. Ние ще го наречем „харизматична крайност“. Според нас това е съвременната парадигмална действителност, разгледана не само от друг ъгъл, но и вкарана в рамките на нов периодизационен подход. Струва ни се, че той преодолява космополитизма на Кант, който в своето развитие засяга само част от Америка и Европа. Това е действителност, на която въпреки нежеланието си огромната част от съвременното Обществото е доброволен пленник.

ХАРИЗМАТИКА НА КРАЙНОСТТА И МОДЕЛИРАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Крайността означава житейска позиция, житейска нагласа, а както установихме, и определена психологическа бариера. Като изключим някои от постиженията на културалистите за усреднения персонаж, който нерядко е еквивалент и на определен конформизъм, всичко останало като хипотези и теории се върти около крайността. Крайни са еволюционистите, крайни са детерминистите, крайни са всички, проявяващи склонност да унифицират многообразието. Най-значимият недостатък на крайността като посока на мислене е признатата или непризната харизматичност на уклона. Последната фраза звучи като догматично предизвикателство, доколкото застрахователна полица срещу мономисленето (което е семпъл обективизъм, ерго присъщо на индивидуалността) или ваксина срещу човешката самота не съществува. Попадайки в плен на естественото в развитието си, обикновено Обществото търси екстремалното, за да го потисне или катализира. Отново стигаме до крайността, която вече не можем да отречем, че е съществен стимул на развитието. Затова крайността е харизматично предопределена както за индивида, така и за Обществото. Тя е *присъщ* недостатък, на който обикновено поставяме поради несигурността си в оценката положителен знак.

Обединяващите Обществото фактори наричаме социативни. Вероятно най-пълно те са изследвани от М. Манделбаум¹⁵⁵. Не е необходимо да се връщаме кой знае колко назад във времето, за да установим, че съществува връзка и известна последователност (да я наречем приемственост) в структурирането на знанията. На пръв поглед общото в отношениято ни изобщо към познанието не може да претендира за крайност. Обратно, приема се, че крайност са изключенията или всичко, което осцилира извън общоприетото. Но дали това е действително така? Когато Нютон формулира своите мерки (закони?), Обществото е склонно след период на известно потвърждение да ги приеме за „вечни и неотменими“. За няколко века се създава парадигмална действителност, чиято „мярка“ е Нютон. Ако Айнщайн не аргументира с по-висока степен на точност постигнатото от англичанина и Обществото се намираше все още в Нютоновата парадигмална действителност, то тя щеше да се приема като основополагаща, „средна“, „некрайна“. Но

ситуацията в ХХ в. е различна. Нютоновите стари „мерки“ се оказаха „крайни“ за времето си и „средни“ за ХХ в. Крайността следователно е атрибутивно качество на старото. Но тя вероятно ще има същия смисъл и за „новото“ като бъдещо „старо“, доколкото след изчерпването на Айнщайновата парадигмална действителност светът ще се развива в нова по-точна (или по-неточна?) обща система от знания. В този смисъл Хегеловата обща, пък и Марксовата частна диалектика са засега неопровержими аргументи за казаното. Крайността се оказва харизматично предопределена, защото е иманентно присъща на развитието.

Доколкото установихме, че в онтологичен смисъл „старото“ е крайно, а новото – бъдещо крайно (при това мярка е парадигмалната действителност), може да се предположи, че историческият път на Обществото (нещо „старо“ и преминато) е сбор от крайности. Вероятно тяхното „усредняване“ е целта на историята.

Ако историята установи емпириката на фактите в миналото на Обществото, тя ще се изправи само пред крайните му проявления, които са ексцентрично, а не общото. Нима това, ако не се преодолее, не обрича знанията ни за Обществото на определен агностицизъм. Склонни сме да мислим, че това заключение също е крайно. Остава възможността да търсим вечно в историята две истини. Първата е широката реконструкция на фактите и явленията. Тя само ще ни приближи към същината на историята. Чрез нея може да бъде създаден прототип, неточен модел, чието крайно звучене предполага само необходимата крачка напред. Следва търсенето на втората историческа истина. Тя включва в себе си усредняването на модела. Това е процес на постоянно непрекъснато приближение към нещо, което реално не се е проявило. За да слезем от небето на земята, както се изразява Льо Гоф¹⁵⁶, е необходимо да приемем, че абстракцията на приближението ще се оплани на приемливи резултати от търсенето на първата истина, а не от заниманията ни само с нея.

Повдигнатият въпрос за целта и двата етапа на историческата реконструкция има фундаментално значение за бъдещето на историята. Далече сме от мисълта да разглеждаме историческото производство като двуетапно, в което разделение на труда изисква историци, създаващи детайлите, и други, които ги сглобяват. Подобен схематизъм е присъщ за „аристократичен“ начин на мислене, който не е лишен напълно от смисъл (в крайна сметка само пред рождението и смъртта сме равни), но който в случая не е най-съществен. Същественото е разбирането на проблема. То изисква не Попъровата игра на ситуации, а усредняване на преминатите ситуации. Само в този смисъл идеята на Льо Гоф придобива рационални измерения.

Концепцията за задължителна (харизматична) крайност като основополагащ атрибут на Обществото не свързваме с хипотезата за край на историята въпреки очевидната им близост. Първата предполага динамика на развитието, докато втората го отрича. Харизматичната крайност аргументираме чрез Хегеловата крайна диалектика и това е единствената връзка между двете хипотези. Краят на историята е изчерпване на комбинациите, докато харизматичната крайност предполага търсене на възможната, чието проявление не е задължително. Струва ни се, че именно последната перспектива е същината на историческото многообразие.

В разработването на горната хипотеза е задължително да се заеме позиция към дискутирания проблем за „холизма срещу индивидуализма в историята и социологията“. Темата има минало (вж. бележките за Плеханов и Толстой), но съвременето чрез изследванията на Е. Гелнер¹⁵⁷ и дискусиата в сп. „Одисей“¹⁵⁸ извеждат проблема сред най-съществените за днешното отношение към историята. Още М. Манделбаум в споменатото вече съчинение прави опит да аргументира, че връзката между холизма и индивидуализма не може да се елиминира, защото

гражданското общество не е сграда от неодушевен строителен материал, а система от динамични елементи. Той дава отговор на тенденция в социологията, изразена най-добре от М. Гинсберг¹⁵⁹, за когото индивидуалното включва най-добре обяснението в социалните науки. Редукцията на приемливото в обяснението на историята до чисто индивидуалното е сполучливо критикувана от Дж. Уоткинс, за когото „типозите индивидуалистични идеи от обяснителен характер се създават, първо, чрез ... типични предразположения, последвани от демонстриране как те водят до принципи за общо социално поведение“¹⁶⁰. Е. Гелнер не закъснява в отговора си на Уоткинс¹⁶¹. Така в съвремението ни придобива гражданственост изчислението от подробности и усложнения израз, че „историята“ (човешката) е функция на индивида“. В друг план това означава, че институциите и социалните структури, общият ментален климат в Обществото не е онова, което хората искат и в което вярват, а комплексно неточно отражение на сбора от индивидуалното. Какво по-вярно като доказателство за издигнатата по-горе хипотеза за харизматичните крайности и двата етапа на историческа реконструкция. Доколкото обаче противопоставянето на индивидуалното срещу холистичното е проблем и от методологията на историческото познание, то явно вторият етап на историческата реконструкция (търсещ усреднената схема) се разбива на два подетапа. Първият – съдържа в себе си отчитане на различията между желанията и целите на индивидите в Обществото и последващото им моделиране в усреднени схеми. Вторият – съдържа същата операция но вече на холистично равнище. Това усложняване на първоначалната обща схема поставя съществена въпросителна. Връщането назад във времето намалява в геометрична прогресия информацията за индивида. На това с необходимата сериозност обръща внимание А. Гуревич¹⁶². От друга страна, също Гуревич отбелязва, че „личността от само себе си не е цялост нито във временната протяжност, нито по същество. Следователно не може да се даде и оценка на човешката личност.“¹⁶³ Тези нелишени от тежест аргументи ни задължават да коригираме общата схема в зависимост от историческия разрез. Вероятно за антрополозите и историците на античността и средновековието чисто двуетапното моделиране би било по-перспективно, докато за историците на новото време разделянето на втория етап е задължително.

Използването на идеята за парадигмалната крайност независимо от харизматичните предпоставки предлага нов подход за периодизиране на историята на Обществото. Негова същност са вече определените три парадигмални действителности, през които Обществото се е придвижило напред. Условно те биха могли да се нарекат класическа, Нютонова и Айнщайнова парадигмална действителност. В най-общ план схемата съвпада (а в определен смисъл и примирява) известни концепции. Класическата парадигмална действителност е с централно присъствие по време на т. нар. преход от античността към средновековието. Нютоновата може да се свърже с т. нар. Голям преход от традиционно към модерно общество, което в хронологичен план приключва в края на XVIII в. Преходът към съвременната парадигмална действителност се осъществява в продължение на целия XIX в. и се включва в действие в началото на нашето столетие.

Както става ясно, Обществото се затваря в рамки със специфични времево-пространствени характеристики. Основните системни параметри на *отваряне* и *затваряне* на Обществото като сложна динамична система определят за основни етапи във всяка от парадигмалните действителности *времето на прехода* и *времето на развитието*. Границите с известно приближение могат да се определят единствено чрез историческото моделиране.

В широк смисъл на понятието всяка реконструкция (историческа, антропологическа, социологическа) е тип моделиране. Вече споменахме, че принципите на

моделирането изискват съществуването на реален обект. Това е и единственото ограничение. Затова с „появата“ на историята се развива и моделирането. Ако е необходимо определение, то би звучало така: Моделът е формализирана действителност, а моделирането е процесът на формализиране. В този смисъл моделът е неточно представа за динамично или статично състояние на реални обекти. Коefициентът на грешка или неточност се определя от развитостта на апарата, инструментариума, включен в употреба и т. н. Той е по-голям в обстоятелствените (фактографски или неточни) науки, каквато е историята, по-малък в точните науки (голяма част от природните) и клонящ към нула в областта на математиката или физиката.

Съобразно вече приетата от нас обща парадигмална периодизация моделите, които биха уплътнили историята на Обществото, са най-малко два типа – такива, които отразяват проблемите на прехода, и други, формализиращи Обществото в развитието му след установяване на парадигмата.

Безспорно определящи и с по-значим потенциал са моделите от първия тип. Историята, антропологията и социологията ги разглеждат под наименованието *социална промяна*. Като цяло проблемът е повече в ползването на антрополозите, отколкото на историците. Обратното се наблюдава при моделирането на развитието.

Парадигмалният подход към историческата действителност крие в себе си немалко неоползотворени възможности. В неговата най-обща схема присъстват достатъчно обединяващи историческата наука ресурси. Още повече, че прилагането му се инвертира безпрепятствено в постигнатото досега.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Поршнев, Б. За началото на човешката история. С., 1981, гл. 1.

² По-подробно вж. Маркарян, Э. Очерки теории культуры. Ереван, 1969.

³ В смисъл *ниво на обща система от познания* понятието „парадигма“ се въвежда в обращение през 60-те години от американския изследовател. Т. Кунц (вж. Кунц, Т. (1965) Структура научных революций. М., 1975). Идеята за такъв подход в историята намира място у J o n s o n , P. A History of the Modern World. New York, 1982, Ch. 1.

⁴ Вж. Едигтон, А. Пространство, време и тяготение. Одеса, 1923, с. 45 сл.

⁵ По-подробно вж. K o o n t z , H., C. O'D o n n e l l. Management: A Systems and Contingency Analysis of Managerial Functions. T. 1. Part. 1. Sixth Edition, 1976.

⁶ Вж. Класическите изследвания на В и н е р, Н. Кибернетика и общество. М., 1958; B r a d i , E. L., L. M. B r a n s c o m b. Information for a changing Society. – Science (Washington), 1972, vol. 175, № 4025, 961–966; C o m p a r a t u r e o r g a n i z a t i o n . (Ed. W. V. Heydebrand). Englewood Cliffs, 1973.

⁷ Понятието е с главна буква винаги, когато става дума изобщо за човечеството, независимо от времето на историческия разрез, а с малка буква, когато темпорални, пространствени, географски и т.н. ограничения го представят като част от цялото (вкл. когато става дума за етнос, раса, култура, цивилизация).

⁸ Рут Бенедикт е представителка на културалистичното направление в американската антропология. Ученичка е и известен смисъл е последователка на Франц Боас. Развива понятието „pattern“, което можем да преведем като „културен обичай“. Изучава отношенията индивид – общество и предлага дуалистична класификация, персонализирана в т.нар. Аполонови и Дионисиеви типове. Основни съчинения: „Patterns of Culture“ (1934); „Zuni Mythology“ (1935); „The Chrysanthemum and Sword“; „Patterns of Japanese Culture“ (1946).

⁹ Бронислав Малиновски е етнолог от полски произход, работил основно във Франция, Англия, Италия и САЩ. Двадесет години изследва културите на островната група Тробрианд. Създател е на теорията и методиката на функционализма. Теорията му е с фундаментално значение за настоящото изследване. Основното в нея е ролята на институтите в развитието и функционирането на Обществото. Посочван често като основател на икономическата антропология, за нас той е повече от всичко представител на културалистичното ѝ направление. Основни трудове: „The Family among the

australian aborigines" (1913); „Argonauts of the Western Pacific" (1922); „Crime and Custom in savage Society" (1926); „Sex and Repression in Savage Society" (1927); „The Sexual life of Savages in North Western Melanesia" (1929); „The Present State of Studies in Culture Contact".

¹⁰ Клод Леви-Строс без съмнение е една от най-значимите фигури в съвременната френска и световна етнология. Продължавайки други изследователи, той развива концепцията за фундаменталния характер на структурата при социалните феномени. Научният му принос е центриран в приложението на лингвистични методи в антропологията. Изучава системата на родство и митовете сред племена в Бразилия. Основател на Катедра по структурна антропология в College de France. Основни трудове: „La vie familiale et sociale des indiens Namhikwara" (1948); „Les structures elementaires de la parentele" (1949); „Race et Histoire" (1952); „Tristes tropiques" (1955); „Anthropologie structurale" (1958); „La pensee sauvage" (1962); „Mythologiques, le cru et le cuit" (1964); „Mithologiques du miel aux cendres" (1967); „Mithologiques l'origine des manieres de table" (1968); „Mithologique, l'homme nu" (1971); „Antropologie structurale deux" (1973); „Histoire et ethnologie" – Annales F.S.C., (1983), 38, 1217–1231.

¹¹ В смисъл на йерархична система от основания, подредена по тяхната приоритетност, или правило, в което алтернативата за прилагане зависи от честотата на появата му. Подробно вж. Р а й ч е в, Б., Р. Д о н к о в, М. Т а к е в а. Принципи и критерии за интеграция на информационните подсистеми в ЕССИ. С., 1973, с. 2.

¹² Срв. постановката на проблема у B e n e d i c t, R. Patterns of Culture. Boston, Mass., 1934.

¹³ Срв. с идеята на Малиновски – M a l i n o w s k i, B. The Dynamics of Culture Change. New-Haven, 1945, p. 40 sq.

¹⁴ Вж. L e v i-S t r a u s s, C. Structural Anthropology. London, 1968, 31–54.

¹⁵ Срещу тази теза се обявяват повечето от съвременните изследователи социолози и историци. Вж. B u r k e, P. History and Social Theory. Cambridge, 1992, p. 20, 104–130.

¹⁶ Излагаме ги по съвременните им интерпретации. Вж. G e e r t z, G. Local Knowledge. New York, p. 55 sq.; The Interpretation of Cultures. New York, 1973; H o l y, L., M., S t u c h l i k. The Structure of Folk Models. London, 1981.

¹⁷ M a l i n o w s k i, B. Цит. съч., с. 81.

¹⁸ Подробно вж. A r o n, R. Main Currents in Sociological Thought, 2nd edn, Harmondsworth, 1968, 63–110; B u r r o w, J. W. Evolution and Society. Cambridge, 1965; N i s b e t, R. Social Change and History. New York, 1969, Ch. 6.

¹⁹ Дифузионизмът се развива в Германия и САЩ като течение опонент на еволюционизма. Съвременен интерес от тази отдавна дискредитирана школа представлява само понятието „културен кръг", с което се определя зоната, извън която се ограничава радиацията на културните елементи.

²⁰ Вж. R u n c i m a n, W. G. What is Structuralism? – British Journal of Sociology, 20, 1969, 253–264; Structuralism. (Ed. M. Lane). London, 1970; C u l l e r, J. Saussure. London, 1976; The Pursuit of Signs. London, 1980; On Deconstruction. London, 1983.

²¹ L e v i-S t r a u s s. C. Цит. съч., 30.

²² Цит. по: M o u t i n h o, M. Introdução a etnologia. Lisboa, 1980, p. 106.

²³ Строго, но механична и неиздържана критика на идеите на Строс вж. у B o u r d i e u, P. Social Space and the Genesis of Classes. – Language and Symbolic Power. Cambridge, 1991. Статията на Бордюо от 1984 г. В следващите години тя е последвана и от т.нар. интелектуални критики на литературно ниво: V i a l a, A. Naissance de l'elcrivain: sociologie de la literature a l'age classique. Paris, 1985; C h a r l e, C. Naissance des „intellectuels" 1880–1900. Paris, 1990.

²⁴ B e n e d i c t, R. Padroes de Cultura. Lisboa, s.d., p. 269.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, с. 160; E l i a s, N. (1939). The Civilizing Process. T. 2. Oxford, 1981; F r o m m, E. The Fear of Freedom. New York, 1942; A d o r n o, T., E. F r e n k e l-B r u n s w i c k, D. J. L e v i n s o n. The Authoritarian Personality. New York, 1950.

²⁷ Ралф Линтън (1893–1953) е американски етнолог от културалистичното направление. Развива идеята за изключителното значение на персоналната активност в развитието на Обществото. Всичките му изследвания са за кръга от взаимоотношения между индивид – общество. Базиран се на наблюденията му от 20 години в Мадагаскар и Маркизките острови. По-известните му съчинения са: „The Tanala" (1930); „The Study of Man" (1936); „The Individual and his Society" (1939); „The Cultural Background of Personality" (1945); „The Tree of Culture" (1955).

²⁸ Абрам Кардинер е американски етнолог и психиатър, представител на културалистичното направление в етнологията. Работи заедно с Ралф Линтън върху индивидуалното в развитието. Част от изследванията са в съавторство. По-важни съчинения са: „The Individual and Society" (1939); „The Psychological Frontiers of Society" (1945); „Sex and Morality" (1951); „The Studied Man" (1961).

²⁹ Като един от „централните проблеми" в анализа на отношенията история – социални теории проблемът за психологията в културалистичното направление е разгледан от B u r k e, P. Цит. съч., 114–118.

³⁰ G o d e l i e r, M. (1984). The Mental and the Material. London, 1986, p. 120.

- ³¹ Пак там, 125–175; Althusser, L. (1970). Ideology and Ideological State Apparatuses. – In: Lenin and Philosophy. London, 1971, 121–173.
- ³² Карл Поланий (1886–1964) е икономист от унгарски произход. Изследванията му са свързани директно с проблемите на етнологията. Представител е на т. нар. течение на субстанциалистите, развило редица концепции за „интеграцията“, позволяващи вникването в понятията „организация“, „функционалиране“ и „произход на обществата“. Поланий работи в Унгария, Англия и САЩ. Под негово влияние се развиват редица известни антрополози. Основните му трудове са: „Origins of our Time: the Great Transformation“ (1945); „Trade and Market in the early Empires“ (1957); „Dahomey and the Slave Trade“ (1967); „Primitive Archaic and Modern Economics“ (1968).
- ³³ Вж. Polanyi, K. (1944). The Great Transformation. Boston, 1957, 18–20; Bloch, F. F. M. Somers. Beyond the Economic Fallacy. (Ed. T. Skocpol). – In: Vision and Method in Historical Sociology. Cambridge, 1984, 47–84.
- ³⁴ Polanyi, K. Цит. съч.
- ³⁵ Godelier, M. Цит. съч.
- ³⁶ Става дума за теоретичната схема, а не за възможността за преминаване към следващо ниво, пропускайки предишно.
- ³⁷ Kroeber, A. L., C. Kluckhohn. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions. New York, 1963.
- ³⁸ Вж. том втори от вече класическото изследване „Civilization and Capitalism“ (1979; T.2. London, 1980).
- ³⁹ Анализ на проблема вж. у Burke, P. Цит. съч., с. 25.
- ⁴⁰ Spengler, O. Decline of the West (1918–1922). London, 1989. Критика на Шпенглер вж. у Braudel, F. Historia e Ciencias Sociais. Lisboa, 1973, p. 179 sq.
- ⁴¹ Braudel, F. Цит. съч., с. 167.
- ⁴² Гумилев, Л. Н., В. Ю. Ермолаев. Горе от илюзий. – Alma-Mater, №№ 7–9, 1992, с. 11.
- ⁴³ Вж. Teggart, E. Le Marxisme devant les societes „primitives“. Paris, 1972, p. 98.
- ⁴⁴ Морис Гodelier е вече многократно цитиран тук френски представител на икономическата антропология. Автор е на многобройни изследвания и анализи на концепциите, методите и същността на тази фундаментална етнопрограма. Значителен са приносиле му в „алгоритъма на използваните техники“ и популяризиране на текстовете на Карл Маркс за докапиталистическите общества. В цитираните му последни изследвания се забелязва известно отстъпление от марксистеската догматика. В по-ранните му съчинения е ортодоксален в разбиранията си за т.нар. историческия материализъм: „Sur les societes precapitalistes“ (1970); „L'antropologie economique“ (1971); „Horizons, tragets marxistes en antropologie“ (1973); „Un domaine conteste: l'antropologie economique“ (1974).
- ⁴⁵ Клод Меласу е основен представител на марксистското течение във Франция. В защитената си през 1962 г. магистърска теза за пръв път прилага историческия материализъм като концепция и метод за изследване на неразвитите общества. Създател е на теория за „домашен начин на производство“, чрез който се реализира експлоатацията в неразвитите днешни държави. Основни съчинения: „Antropologie economique des Gouro de Cote-Ivoire“ (1964); „L'esclavage en Afrique precoloniale“ (1975); „Le grain et la sueur“ (1976); „Femmes greniers et capitaux“ (1976).
- ⁴⁶ С Еманоел Тере се затваря кръгът на френската школа „икономическа антропология“, а в определен смисъл и този на най-добрите й представители. Сред многобройните му трудове най-приносни са: „Le marxisme devant les societes primitives“ (1969); „L'organization social des Dida de Cote-Ivoire“ (1969).
- ⁴⁷ Teggart, E. Le marxisme devant les societes „primitives“. Paris, 1972, p. 167.
- ⁴⁸ Алфред Крюбер (1876–1960) е най-вitalният от известните антрополози, създател на Американската антроположка асоциация, основател на катедри в Харвард, Колумбия, Йейл. Трудовете му, сред които „Antropology“ (1948); „Style and civilizations“ (1957); „A Roster of Civilizations and Cultures“ (1962), са в основата на днешната етнология като наука. Създател е и на хипотезата за цикличността на промените при контакта на култури.
- ⁴⁹ Роберт Лоуи (1883–1957) е по-скоро известен като историк на антропологията – „The History of Ethnological Theory“ (1937). Изследването му „Social Organization“ (1948) дава тласък за редица основни съвременни хипотези.
- ⁵⁰ Франц Боас (1858–1942). Основни съчинения: „The Central Eskimo“ (1888); „The History of Antropology“ (1904); „The Kwakiut of Vancouver Island“ (1909); „The Mind of Primitive man“ (1911); „General Antropology“ (1935); „Race Language and Culture“ (1940). Боас е легенда в антропологията, създател е на школа с много разклонения и неизчерпани теоретични схеми.
- ⁵¹ Вж. Kroeber, A. L. Antropology: Culture Patterns and Processes. New York, 1963, p. 133.
- ⁵² Робер Жолин е създател на теорията за етноцида. Основни съчинения по темата са: „La paix blanche – Introduction a l'ethnocide“ (1970); „De l'ethnocide“ (колектив; 1971); „Le livre blanc de l'ethnocide“ (колектив; 1972); „La decivilisation – Politique et pratique de l'ethnocide“ (колектив; 1974).
- ⁵³ Jaulin, R. Voyages ethnologiques. Parte I. Paris, 1976, p. 431 sq.
- ⁵⁴ Jaulin, R. Les chemins du vide. Paris, 1977, p. 33.
- ⁵⁵ Jaulin, R. La decivilisation: Politique et Pratique de l'ethnocide. Paris, 1974, p. 9.

- ⁵⁶ В българската наука въпросът е поставен с острота още в 30-те години. (Вж. К и н к е л, И. Пътища на обществознанието (Същностни методи и задачи на съвременната социология). – Архив за стопанска и социална политика, 1932, № 3, 189–213.) В началото на 40-те години той вече е дискусия. (Вж. например М и х а л ч е в, Д. Социология и биология или как проф. Ив. Кинкел се бори за социологическата истина. – Философски преглед, 1940, № 2, 160–194.) През 70-те години проблемът се догматизира. (Вж. например И р и б а д ж а к о в, Н. Клио пред съда на буржоазната философия. С., 1970, 55–201.) С предложеното изследване наред с вече отбелязаните цели се прави опит и за „отваряне“ на проблематиката към постиженията на двете крайни концепции – „плюралистичната“ социология като философия на историята или като самостоятелна нефилософска наука. (За последното вж. D u v e r g e r, M. Introduction to the Social Sciences. London, 1967, 60–66.)
- ⁵⁷ За всеки от теоретиките в историята съществува необозрима по количество литература. Забелязва се тенденцията тя да се самовъзпроизвежда и отдалечава от източниците си. Многократното преповтаряне на отделни концепции, сведени до формални обобщения, отнема отсенките и красотата на семантичната им гъвкавост. Връщайки се към първоизточниците, надяваме се, че „различният“ им прочит си заслужава усилията.
- ⁵⁸ Джанбатиста Вико (1668–1744). Занимава се с теория на историята, римско право и гръцка философия – „De Antiquissima Italorum Sapientia“ (1710); „Diritto Universale“ (1721/1722). Основното му съчинение „Sienza Nuova“ (1725) е драстично преработено и издадено през 1730 и 1744 г.
- ⁵⁹ La Scienza Nuova Seconda, guista l'edizione del 1744 con le varianti dell'edizione del 1730 e di due redazioni intermedie, a cura di Fausto Nicolini. Parte prima, libri I-II. Bari, 1942, 177–178.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ Пак там, с. 117.
- ⁶² Пак там, 26–27.
- ⁶³ Пак там, с. 239.
- ⁶⁴ Имануел Кант (1724–1804). Занимава се с метафизика, логика, антропология, математика. Обобщаващ негов труд е известната „Критика на чистия разум“. През 1784 г. публикува по-малко известното съчинение „Идея за универсална история от космополитна гледна точка“. Тя дава начало на много и комплицирани „философии на историята“.
- ⁶⁵ K a n t, I. The Idea of a Universal Cosmo-Political History. Eternal Peace and Other International Essays Boston, 1914.
- ⁶⁶ Пак там.
- ⁶⁷ Антоан дьо Кондорсе (1743–1794). Мислител от периода на Френската революция. Критик на якобинската конституция, приета от Конвента. Разработил *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain* (преди 1794 г.). За него вж. A l e n g r y, F. Condorcet, guide de la Revolution francaise, theoricien du droit constitutionnel et precursor de la science sociale. Paris, 1904; S c h a p i r o, J.S. Condorcet and the Rise of Liberalism. New York, 1934.
- ⁶⁸ Срв. C o n d o r c e t, A. Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit human. (Ed. O.H. Prior). Paris, 1933, 1–5.
- ⁶⁹ K a n t, I. Цит. съч., с. 115.
- ⁷⁰ Вж. L i t t, T. Kant und Herder. Leipzig, 1930.
- ⁷¹ Фундаментална истина (или онова, което се смята за истина в дадено време), обясняваща връзката между две или повече променливи величини. В най-чист вид всеки принцип съдържа в себе си една независима и една зависима променлива. Вж. Р а й ч е в, Б., Р. Д о н к о в, М. Т а к е в а. Цит. съч., с. 3.
- ⁷² Йохан Готфрид Хердер (1744–1803). Занимава се с история, теология, литература, лингвистика. Според историците на философията Хердер полага началото на романтичното направление в разбирането за движението на обществото (вж. G a r d i n e r, P. Teorias da Historia. (1959). 3 ed. Lisboa, 1984, p. 42).
- ⁷³ Използваме преводите от гл. VI, книга XII, гл. VII, книга XIII, въведение и части от гл. I и V на Хердеровото съчинение „Ideen zur Philosophie des Geschichte der Menschheit“ в: G a r d i n e r, P. Цит. съч., 43–59. Вж. пак там, с. 45.
- ⁷⁴ Пак там.
- ⁷⁵ Пак там, с. 47.
- ⁷⁶ Пак там, с. 52.
- ⁷⁷ Пак там, с. 53.
- ⁷⁸ C o n d o r c e t, A. Цит. съч., с. 11.
- ⁷⁹ Пак там, 12–13.
- ⁸⁰ Пак там, 13–20.
- ⁸¹ Пак там, 314–317.
- ⁸² Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770–1831). Философ, наследил Фихте като професор в Берлин, по и философ на историята с цитирани и днес „Феноменология на духа“ (1807); „Науката логика“ (1812–1816); „Философия на правото“ (1821); Изследвания върху философията на историята – от последните години на живота му. В изследването си използва: *Lectures on the Philosophy of History* (trans. J.Sibree). New York, 1944; *Reason in History: A General introduction to the Philosophy of History* (trans. R. Hartman). New York, 1953.

- ⁸³ Gardiner, P. Цит. съч., 71–72.
- ⁸⁴ Hegel, G. Lectures..., 15–27.
- ⁸⁵ Пак там, с. 20.
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ Hegel, G. Reson of..., p. 81.
- ⁸⁸ Огюст Конт (1798–1857) до смъртта на Сен-Симон е негов секретар, сътрудник и съавтор. След 1825 г. се разграничава от големия утопист, като публикува шесттомното си съчинение „Курс по позитивна философия“ (1830). С последния си труд „Система на позитивната политика“ (четири тома, като последният се публикува три години след смъртта му), разработен между 1852 и 1854 г., Конт се утвърждава като апологет на познанието, което може да се „докосне“ и експериментира. От него вж.: Cours de philosophie positive. (Ed. F. Littré) 6 vols. 4 ed. Paris, 1877; Early Essays on Social Philosophy, trans. H. Hudson. New York, 1911; The Philosophy of Auguste Comte, trans. H. Martineau. 2 vols. 3 ed. London, 1983; Systeme de politique positive. 4 vols. Paris. 1890. За него вж. Marvin, F. Comte: The Founder of Sociology. New York, 1937; Roux, A. La pensee d'Auguste Comte. Paris, 1920.
- ⁸⁹ Comte, A. The Positive Philosophy (Вж. The Philosophy of... Т. 1, 16–17).
- ⁹⁰ Пак там, т. 2, 230–236.
- ⁹¹ Разработен е под наслов „План за научни операции за реорганизация на обществото“. Вж. френското издание на Système de Politique Positive (Traité de Sociologie, Instituant la Religion de l'Humanité). Paris, 1890; T.4. (Appendice general) 93–104.
- ⁹² Пак там, с. 94.
- ⁹³ Джон Мил (1806–1893) ревалоризира романтичната школа на Уърдсворт–Колеридж и последователите им. Бил е в непрекъсната кореспондентска връзка с Конт; коригира сухотата в стила на баща си Джеймс Мил, като едновременно се дистанцира от хедонизма на Бентъм. Занимават го социалната и политическата еволюция. Най-значимото му съчинение е „Система на логиката“ (1843).
- ⁹⁴ Mill, J. A System of Logic. London, 8 ed. 1872, Ch.X, book VI.
- ⁹⁵ Пак там.
- ⁹⁶ Пак там, гл. XI.
- ⁹⁷ Пак там. По-подробно вж. Anshutz, R. The Philosophy of J.S. Mill. Oxford, 1953, p. 113 sq.
- ⁹⁸ Мил е слабо издаван. На „Изток“ той е в сянката на Маркс. На „Запад“ го причисляват към школа, на която не е лидер и чийто детерминизъм се критикува „a priori“.
- ⁹⁹ Хенри Бъкл (1821–1862) през 1857 г. публикува „История на цивилизацията в Англия“, чието съдържание се пречупва през идеята, че развитието е еволюция в съгласие с универсални закони.
- ¹⁰⁰ Wedgwood, J. Nineteenth Century Teachers and Other Essays. London, 1909, p. 100.
- ¹⁰¹ Отсъствие на възможност от достъп до оригиналния текст на Бъкл ни принуди да използваме преводни извлечения. Вж. Gardiner, P. Цит. съч., с. 147.
- ¹⁰² Пак там.
- ¹⁰³ Плеханов (1856–1918) като теоретик и представител на „ортодоксалното“ марксистко течение има приноси в детерминистката програма, свързани с „Ролята на индивида в историята“ (1898). Под това заглавие Плеханов в блестящ стил развива концепцията, че социалните сили в определени периоди не само „селектират“, но и „произвеждат“ големи личности. Съмнително е, че в литературата може да се открие по-екстремистко, противоречащо с монистичния исторически материализъм „марксистки“ възглед. Подробно вж. Hook, S. The Hero in History. New York, 1943, 180–201.
- ¹⁰⁴ Лев Толстой (1828–1910) във Втори епиграм на романа си „Война и мир“ (1896) по-добре от редица професионални философи историци развива две важни и необходими тези. Първата може да се дефинира като трудност (ако не и невъзможност) да се определят силите, които движат Обществото. Втората – развива проблема за „Свободното решение и необходимостта е развитието“. Възгледите на Толстой са многократно критикувани (вж. Verliin, I. The Hedgehog and the Fox. London, 1953). Отсъствието на значителна популярност (каквато придобива едва сега) се дължи на „сянката“, която Маркс хвърля, и в чийто пространство в продължение на няколко десетилетия се движи в СССР (Русия) „модерната“ социологична мисъл.
- ¹⁰⁵ Освалд Шпенглер (1880–1936) между 1911 и 1914 г. пише „Залезът на Запада“ (Първи том излиза през 1917, втори – през 1922 г.). Опитва се да създаде абсурдна „абсолютна“ дистанция между себе си като наблюдател и Обществото. Дава превес на инстинкта пред разбирателството, на живота в природата пред този в града, на вратата и традицията пред рационализма, на интереса и въображението пред анализа и научния метод. Антитезите си формулира като общо противопоставяне „Съдба“ срещу „Причинност“, „Култура“ срещу „Цивилизация“, „История“ срещу „Природа“. Шпенглер е най-дискутираният автор от 20-те години. Вж. Neurath, O. Anti-Spengler. München, 1921; Goddard, E., P. Gibbons. Civilization or Civilization: An Essay in the Spenglerian Philosophy of History. London, 1926; Weigert, H. The Future in Retrospect: Oswald Spengler, Twenty-Five Years After. – Foreign Affairs (London), 1944.
- ¹⁰⁶ Цит. по: Gardiner, P. Цит. съч., с. 229.
- ¹⁰⁷ Пак там.

- ¹⁰⁸ Арнълд Тойнби може да се причисли към класиците както в областта на историографията, така и в тази на философията на историята. Автор е на различни трудове в областта на международната политика и гръцката история. Сред най-значителните са: *A Study of History*. Т. 1–3, 1934; Т. 4–6, 1939; Т. 7–10, 1954. В последните си три тома в общи линии прави своята историческа равностметка.
- ¹⁰⁹ Тоунбее, А. *A Study of History: Abridgement of Volumes I–VI* by D.C. Somervell. Oxford, 1946, Ch. XXI.
- ¹¹⁰ Тоунбее, А. *Civilization on Trial*. Oxford, 1948, Ch. I; вж. още дискусията между П. Гейл и А. Тойнби от 7 март 1948 г. по В.В.С., публикувана от Gardiner, P. *Teorias de Historia*. Lisboa, 1984, 375–389.
- ¹¹¹ Кауфман, В. „Toynbee and Super-History“, *From Shakespeare to Existentialism*. Boston, 1958, p. 18.
- ¹¹² Вилхелм Дилтай (1833–1911) на границата между XIX и XX в. разработва „Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften“, който издава през 1910 г. Използваните за анализ изследвания са публикувани след смъртта му и репродуцирани у Gardiner, P. Цит. съч., 257–273.
- ¹¹³ Вж. пак там, 259–261.
- ¹¹⁴ Бенедето Кроче (1860–1952), преди да се втурне в политиката (1910), разработва „*Estetica*“ (1902) и „*Logica*“ (1900), с които заявява претенциите си за широкомащабен мислител. В 1916 г. издава „*Teoria e Storia della Storiografia*“. В работата си ползваме неговото преработено от автора издание, публикувано в Бари – 1920.
- ¹¹⁵ Сросе, В. *Teoria e Storia della Storiografia*. Bari, 1920, 15–16.
- ¹¹⁶ Пак там, с. 3.
- ¹¹⁷ Пак там, 119–120.
- ¹¹⁸ Пак там, с. 64.
- ¹¹⁹ Карл Манхайм (1893–1947) работи върху социологични проблеми. „Човек и общество в ерата на преобразувания“ и „Идеология и утопия“, публикувани в 1929 г., са сред най-познатите му съчинения.
- ¹²⁰ Манхайм, К. *Ideology and Utopia*. New York, 1936, 34–88.
- ¹²¹ Вж. Манделбаум, М. *The Problem of Historical Knowledge*. New York, 1938, Ch. I; Поппер, К. *The Open Society and Its Enemies*. T.2. London, 1945, Ch. 23.
- ¹²² Робин Колингууд (1889–1943) в своята „Автобиография“ пише „Основно занимание на философията от XX век е да се занимава с историята на XIX век.“ Името му нерядко се асоциира с това на Кроче и неговите идеи. Основно съчинение, с което влиза в кръга на интересите ни, е „*The Idea of History*“, публикувана три години след смъртта му.
- ¹²³ Томлин, Е. R.G. Collingwood. London, 1953, p. 111.
- ¹²⁴ Уолш, W.H. *An Introduction to Philosophy of History*. London, 1961, 9–10.
- ¹²⁵ Фукуяма, Ф. *The End of History?* – *The National Interest*, 16 (Summer, 1989), 3–18).
- ¹²⁶ Карл Поппер е в равна степен философ, социолог и политолог. Изследванията му започват от Виена непосредствено след Първата световна война. Работи в Англия, Нова Зеландия, САЩ. Академичното му присъствие се отбелязва във всички големи международни и университетски институти. Най-известните му съчинения са „*Logik der Forschung*“ (1935); „*The Open Society and its Enemies*“ (1945). От изключителен интерес за настоящата разработка е книгата му „*The Poverty of Historicism*“ (1957).
- ¹²⁷ Поппер, К. *The Poverty of Historicism*. London, 1957, p. 18.
- ¹²⁸ Поппер, К. *Conjectures and Refutation. The Growth of Scientific Knowledge*. London, 1963, p. 340.
- ¹²⁹ По определение на К. Поппер. Вж. Поппер, К. *The Poverty of Historicism*, p. 189.
- ¹³⁰ Пак там, с. 20.
- ¹³¹ Срв. Gardiner, P. Цит. съч., с. 346.
- ¹³² Вж. Коонтз, Н., О. О’Донел. Цит. съч.
- ¹³³ Вж. Ирибиджаков, Н. Ключ пред съда на буржоазната философия, с. 317 сл.
- ¹³⁴ Бъртрам Ръсел извън многобройните си приноси във философията, логиката и математиката работи и в областта на политиката и историята. Особен поглед върху марксизма се открива в неговите съчинения: „*German Social Democracy*“ (1986); „*Roads to Freedom*“ (1918); „*The Practice and Theory of Bolshevism*“ (1920).
- ¹³⁵ Тук и по-нататък вж. гл. XVIII от книгата на Russell, B. *Freedom and Organization, 1814–1914*, препечатано в Gardiner, P. Цит. съч., 347–359.
- ¹³⁶ Пак там, 352–353.
- ¹³⁷ Пак там, 354–355.
- ¹³⁸ Критиката на Ръсел в тази област не е съвсем последователна. Вж. пак там, с. 356.
- ¹³⁹ Уолш е събитие за теоретиките в областта на историята. Активната му дейност е свързана с Оксфорд и държавния университет в Охайо. Между най-известните му съчинения са: „*Reason and Experience*“ (1945); „*An Introduction to Philosophy of History*“ (1951). За изследването използваме и части от негов труд, който предстои да бъде издаден. Публикувани са в „*Teorias da Historia*“ (Gardiner, P. Цит. съч., 359–374) под заглавието „*Sehtido*“ em Historia.
- ¹⁴⁰ Вж. Walsh, W. *An Introduction to Philosophy of History*. London, 1951, Ch. 11.
- ¹⁴¹ Вж. Gardiner, P. *The Nature of Historical Explanation*. Oxford, 1952, Ch. IV.
- ¹⁴² Оакснотт, М. *Experience and Its Modes*. Cambridge, 1933, p. 131. Вж. още Druy, W. *Laws and Explanation in History*. Oxford, 1957 (специално гл. IV и V).

- ¹⁴³ За нея вж. подробно Тоунбее, А. A Study of History. Т. 5. London, 1934–1954, p. 414; Т. 9, p. 195.
- ¹⁴⁴ Вж. бел. № 110.
- ¹⁴⁵ Исая Берлин е шотландски изследовател, дългогодишен (след 1957 г.) титуляр на Катедрата по социални и политически теории в Оксфорд. По-известни неговни съчинения са: „Karl Marx: His Life and Environment“ (1939), „The Hedgehog and The Fox – An Essay on Tolstoy's View of History“ (1953); „Historical Inevitability“ (1954); „The Age of Enlightenment“ (1956). От теоретична гледна точка интерес представляват мислите му за детерминизма, релативизма и историческите съдници.
- ¹⁴⁶ Кристофър Блейк е по-слабо познат в историческите и социологическите среди. През 50-те години работи в Единбург като асистент по логика и метафизика. От него използваме статия в „Mind“, препечатана от Gardiner, P. Цит. съч., 403–420. Публикувана е през 1955 г. под заглавие „Може ли историята да бъде обективна?“
- ¹⁴⁷ Verlin, I. Historical Inevitability. Oxford, 1954, Ch. 11.
- ¹⁴⁸ За школата и списанието „Annales: E.S.C.“ вж. Марвиск, А. The Nature of History. London, 1970; Бессмертны й, Ю. „Анналы“: Переломный этап? – В: Одисей. Человек в Истории. М., 1991, 7–24.
- ¹⁴⁹ Вж. Histoire et sciences sociales: un tournant critique? – Annales: E.S.C., 1988, № 2, 291–292.
- ¹⁵⁰ Подробно вж. Бессмертны й, Ю. Цит. съч., с. 10 сл.
- ¹⁵¹ Вж. Ле Гофф, Ж. С небес на землю. – В: Одисей. Человек в Истории, 25–47.
- ¹⁵² Пак там, с. 25.
- ¹⁵³ Пак там, с. 26.
- ¹⁵⁴ Bloch, M. La societe feodale. Т. 1–2. Paris, 1939–1940; Duby, G. L'histoire des systemes de valeurs. – History and Theory (Middletown), 11, 1972, № 1, 15–25; Fèvre, L. Le probleme de l'incroyance au XVIe siecle: la religion de Rabelais. Paris, 1942.
- ¹⁵⁵ Манделбаум е от най-експлоатираните съвременни автори, когато се разглеждат проблемите на отношенията между история и социални науки. Популярен е с „The Problem of Historical Knowledge“ (1938); „Causal Analysis of History. – Journal of the History of Ideas – JHI“ (1942); „The Phenomenology of Moral Experience“ (1955); Concerning Recent Trends in the Theory of Historiography. – JHI (1955). Социативните фактори са изследвани на Манделбаум от 1955 г. в „British Journal of Sociology“ под заглавие „Societal Facts“.
- ¹⁵⁶ Le Goff, J. L'imaginaire medieval: Essais. Paris, 1985.
- ¹⁵⁷ Гелнер е единбургски възпитаник, работил последователно в Оксфорд и Харвард. Сътрудник е на „Mind“, „Proceedings of the Aristotelian Society“, „Philosophical Quarterly“, „Analysis“. Проблемът „холизъм–индивидуализъм“ е основен в заниманията му. Статиите му намират място вкл. в най-сериозните антологии за историческите теории (вж. Gardiner, P. Цит. съч., 604–622).
- ¹⁵⁸ Вж. Одисей. Человек в Истории.
- ¹⁵⁹ Ginsberg, M. The Individual and Society. – In: The Diversity of Morals. New York, 1956. Вж. специално с. 161–162.
- ¹⁶⁰ Watkins, J. Ideal Types and Historical Explanation. – The British Journal for the Philosophy of Science, v. III, № 9.
- ¹⁶¹ Пак там.
- ¹⁶² Гуревич, А. Еще несколько замечаний к дискуссии о личности и индивидуальности в истории культуры. – В: Одисей..., (1990) 76–89.
- ¹⁶³ Пак там, с. 81.

Постъпила 7 юни 1994 г.

ЗА СЪЩНОСТТА НА ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИТЕ ЗНАНИЯ

ЖЕЛЯЗКО СТОЯНОВ

Желязко Стоянов. О СУЩНОСТИ ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Исследуются сущность и функции исторических теорий и их место в структуре исторических знаний. Вызывает интерес роль онтологических схем и вспомогательных дисциплин в создании и функционировании исторических теорий. Анализируются некоторые из основных характеристик одного из наиболее важных познавательных средств современной историографии – „клиометрии“.

В этой проблематике занимают важное место вопросы о связях между историческими фактами и историческими теориями. Каково отношение между онтологическими схемами, фактофиксирующими знаниями и теориями о социальном прошлом? Существуют ли моменты инвариантности в каждом из указанных элементов исторического знания? Какие особенности исторических теорий являются основными?

Zheliasko Stoyanov. ON THE NATURE OF THE HISTORY-THEORETICAL KNOWLEDGE

The nature and functions of the historical theories and their position in the structure of historical knowledge is being investigated. The role of the ontological scheme and subsidiary disciplines in creating and functioning of the historical theories is of great interest. Some of the basic characteristics of one of the most important cognitive ways of contemporary historiography – „cliometry“ is being analysed.

The connections between historical facts and historical theories have an important role in these problems. What is the relationship between ontological scheme, facts fixing knowledge and theories of the social past? Are there any cases of invariableness in each of the mentioned elements of historical knowledge? Which are the basic peculiarities of historical theories?

Въпросът за същността и функциите на историческите теории е важен теоретико-исторически проблем. От неговото решаване зависи в значителна степен статутът на науката история. В случая е необходимо да се отговори на редица въпроси: първо, дали историята е истинска наука; второ, дали е развиваща се наука; трето, не е ли просто приложна дисциплина, която заема теории от други научни области; четвърто, дали не е емпирична наука, която изобщо не се нуждае от теория; пето, не е ли полуняука, полуизкуство и шесто, не е ли особена и пряко противоположна на природознанието духовна човешка дейност.

1. ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА

Най-елементарен изглежда въпросът, не е ли историята специфична форма на познание, с особени източници, средства и цели. Тогава проблемът за историческите теории автоматично отпада, а историческото познание се превръща в абсолютно автономна сфера на духовната дейност.

Подобно противопоставяне на историята и природознанието е осъществено от Х. Рикерт, В. Дилтай, Б. Кроче и Р. Колингууд. За тях историята, неповторимо царство на свободата и ценностите, е извънредно интересна сфера на човешкия дух и последователност от уникални социални събития, а природата – царство на сляпата необходимост, на строгата повтораемост и явната закономерност. Поради това историкът е длъжен да използва специфични методи и средства в процеса на своята изследователска дейност. „Историческата мисъл, – пише Колингууд – мисълта за разумната дейност, е свободна от господството на естествените науки, а дейността на разума – от господството на природата.“¹

Използването на херменевтичния или индивидуализиращия метод преодолява историческия скептицизъм и обосновава обективността на историческото знание, твърдят посочените автори. Тук е основната разлика между „историческия автономизъм“ и „историческия релативизъм“. Макар и в скрита форма, в автономизма също се прокарват релативистки идеи, тъй като утвърждават непознаваемостта на миналото и предлагат метод, който удовлетворява критериите обективност и проверяемост.

Слабостта на „историческия автономизъм“ е дуализмът, подобен на традиционната християнска дихотомия между духовното и телесното. И автономизмът е една от формите на социалния идеализъм, тъй като в „света на историята“ приоритетни са духовните или рационалните фактори. Ако историческата реалност не е специфична и в нея действат общи за останалата действителност закони и причини, не е ли достойно за съмнение нейното „онтологическо“ обосноваване? Идеята за абсолютната автономност на историческото познание е наистина трудна за доказване и налагане².

Така е и при еkleктичната гледна точка, според която историята е нещо средно между наука и изкуство. Ако историческото познание е наистина научно, то е задължено да използва научни методи и принципи и оптимално да се освобождава от методите и принципите на изкуството.

Твърдението, че историята е чисто емпирична дисциплина, заслужава специално внимание, тъй като се поддържа от немалко изследователи. То се обосновава върху принципа на емпиричната гносеология за „чистия“ опит и на подобна представа за същността на теориите. Повечето историци предпочитат да открият известен документ, отколкото да предложат ново разбиране на връзката между известни факти. Това е типичен пример за невероятното влияние на емпиризма сред професионалните историци.

Може ли историята да е „чиста емпирична наука“? Дали е възможна такава наука? Нали разделянето на познавателния процес на емпирично и теоретично равнище, а на науките – на емпирични и теоретични – е условно и свързано със съответните стадии в тяхното развитие? Понятието „емпирична наука“ е безсмислица, ако се има предвид наука без теория. Важна характеристика на научното познание е неговата системност и организираност в съответните научни теории. Натрупването и обработването на емпиричния материал също се нуждаят от теория.

Емпирична наука ли е историята? На този въпрос е трудно да се даде категоричен и еднозначен отговор. Съществуват периоди, за които липсва фактически материал. За други съществуват огромни изворови масиви, които се нуждаят и от

теоретично осмисляне. Предлагат се философско-исторически и историософски опити за осмисляне на смисъла, целта и насочеността на „универсалната история“. Затова съвременната историческа наука не е нито просто повествователна, нито пък „поучаваща“.

Дори като емпирична дисциплина историята е теоретична и развиваща се наука. Представата за „чиста емпирична история“ не само е трудно защитима, тъй като се опира на остарелия неопозитивистки модел за научното знание, но и дезориентира историците: Отричането на теоретичните ѝ възможности служи за налагане на обикновеното съзнание и на „интуитивното“ познание в структурата на историческото знание.

Историята също се изгражда върху извънпитни предпоставки, необходими още при изворовия анализ. Получената информация не зависи само от получателя. Прав е и И. Тополски, че съществува изворово и извънизворово историческо знание, а не „изчистено“ от емпиричните данни знание за миналото. Изворовият анализ се нуждае от извънизворово знание. То съдържа както знания от сферата на „здравия смисъл“ – например за поведението на хората при съответните ситуации, – така и научни знания. Да не забравяме и помощните исторически дисциплини, придобитото от неисторически дисциплини фактографско знание и методологията на историята³.

Историчните използват нетеоретични форми за организиране на знанията, а историческите знания безспорно не отговарят напълно на основните критерии за научност: да са истинни, обективни и проверяеми. Като форма за организиране на знанията „здравият смисъл“ (обикновеното съзнание) се различава от теоретичните форми в природознанието? „Системообразуващият принцип на научното познание – пише А. Ракитов – се формулира по следния начин: „Всичко за обекта“. Компонентите на всяка наука се ориентират към получаване на максимално достъпна истинна информация за съответната онтологическа система... Системообразуващият принцип на „здравия смисъл“ пък гласи: „Всичко за субекта“. Съответната информация се отнася към качествено разнородни обекти, процеси и ситуации и включва наред със съжденията за свойствата на нещата и условните правила за дейност, наред с истинните и неистинни знания; тя е практически полезна. Включването ѝ в структурата на „здравия смисъл“ има утилитарно оправдание.“⁴

„Здравият смисъл“ или системата от представи на обикновеното съзнание се опира върху „вродени или неанализируеми“ предпоставки, сред които са и ценностните съждения – например подсъзнателната увереност в превъзходството на собствената нация или на собствения начин на живот. Но той едва ли е основа на научното познание, което предполага истинни, проверяеми и експлицитни научни съждения. Илюзия е непосредственото „чисто“ познание, когато познавателната дейност е насочена само към обекта и е в границите на неизменна система от предпоставки. Явления, които не се обхващат от една система, могат да имат значение в друга система от предпоставки, а базисни положения от една система да са негодни при анализа на друга система. Основните проблеми в една система понякога нямат значение при прехода към друга.

Въпросът за истинността на твърдението се разпада на два: Първо, истинни ли са те в рамките на съответната система от предпоставки? Второ, съответства ли тя на познавателната действителност? Първият въпрос е за формата на познавателната дейност (за емпиричното равнище) и се решава чрез опериране с информационните носители. Истинното знание обаче е невъзможно без решаването на втория въпрос, когато се излиза извън дадената система от предпоставки. Абстрактното ѝ конструиране не гарантира истинни знания, а познаването на обекта

на сетивно равнище се осъществява чрез определена система от предпоставки, които се нуждаят от уточняване и развитие.

Така че „чистото“ емпирично познание не е без предпоставки. При него мястото на теоретичните предпоставки е заето от здравия смисъл, религията и идеологиите. В своята концепция за извънизворовото знание Тополски фиксира обстоятелството, че наред с научнотеоретичното знание и с методологията тук се включват предпоставки и от сферата на здравия смисъл. Той отразява факта, че вместо теоретични положения, историците използват елементи от обикновеното съзнание. Съдържанието на извънизворовите знания съвместимо ли е с принципите на организиране на изворовите знания?

Тяхната несъвместимост се сочи от У. Дрей, който се опира върху своя модел за „рационални“ исторически обяснения. Той е изграден върху принципите на „здравия смисъл“ и е противоположен на другите модели за обяснение, поради което е специфичен. Тук обясняваният обект не се познава с помощта на теориите, а чрез изследване на неговата история⁵. Следователно гледната точка за историята като чисто емпирична дисциплина е неприемлива. Според информатиката, гносеологията и методологията подобна представа за същността на историята е несъстоятелна. Ако е наука, тя е длъжна да се опира върху система от теоретични предпоставки, а ако не е – се основава върху предпоставките на обикновеното съзнание. И в двата случая не е чисто емпирична наука.

Според третата гледна точка историческата наука заимства теоретичните си положения от други науки. Съществуват два варианта на този подход. Първо, твърди се, че тя няма собствени закони, а използва закони от философията, социологията, психологията или политологията⁶. Второ, разглежда се като приложна социология. Първата постановка е изградена върху некоректна употреба на понятията. Понятието „исторически“ се отнася и към историческата наука, и към историческата реалност. Не е ясно дали липсата на закони се отнася за миналото или пък за историческото познание.

Дали съдържанието на историческото се изчерпва от съответната група науки? Нали те не изследват съответната област от миналото? Според Е. Лооне историографията се интересува от качествено различие между миналите явления. Тя установява, че в различните епохи социалните закони се изменят и качествено се различават. Следователно в историческото знание се включват закон-формулировки, годни само за определени периоди от социалната история⁷. Дори да не съществуват исторически закони, това не означава тоталното отричане на закон-формулировките. Икономиката на древен Вавилон не се изследва чрез икономическите закони на съвременното общество. Откритите от историците закони за нейното развитие не са ли закони на историческата наука? Законът за преминаването от едно състояние на икономическата система в друго е основа за изследване и формулиране на закони в историческата наука. Тяхното съществуване не зависи от признаването или непризнаването на историческите закони.

От обстоятелството, че човешката дейност се управлява от икономически и социалнополитически закони, не следва, че съществуват закони на историческата наука, т. е. твърдението „няма исторически закони...“ не изисква твърдението „няма закони за историческата наука...“. Възникват съмнения в справедливостта на първото твърдение, според което историческата наука е приложна дисциплина, използваща теоретични положения от социологията.

Тя наистина изследва общите закони за регулиране на взаимодействието между различните сфери на обществото. Но те не изчерпват цялото богатство от закони, определящи отношенията между социалните институти в конкретните и различни от общосоциологическите пространствено-времеви ситуации. Социоло-

гията и историята изследват различни закони и различни равнища на една и съща историческа реалност.

Осъществява се неявно противопоставяне на историческото и теоретичното познание. На първото се отрежда ролята на емпирично, а теоретичното влиза в структурата на социологическото знание. Чисто емпирично познание не съществува. Отъждествяването на законите на социологията и историографията има следното „неудобство“: ако законите на историята се разкриват независимо от историческата наука, защо са необходими специализирани изследвания? Отношенията между историографията и социологията имат по-сложен характер от включените в схемата „емпирично – теоретично“ и се представят като връзка между теории от различно равнище.

Първо, историческите факти влияят върху генезиса на социологическите теории и са тяхна фактографска основа. Теоретичната социология не включва правилата за опериране, чрез които положенията ѝ се съотнасят с равнищата на историческата реалност. Тя е принудена да използва „готови“ факти и при проверка на своите обобщения. Нямам предвид липсата на методика за социални изследвания върху съвременността, а че всяка социологическа теория се проверява не само върху материал от съвременните, но и от миналите общества. Второ, някои положения на социологическите теории се използват при установяване на историческите факти и са компоненти на нормативната база на историческата теория. Миналото е по-богато, отколкото се представя от социологическите конструкции. То се детерминира от редица фактори, които трудно се побират само в техните рамки.

Законите на историческото познание са възможни в три смисъла: първо, открити от историците закони в различните сфери на миналата действителност – например за политическия живот в древна Атина; второ, съвкупност от изследваните от историка закони, определящи прехода на социалните системи от едно стабилно състояние в друго – например за рухването на Римската империя или за победата на Френската буржоазна революция; трето, изследваните от историка, а не от социолога закони за отношението между различните сфери на обществения живот – например законите, обясняващи кастовото устройство на древна Индия или определящи влиянието на пропагандата върху социалнополитическия живот на нацистка Германия.

Прав е В. Косолапов, че в историческата теория съществуват аксиологически, методологически и методически аспекти. Тя включва основни философско-исторически положения, принципите и понятията на историческата наука, теорията на използваните методи, методики и техники на конкретното изследване, както и исторически описания, абстракции, емпирични закони и исторически обяснения⁸. Според А. Уваров тя има следните елементи: исторически факти, исторически обяснения и историческа реконструкция като „теоретично възстановяване главно на същността на минали социални явления в емоционална форма“⁹. Във втория вариант, визираш „гносеологическия аспект“ на историческите теории се включват: 1) категориите на историческата теория, заимствани от философията, социологията и политологията; 2) концептуалната структура (апарат) или основните теоретични понятия, изводи, положения и идеи; 3) емпиричният материал или установените от историка факти; 4) реконструираната картина за миналото¹⁰.

За Е. Лооне главен елемент на историческата теория са историографските закон-формулировки, които се позовават на две различни обществени системи. Построяването ѝ предшества конструирането на състояния се от абстрактни обекти модел, който също се включва в структурата на теоретичното знание, тъй като моделът обуславя ефективността на теорията. Историците използват „ква-

зимодели“, т. е. списък на обекти с допълнително посочване между кои са допустими съответните отношения. Така се създават „квизитеории“, но историкът може да създава и истински модели и теории¹¹.

Налегат се два извода: или да се обяви историята за особен вид познание, или да се признае, че създаденият върху основата на естествознанието теоретичен модел не е универсален.

2. ОНТОЛОГИЧНИТЕ СХЕМИ И ИСТОРИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ

Научната теория е сложен системен обект. Между нейните компоненти съществуват многобройни връзки и отношения. Разчленяването ѝ на структурни елементи е условно, защото тя не може да отрази цялата съвкупност от сложни взаимовръзки и взаимодействия между своите компоненти. Условни са и прокараните граници между тях.

Липсата на ясни онтологични схеми е сериозно препятствие пред разграничаването на теоретичните компоненти на историческото знание. Анализът на съчиненията често създава впечатление, че авторите просто описват събития, чиято последователност е еднозначно зададена от действителността. В отношението „историк – извори – историческа реалност“ първи е наблюдателят (регистракторът) на отразените в изворите минали събития.

При сравняване на съчинения от различни автори по различно време за един и същи исторически период се забелязва, че историческото знание съдържа компонент, който липсва в изворите, но влияе върху подбора, анализа, организирането и обясняването на фактите. Без да е изразен явно в текста, този компонент прониква във всички равнища на изследване и е своеобразен филтър на изворовата информация и основа за нейното поддръждане и систематизиране.

Наличието на подобен компонент е отбелязано от К. Бекер и Ч. Биърд¹². Същността на тяхната аргументация е в следното: резултатите на историческото познание се влияят от различни субективни фактори. Затова то не е обективно. Обективно е само знанието при „непосредственото“ наблюдение, което е възможно при естествознанието. По-късно А. Данто подчертава, че К. Бекер и Ч. Биърд се заблуждават не толкова спрямо историята, колкото спрямо структурата на емпиричното знание¹³.

Еволюцията на обоснования от Бекер и Биърд исторически релативизъм (исторически презентизъм) засилва вниманието към извънемпиричния компонент на научното знание. Дватамата отнасят към него преди всичко ценностната система на историка, докато през 50-те години за У. Уолш и за други „перспективисти“ „гледната точка на историка“ е фундаментална система от възгледи за човешката същност, в чиято светлина историкът решава какво да приеме като факт и как да го разбira¹⁴. За релативистите извън историческия компонент на историческото познание е субективен и не верифицируем фактор, който няма нищо общо с историческата реалност.

Привържениците на обективизма виждат ролята на извънемпиричния компонент главно в неговото въздействие върху формата на изложение. Например за А. Данто спецификата на историята е при обясняване на фактите да се използват особени организиращи схеми – наративи. Те имат три части: първата описва явленията в определен отрязък от време. Втората показва какво е то в друг отрязък от време, а третата описва причината за промените на изследвания обект¹⁵.

Х. Фейн обозначава извънемпиричния компонент чрез понятието „фабула“. Чрез нея историкът обединява фактите, които иначе изглеждат слабо свързани.

Така се налагат начините и средствата за тяхното описване. Тя прави фактите интелигентни и определя кои от тях да се описват и обясняват¹⁶.

Д. Портър синтезира наративизма с аналитическия подход на Уайтхед. Той вижда основната задача на своя „процесуален подход“ в унифицирането на наративите чрез съответните теоретико-методологически принципи. За характеризиране на извънempiричния компонент използва заимствани от литературознанието 14 сюжета. Сюжетът (plot) е основният източник, който генерира различията между историческите обяснения¹⁷.

Неизбежният въпрос при признаване и на извънempiричните компоненти, и на обективността на историческите знания е: От какво се определят строежът и изборът на извънempiричния компонент? „Класическият обективист“ М. Манделбаум твърди, че структурата на последователността в историческите съчинения не зависи от историка, а от причинните връзки, които свързват самите събития и факти. С други думи, действието на извънempiричните фактори тук фактически се отрича¹⁸.

Кой „невидим“ компонент въздейства върху резултатите от историческите изследвания? Неговото съществуване може да се разбере и рационално да се обясни, ако се разгледа в рамките на историческата теория, и то като онтологична схема. Така се изяснява генезисът на извънempiричния компонент. Както във всяка друга научна теория онтологичната схема в историографията се формира не само чрез отчитането на фактографската, но и на нормативната и конструктивната ѝ основа. Така се признава възможността за създаване на теории с обща фактографска основа, които се различават по своята нормативна или конструкционна основа.

По този начин се обяснява и влиянието на извънempiричните компоненти в историческото познание. Във взаимодействие с другите компоненти на теорията онтологичната схема ѝ оказва обратно влияние. Възможно е конкретизиране на проблема за обективността на историческата наука, както и разкриване механизмите на историческото обяснение.

Онтологичната схема на историческата теория решава следните задачи: първо, отделя основните елементи на процесите и установява тяхната йерархия. Тук се отнасят личностите, социалните групи, партиите, народите, държавите. Второ, определя се източникът за развитие на изследвания комплекс, който включва дейността на отделните личности, социални групи, партии, народи и държави, саморазвитието на съответните сфери на дейност, противоречията между различните елементи на социалната система и т. н. Трето, от развитието на изследвания комплекс се отделят интервали, чрез които той се описва със стабилните си характеристики.

Елементите и връзките на онтологичната схема се различават съществено в зависимост от описвания от съответната теория пространствено-времеви интервал. Едно е, когато нейна предметна област е цялата човешка история, друго е, когато описва отделни етапи в развитието на една страна или регион. Затова теориите от висше равнище не могат да обясняват извършвани от отделни лица или групи действия. Онтологичните схеми на подобни теории не включват тези елементи. От своя страна теориите от по-низше равнище не обясняват глобални явления – например чрез дейността на отделни личности, на велики държавници и т. н.

Като установява йерархията между елементите на описвания комплекс, отделя източниците и етапите на неговото развитие, онтологичната схема задава алгоритъма за обясняване на отделните събития, определя техния ранг и значение в състава на цялото. Тя е необходимо условие за историческата реконструкция. Въпросът е дали онтологичната схема е достатъчно разработена и приложима

система от научнообосновани твърдения или е набор от „интуитивни“ и приемани без доказателства твърдения.

Основната трудност при анализа на историческите теории е, че онтологичната им схема обикновено се изпуска. Тук действията са противоположни на приетите в естествознанието стандарти, според които съдържанието на теорията се свежда към онтологичната схема, а фактографската основа се елиминира. Това обстоятелство усложнява проверката и сравненията на историческите теории и тяхното методологическо изследване. Експлицитните онтологични схеми се срещат и в исторически съчинения, както е в увода на многотомния труд на А. Тойнби „A Study of History“.

За него основна единица на историческия процес е „цивилизацията“, която е „социален атом“, докато националната държава и другите политически общности се разбират рационално като неделима част от това цяло¹⁹. Цивилизациите взаимодействат в пространството и във времето. През XX в. те са пет: Западна, Православно-християнска, Ислямска, Индуска и Далекосточна. Всяка е наследница на предишна цивилизация – например Западната е предшествана от Елинската и Минойската цивилизация. Те преминават редица етапи на генезис, нарастване, упадък и дезинтегриране. Нарастването се характеризира със социално единство и въвлечане в своята орбита нови територии и хора. В периодите на упадък хората се разделят на доминиращо малцинство и на вътрешен и външен пролетариат. Като загубва своята привлекателност и влияние, малцинството прибегва до насилие. Но дезинтеграцията достига степен, когато доминиращото малцинство не може да парира опитите на пролетариата за промяна. Осъществява се процес на отделяне, при който възниква новото общество.

В схемата на Тойнби пролетариатът е „социален елемент или група без „собствен дял“ в съответното общество, с изключение на факта на физическото си съществуване“²⁰. При упадъка на Елинската цивилизация външен пролетариат са варварите, а вътрешен – християните.

Когато възниква върху базата на примитивното общество, генезисът на цивилизацията не се обяснява с „отделянето“ от предишна цивилизация. Защо едни примитивни общества се превръщат в цивилизации, а други загиват? Генезисът на цивилизациите, отговаря Тойнби, е обясним, ако се разглежда като взаимодействие между позитивните и негативните фактори, като способност на обществото да „отговаря“ адекватно на съответните „призови“. Възникването на Египетската и Шумерската цивилизация е свързано с климатичните изменения, превърнали афроазиатските ливади в степи и пустини²¹.

Някои народи отговарят на природните „призови“ с изменение на своя начин на съществуване в обитаваната природна среда. Подобен динамичен акт е в основата на Египетската и Шумерската цивилизация. В други случаи те възникват в „отговор“ на „призивите“ на човешкото обкръжение, в резултат от насилието на доминиращото малцинство спрямо вътрешния и външния пролетариат. В зависимост от своя генезис и по-нататъшната съдба цивилизациите биват различни типове. Те се изследват чрез сравнителния метод, който съпоставя техния генезис и растеж, упадък и загиване, съпоставя универсалните държави, църкви и героични ери, описва контактите във времето и пространството²². Източник на развитие са „призивите“, които Бог, природата или хората им отправят.

Концепцията за „Призива и Отговора“, които според Тойнби са универсален източник за развитието на цивилизациите, го приближава до популярния през 30-те години на XX в. бихевиоризъм, обясняващ човешкото поведение по схемата „стимул – реакция“. развитието на психологията показва, че подобно разбиране за човешкото поведение е опростено, поради което бихевиористката теория днес

е предимно историко-психологически феномен. Още по-малко върху нейна основа може да се създаде алгоритъм за обясняване на социалната история, за каквото претендира идеята за „Призив и Отговор“ на Тойнби.

Займстването и пренасянето на идеи от една научна област към друга не дискредитират новите теории, а е един от главните източници за прогрес на науката. Необходимо е обаче займстваните принципи да се въвеждат в новите онтологични схеми със съответните изменения и ограничения, а фактографската основа на старата и новата теория да съдържат общи елементи.

Бързото развитие на биологията и в частност на биологията на популациите оказва влияние и върху историческата наука. Пример за това е „биологическата теория за историята“ на американския зоолог Пол Колинво, който полага в основата на онтологичната си схема принципите на екологията.

В основата на всички значими исторически изменения лежи нарастването на населението, което намалява „нишите“ за мнозинството и предизвиква натиск „отдолу“ върху управляващите социални групи, пише той. Нуждата от ресурси винаги надхвърля възможностите на господстващата система. На натиска на нарастващото население управляващата класа отговаря по два начина: увеличава ресурсите, като ги предоставя на голяма част от населението, или ограничава неговите апетити чрез насилие. Първата насока включва търговията, колонизацията, войните, индустриализацията и технологиите, втората – регламентирането на социалния живот, бюрократизирането, класовата диференциация, нормирането на ресурсите, кастовото делене²³.

Според Колинво тази теория отразява по-вярно генезиса, растежа и загниването на цивилизациите от концепцията на Тойнби, която съдържа редица ценни, но мистифицирани факти. Неговото творческо (доминиращо) малцинство, вътрешният пролетариат, „спасителят“ („великият капитан“), универсалната държава, дългата есен, през която държавата функционира стабилно и всеки знае своето място – са логически резултат от „екологичната хипотеза“, показваща как хората се учат да живеят в „тесни ниши“²⁴.

Основното противоречие в обществото е обстоятелството, че човекът се научава да изменя своята ниша, да увеличава неограничено потребяването на ресурси и в същото време запазва биологическия начин на размножаване, при който всяка двойка създава поколението, което може да изхрани. Заедно с нарастващия апетит и социалната мобилност това предизвиква недостиг на ресурси, социално напрежение, войни и революции. Ядрената война повече не е средство за решаване на вътрешните проблеми, а промишлеността и технологиите не могат да осигурят безгранично нарастване на ресурсите. Изходът според Колинво е да се премине към нова „човешка“ стратегия на размножаване, която ограничава раждаемостта и повишава заетостта на жената.

В неговата онтологична схема се извършва замяна на алгоритъма за обяснение, а в качеството на източник за развитие се въвежда нов фактор. Авторът на „биологичната теория на историята“ повдига този важен проблем във време, когато нарастването на населението в редица региони на планетата значително превишава нарастването на производството. Възниква потребност от ограничаване на раждаемостта, а непрекъснатото увеличаване темповете на нарастване на населението ни заставя да осъзнаем, че съществуват граници, отвъд които качеството на живота се влошава. Броят на населението и производителността на труда не могат да нарастват безгранично. В случая Колинво изхожда от демографската ситуация, характерна за отделни региони и исторически периоди, и я екстраполира върху цялата човешка история.

Безспорно е мястото на онтологичните схеми в историческите теории. Дори простото изброяване на събития и личности не е случайно, а отразява придаденото авторово значение. Обикновено на първо място се сочат най-важните от авторовата гледна точка събития и личности. Честотният им анализ разкрива приоритетните за история елементи на историческия процес. Още по-значима е тяхната роля, когато историкът изследва причините за събитията или действията на съответните личности.

И макар че онтологичните схеми и теории обикновено не влизат в структурата на историческите текстове, те са необходимо условие за познаване на миналото. Чрез тях се разкриват основните елементи на историческия процес, тяхната йерархия и източник на развитие, определят се съдържанието и „сюжетът“ на съответното изследване. Чрез нормативния базис онтологичната схема се съгласува с други теории, а правилата за опериране я свързват с изворите. И макар че връзката между нейните елементи и елементите на историческата теория нямат еднозначен характер, което ги различава от аналогичните връзки в естествонаучните теории, това различие е по-скоро в степента, а не в принципа.

3. ИСТОРИЧЕСКИ ТЕОРИИ И ПОМОЩНИ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ

Развитието на историята е свързано и с разработването на специални методи за изследване, което води до диференциране на различни раздели в изворознанието: палеография, дипломатика, текстология, хералдика, нумизматика, фалеристика и т. н. Този процес изисква анализ на понятието „извори“, принципите за тяхното класифициране и систематизиране, на предмета и метода на изворознанието.

Оправдано е отделянето на пределно общото свойство на изворите – че са носители на информация, което обуславя техните конкретни свойства. Извор е всеки обект, който съдържа информация за социалното минало. Подобно разбиране улеснява тяхната типология, основана върху свойствата на самите носители. Тук е полезен принципът за социалната памет на Я. Ребане²⁵.

Социалната памет е натрупаната в хода на историческото развитие информация, фиксирана в практическата и познавателната дейност и предавана на следващите поколения чрез социокултурни средства. Тя е основа за индивидуалното и общественото познание на всеки етап от социалното развитие. Тук социокултурните средства за нейното предаване се различават от значимата информация, т. е. от смислово-познавателното ѝ съдържание. Първата страна е основа на социалната памет, втората – нейното съдържание.

Необходимо е да се разграничават двата аспекта на понятието „информация“ – като структурна подреденост и като смисъл, значение и човешко разбиране. Носител на социалната памет е човекът, в чиято дейност се създава относително самостоятелната информация. Тук се включват феномени като: оръдия за производство и резултати от труда, цялата съвкупност от опредметена дейност, обобщена в понятието „материална култура“, езикът и неезиковите семиотични средства.

Като носители на социалната памет изворите са: първо, езикови – писмени, устни и други знакови средства, т. е. езикът като знакова система. Второ, веществени: нещата, създавани в човешката дейност – битови и производствени вещи, антропогенният ландшафт и т. н. Трето, поведенски: социалните отношения в широкия смисъл на думата, фиксирани в различните типове социално-културно поведение – особености на битовата култура, обреди, обичаи, ритуали.

Тази типология облекчава диференцирането на основните исторически науки – история, археология и етнография, чиито информационни носители са съответно езиковите, веществените и поведенските извори. Особеностите им определят различията между тези дисциплини. Информационният подход заедно с учението за историческата теория е полезен и при разбиране статуса на изворознанието и на помощните (специалните) дисциплини, които по същество са правила за опериране в структурата на теорията.

Някои автори разглеждат изворознанието като съвкупност от помощни дисциплини, които изследват и обработват изворите. Други – като помощна историческа дисциплина, разработваща методите за изследване и използване на изворите. Трети – като основна помощна дисциплина, развиваща теорията и методиката за тяхното изследване и използване. Четвърти – като самостоятелна дисциплина, която изследва писмените извори и проблемите на теоретичното изворознание. Пети – като сбор от науки или комплекс от научни дисциплини.

За В. Фарсобин основното различие в отделните разбираня е, че едни автори разделят изследването на писмените паметници според вида извори, други – по изследваните от тях проблеми. В първия случай съставните части се определят според вида извори – например дипломатиката е наука за произхода, съдържанието и формата на юридическите актове. Във втория случай дипломатиката се третира като наука за всички писмени паметници²⁶.

Разглеждането на изворознанието като правила за опериране в теорията не противоречи на неговите задачи. То обаче може да преодолее някои разногласия около неговия статут. Твърденията от типа „изворознанието разработва начините за изследване на изворите“ или „разработва начините за изследване степента на адекватност на изворите и отношението им към историческата действителност, методите за разкриване, подбиране и обработка на съдържащата се в тях информация“; или че една от целите на дипломатиката е да „получи от изворите актове фотографската основа за изследване на миналото“; или че „като другите помощни дисциплини (палеографията, хронологията, метрологията) сфрагистиката и хералдиката дават материал за оценка на писмените извори, за времето на появяване и автор“, подказват, че става дума за обща задача: увеличаване на изворовата информация. Тя се облекчава от специални правила, технически операции и т. н., чрез които се обработват информационните носители. Тези правила се групират в зависимост от спецификата на обектите носители (видовото деление на изворознанието) или от специфичните задачи, които решават при комплексното изследване на изворите (проблемно деление на изворознанието). В двата случая имаме набор от помощни дисциплини като необходим компонент на историческата теория. Чрез тях фактите се извличат от информационните носители, т. е. те се проявяват като правила за опериране.

Кои са предимствата на подобен подход към изворознанието и/или помощните дисциплини? Така се осветлява тяхното място в историческото познание и се преоценява спорната проблематика. Целесъобразно е да се анализират новите методи за изследване на информационните носители (най-вече на математическите), а не да се спори дали една или друга помощна дисциплина е „самостоятелна наука“. Статутът на изворознанието, независимо дали е отделна наука наред с другите специални дисциплини или е сбор от всички тях, е помощен по отношение на историческата наука. Както експерименталната дейност на природоизследователя е обоснована и завършена в крайния продукт – научната теория, така и дейността на извороведа, палеографа, текстолога и т. н. също има единна цел – създаване на вярна картина за миналото.

В случая не е толкова важно дали отделните помощни дисциплини се различават по вида извори или по решаваните от тях задачи. Междувпрочем двата подхода не изключват съвместното им използване, тъй като при изворовия анализ е необходимо комплексното прилагане на правилата за опериране.

Очевидно е, че изворознанието има право на съществуване като отделна научна дисциплина, тъй като изворовият анализ поставя общи за редица дисциплини или типове извори въпроси. Възникват проблеми, които не се решават в хода на конкретните изследвания и се отнасят към сферата на методологическата проблематика, например принципът за определяне и класифициране на изворите. Проблеми на изворознанието са и разкриването на изворите (евристика); анализът на формулярите (дипломатика); установяване на текстовете и историята на тяхното създаване (текстология); достоверността на информацията в писмените паметници (историческа критика); публикуване на изворите. Оказва се обаче, че не съществува „теоретично“ или „общо“ изворознание.

Не са приемливи и твърденията, че поради своето диференциране отделните помощни дисциплини са равноправни. Очертава се „схема на корелация между изворознанието и другите отрасли на историческата наука“²⁷, пише В. Фарсобин. По хоризонтално равнище са разположени три отделни блока. Първият включва отраслите, изследващи историческия процес. Вторият – отраслите на изворознанието и на другите специални дисциплини, а третият – на историографията. По вертикала посочените блокове се съединяват с други хоризонтални равнища, включващи „метатеорията на историческата наука / методологията на историята“.

Иначе историята се изследва без връзка (или „корелация“) с изворите, тъй като може да се получи съдържащата се в тях информация чрез „отраслите на изворознанието“. Но то се оказва независимо от „отраслите, изследващи историческия процес“. В случая В. Фарсобин изпуска общоизвестната истина, че изследването на изворите, на помощните дисциплини и на извороведската терминология има смисъл, ако подпомага разкриването на историческия процес.

Специализирането на историята, диференцирането на помощните дисциплини, „разделението на труда“ между специалисти историци, използването на математически методи и на компютърното моделиране са естествени процеси в съвременната наука, където важен източник за развитие е интердисциплинарността. Създава се впечатление, че едни компоненти на историческото познание са независими от другите компоненти, от цялото, а историята се представя като конгломерат от отделни дисциплини, които се различават по предмет, метод и цели. Когато разгледаме историческите знания като определена цялостна система, в която, макар и да решават специфични задачи, отделните компоненти са свързани в рамките на посочената цялост и са йерархично организирани, разбираме по-добре както специфичните задачи, така и относителната им значимост.

Схващането на изворознанието и/или специалните исторически дисциплини като правила за опериране е методологически целесъобразно, доколкото определя тяхното място в структурата на историческото знание и е насочено към основната задача – да се разработват и усъвършенстват необходимите за увеличаване на изворовата информация средства, методи и техники.

За разлика от повечето естественонаучни теории математическите методи практически не се използват в традиционната историография. Но елементите на историческите теории са логически свързани, което ги прави конструктивни. Това създава възможност да се преминава както от фактите към обобщенията, така и от обобщенията към фактите. По този начин онтологичната схема се свързва с правилата за опериране, с нормативната база и с фактографската основа. До края на XIX в. главен източник на социалното развитие според онтологичните схеми

са личностите. Историкът насочва своето внимание именно към тях и тяхното обкръжение. Алгоритъмът на обяснението е в свеждане на индивидуалните действия към мотивите на действащите лица. Тогава фактографската основа включва информация предимно за събития от политическия и духовния живот, а правилата за опериране се използват главно за нуждите на писмените извори.

Ако за африканската история се използват главно неписмени извори, а те не са като писмените, тяхната липса правите неписмените извори безполезни, пише Д. Маккол²⁸. Това е още по-валидно за дописмената история. Абсолютизирането на писмените извори изключва от предметната област на историческите теории както региони, така и епохи. На свой ред измененията в онтологичната схема и нормативната основа предизвикват преустройство на фактографската база и правилата за опериране. Зад „неутралното“ излагане на фактите, както и чрез „очевидното“ им разчленяване и обединяване се разкриват дълбинни детерминанти, които иначе остават извън видимото поле на историческия разказ. Именно онтологичните схеми и нормативните принципи генерират главните различия между съответните „интерпретации“ на социалното минало.

Некласическите логики се развиват бързо и разширяват представите за логическите връзки. Те са основа за отделяне и изследване на „историческата логика“. Тъй като историята изпитва нужда от теории, от експлициране на теоретични и методологически предпоставки на историографията, се налага идеята за различни от социологическите, собствено исторически теории.

Тази тенденция се проявява и в „новата историография“ или „клиометрия“. Според видния представител Р. У. Фогел „клиометристи“ са учените, които използват цифри, математически понятия и експлицитни модели. „Клиометристите изследват историята чрез експлицитните модели на човешкото поведение – пише той. – Те са убедени, че трябва да използват поведенчески модели, тъй като всички опити да се обясни историческото поведение чрез съотнасяне на елементарните исторически факти, независимо дали са „история на идеите“, „историческо въображение“ или „моделиране на поведението“, се нуждаят от някакви модели. Проблемът е дали тези модели са имплицитни, неясни, непълни и вътрешно противоречиви, което според клиометриците е нещо обикновено за традиционните исторически изследвания, или са експлицитни, с ясно изразени предпоставки и формулирани по удобен за строга емпирична проверка начин.“²⁹

Различията между традиционната и „научната“ историография се проявяват и в отношението към използваните извори. Първата изследва главно индивидуалностите, отделните институти, идеи и уникални събития чрез писмените извори. Втората е съсредоточена върху група индивиди, типове институти и повтарящи се събития и прилага предимно количествени свидетелства³⁰. Количествените методи, математическото моделиране, имитационните модели и т. нар. „контрафактическо моделиране“ се използват широко в съвременната историческа наука. Типичен пример са произведенията на Р. У. Фогел „Железниците и американската икономическа история. Есета върху икономическата история“ и „Време върху кръста“³¹. Тук мястото на конструктивната основа на теориите, особено когато за обосноваване на техните изводи се използва математически апарат, нараства.

Колкото по-голяма е ролята на конструктивната основа в историческата теория, толкова по-внимателно трябва да се използва математическият апарат. В своята „Нова градска история“ Е. Лампард специално подчертава, че повечето събития и ситуации не се повтарят и в редица случаи се характеризират като уникални, тъй като разкриват основанията, благодарение на които са носители на общи признаци. Количественият исторически анализ може да се окаже обаче средство и за грешни изводи³².

В действителност логиката и математиката създават възможност от няколко предпоставки да се отиде към други, т. е. да се развият редица възможни изводи върху основата на първоначалните данни. Но те не са гаранция за тяхната истинност. Защото са абстрактни знакови системи, които нямат непосредствено отношение към реалността. Едни знаци се преобразуват в други по предварително зададени алгоритми. Резултатите от подобни операции имат място в структурата на научните теории, където изчисленията се оформят като конструкционна основа. Те са свързани както с фактографската основа, а чрез нея и с правилата, така и с онтологичната схема и с нормативната база.

С други думи, данните за количествените характеристики на обектите зависят и от използвания математически апарат. Еднакви изходни параметри се преобразуват с помощта на различни изчисления. Резултатите зависят и от два „странични“ фактора: първо, по какъв начин са получени изходните характеристики и, второ, какви количествени характеристики са подбрани като съществени. В първия случай „качеството“ на резултатите зависи от правилата за опериране при получаване на изходните данни. Голямо значение имат точността на измерването, техниката на експеримента, методиката за обработка на информационните носители. Значима е и ролята на правилата за установяване достоверността на информацията, за разкриване на „скритата“ информация и т. н., т. е. специалните исторически дисциплини, които обуславят ефективността на математическите методи в историографията.

Един от пътищата за използване на математическия апарат в конструктивната част на историческата теория са правилата за опериране, които дават възможност от изворите да се извлича информация за съответните обекти. Развитието на конструктивната основа на теорията пък е свързано с развитието на фактографската ѝ основа и с правилата за опериране. То се осъществява във взаимовръзка с нейната онтологична схема, която определя кои характеристики са съществени за изследваните събития и са основание за тяхното класифициране.

Следователно при прилагане на количествените методи в историята не е достатъчно чрез съответните правила за опериране да се разкрият необходимите количествени характеристики, а и да се определя кои характеристики да се разкриват. Изследователят взема решения и въз основа на заимствани от други науки „извън-емпирични“ данни, така че компонентите на теориите се свързват чрез конструктивната си основа. Историческата наука изисква да се използват не само логически операции, но и математически изчисления, което повишава ролята на конструктивната основа. Без развитието и реконструирането на другите компоненти на теориите, използването на математическите методи в историята е непродуктивно, а понякога крие опасности от грешни изводи.

4. ФАКТИТЕ В СТРУКТУРАТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ

Във всяка научна теория съществуват неанализируеми предпоставки без доказателства, каквито са аксиомите, принципите и самоочевидните истини. Те изпълняват важна роля при съставянето на тяхната онтологична схема. Нормативната база на историческите теории пък се формира главно от положения на общата социология и на други социални и естествени науки. Измененията в тези науки изменят базиса на историческото познание, което предизвиква необходимостта от преразглеждане на неговите теории.

То отчита и тезата, че някогашното човечество се различава съществено от съвременното, тъй като в различните периоди действат специфични фактори и

обстоятелства. Подобна теза предполага, макар и неявно, че в човешката история функционират и универсални принципи и фактори, които формират основния слой в тази нормативна база. Различните принципи предизвикват сериозни различия в историческите теории, а преминаването към нова нормативна база обуславя съответните научни революции.

Полезни ли са социологическите закони при обясняване на историческите събития? Приложими ли са те в структурата на историческите интерпретации? Може ли с тяхна помощ да се изяснява създаването на инквизицията в Испания, социално-политическите фактори за появата на фашизма в Италия и Германия, а не във Франция или Англия? На подобни въпроси отговарят историците, които се интересуват от исторически-конкретното и предлагат адекватни описания и исторически теории.

Някои от затрудненията пред обясняващите модели в структурата на историческото познание се разкриват в „обясняващата схема на Попър – Хемпел“. Те препоръчват събитията да се интерпретират чрез неисторически закони. Историческата реалност е различна от „реалността“ в лабораторни условия, а за нейното разбиране и обясняване не е достатъчно познаването на общите социални закони. Историкът не е доволен и от използването на тривиални положения и истини от сферата на здравия смисъл, които са приложими към всяка ситуация.

Изследванията се нуждаят от известна абстрактност, т. е. от някакви теории. Различно е равнището на абстрактност на общата или емпиричната социология от това на историческата наука, която оперира с локализирани в пространството и времето обекти. Разбира се, обектите на историята и на социологията са взаимно свързани. Поради това социологическите схеми влияят върху резултатите от историческото познание. Чрез конкретния материал се проверява истинността на фундаменталните социални теории, формиращи гледната точка на историка. Тук няма ли явно противоречие? От една страна, общата социология има свой предмет, категории, закони, които не се отнасят непосредствено към предмета, категориите и законите на историческата наука и не се потвърждават или опровергават от резултатите на отделните изследвания. От друга страна, между едните и другите съществува взаимозависимост, а историята може да верифицира или да фалшифицира социалните теории.

Посоченото противоречие се решава рационално чрез разбиране отношението между историята и социологията като взаимодействие между теории на две различни по абстрактност равнища, отразяващи отделни равнища от миналото. Социологията разкрива неговата същност на по-високо равнище, а основните ѝ положения влизат в нормативната база на историческите теории. Но тя не изчерпва тяхното съдържание. Съществуват различни теории, които описват един и същи фрагмент от миналото. Едни са „по-добри“, други – „по-лоши“. Тъй като адекватната нормативна база е необходимо условие за построяване на теорията, но не я заменя, обръщането към общата социология само по себе си не гарантира високото ѝ качество. За всеки отделен случай научното равнище на съответната теория зависи както от способността ѝ да използва общосоциологическите положения, така и от други нейни компоненти: правилата за опериране, фактографския материал и т. н. Общата социология и историята изследват нееднакви в някои отношения обекти и използват различни закони, но отразяват в своите теории една и съща реалност.

Въпросът за теоретичния характер на социологическото познание не предизвиква спорове. Но историческото познание обикновено се схваща като емпирично и описателно. Тук влияе и традицията то да се разглежда като пасивно възпроизвеждане на изворовите данни, като „история, правена с помощта на ножица и ле-

пило“. Редица автори сочат, че изворовата информация не дава готови отговори на поставените от съвременното човечество въпроси. Подобна историография не задоволява потребителя, който се интересува и от по-дълбоките причини за събитията. Това изисква редица специфични методи за придобиване и използване на изворова информация и най-вече формиране на „извънизворова“ конструкция, която съдържа елементи и на теоретичното знание.

Историческата реконструкция не е възпроизвеждане на изворовото съдържание, а и опит да се разкрие същността и съдържанието на изследваните обекти. Тя се нуждае и от историкотеоретични знания. Не само от „извънизворови“ знания, а и от теоретично възпроизвеждане на миналото като възможна форма за обективност на познанието. За вярното реконструиране на миналото не е достатъчно да умеем да четем и да разбираме текстовете, да определяме тяхната истинност, време и място на изготвяне. Необходими са теоретични знания и онтологична схема. Така се изгражда мрежа от универсални положения, които се добиват по индуктивен път от достъпните изворови данни.

Стана дума, че положенията на нормативната основа не влизат непосредствено в структурата на онтологичната схема и не са основание за обясняване на съответните събития, тъй като не се отнасят към конкретните обекти. Тяхната роля е натрупаните знания да се представят в обобщена форма. Нормативната база на историческите теории определя и насоката за обясняване на връзките между събитията. Тя преодолява недостигащата информация за формулиране на законоположения, предсказва общите контури на тяхната онтологична схема, т. е. изпълнява евристични задачи, но не заменя историческата теория.

Да установи действителния ход на събитията, реалното отношение на силите в съответните конфликти, техните причини и следствия, ролята на конкретните личности, връзката между явленията, да обясни генезиса на събитието в конкретното време и място, са основните задължения на историята. Макар че проверява широкомасштабните социологически теории, тя не е приложна социология. Ако социологическата теория противоречи на историческите факти, ако построените върху тяхна основа исторически теории се опровергават от изследванията, възникват съмнения и във валидността на базисната социална теория.

Историческите теории са със средно ниво на абстрактност и свързват абстрактни положения на общата социология с историческата реалност. Тази връзка е твърде сложна: социологията образува нормативната основа на историческите теории и въздейства върху тяхното формиране. Историята пък е един от информационните източници за формиране на социалните теории и средство за тяхната проверка. Различията между равнищата и типовете абстрактност определят начина им на връзка: положенията от по-абстрактните теории влизат в структурата на по-конкретните теории като елементи от нормативния базис.

Наред с общата социология в структурата на нормативната основа на историята влизат и положения от естествознанието, тъй като имат отношение към природните аспекти на историческата реалност. С други думи, създаването за обясняване на миналото теории не трябва да противоречат на данните на съвременната наука за изменението на природната среда и биологията на човека. Щом е установено, че биологическият строеж на човека през последните 40–50 хиляди години не се изменя, безполезна са опитите разцветът на древногръцката култура да се обяснява чрез вродените качества на древните гърци, чрез тяхната генетична специфика.

Естественонаучните данни влияят върху онтологичната схема на историческите теории позитивно, тъй като облекчават аналозите при недостатъчна информация, запълват празнини във фактографската основа. Например съвпадението на

селищата на древните хора, урановите залежи и зоните на тектоничната активност в африканския континент в съчетание с биологическите знания за мутагенното действие на радиацията дава основание за извода, че „отделянето на човека от животинския свят се влияе от сложни и разнородни природни фактори, включително и от повишаване равнището на йонизиращата радиация в областите на прародината на човечеството, геомагнитните инверсии и т. н.“.

Повишеното съдържание на олово в скелета на жителите в Херкуланум, загинали през 79 г. при изригването на Везувий, потвърждава хипотезата за масовото оловно отравяне на древните римляни от вино, смесено с изготвяни в оловни съдове сиропи. Тези жертви са най-вече сред висшите съсловия. Чрез знанията, които дава съвременната наука за симптомите и последиците от оловното отравяне, тези данни подпомагат обяснението и на постъпките на някои римски императори от Клавдиевата династия, известни с особената си жестокост и разпуснатост.

Измененията в нормативната основа предизвикват изменения и в съответните теории. Какво е нейното съдържание? Дали положенията, заети от другите научни теории и от сферата на т. нар. здрав смисъл имат отношения към нейната научност? Дали от нея зависи кои исторически факти влизат в структурата на теориите и се обясняват с нейна помощ?

Чрез съответните правила за опериране фактографската база безспорно формира изворовата информация. Важна нейна особеност е „изворовият“ произход и относително независимото от теориите съществуване и възможност за проверка. Затова въпросът за историческите факти, за тяхната същност, специфика, функции и класификация предизвиква силен интерес. Съгласен съм, че историческите факти са съставна част от теорията (става дума за фактите знания, а не за фактите събития), но не трябва да забравяме за сложната им същност и съдържание³³.

Различни, често противоположни теории, включват едни и същи исторически факти. Когато изследва историята на XX в., историкът не може да елиминира факти като Първата световна война, рухването на европейските империи, Октомврийската революция в Русия, идването на власт на фашистите в Италия и на нацистите в Германия. Историкът на древния Рим не може да елиминира факти като диктатурата на Сула и въстанието на Спартак, първия триумвират и диктатурата на Цезар, принципата на Октавиан и провъзгласяването му за Август. С други думи, историческите факти притежават инвариантно съдържание, независимо дали са или не са в структурата на съответната теория.

Теориите се различават както по включените в тях факти, така и по начин на организиране. Времевата последователност на събитията не изразява техните същностни връзки, а излагането на фактите в хронологичен ред не разкрива само по себе си същността на изследваните процеси. Затова фактите налагат собствени изисквания към своето подреждане. Тук се използва и онтологичната схема, чрез която те се ранжират според своята същественост, типа „историческа същност“ и мястото в причинната верига в отделните равнища на изследваните събития.

Приемането на подобна схема обаче води и до ситуация, когато съществениите от позицията на дадена теория факти се включват в нейното съдържание, а несъществениите – не. Съществениите факти се излагат и детайлизират подробно. Техните връзки се изследват по-задълбочено, а несъществениите в най-добрия случай се споменават и представят като „нетипични“. Теорията като че ли установява мащаба за разглеждане на съответния тип факти, определя кои от тях да се разглеждат и кои – не. Затова наред с общата (инвариантната) част във фактографската основа на теорията се включват и специфични факти, характерни за дадената (или група) теория.

Големи са различията в организирането на фактите и на тяхната взаимовръзка при алтернативните теории. Те се включват в тяхната структура, получават теоретичен статут, когато са свързани с други факти, когато едни събития се разглеждат като условия или причини, а други като следствия или резултати. Фактите са като своеобразен речник, чрез който се създава свързано и смислено описание на миналото или на съответната историческа теория. Какви „думи“ ще бъдат използвани, какъв допълнителен смисъл получават те в цялостния контекст, зависи не само от описваната реалност и от „речника“, а и от „сюжета“, „гледната точка“ или „идеите“, накратко – от всички компоненти на теорията (и главно от онтологичната схема), които участват при събирането, подборането и систематизирането на фактите.

На свой ред съвкупността от фактите обуславя формирането на теорията, коригира отделни положения в онтологичната ѝ схема, определя спектъра от възможните аналогии и корелации. Пренебрежението към някои факти, тяхното игнориране, премълчаване или съзнателно извращаване е пример за слабостта на теорията, за дефекти в нейната онтологична схема или нормативен базис. В подобни случаи фактите се оказват „по-високо“ от теорията, запазват своето значение, преминават от една историческа теория в друга или съществуват самостоятелно и независимо от тях.

Тук се изправяме пред интересно противоречие: историческите факти и влизат, и не влизат в структурата на историческите теории, образуват фактографската им основа и същевременно са самостоятелни. От правилното решаване на това противоречие зависи прогреса и на историческата наука.

Преувеличаването на зависимостта на фактите от теорията е в основата на историческия релятивизъм, който утвърждава невъзможността от обективно знание за миналото. Според Ч. Бирд всяко историческо повествование е подборане и организиране на фактите или фиксиране на фрагменти от миналата действителност. Твърде много понякога са известните факти, но те не се подбират и не се включват сами в някаква схема. Тази процедура се контролира от система еталони, а нейният избор в крайна сметка е произволен³⁴. С други думи, фактите се сващат като зависещи от теорията, а теорията като независима от фактите.

Преувеличаването самостоятелността на фактите довежда опонентите на историческия релятивизъм до противоположния извод. Според М. Манделбаум структурата и последователността на историческите съчинения не зависят от активността на историците, а от фактите, които имат собствен ред и организираност. Отношението на едно към друго изказване зависи от причинните фактори, които свързват събитията, а причинните връзки се откриват в същността на самите събития³⁵. С други думи, историкът е длъжен да установява фактите, чиято връзка е еднозначно обусловена от самата историческа реалност, т. е. последователността им не зависи от теоретичните предпоставки.

Но нали фактите са получени и чрез правилата за опериране с носителите на изворова информация? Информацията като структурна подреденост, като „мигрираща структура“, се различава от информацията като смисъл и значение, като човешко разбиране. Първата се преобразува във втора чрез някакъв тезаурус (система от знания за определена предметна област, набор от знаци и т. н.). Следователно тя е резултат от взаимодействието на две системи – „изпращач“ и „получател“ на съответното съобщение.

Приетата информация зависи и от структурата на съобщението, и от самия получател, както и от проявяващия се като еталон тезаурус, с който получените сигнали се сравняват. Едно и също съобщение или структурна информация предлага различни сведения на получатели с различни тезауруси, тъй като „семантически значима е

преминаващата през линията за предаване информация плюс филтъра, а не информацията, която просто е преминала през линията на предаването³⁶. В зависимост от „филтъра“ се изменя нейният обем и значение.

Тези съображения имат пряко отношение към историческото познание. Изворите са обекти носители на информация, докато фактите са резултат от взаимодействието на структурната информация с тезауруса на получателя. С други думи, всеки факт е резултат от синтеза на структурната информация от изворите с определена „система от знания за универсума“, придобити чрез нейното установяване. Следователно фактът включва както знания от извора, така и „извънизворови“ знания.

Още отделният факт фиксира противоречието между инвариантната структурна информация и променливите в тезауруса, чрез чието взаимодействие той се формира. Изворите, които съдържат информация за събитията, не се изменят; изменя се тезаурусът или обемът на знанията от предметната област, също и знаковата система, чрез която тя се предава. Дори когато се преразглеждат, фактите запазват известен обем инвариантна информация.

Колкото по-развит е тезаурусът, чрез който се формират фактите, т. е. колкото по-голяма е ролята на променливия фактор, толкова повече структурна информация се извлича от изворите и по-инвариантни са получените факти. Нарастването на теоретичните предпоставки в историческото познание не го релативизират, а повишават обективността и на фактите, и на теорията. Фактът е логически извод от някакви предпоставки по схемата „модус поненс“, т. е. неговата обективност и инвариантност зависят не само от инвариантната структурна изворова информация, а и от инвариантността на предпоставките. Колкото по-дълбоко прониква изследователят в структурата на обекта-носител на информацията, толкова повече предпоставки му се налага да използва.

„Непосредствената“ структурна информация се различава от формираното след нейното „преработване“ фактическо знание. Фактът за смъртта на Наполеон на 5 май 1821 г. на о. Св. Елена предполага, първо, че потвърждаващите това извори не са фалшифицирани. Второ, че структурната информация е преработена чрез адекватни правила за опериране. Трето, че използваната система за датиране не е променена. Тези изисквания изглеждат изкуствени, но са необходими. Истинността на твърдението „Наполеон умря на 5 май 1821 г. на о. Св. Елена, отровен с бавнодействаща отрова“ зависи не само от истинността на посоченото положение, а и от други фактори. Да посочим проверката чрез радиоактивационния анализ. Дали тя е коректна? Дали е изследван скелетът на Наполеон. Следователно фактите зависят и от изворите, и от използваните концептуални мрежи. Изискванията да се опираме върху достоверни извори и да прилагаме адекватни правила за опериране са универсални и задължителни. Други са незадължителни.

Изградените върху универсални предпоставки факти обикновено са независими от всяка теория, инвариантни са, тъй като предпоставките и фактите се запазват при прехода от една теория към друга. Преминаването на Цезар през Рубикон, поражението на Германия в Първата световна война, убийството на президента Дж. Кенеди и множество други събития са пример за независими от съответната теория факти.

По-тясно свързани с теорията са изградените върху специални предпоставки факти. Например изводите чрез статистическите методи на количествената историография зависят както от репрезентативността на извадката, така и от подобрите характеристики. Затова не е случайно, че в подобни изследвания теоретичес-

ките и методическите предпоставки, както и самият механизъм за обработване на данните, заемат значително място при излагане на резултатите.

Теоретическата „натовареност“ на някои факти предполага не само съпоставяне на изследваните данни с „нормалното“ протичане на съответните процеси, но е и обобщен резултат от редица косвени показатели. Във фактографската основа на знанието се различават както несвързани непосредствено с теорията изходни инвариантни факти, така и вторични факти, чиято истинност е обусловена от теоретичното знание. Структурата на фактите е резултат от взаимодействието между структурната информация на изворите с тезауруса на изследователя. В първия случай се използват универсалните предпоставки, а във втория се привличат и специални теоретични положения. Посоченото делене е достатъчно условно: между изходните и вторичните факти няма рязка граница и резки качествени различия по степен на обективност; те могат да преминават един в друг. Тогава получените чрез специални предпоставки факти, т. е. чрез съответните методи и теории, са общопризнати и се използват в други теории.

Противоречията, които са резултат от взаимодействието на инвариантната структура на информацията с променливия тезаурус, се проявяват в теориите чрез диференцирането на фактографската основа на изходни, инвариантни и зависими (вторични) факти. Първите се приемат за истинни и независими от теорията, вторите са истинни само при истинност на теоретичните им предпоставки.

Въпросът, дали фактите влизат в структурата на теорията, дали са самостоятелни или само образуват фактографската ѝ основа, се решава конкретно. Най-общо може да се каже, че всеки факт предполага използване на определени теоретични предпоставки и теории. В тяхната фактографска основа съществуват инвариантни и независими от теорията факти, които имат значение в структурата и на други теории.

Макар че всяка историческа теория по принцип има собствена фактографска основа, в нея има и общи за много теории елементи, които осигуряват фактическата им съпоставимост. Смяната на концепцията, изразяваща прогреса на историческото познание, не е съпроводена със смяна на фактическия фундамент, а с неговото обогатяване и развитие. Даже ако се извърши установяване на едни и се отхвърлят някои недостоверни факти, остава „фактически минимум“, който олицетворява приемствеността в развитието на историческото познание.

Фактографската база безспорно е компонент от теорията, но отделните факти като единици информация имат значение и извън съответната теория. Има предпоставки, от които фактите могат да се абстрахират. Правилата за опериране, конструктивната основа и онтологичната схема оказват влияние върху получените факти. Но и самите факти въздействат върху тяхното формиране. Фактографската база и другите компоненти на теорията са взаимносвързани. Без факти няма историческа теория, но и фактите се опират върху теорията. Нещо повече, връзката между отделните факти се установява и осъществява именно чрез теорията.

Особеното място на фактографската база в структурата на историческата теория се определя от сложната същност на факта като резултат от взаимодействието на теоретичните предпоставки със структурната изворова информация. Този момент се възпроизвежда и на други равнища на историческото познание, очертава се като противоречие между сетивното и рационалното, единичното и общото, емпиричното и теоретичното в историческите факти.

5. ОСОБЕНОСТИ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ

Единството между историята на обществото и историята на природата не оправдава тяхното отъждествяване. Между тях съществуват различия, обусловени от несъвпадението в предметната им област и в използваните методи. Наред с проблема за единството на научнопознавателния процес възниква и проблемът за неговата специфика. Този въпрос застава, когато се визират различията между отделните дисциплини. Проблемът за спецификата на съответната област от научното познание е правомерен, когато интересът е насочен към общите му характеристики.

Трудностите при постулиране принципната специфика на историческото познание са резултат най-вече от недостатъчно ясното разбиране на посочените взаимовръзки. В. Винделбанд и Х. Рикерт виждат спецификата в това, че историкът използва особен метод на познание – индивидуализиращия, или методът за „отнасяне към ценностите“. Природоизследователят пък използва генерализиращия метод. „Има науки – пише Рикерт, – чиято цел не е да установяват природните закони и образуването на общи понятия; това са историческите науки в широкия смисъл на думата. Те осветляват действителност, която не е обща, а индивидуална, от гледна точка на нейната индивидуалност; тук естественонаучното познание е безсилно, тъй като изключва индивидуалното като несъществуващо.“³⁷

В тяхната концепция е неясно основанието за отнасяне и на историята, и на естествознанието към науката, защото става дума за различни форми на познанието. Едно е безразличният към ценностите природен свят и познаването на неговите общи закони, друго – светът на културата или на ценностите и тяхното познаване чрез индивидуализиращия метод. Противопоставянето на природата и културата, на индивидуалното и общото, на историята и естествознанието води обаче до превръщане на историческото познание в особена, принципно различна от естествознанието форма на познание и следователно към изключването ѝ от науките.

Представителите на „историческия конструктивизъм“, сред които личат имената на Б. Кроче, Р. Дж. Колингууд и Л. Голдщайн, също признават спецификата на историята. Според Дж. Майланд основна предпоставка на всяка конструктивистка теория на историята е: твърдението, че историците не търсят и разкриват факти от някакво независимо „дарство на миналите събития“. Твърдението, че историята въпреки посочената особеност е важно и значимо занятие, тъй като оперира по определен начин с реално съществуващи неща. Това са „документите“, включително и артефактите, спомените, хрониките и т. н.

Следователно историкът не разкрива факти, а сам създава миналото или отделни негови части. Той се опитва да описва непротиворечиво фиксирани в съответните документи обекти. Като описва и обяснява тяхното съществуване и същност, историкът облекчава непротиворечивото изобразяване на миналия свят³⁸. Естественонаучните методи не са годни за подобна дейност. Миналото се познава с помощта на собствени и различни от естественонаучните принципи и методи, тъй като познанието на историка всъщност е самопознание на духа.

Така че в основите на конструктивизма лежи дуалистичното противопоставяне „духовното“ на „телесното“. Очевидна е тук връзката между християнска традиция и Платоновата идея за двата свята. „Процесите и събитията в природния свят са съвършено различни по своята същност от процеса на мисленето и мислите, образуващи света на историята“³⁹, пише Р. Дж. Колингууд. Конструктивистите провъзгласяват и принципа за единството на науката и историята, обусловен от сходството между логическите структури на историческите и естественонауч-

ните знания като изводно и организирано знание. Но строгото придържане към изходната дуалистична предпоставка ги довежда до отричане на това единство и до разбиране на историята като особен вид познание, чието съдържание се формира чрез възпроизвеждане мислите на историческите дейатели⁴⁰.

И според Л. Голдщайн миналото се създава в процеса на историческото изследване. Ние го знаем само по предоставените ни от историка знания. При това не съществуват сигурни средства за проверка на използваните сведения. Единствената възможност за потвърждаване на историческите описания и определянето на тяхната адекватност е в отнасянето на тези сведения към съответните познавателни процедури.

След анализ на историческото конструиране Голдщайн достига до извода, че полученото знание не е „изводно“, че връзката между свидетелствата и фактите няма дедуктивен характер и че фактите не „се откриват“ в процеса на изворовата критика. Кое определя съответното повествование като краен продукт на историческото изследване? Голдщайн апелира към обогатения от социологическите и психологическите знания здрав смисъл, т. е. лишава историческото знание от характеристиката обективност. Оказва се, че неговото правдоподобие и приемливост зависят от субективния фактор⁴¹.

Тази позиция се коригира от М. Мърфи, който обединява конструктивизма с „реализма“. Нито инструменталистката концепция, отхвърляща онтологичната значимост на конструктите, нито реалистичната гледна точка могат да се докажат. Техният избор е произволен. Независимо от това, пише Мърфи, приемам гледната точка на реализма, която ми се струва по-естествена. Да се каже, че Джордж Вашингтон е съществувал реално, означава нашата „теория за Вашингтон, която в дадения момент се разглежда като съвкупност от нашите твърдения за него, е потвърдена от достъпните свидетелства. В този смисъл историческото знание е теоретична конструкция за обясняване на съответните свидетелства. Тъй като не можем да наблюдаваме миналите обекти, както е в случая с Вашингтон, ги интерпретираме като теоретични конструкти.“⁴²

Ясно е, че отнасянето на историческото знание към теорията се основава върху позитивистското противопоставяне на теоретичното и наблюдаемото. Като приема конструктивистката теза, че теориите обясняват съществуването на изворите, а не разкриват същността на историческата реалност, Мърфи всъщност отрича най-важната функция за теоретичното знание – да обяснява същността на изследваната реалност. Затова неговите твърдения за общата природа на историческите и научните теории са в противоречие с други негови положения и твърдения⁴³.

Като цяло конструктивизмът е реакция срещу неприложимостта на позитивистските представи при изследване на миналото. Поради това той се разглежда като вариант на историческия релативизъм, според който миналото не се познава чрез научни методи.

В какво е спецификата на теориите като форма на историческото познание? Налагат се различията в изложението на получените резултати: естественонаучните теории се излагат като съвкупност от общи закони, изразени главно чрез системи от уравнения, а историческите – като верига от хронологично последователни факти. В първия случай се използва специализираният, във втория – естественият език. Естественонаучните теории се формулират чрез йерархически и логически свързани твърдения, като „изводно“ знание, а историческите – като описание на съответните събития „без предпоставки“. Подобни очевидни различия при фиксирането на техните познавателни резултати предизвикват редица трудности при анализа на тяхното единство.

Спецификата на историческите теории е и в това, че за разлика от естественонаучните теории техните скрити и открити страни са в обратно отношение. Ако във вторите скритата част по принцип съвпада с базисните им равнища, в историческите теории скритата част съответства на производното им равнище, а явната съвпада с базисните равнища – най-вече с фактографската основа. С други думи, естественонаучните теории обикновено се формулират като изложение на онтологичните схеми с елементи от правилата за опериране, докато в историческите теории се излага фактографската основа с елементи на нормативния базис. Проверката на онтологичните схеми изисква използване на други компоненти на теорията. Това е необходимо и за проверка на фактографската основа, т. е. и в двата случая имаме работа с еднаквата структура на теорията, но гледана от различни страни.

Ако се ограничим само с видимите компоненти на теорията, ще достигнем до извода за несъвместимостта на историческите и естественонаучните познавателни форми, както е при релятивистите. Става дума обаче за специфични начини за прилагане на познавателна форма като научната теория. В едни случаи познавателният процес е ориентиран към откриване на законите, а в други – към установяване на мрежа от факти. Решаването и на двете задачи предполага участие на всички други компоненти на теорията.

Дали основната задача на науката – постигане на обективни знания за обектите, се решава чрез създаване на най-адекватната теоретична форма за организиране на истинните знания? В зависимост от обекта, целите и методите резултатите имат нужда от специфично изразяване, а теориите се формулират в специализирани форми. Едни от тях са историческите теории, ориентирани предимно към фактографската основа.

Особеното място на фактите в историческото познание се отбелязва от множество изследователи. Прав е А. Гулига, че „историческият факт не е само материал за обобщаване, не е илюстрация на обществените закони, които могат да се изпуснат или заменят с други. Обобщението не сменя факта. В този смисъл историческите факти са самостоятелни.“⁴⁴ „Установяването и обработването на историческия фактически материал е процедура, която има редица особености – пише Н. Стефанов. – Фактите не са само основа и изходен материал за обобщения, а и предмет на изложение. Те фигурират не само в процеса на изследване, а и в изложението, което не е типично за абстрактно-теоретичното изложение. Без познаване на фактите историкът не може да разкрие и да покаже конкретно-хронологическия ход на историческия процес. В същото време фактите не са илюстрации, а съдържание на знанието, разкриващо конкретната история на обекта.“⁴⁵

Тук е фиксирана основна особеност на историческото познание: че крайният продукт е верига от факти, а не система от закони. С други думи, теорията е открита за наблюдателя откъм фактографската си основа и в този смисъл е различна от естественонаучните теории. Тази особеност в нейната форма не е недостатък на историята, а е следствие от особеностите на обекта и от познавателните цели. Естествоизследователят строи своите теории за отделни свойства на обекта и се абстрахира от други негови качества и отношения като например времевите му параметри. Историкът изобразява своя обект като изменяща се във времето богата вътрешнодиференцирана цялостност или най-малкото като неин елемент.

Подобна задача не се решава само с помощта на законите. Има нужда от абстракции, които обаче деформират картината за миналото. Предимствата на естественонаучните теории са наистина големи. Всеки закон е непълен и приблизителен, а описването на реалността чрез система от закони отразява същността, но заедно с това опростява и огрубява действителността.

Когато се стреми да обхване изцяло бързо изменящата се реалност, историческото изследване налага особен стил на изложение, тъй като същността на обекта се разкрива чрез последователността на неговите състояния в определено време. Историческата теория определя основните етапи в развитието на обекта, разкрива неговия източник, систематизира инвариантните му структури. Тези задачи се изпълняват от онтологичната схема. Миналото обаче е по-богато от всяка схема. Тук действат не само структури, а и герои, фанатици, престъпници, гении, нации, армии. Онтологичната схема едва ли може да отрази изцяло подобно многообразие. Друг е въпросът, че тя не е крайна цел на историческите теории. Чрез тях обектът се реконструира на равнището на конкретните форми, които нейните положения заемат в съответния пространство-времеви интервал, представя се чрез последователни състояния и събития.

Подобно описание предлага максимална информация за обекта, отразява по-пълно реалния ход на неговото развитие, тъй като включва не само същността, а и явлението, не само необходимото, а и случайното. Явни са предимствата пред естественауичните описания. С изменение на нормативния базис и на онтологичната схема се изменя и разбирането за същественото. Кое в една теория е случайно, в друга теория може да е съществено и необходимо.

Като съхраняват максимум информация и описват обекта чрез фактографския базис, историческите теории играят важна роля в самопознанието на човечеството. Те акумулират информация не само за развитието на историческата наука, а и за социалните, психологическите и икономическите теории, които нямат собствени правила за опериране с достъпните исторически извори.

Между историческата наука и другите отрасли на научното знание съществува взаимодействие: тя използва постиженията на съвременното естествознание и обществознание, а нейна информация преминава във фактографския базис на други научни теории. Напразно познаването на миналото е необходимо условие за успешното развитие на обществознанието.

Специфичната форма на историческата теория е обусловена не само от спецификата на обекта на историята, а и от потребността за по-пълно отразяване на историческата реалност, за запазване на максимум информация за миналото. В този аспект историята се проявява като специализирана форма за акумулиране на социалната памет. Разнообразните ѝ форми фиксират повече информация от другите познавателни средства

* * *

Като отразява своя обект чрез описание на последователните му състояния, историческата теория разкрива опосредствано и неговата същност. И същността, и еволюцията се разкриват чрез явленията, а необходимостта – чрез редица случайности. В основата на изложението лежи онтологичната схема, която определя кои времеви моменти са съществени в развитието на обекта, кои факти заслужават споменаване и анализ, кои структурни изменения са основни и кои производни.

Функцията да отразява същността на изследвания обект, присъща на всички научни теории, в историята се реализира главно чрез селекцията, която осигурява подбора на имащите отношение към същността на миналото факти. Има се предвид включването им във фактографската основа. От големия, понякога безкраен обем изворова информация историкът извлича и преработва известна част. Преработената структурна информация зависи от използваните компоненти на теорията и най-вече – от правилата за опериране. Въздействието на теорията върху резултатите от историческото познание започва на равнището на информационните процеси и определя обема информация. От нея се извличат частите, които

имат отношение към същността на изследвания обект и към критичните периоди в неговото развитие. Така се формира фактографската основа на теорията, която се подбира в съответствие с формиращата се онтологична схема. Тук голямо място заема нормативната база. Следователно фактите са резултат от двоен подбор: от взаимодействието между компонентите на теорията и структурната изворова информация.

Селективната функция на теориите се проявява във вътрешното организиране, диференциране и групиране на избраните факти. Процесът на тяхното формиране завършва със създаването на текст, отразяващ стadiите в развитието на обекта в свойствена за историята форма, т. е. като последователен разказ за фактите. Важна роля тук играят получените в хода на изследването теоретически положения, които формират онтологичната схема.

Когато определя последователността на фактите, историкът е длъжен да ги подбира така, че тяхната връзка да съответства на протичащите процеси. Тъй като историческата реконструкция се изгражда като описание на тяхното състояние, при което следващото състояние зависи от предшестващото, фактите трябва да са сходни по значимост. Историкът ги групира по равнището им на значимост и установява връзките между отделните равнища. При явление като Първата световна война той е длъжен да включва факти от количествените и качествените изменения в предвоенния период, защото са фактори и предпоставки за следващите събития. Техният избор се определя от теоретическите компоненти, тъй като външната последователност на събитията с политически характер се представя като верига от случайности, в която действията на отделни лица предизвикват събития от световен мащаб. Иначе Първата световна война се излага като верига от несъизмерими факти, като случайно събитие.

Селективната функция позволява фактите да се подбират и разположат така, че последователността им разкрива същността на описаните процеси и фиксира конкретното им разнообразие. От една страна, същността на обекта се представя в завоалирана форма, „просветва“ през последователността на фактите. Това е очевиден недостатък на историческото познание, тъй като поражда многозначителност, затруднява проверката и критиката на онтологичната схема, предизвиква фрагментарност в изложението.

От друга страна, благодарение на специфичната си форма на изложение историческите теории акумулират повече информация за реалния ход на социалното развитие, отколкото отделните факти. За разлика от законите, те отразяват действителността непосредствено, поради което са относително самостоятелни. Неслучайно с развитието на науката историческите съчинения загубват своята значимост от гледна точка на същността на описваните събития, но си остават информационни носители, т. е. превръщат се в извори, от които се извлича ценна „съпътстваща“ информация. „Сред житията на светците от ранното средновековие поне три четвърти не съдържат сериозни сведения за описваните благочестиви личности – пише М. Блок. – Ако търсим сведения за начина на живот или мислене в онази епоха, за което агиографът не ни съобщава, тези жития са неоеценими.“⁴⁶ Поради това отделни исторически съчинения запазват дълго своята информационна ценност.

Изводът е, че историческите теории описват своя обект чрез последователно излагани факти, което е и предимство, и недостатък. Ясно формулираната онтологична схема, въвеждането на нейни елементи в повествованието или явното ѝ оповестяване в предговора или в приложенията, подпомага развитието на историята, повишава точността и обективността на нейните теории.

Трябва да се отчитат предимствата на историческите теории – способността да фиксират голям обем информация, да отразяват реалността непосредствено. Със специфичните си методи историята придобива и пази информация, която иначе би изчезнала. Историческите факти и теории създават „информационна банка“ за целия комплекс на хуманитаристиката. Задачата на историята не е просто да създава онтологични схеми от типа на естествонаучните, а да решава със собствени средства собствени научни проблеми. Едно от тези средства са историческите теории. Техните особености не дават сериозни основания за изключването им от сферата на научнотеоретичното знание.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории: Автобиография. М., 1980, с. 304. Вж. и Порк, А. А. Историческое объяснение. Таллин, 1981; Уйбо, А. С. Теория и историческое познание. Таллин, 1988.
- ² Hurst, B. C. The Myth of historical evidents. – History and Theory, 20, 1981, № 3; Порк, А. А. Цит. съч., 13–16.
- ³ Tórolski, J. Methodology of History. Warszawa etc., 1976, 386–417.
- ⁴ Ракитов, А. И. Историческое познание. М., 1982, с. 127.
- ⁵ Dгау, W. H. Laws and Explanation in History. London, 1957, p. 81.
- ⁶ Вж. Ирибаджак, Н. Клио пред съда на буржоазната философия. С., 1970.
- ⁷ Вж. Лооне, Э. Н. Современная философия истории. Таллин, 1980, 127–129.
- ⁸ Косолапов, В. В. Методология и логика исторического исследования. Киев, 1977, с. 341.
- ⁹ Уваров, А. И. Гносеологический анализ теорий в исторической науке. Калинин, 1973, с. 103.
- ¹⁰ Пак там, 212–213.
- ¹¹ Лооне, Э. Н. Цит. съч., 174–175.
- ¹² Becker, C. L. What are Historical facts? – In: The Philosophy of History in Our Time. New York, 1959; Beard, Ch. A. That noble dream. – In: The Varieties of History. New York, 1963.
- ¹³ Danto, A. C. Analytical Philosophy of History. Cambridge, 1986, p. 102.
- ¹⁴ Walsh, W. H. Philosophy of History. New York, 1986, p. 36. Вж. и Atkinson, R. F. Knowledge and Explanation in History. New York, 1978, 79–82.
- ¹⁵ Danto, A. C. Цит. съч., с. 236.
- ¹⁶ Fain, H. Between Philosophy and History. Princeton, 1980, 253–256.
- ¹⁷ Porter, D. H. The Emergence of the Past. Chicago, 1988, 149–157; 179–183.
- ¹⁸ Mandelbaum, M. The Problem of Historical Knowledge. New York, 1938, 269–272.
- ¹⁹ Тойнбе, А. A Study of History. Т. 1. Oxford etc., 1979, 44–45.
- ²⁰ Пак там, с. 41.
- ²¹ Пак там, 299–318.
- ²² Пак там, 129–149.
- ²³ Collingwood, R. The Fates of Nations: A Biological Theory of History. New York, 1980, 58–81.
- ²⁴ Пак там, 96–107.
- ²⁵ Вж. Ребане, Я. К. Принцип социальной памяти. – Философские науки, 1977, № 5; Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания. – Вопросы философии, 1982, № 8.
- ²⁶ Вж. Фарсоби, В. В. Источниковедение и его метод. М., 1983.
- ²⁷ Пак там, 218–223.
- ²⁸ McCall, D. F. Africa in Time – perspective: A Discussion of Historical Reconstruction from Unwritten Sources. Boston, 1984, p. 13.
- ²⁹ Fogel, R. W. „Scientific“ history and traditional history. – In: Logic, Methodology and Philosophy of Science. Т. 6. Warszawa etc., 1982, p. 26.
- ³⁰ Пак там, 28–31.
- ³¹ Fogel, R. W. Railroads and American Economic Growth. Essays of Economic History. Baltimore, 1964. Вж. и Гусейнова, А. С., Ю. Н. Павловский, В. А. Устинов. Опыт имитационного моделирования исторического процесса. М., 1984.
- ³² Landard, E. E. Two cheers for quantitative history. – In: The New Urban History. Princeton, 1975, 17–18.
- ³³ Уваров, А. И. Цит. съч., 20–23. Вж. и Стоянов, Ж. Философски проблеми на историческото познание. С., 1982, 88–111.
- ³⁴ Beard, Ch. A. Written history as an act of faith. – In: The Philosophy of History in Our Time. New York, 1959, 141–151.
- ³⁵ Mandelbaum, M. Цит. съч., 198–203, 269–272.
- ³⁶ Винер, Н. Кибернетика и общество. М., 1958, с. 102.

- ³⁷ Р и к е р т, Г. Науки о природе и науки о культуре. СПб., 1911, 90–91.
- ³⁸ M e i l a n d, J.W. Skepticism and Historical Knowledge. New York, 1965, p. 192. Вж. и N o v e l - S m i t h, P. H. The constructionist theory of History. – History and theory, 16, 1977, № 4.
- ³⁹ К о л л и н г в у д, Р. Дж. Цит. съч., с. 207.
- ⁴⁰ Пак там, 268–288.
- ⁴¹ G o l d s t e i n, L. J. Toward a logic of historical constitution. – In: Epistemology, Methodology and the Social Sciences. Dordrecht etc., 1983, 40–47.
- ⁴² M u r p h e y, M. G. Our Knowledge of the Historical Past. New York, 1983, 15–18.
- ⁴³ Пак там, 128–131. Против тази идея се обявява Н а у, С. Historical theory and historical confirmation. – In: History and theory, 20, 1980, № 1, 41–42, 56–57.
- ⁴⁴ Г у л ы г а, А. В. История как наука. – В: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, с. 21.
- ⁴⁵ С т е ф а н о в, Н. Теория и метод в общественных науках. М., 1968, 136–137.
- ⁴⁶ Б л о к, М. Апология истории или ремесло историка. М., 1973, с. 37.

Постъпила 7 юни 1994 г.